FÖLDRAJZI KÖRNYEZET – TÖRTÉNETI FOLYAMATOK

Tanulmánykötet

Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére

Szerkesztette: Dr. Hanusz Árpád

Nyíregyháza

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET –

TÖRTÉNETI FOLYAMATOK

Tanulmánykötet

Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére

Szerkesztette: Dr. Hanusz Árpád

Nyíregyháza, 2004

Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar
Földrajz Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Hanusz Árpád tanszékvezető

Technikai szerkesztő: Mizsur Bálint

Szerzők:

Dr. Abonyiné Dr. Palotás Jolán, egyetemi docens
Dr. Aubert Antal, egyetemi docens
Dr. Becsei József, egyetemi tanár
Dr. Beluszky Pál, tudományos tanácsadó
Dr. Dobány Zoltán, főiskolai docens
Dr. Ekéné Dr. Zamárdi Ilona, egyetemi docens
Dr. Enyedi György, akadémikus
Gál András, gimnázium igazgató
Dr. Göőz Lajos, egyetemi magántanár
Dr. Hanusz Arpád, főiskolai tanár
Dr. Kókai Sándor, főiskolai docens
Dr. Kormány Gyula, egyetemi magántanár
Dr. Marosi Sándor, akadémikus
Dr. Mészáros Rezső, akadémikus
Dr. Papp-Váry Arpád, egyetemi tanár
Pristyák Erika, tanársegéd
Dr. Schweitzer Ferenc, FKI intézetigazgató
Dr. Süli-Zakar István, egyetemi tanár
Dr. Tóth József, emeritus rektor

ISBN 963 938 5875

Nyomás, kötés: START Rehabilitációs Vállalat és Intézményei
Nyírségi Nyomda Üzeme – 2004 – 1571
Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató

Frisnyák Sándor

DR. MAROSI SÁNDOR

SZUBJEKTÍV KÖSZÖNTÉS DR. FRISNYÁK SÁNDOR PROFESSZOR 70. SZÜLETÉSNAPJÁN

Tisztelt Ünnepi Konferencia! Hölgyeim és Uraim!

Immáron évtizedek óta igen megtisztelő feladatom, kedves kötelességem a földrajztudomány és felsőoktatás eme kiváló műhelyében, alkotó közösségében jelen lenni, megszólalni, kellemes szakmai élményekkel gazdagodni, kollegális, baráti érzelmekkel feltöltődni, hagyományos kapcsolatokat ápolni-erősíteni. Mindez természetesen elsősorban *Frisnyák Sándorhoz* kötődik, s nyilvánvalóan e műhelyen messze túlnyúlik, más intézményeket, testületeket, rendezvényeket, alkalmakat, megnyilvánulásokat, közös tevékenységeket is érint, e jeles napon pedig említésre-emlékezésre késztet.

Ezért is *„szubjektív köszöntés”*-nek minősítem mondandómat, meg azért is, mert programunk szerint az ünnepelt eddigi életútját, sokrétű, gazdag, eredményes munkásságát kedves munkatársa, Kókai Sándor foglalja össze ennek a tiszteletkötetnek bevezetőjében, amely mai konferenciánk előadásait tartalmazza. 10 évvel ezelőtt, a 60. születésnapjára megjelent tiszteletkötetben munkatársa, Boros László méltatta életútját, én pedig tanulmánnyal jelentkeztem, most viszont - mint jeleztem - személyes kapcsolataimra, fél évszázados emlékeimre szorítkozom, főleg a Frisnyák Sándor tevékenységét is tükröző Magyar Földrajzi Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia szervezeteiben, testületeiben, a Tudományos Minősítő Bizottságban végzett együttműködéseinkre, tudományos rendezvények és tudományszervezői tevékenységek sokaságára, amelyek elválaszthatatlanok Frisnyák Sándor közérdekű földrajzi munkásságától.

Mindenekelőtt a szakterületünket legjobban lefedő, reprezentáló testületben Frisnyák Sándor által szerzett érdemekről:

A 132 éve jeles elődeink által alapított, nemzetközi tekintetben is az elsők között megszületett nemzeti földrajztudományi egyesület, a *Magyar Földrajzi Társaság* hosszú története során méltán vívott ki itthon és külföldön is tiszteletet, megbecsülést. Alapítói már első alapszabályában fő célként fogalmazták meg: „A földrajzi ismeretek terjesztése által a földrajzi tudomány iránt érdekeltséget gerjeszteni és különösen hazánk földrajzi viszonyainak kutatását és ismertetését előmozdítani.” „A társulat működése a földrajzi tudomány összes ágaira terjed ki.”

Eme alapvető és a későbbiekben persze bővülő célok, korszerű, mindenkor aktuális irányzatok, feladatok sikeres megvalósításának, szakterületünk fejlődésének motorjai-biztosítói a nagyszámú tagsága és legkiválóbb, elkötelezett tár-

sasági vezetőink, *jeles geográfusaink* voltak, akiket folyamatosan „kitermelt” a szakma. Közismerten és elismerten kétségkívül közéjük tartozik az utóbbi évtizedekben elévülhetetlen érdemeket szerzett *Frisnyák Sándor* professzor, jelenleg az MFT alelnöke.

Még be sem fejezte felsőfokú tanulmányait, amikor a második világháborút követően - néhány évi kényszerű szünetelés után - újjáalakult Társaságnak 1954-ben, húsz éves korában tagja lett. Majd hamarosan mályi általános iskolai tanárként, a neves Peja Győző, diósgyőri gimnáziumi igazgató, egyúttal kitűnő geomorfológus kutató munkatársaként elsők közt szerveztek regionális társasági osztályt, az *MFT Miskolci Osztályát* 1957-ben.

Alapításától Frisnyák Sándor az elnök Peja mellett, az Osztály titkára 1963-ig (egyidejűleg a TIT Borsod megyei szervezetének is szaktitkára, ill. megyei titkárhelyettese). 1963–1966 között - kitérőként ugyan - a szegedi Tanárképző Főiskola földrajzi tanszékén adjunktusként dolgozik Frisnyák, ám 1966–1968 között miskolci gimnáziumi tanárként ismét a Társaság Miskolci Osztályának titkára, sőt ezt a feladatkört 1970-ig betöltötte, miközben 1968-tól a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére nevezték ki *tanszékvezetőnek,* ahol 1971-től docensi, 1977-től főiskolai tanári beosztásban működött, 1998-ban pedig egyetemi tanárrá nevezték ki, miután 1997-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált. (Ötször három éven át, 1972-től 1987-ig a főiskola főigazgató-helyettesi feladatkörét is ellátta.)

Még 1958-ban Peja Győzővel elindították a *Borsodi Földrajzi Évkönyv* c. sorozatot, s ugyancsak a Földrajzi Társaság Miskolci Osztálya keretében 1958-tól megszervezték és rendszeresítették a *Miskolci (később Borsodi) Földrajzi Hetek* c. szakmai rendezvénysorozatot, amelynek Frisnyák Sándor állandó előadója is volt.

Nyíregyházi tanszékvezetőként 1968-tól 1971-ig még a Társaság Miskolci Osztályához kapcsolódva rendezett előadásokat, konferenciákat Nyíregyházán, 1971-től pedig ezt már az *MFT Tiszántúli Osztályához* kapcsolódva tette.

Aktivitását, földrajzi tudományos, közéleti szellemiségét, elkötelezettségét mi sem jelzi jobban, minthogy 1975-ben megalakult az MFT új regionális szervezete, a *Nyírségi Osztály* Frisnyák Sándor elnökletével és Boros László titkári feladatvállalásával, s ez mindmáig példamutatóan, igen *sikeres rendezvények és publikációk* révén, látványos eredmények sokaságával gazdagítja Társaságunkat, egész tudományunkat, közművelődésünket, országhatárainkon is jócskán túllépve és hatva.

Már 1975-ben az új Nyírségi Osztály Faluföldrajzi konferenciát, majd „Az általános iskolai földrajztanárképzés eredményei és továbbfejlesztésének kérdései” c. oktatásmódszertani konferenciát rendez. 1978-ban pedig a jeles, nagyrabecsült földrajzpedagógus, szakmódszertanos, tankönyvíró, földrajztanárok generációit nevelő-szárnyrabocsájtó, egyszemélyben tudományos fokozatot is szerzett tudós geográfus Udvarhelyi Károly 75. születésnapja tiszteletére „A magyar földrajzpedagógia eredményei és feladatai” c. konferenciát rendezték

meg, amellyel a tanítvány Frisnyák a Mester példás iskolateremtő tevékenységének is adózott. S ugyan így adóztak nyíregyházi tanszékvezető utódja, Hanusz Árpád és munkatársaik közreműködésével 2003-ban Udvarhelyi születésének 100. évfordulóján Mátészalkán, tudományos konferencia szervezésével és emléktábla avatásával. Egerben az Udvarhelyi által alapított, a ma Pozder Péter vezette főiskolai Földrajz Tanszéken pedig Udvarhelyi tanterem-avatással.

Nemzetközi presztízst is jelzett, hogy 1981-ben Nyíregyházán tartotta ülését a Nemzetközi Földrajzi Unió Iparföldrajzi Komissziója, helyi szereplők közreműködésével. 1987-ben a bilaterális nemzetközi tanácskozás-sorozat keretében Nyíregyházán került sor a Brit-Magyar Földrajzi Szemináriumra, amelyen Frisnyák is előadást tartott.

Az MFT Nyírségi Osztálya, Frisnyák Sándor és munkatársai példás kezdeményezésének és szervezésének jele és eredménye a negyed százada, 1978-tól az évente több napon át rendszeresen megtartott *Nyírségi Földrajzi Napok* c. tudományos tanácskozás-sorozat.

Frisnyák Sándor gyakori szereplője, előadója, több alkalommal munkatársaival rendezője-szervezője-házigazdája a Magyar Földrajzi Társaság országos nagyrendezvényeinek, többek közt *vándorgyűléseinek* is (1984 - Nyíregyháza, előadás és „házigazda" szerep; 1990 - részbeni házigazda szerep; 1995 - Sárospatak, előadás; 2000 - Veszprém, előadás; 2003 - Nyíregyháza, a már Hanusz Árpád vezette tanszék házigazda-előadói-szakvezetői szerepe, Kárpátalján is. Társaságunk nevében Frisnyák avatott emléktáblát Tállyán neves elődünk, Hézser Aurél tiszteletére 1993-ban; emléktáblát állíttatott és plakettet készíttetett - saját költségén - Peja Győző tiszteletére Diósgyőrött a gimnáziumban (ahol Peja igazgatóként működött) 2001-ben. 2003-ban pedig a Tanszék emléktáblát állíttatott az az évben elhunyt Pécsi Márton törteli lakóházán és Kókai Sándor szerkesztésében emlékkötetet adott ki tiszteletére.

Frisnyák Sándor és munkatársai közérdekű és a hazai geográfus, sőt számos rokontudományt képviselő szakköröket mozgósító szervezői-rendezői tevékenysége az 1996-os millecentenáriumi megemlékezés-sorozattól rendszeresített, évente több napon át tartó, *történeti földrajzi témakörű nemzetközi konferencia-sorozat* a Kárpát-medence egészéről, majd egy-egy régiójáról.

Ezeket több intézmény, szervezet támogatta. Közülük állandóan a sajátos státusú, regionális feladatkörű MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, amelynek igen aktív, érdemdús tagja Frisnyák Sándor. Több szponzor, maga a Tanárképző Főiskola is rendszeresen támogatta e számos tudományterület évente több tucatnyi jeles képviselőinek előadásaival gazdagított, 3 napos konferencia megrendezését. A siker a Tanszék és a Nyírségi Osztály munkáját dicsérte. Nekem pedig rendre megtisztelő feladatom volt a „Megnyitó", üdvözlés, gyakran méltatás.

A honfoglalás 1100. évében gyökerező, hagyományteremtő, átfogó témakört felölelő történeti földrajzi konferenciát követően a Kárpát-medence egy-

egy régiója volt a téma: 1998-ban a Felvidék, 1999-ben a Kárpátalja, 2000-ben az Alföld ill. Erdély, 2001-ben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék, 2002-ben a Dunántúl és a Kisalföld. S az itt említett „méltatás" szó sajátos hangsúlyt érdemel általánosabb értelemben is, éppen a mai méltatás alkalmával.

Pl. az 1998. évi, „A Felvidék történeti földrajza" c. tudományos konferencia „Megnyitó"-jából idézhetem saját soraimat: „…Földrajzi Társaságunk utóbbi két évben méltán tiszteleti tagjává választott és Lóczy éremmel kitüntetett nyírségi osztályelnöke, Frisnyák Sándor házigazdánk és csapata a hazai földrajzi közvélemény szerint rendkívül tiszteletreméltóan nem csupán múltunk megbecsülésében és megbecsültetésében jár élen, hanem kivételesen figyelmes jelenünk és kortársaink tevékenységének elismerésében-elismertetésében is. Nem csupán műhelyük érdemes tagjainak kerek évfordulós, neves jubileumi alkalmait tartják számon és méltatják érdemeiket - legutóbb itteni osztálytitkárunk, Boros László főiskolai tanár tevékenységét 60. születésnapja alkalmából, a ma kézhez kapott kötetben pedig Kormány Gyula főiskolai tanár 65. születésnapjára írt méltatást és tanszéki tanulmánygyűjteményt olvashattuk örömmel –, hanem eme tisztelgéseiket-megbecsüléseiket „házon kívülre", egész szakterületünkre is kiterjesztik.

Ezt tették gyakran és teszik – részben általam – most is. Midőn 15 esztendővel ezelőtt itt köszönthettem-köszönthettük Pécsi Márton akadémikust 60. születésnapja alkalmából, most arra kértek, hogy az idén 75 éves, érdemdús Pécsi Mártont… köszöntsük". S folytathatom a 2000. évi, „Az Alföld történeti földrajza" c. konferencia „Megnyitó"-jából idézhető szövegemmel, amely szerint (1999-ben) a „Kárpátalja történeti földrajza" c. kötetben engem köszönthetett Schweitzer Ferenc barátom, igazgató révén 70. születésnapom alkalmából. A mai alkalommal viszont… a 60 éves Tóth József professzort… köszöntik-köszönthetik általam. Miközben hangsúlyozom, hogy példamutató Frisnyáknak és munkatársainak eleink és érdemes kortársaink szakmai tevékenységét szóbeli és írásbeli formában meg- és elismertető, annak publicitást biztosító megnyilvánulásai, külön öröm, hogy ezeket megemlékezések, alkalmi tiszteletadások, kötetek sora jelzi. Van azonban irányában is megnyilvánuló őszinte tiszteletadásunk, amit pl. a 2000. évi alföldi konferenciánkon elhangzott „Megnyitó"-mból idézhetek:

„S most szólhatok második ünnepi gondolatomról-tisztelgésünkről, ami főszervezőnket-házigazdánkat érinti-illeti: Frisnyák Sándor barátunk sok évtizede megbecsült társasági osztályelnök és immáron nem csupán főiskolai tanszékvezető itt, hanem 1997-től habilitált egyetemi tanár, sőt – azt hiszem az egész magyar földrajztudomány jeles képviselőjeként – az ez év február 10-én a Tudományos Akadémia nagytermében igen sikeresen megvédett értekezése alapján az *MTA doktora* is. Ehhez a méltán megérdemelt tudományos fokozathoz valamennyiünk nevében itt és most is szívből gratulálunk. Személyesen külön öröm számomra, hogy a kivételes érdeklődéssel kísért védésen én elnökölhettem – majd referálhattam a védés lefolyását az MTA Földtudományok Osztály

döntéshozó testületi ülésén – , a bíráló bizottságban pedig a jeles geográfus és rokontudományi professzorok sorában három nagy egyetemünk rektorai vettek aktívan részt, sőt a színvonalas vitában Akadémiánk elnöke is igen elismerően értékelte Frisnyák professzor tudományos tevékenységét.

Ismételten szívből gratulálunk ehhez a tudományos teljesítményhez, s kívánunk még további nagyon sok sikert, hosszú ideig tartó alkotó-oktató-szakírói tevékenységet. Ám kívánjuk Frisnyák professzornak és jeles munkatársainak annak az odaadó, közérdekű, eredményes szervező-koordináló munkásságnak folytatását is, amelynek megnyilvánulásaként ismét több mint félszáz előadásra még több előadót sikerült megnyerniük és ide vonzaniuk eme konferencia szolgálatára, tudományterületünk gazdagítására."

A Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke hagyományos tudományos nagyrendezvényei keretében, jeles földrajzi és tematikailag, szakterületileg széles skálán dolgozó rokontudományi szakemberek hosszú sorát rendszeresen konferencia-előadókként, akár résztvevőkként nem ritkán napokra is együvé toborzó szervező munkája eredményeként 2001-től új *regionális tudományos program,* rendezvénysorozat kezdődött, a *szervező Bocskai István Gimnázium* ügybuzgó, elhivatott *geográfus* igazgatója, Gál András és földrajztanár társa, a főiskolán is jeles oktató Vitányi Béla társrendezői szerepvállalásával. A „Szerencs és környéke természeti és történeti földrajza" c. konferenciát 2003-ban a „Szerencs és a Zempléni-hegység" c. két napos konferencia követte, amelynek anyaga tanulmánykötetekben megjelent. S nem meglepő, hogy a gimnáziumban 2001-ben az érdemdús geográfus professzorról, Frisnyák Sándorról elnevezett tantermet avattunk. (2003-ban Tóth József-tantermet.)

Frisnyáknak eléggé nem méltányolható érdeme, szakmai és szervezői képességeinek, készségeinek, szakszerkesztői kvalitásának gyakran megnyilvánuló bizonyítéka, hogy érdemdús, tudományos fokozatokat is szerzett munkatársaival alkotó együttműködésben, rendre nem csupán országos, sőt nemzetközi jelentőségű konferenciákat, tanácskozások sorát rendezik, oda csábítva jeles szakemberek hosszú sorát, hanem ezek anyaga közzétételét, publikálásának szervezeti és financiális feltételeit is biztosítani tudják. Tudományos *kiadványok hosszú sora* tanúsítja ezt, s a Magyar Földrajzi Társaság tekintélyét is fokozza, hogy rendezvényeik, publikációik részeseként-gazdájaként a Társaság is szerepel, vagyis céljaink, feladataink megoldását segítik-fokozzák.

A továbbiakban Frisnyák Sándornak - az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete jeles tagjaként végzett és már említett tevékenységén kívül - a *Magyar Tudományos Akadémia* országos szakmai irányító, koordináló testületeiben végzett, számomra is tiszteletet parancsoló aktív feladatvállalásairól teszek említést.

Évtizedeken át meghatározó, konstruktív tagja az MTA Földtudományok Osztálya Földrajzi Tudományos Bizottságának. Gyakran fontos szakmai problémák, vitakérdések előadója, véleményezője, megoldásuk elősegítője. E fel-

adatkört az utóbbi években a Természet- ill. a Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságok szétválása óta az utóbbiban látja el. Hasonlóan köszönetet kiváltó emlékeim-tapasztalataim vannak – mint közel két évtizeden át bizottsági elnöknek – a *Tudományos Minősítő Bizottság*, majd az *MTA Doktori Tanácsa Földrajzi – Meteorológiai Szakbizottságában* végzett közös tevékenységünkről. Mindig szakavatott, korrekt, felelősségteljes megnyilatkozásai, véleményalkotásai voltak szóban és írásban is.

Az említett személyes emlékeim alapján, meg a szakterület általános értékítéletét is ismerve az ünnepeltről egy ilyen „szubjektív köszöntőben" a munkahelyi-baráti köszöntés kiegészítéseként, főként, mint az MFT és az MTA egyik képviselője örömmel nyugtázhatom: Mi sem természetesebb, hogy Frisnyák Sándor tudományos, felsőoktatói, s tudományszervezői, -irányítói, szerkesztői, szakmai közéleti tevékenységének különböző fórumokon méltán *kiérdemelt és elismerést jelző megnyilvánulásai* is vannak. Ezek sorában az a Magyar Földrajzi Társaság is több alkalommal és formában fejezte ki megbecsülését, amelynek céljai-feladatai elérését-megoldását Frisnyák Sándor nagymértékben, hosszú időn át és maradandóan szolgálta-elősegítette. Ezek az elismerések tételesen a következők. 1970: a Társaság Választmányának tagja; 1977: a Társaság elismerő oklevelével való kitüntetése; 1981-től a Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságának tagja; 1996: a Társaság tiszteleti tagjává választása; 1997: Lóczy Lajos Emlékéremmel való kitüntetése; 2001: a Társaság alelnökévé választása.

Eddigi érdemei, tevékenysége alapján a Társaság tagsága és vezetősége, az Akadémia, az egész geográfus társadalom biztos lehet abban, hogy Frisnyák professzor - remélhetőleg még hosszú időn át jó erőben és egészségben - változatlan odaadással és lelkesedéssel szolgálja-segíti a geográfia céljainak megvalósítását.

Ezt valamennyien szívből reméljük és kívánjuk!

DR. KÓKAI SÁNDOR

FRISNYÁK SÁNDOR ÉLETE, TUDOMÁNYOS PÁLYÁJA

Frisnyák Sándor nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár eddigi tudományos pályája – mely természetszerűleg szorosan összefonódott életének sorsfordulóival is –, szakmai berkekben ismert és nagyraértékelt életműve, olyan jeles napjához érkeztünk, mely indokolja, hogy áttekintsük és összegezzük a korántsem lezárt életpálya elmúlt hét évtizedét. Munkásságának fontosabb területeit és eredményeit áttekintve két olyan periódusra bontható, amelyek mindegyike ismét két-két időszakot képvisel. Az első periódus a felkészülés időszaka, ezen belül a tanulás évei és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei TIT-hez illetve a szegedi Tanárképző Főiskolához fűződő oktatás-kutatás ideje. A második periódus a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékén eltöltött évtizedek (1968-tól), amely egy rövidebb intervallumot (1968-1972) és az utána következő több mint három évtizedes időszakot foglalja magába. Ezen időszakok egyúttal egybeesnek életének és tudományos kutatásainak súlypont áthelyeződéseivel is.

A gyermekkor és a tanulás évei

A gyermekkor minden esetben meghatározó tényező a személyiség alakulásában, fejlődésében. *Frisnyák* Sándor induló éveinek alapozó jellege nyomon kísérhető egész életében, a borsodi tájhoz való emberi-emocionális kötődése, emberi habitusa, humanizmusa és mentalitásának olyan elemei, mint pl. a munkaszeretet, a kötelességtudás, az önfegyelem, az emberi tisztesség, a mélységes tolerancia, alkalmazkodóképesség stb. mind-mind a sikeres pályafutás, szakmai felkészültség és karrier alapeleme, melyeket szüleitől örökölt, s neveltetése során kapott. Lelki alkatára – melynek formálódásában meghatározó volt édesanyja – a kiegyensúlyozottság és kiszámíthatóság jellemző, soha nem adta fel egyéniségét, s nem vált magatartásformákat másoló emberré. *Frisnyák* Sándor 1934. május 14-én született *Szikszón*, a Hernád-völgy és a Csereháti-dombvidék gazdasági és közigazgatási központjában. Itt élt nagyapja, Kocsis István, aki a környék egyik legkiválóbb szűcsmestere volt. Édesanyja, *Kocsis Margit* (1902-1977) és négy leánytestvére is ezt a szép mesterséget tanulta. Édesapja, *Frisnyák* Sándor (1898-1954) – a családi hagyományokat folytatva – cipőfelsőrész-készítő kisiparos volt. Az 1929/33-as gazdasági válság édesapja egzisztenciáját alaposan megtépázta, így a tönkrement család 1934 őszén *Miskolcra*, a Sajó völgyi táj akkor már jelentős ipar- és kereskedővárosába költözött.

A szülők

Édesapja – az önálló műhely ismételt megteremtéséig (1946) – a Kohn-féle cipőgyárban helyezkedett el, ahol üzemvezetőként dolgozott. Így *Frisnyák* Sándor első emlékképei nem a szülővárosához, hanem a gyermek- és ifjúkor színhelyéhez, Miskolchoz és a Bükkvidékhez kötődnek *(Boros L. 1994)*.

A négy elemi elvégzése után a polgári iskolába iratkozott be, majd 1948-tól 1952-ig kereskedelmi (később közgazdasági) középiskolában tanult. Több hazai professzortól és kutatótól eltérően *Frisnyák* Sándor korán elkötelezte magát a geográfiával. A geográfia iránti érdeklődését Marjalaki Kiss Lajos (1887-1972) polgári iskolai tanárának köszönheti, aki a földrajz szeretetére, a jelenségek és földrajzi összefüggések megfigyelésére, változásaira, s ezek helyes értelmezésére nevelte tanítványait. Marjalaki Kiss Lajos olyan tudóstanár volt, aki munkásságával (pl. tankönyvírás, tudományos közéletben való szereplés stb.) jelentős hatást gyakorolt az ifjú *Frisnyák* Sándor gondolkodására, pályaválasztására, majd később oktató-nevelő és tudományos tevékenységére.

Az érettségi évében (1952) az egri Tanárképző Főiskola földrajz-történelem szakára iratkozott be, ahol az általános iskolai tanárképzés olyan nagy egyéniségeivel találkozott, mint például Udvarhelyi Kendoff Károly (1903-1992) tanszékvezető főiskolai tanár. Udvarhelyi professzor – akit nagy tanítómesterének és példaképének vall – generáció formáló előadásai, dinamizmusa és szuggesztív egyénisége dominált a földrajz tanszéken. Udvarhelyi professzor a földrajz-módszertan művelésében és a tankönyvírásban kiemelkedő eredményeket ért el – életműve önálló korszak és mérföldkő a magyar földrajztanárképzés és -oktatás történetében –, s oktató-nevelő munkájával, maradandó alkotásaival és tudományos iskolateremtő

tevékenységével napjainkig alapvető hatást gyakorolt *Frisnyák* Sándor formálódó geográfiai tudására és -világképére. Szakmaszeretetét és geográfiai hivatástudatát, pontos és precíz tárgyi tudását, a szülőföld iránti mérhetetlen szeretetét és tiszteletét Udvarhelyi professzor erősítette és mélyítette el.

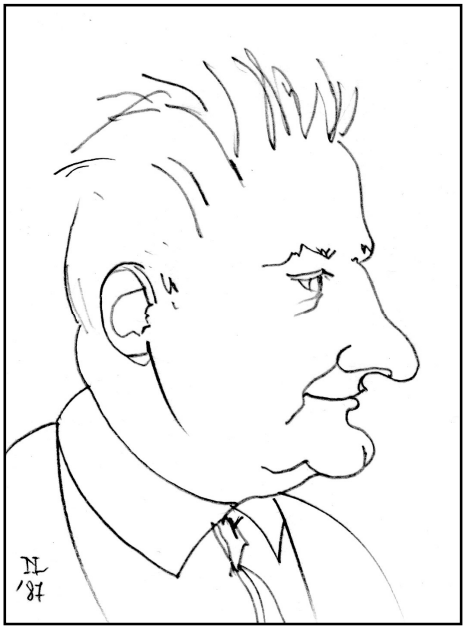

Az Udvarhelyi iskolából kikerült ifjú diplomás természetesen úgy érezte, hogy életcélját, a magasabb szintű földrajzoktatást és -kutatást csak nagyobb szakmai felkészültséggel tudja megvalósítani, ezért az ELTE-én folytatta geográfiai tanulmányait. *Frisnyák* Sándor az általános és középiskolai tanári oklevelének megszerzése után különböző oktatási-közművelődési intézményekben dolgozott (1955-1957 között Mályiban általános iskolai tanár, 1957-től a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei TIT természettudományi szaktitkára, megyei titkárhelyettese). A tanítás és a tanulás együttesen kemény munkához szoktatta az ifjú tanárt, akinek e mellett a kutatásokra is maradt energiája. A kétlépcsős diplomaszerzés, a korai munkábaállás, s e melletti továbbtanulás, önképzés illetve a minden anyagi háttér nélküli életkezdés és otthonteremtés az adott történelmi korszak értelmiségi sorshelyzetét is tükrözik *(Boros L. 1994)*. A gondoktól sem mentes tanuló és pályakezdő éveket az önállóan megkezdett kutatómunka és az otthonteremtés kettőssége jellemezte. *Frisnyák* Sándort a mályi általános iskola tanáraként, Tóth József emeritus rektor szavaival élve: „megtalálta a szervezési-vezetési feladatkör”, s a Magyar Földrajz Társaság Miskolci Osztályának megszervezésekor (1957) már a kitűnő geomorfológus kutató Peja Győző munkatársaként tevékenykedik *(Tóth J. 2004)*.

A professzorok hatása az ifjú Frisnyák Sándorra (1957-1968)

Frisnyák Sándor pályakezdő éveiben – 1954 óta a Magyar Földrajzi Társaság tagja – ismerkedett meg Peja Győző (1907-1983) Kossuth-díjas gimnáziumi igazgatóval, aki nemcsak a szűkebb kutatási témájában, a geomorfológiában volt elismert tudós, hanem a geográfia egyéb területein is gazdag tárgyi tudással rendelkezett. A fiatal kutató sokszínűségét és sokoldalúságát jelzi, hogy 1958-ban Peja Győzővel közösen indították el a Borsodi Földrajzi Évkönyv-sorozatot (1958-64 között I-V. kötet), s szervezték a Borsodi Földrajzi Hetek egyre sikeresebb rendezvényeit. A közös terepmunkák során nagyon sokat tanult Peja Győzőtől, s munkatársaként kezdetben természetföldrajzi, majd később társadalomföldrajzi tájkutató munkát végzett és az eredményeket publikálta (pl. a Bükk-fennsík kialakulása és mai felszíne 1958., A Bükk mésztufaképződményei 1958., Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához 1962., Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajza 1960., Mályi község településföldrajza 1960. stb.). Már ekkor sem volt idegen tőle szűkebb szakmánk tudománytörténetének feltárása, ápolása, s tanulmányok formájában történő megismertetése (pl. Borsodi földrajzírók a XVI-XIX. században, 1959., Sárospatak földrajzi hagyományai 1959., Borsod tudósai sorozatban több geográfus munkásságának rövid ismertetése stb.). Az igen alapos szakmai felkészültséggel megírt dolgozatok meghozták *Frisnyák* Sándornak az ismertséget, s a javuló élet- és munkafeltételek pedig a lehetőséget a sikeres pályafutás, s a hosszú távú életcélok megvalósításához.

Frisnyák Sándor tudományos munkássága e periódusában a borsodi iparvidék gazdaságföldrajzát vizsgálta (1963-tól), s kutatásainak eredményeit doktori disszertációjában (1968) Miskolc iparföldrajza címmel foglalta össze. Az általa összeállított Miskolc gazdaságföldrajza című segédanyagot a megyei Művelődésügyi Osztály kiadta és megküldte a miskolci gimnáziumoknak és a Közgazdasági Szakközépiskolának, mely alapján folyt a helytörténet oktatása, az általa kidolgozott munkaterv alapján, s négy kísérleti osztályban Miskolc gazdaságföldrajza érettségi tételként is szerepelt *(Fábián J. 2004)*.

A földrajztudomány mozgalmas életébe újabb oldalról is bekapcsolódott, amikor 1963-ban megpályázta a szegedi Tanárképző Főiskolán a főiskolai adjunktusi állást, s az ezzel együtt járó feladatokat. Szabó László (1903-1976) professzor tanszékén eltöltött három esztendő alatt testben ugyan eltávolodott hőn szeretett szülő- és nevelkedési helyétől, de lélekben soha sem szakadt el Északkelet-Magyarországtól. A főiskolai adjunktus munkája nem korlátozódott csupán az Általános gazdasági földrajz oktatására, hiszen jutott idő e témában cikkek írására is, kapcsolatot tartva az alsó- és középfokú oktatással.

1968-ban Szabó professzor ajánlására került a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére tanszékvezetői beosztásba, ahol hivatalosan is tudományos-oktatási munkát végző munkahelyhez jutott, s a formálódó tanszéken és főiskolán rövid idő alatt kibontakoztathatta képességeit.

Frisnyák Sándor a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékének élén

Tanszékvezetői munkája első – kb. 1972-ig terjedő – időszakában az általános iskolai földrajztanárképzés tárgyi és személyi feltételeinek megteremtése volt a legfőbb feladata. A szemléltető és kísérletező-jellegű földrajzoktatás olyan tárgyi alapjait (tanszéki könyv- és folyóirattár, ásvány- és kőzetgyűjtemény, dia- és térképtár, audio-vizuális műszerek, eszközök, geomorfológiai labor, csillagvizsgáló stb.) sikerült kollégáival együtt létrehoznia, amely a korszerű követelményeknek is megfelel.

A személyi feltételek – igényes és körültekintő munkája nyomán – szintén kedvezően alakultak: a tanszéki kollektíva színvonalas oktató-nevelő munka mellett a tankönyvíró és tudományos (=tájkutató) munkában is figyelemre méltó eredményeket ért el *(Boros L. 1994)*.

Frisnyák Sándor mindezek mellett nem mondott le szűkebb szakmája magas színvonalú műveléséről, folytatta kutatásait: a borsodi iparvidék és Nyíregyháza társadalmi-gazdasági sajátosságainak feltárását. A Földrajz Tanszékkel szemben támasztott követelmények egyik legfontosabbika talán az volt, hogy ne csupán a természeti folyamatokat, összefüggéseket vizsgálja, hanem mindezeket együtt a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. A cél tehát egyértelműen a társadalmi-gazdasági gyakorlat segítése volt, amely a gazdaságföldrajzban természetszerűleg a tervgazdaságot kiszolgáló és megalapozó kutatási témákat preferálta.

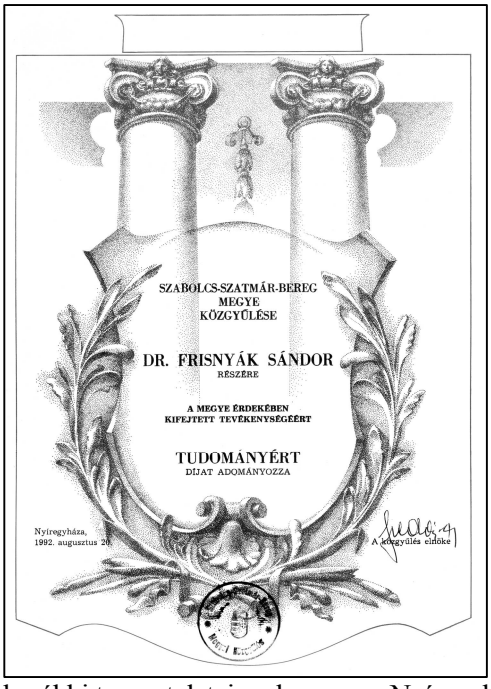
SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG
MEGYE
KÖZGYŰLÉSE

DR. FRISNYÁK SÁNDOR
RÉSZÉRE

A MEGYE ÉRDEKÉBEN
KIFEJTETT TEVÉKENYSÉGÉÉRT

TUDOMÁNYÉRT
DÍJAT ADOMÁNYOZZA

Nyíregyháza,
1992. augusztus 20.

A közgyűlés elnöke

1968-tól – a Minisztérium mellett működő Egyetemi-Főiskolai Földrajzi Szakbizottság tagja, majd társelnökeként – *Frisnyák* Sándor aktív szerepet vállalt az egyetemi és főiskolai tantervek kimunkálásában, az általános iskolai földrajztanárképzés tartalmi-módszertani korszerűsítését szolgáló feladatok megoldásában és a főiskolai földrajztankönyvek írásában-szerkesztésében.

Frisnyák Sándor ambiciózus, sokoldalú tevékenysége azt eredményezte, hogy helyzete stabilizálódott a Nyíregyházi Főiskolán (1971-től docens, 1972-től főigazgató-helyettes), s a Földrajz Tanszéken vezetésével kiteljesedett az az oktatási-kutatási program, amelynek *Frisnyák* Sándor keretét és elméleti körvonalait – korábbi tapasztalataira alapozva – Nyíregyházára érkezésekor felvázolta.

1977-ben a Magyar Földrajzi Társaság 101. közgyűlésén, amikor *Frisnyák* Sándor társasági kitüntetésben részesült, Enyedi György akadémikus az indoklásban azt is megállapította, hogy „Tanszékét, nemzetközi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben hazánk egyik legmodernebb intézetévé fejlesztette.” *Frisnyák* Sándor a tanszéki munkában az egyéni teljesítményeken alapuló kollektív sikereket kívánta elősegíteni (pl. közös munkavállalások, gyűjteményes munkák, földrajzi monográfiák írása-szerkesztése stb.). A tanszéki kutatómunka irányítása mellett 1972-től 1990-ig a főiskolai tudományos közlemények főszerkesztői feladatait is ellátta (és a földrajzi szérieszt szerkesztette). 1990-től, miután a korábbi fasciculusokat takarékossági okokból összevonták, az Acta-sorozat Társadalomtudományi Közlemények c. kötetét szerkeszti. A tudományszervezői tevékenységéhez tartoznak a tudományos és földrajzpedagógiai konferenciák (pl. a Nyírségi Földrajzi Napok, Faluföldrajzi konferenciák, Felsőoktatás-módszertani tanácskozások, tantárgy- és tudománytörténeti kiállítások stb.) rendezése is *(Boros L. 1994)*.

A fenti tevékenységek irányítása és koordinálása mellett is maradt ideje és energiája arra, hogy szűkebb kutatási témáját is magas szinten művelje. A hetvenes évek közepétől a történeti földrajz került érdeklődésének homlokterébe, mely ekkor úttörő és hiánypótló feladat volt, hiszen több generáció földrajzi tudatformálásából maradt ki – kényszerű okok miatt – e tudományág.

Magyar Földrajzi Társaság

OKLEVÉL

Dr. Frisnyák Sándor

tanszékvezető főiskolai tanár, osztályelnök
részére,
akit a Társaság 120. Közgyűlése
oktatói-kutatói, valamint tudományszervezői
munkássága,
a magyar geográfia ügyének odaadó szolgálata
elismeréseként

Tiszteleti taggá

választott.

1872 Gyula, 1996. június 29.

főtitkár elnök

A történeti geográfiával az 1970-es évek közepétől kezdett komolyabban foglalkozni, de a régebbi munkáiban is megfigyelhetők ennek egyes elemei, a fejlődéstörténeti vizsgálati módszer és szemlélet (pl. Mályi község településföldrajza 1960., Adatok Szikszó gazdasági földrajzához 1963., Zempléni-hegység 1967. stb.). A társadalom- és gazdaságföldrajzi tanulmányaiban az ok-okozati összefüggések, kölcsönhatások feltárása és a szintézisre való törekvés mellett a genetikai elv alkalmazását, lényegében a történeti földrajzi szemléletmód érvényesítését is tapasztalhatjuk (pl. Mezőkeresztes településformája és -határa a 18. századi térképeken 1977., Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és népességföldrajzához 1978.stb.). Mivel a történeti földrajz hazánkban kevésbé művelt tudomány, így a kutatómunkája során – a szerény előzményekre és néhány külföldi mintára támaszkodva – *Frisnyák* Sándor önálló kutatási és feldolgozási metodikát próbált kimunkálni. Szemlélete és munkastílusa, vizsgálati tárgyköre és anyagrendszerezése leginkább a cambridge-i történeti földrajzi iskolához, pontosabban Alan R. H. Baker professzor irányzatához áll a legközelebb.

A történeti földrajz – *Frisnyák* Sándor felfogása szerint – egy-egy táj, megye, régió vagy ország múltbeli képének megrajzolása, ezen belül a természeti környezet, a társadalom, a településhálózat, a termelés (a természeti és humán erőforrások hasznosítása), a környezetátalakító tevékenység (kultúrtájfejlesztés), az infrastruktúra-rendszer, a munkamegosztás, az interregionális kapcsolatok stb. tudományos vizsgálata és értékelése. *Frisnyák* Sándor a könyvészeti, levéltári, kartográfiai, statisztikai és egyéb források alapján az 1970-es években a Nyírség és a Felső-Tisza-

vidék régi geográfiáját rekonstruálta, majd e témából írt kandidátusi értekezése (1983) után kutatási területét kiterjesztette az alföldi nagytájra, a Zempléni-hegységre (ezen belül elsősorban Tokaj-Hegyaljára), a Kárpát-medence, azaz a történelmi Magyarország egész területére. 1985-ben jelent meg a „Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza)" c. könyve és később, az ezt kiegészítő, de már kollektív munkával készült térképgyűjtemény „Szabolcs-Szatmár megye régi térképei" címmel (1989). E két munkához kapcsolódik a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája első kötetében publikált terjedelmes dolgozata, amelyben a társadalmi termelés természetföldrajzi alapjait, a környezetgazdálkodás és –átalakítás rendszerét foglalja szintézisbe *(Boros L. 1994)*.

Magyar Földrajzi Társaság

OKLEVÉL

Dr. Frisnyák Sándor

tszv. főiskolai tanár
részére,
akinek a Társaság 121. Közgyűlése,
az MFT alapítása 125. esztendejében,
kutatói, valamint oktatói-tudományszervezői munkássága,
a magyar geográfia ügyének odaadó szolgálata elismeréseként

Lóczy Lajos

emlékérem kitüntetést adományoz.

1872

Dombóvár, 1997. június 28.

főtitkár

elnök

Frisnyák Sándor a történeti földrajzot kezdetben – az 1920/30-as évek tudományelméleti koncepcióihoz hasonlóan – a társadalom- (ember-) földrajz „háttéranyagának" tekintette. Ilyen felfogással és azzal a gyakorlati szándékkal kezdte történeti földrajzi kutatómunkáját, hogy régiónk, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és a kapcsolódó területek gazdasági elmaradottságának (periféria-helyzetének) történelmi gyökereit, több évszázados előzményeit tárja fel. A „háttérkutatások" során egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy a történeti földrajznak mind a tudományos kutatómunkában, mind pedig a felsőoktatásban (tanárképzésben) és a közművelődésben fontos szerepe lehet, de más országhoz hasonlóan, nálunk is önálló diszciplinává válhat.

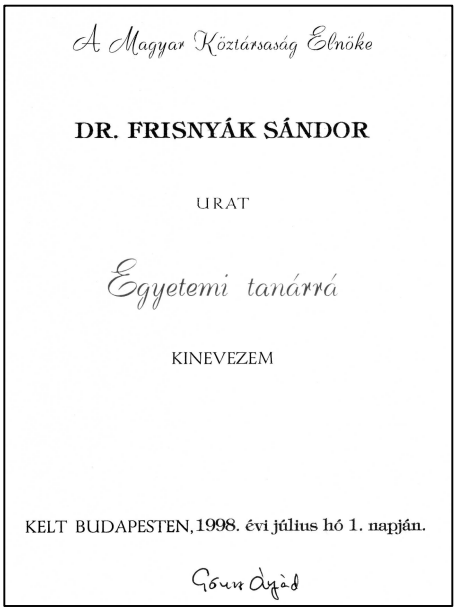
A Magyar Köztársaság Elnöke

DR. FRISNYÁK SÁNDOR

URAT

Egyetemi tanárrá

KINEVEZEM

KELT BUDAPESTEN, 1998. évi július hó 1. napján.

Göncz Árpád

Az 1980-as évek közepén, szakbizottsági társelnöki szerepkörében sikerült elérnie, hogy Magyarország történeti földrajza speciális kollégiumként beépült az általános iskolai földrajztanárképzés tantervébe. *Frisnyák* Sándor e témakörből tartott előadásai anyagából, amely sokévi adatgyűjtő-kutató munkára épült, 1990-ben megjelent eddigi legfontosabb műve, a „Magyarország történeti földrajza". Könyvét a szakmai közvélemény kedvezően fogadta, a magyar földrajztudomány jelentős eredményeként, tartalmában és módszerében modern alkotásként értékelték. A rangos hazai folyóiratokban – Magyar Tudomány, Földrajzi Értesítő, Földrajzi Közlemények, Tér és Társadalom stb. – megjelent recenziókon kívül a külföldi periodikák is méltatták *Frisnyák* Sándor könyvét. Így pl. F. Carter professzor, a Londoni Egyetem Kelet-Európai Kutató Intézetének igazgatója a Journal of Historical Geography-ban, K. Hermes regensburgi egyetemi tanár, a kultúrgeográfia nemzetközileg ismert tudósa a Bonnban megjelenő Ungarn-Jahrbuch 19. kötetében (1992) értékelte *Frisnyák* Sándor történeti földrajzát *(Boros L. 1994)*.

Mindez a legmagasabb szintű szakmai elismeréseket és a geográfus társadalom osztatlan elismerését ered-ményezte, s további felelősségteljes tudományos munkára ösztönözte. Amit az is elősegített, hogy 1975-ben megalakult a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya (1975-ben Faluföldrajzi Konferenciát rendeztek, 1981-ben itt tartotta ülését a Nemzetközi Földrajzi Unió Iparföldrajzi Komissziója stb.), mely évente több napon át rendszeresen megtartott Nyírségi Földrajzi Napok c. tudományos tanácskozásaival teret és lehetőséget teremtett a kutatási eredmények szélesköru megismertetésére.

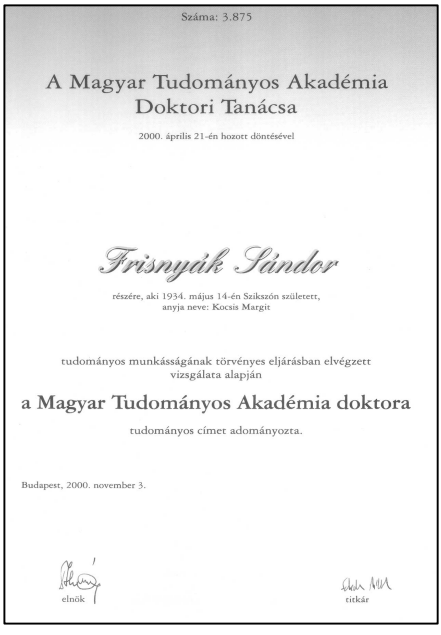
Száma: 3.875

A Magyar Tudományos Akadémia
Doktori Tanácsa

2000. április 21-én hozott döntésével

Frisnyák Sándor

részére, aki 1934. május 14-én Szikszón született,
anyja neve: Kocsis Margit

tudományos munkásságának törvényes eljárásban elvégzett
vizsgálata alapján

a Magyar Tudományos Akadémia doktora

tudományos címet adományozta.

Budapest, 2000. november 3.

elnök

titkár

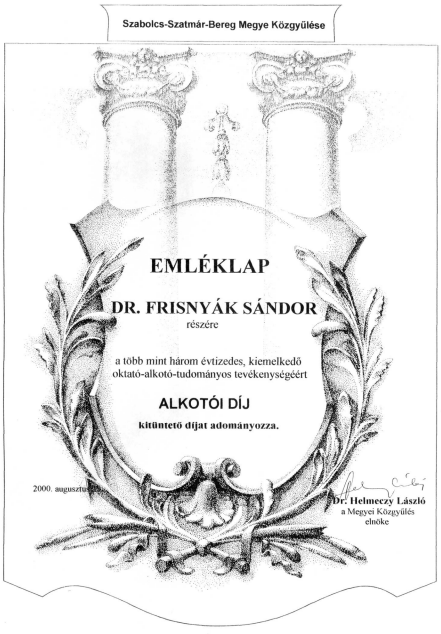
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Közgyűlése

EMLÉKLAP

DR. FRISNYÁK SÁNDOR
részére

a több mint három évtizedes, kiemelkedő oktató-alkotó-tudományos tevékenységéért

ALKOTÓI DÍJ

kitüntető díjat adományozza.

2000. augusztus

Dr. Helmeczy László
a Megyei Közgyűlés elnöke

Nem kevésbé fontos, hogy 1992-ben Kecskés Mihály mikrobiológus professzor vezetésével megalakult az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, ahol *Frisnyák* professzor elnökségi tag és szekcióelnök, melynek munkájában elévülhetetlen érdemeket szerzett, s minden alkalommal előadásaival gazdagította az éves konferenciát. A Magyar Földrajzi Társaság 106. Vándor-gyűlésének és Közgyűlésének is Nyíregyháza adott otthont.

A Nyírségi Földrajzi Napok tematikus rendezvényein 1979-től 2003-ig 366 tudományos előadást tartottak magyar és külföldi geográfusok. *Frisnyák* professzor oktató- és tudományos munkásságától elválaszthatatlan a tudományszervező és közéleti tevékenysége. Öt évtizede tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak (1957-től kisebb-nagyobb tisztségeket tölt be, jelenleg országos alelnök, az országos választmány és a tudománytörténeti bizottság tagja, a Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságának tagja és a Nyírségi Osztály elnöke). Szintén ötven éves tagság köti a Tudományos Ismeretterjesztő Társulathoz is, amelynek évtizedeken át szakosztályi titkára, elnöke, Szabolcsban megyei elnökhelyettese. Az 1980-as évek közepétől – tudományos munkásságának elismeréseként – ismételten beválasztották az akadémiai Földrajzi Tudományos Bizottságba és több ciklusban tagja volt a Tudományos Minősítő Bizottság Földrajz-Meteorológiai Szakbizottságának is.

A tanárképzésben szerzett gazdag tapasztalatait az Egyetemi Képzési Tanácsban is kamatoztatta. S a felsoroltakon kívül még számos tudományos testületben tevékenykedik (pl. a főiskolai tudományos bizottság, a megyei területfejlesztési alapítvány stb.) *(Boros L. 1994).*

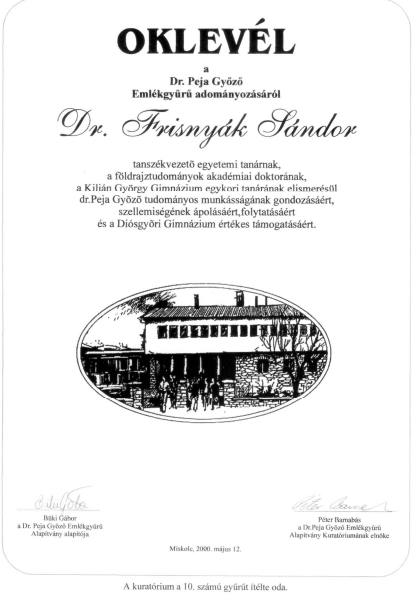
OKLEVÉL

a
Dr. Peja Győző
Emlékgyűrű adományozásáról

Dr. Frisnyák Sándor

tanszékvezető egyetemi tanárnak,
a földrajztudományok akadémiai doktorának,
a Kilián György Gimnázium egykori tanárának elismerésül
dr.Peja Győző tudományos munkásságának gondozásáért,
szellemiségének ápolásáért,folytatásáért
és a Diósgyőri Gimnázium értékes támogatásáért.

Bíró Gábor
a Dr. Peja Győző Emlékgyűrű Alapítvány alapítója

Péter Barnabás
a Dr.Peja Győző Emlékgyűrű Alapítvány Kuratóriumának elnöke

Miskolc, 2000. május 12.

A kuratórium a 10. számú gyűrűt ítélte oda.

OKLEVÉL

RÁTKA KÖZSÉG KÉPVISELŐTESTÜLETE

Dr. FRISNYÁK SÁNDOR

RÉSZÉRE

42/2000. (VII.10.) SZÁMÚ HATÁROZATÁVAL
A KÖZSÉG ÉRDEKÉBEN VÉGZETT
KIVÁLÓ MUNKÁJÁÉRT,
KIMAGASLÓ TÁRSADALMI TEVÉKENYSÉGÉÉRT

„RÁTKA KÖZSÉG DÍSZPOLGÁRA"

KITÜNTETÉST ADOMÁNYOZ

Rátka, 2000. augusztus 25.

jegyző

polgármester

Frisnyák professzor pályafutásának elmúlt évtizedére is a folyamatosság, az életkorát meghaladó dinamizmus és alkotókedv jellemző. S ez a folyamatosság az oktató, kutató- és tudományos közéleti tevékenységében egyaránt megnyilvánult. Életművének ezt a szakaszát is magasra értékelte a geográfus szakma (Lóczy Lajos Emlékérem 1997.), amit leginkább a habilitáció (1997), az egyetemi tanári kinevezés (1998), az akadémiai doktori fokozat elnyerése (2000) és a New York-i akadémiai tagság (2001) bizonyít. Ebben az évtizedben jelent meg „Magyarország történeti földrajza" c. könyvének harmadik (1995) és negyedik (1999) kiadása, a „Tájak és tevékenységi formák" című tanulmánykötete (1995) és a Boros Lászlóval közösen írt „Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajza" (1999) és sok más munkája.

Frisnyák professzor hetedik évtizede olyan időszakot ívelt át, amikor nemzetünk nagy megemlékező ünnepségei: a honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója kedvező helyzetet teremtett az általa művelt történeti geográfiának. S ezt a társadalmi és szaktudományi érdeklődést kielégítendő, 1996-tól 2003-ig – a Kárpát-medence magyar tudósainak aktív részvételével – nemzetközi konferencia-sorozatot rendezett hazánk történeti földrajza témaköréből. A szimpóziumok anyagát – nagyrégiók szerinti tagolásban – folyamatosan megjelentette, összesen 258 értekezést 3057 oldal terjedelemben. Erre az időszakra tehető Boros László, Dobány Zoltán és Kókai Sándor történeti földrajzi könyveinek megjelenése is, amit e helyen azért említünk, mert *Frisnyák* professzor – az együttfejlődés híve és segítője – munkatársai sikereit nagyra értékeli és azoknak legalább annyira tud örülni, mint saját eredményeinek. Ez a gondolkodásmód összefügg *Frisnyák* Sándor tudományos iskolateremtő és tudományszervező tevékenységével. Nagyon büszke arra is, hogy 2000-ben, amikor 32 évi szolgálat után átadta a tanszékvezetést tanítványának, Hanusz Árpád főiskolai tanárnak, a kollektíva 83 %-a rendelkezett tudományos minősítéssel (ez a főiskolai tanszékeken szinte egyedülálló teljesítmény).

Frisnyák professzor esetében igen lényeges kutatási szempontnak kell tekintenünk az elmúlt korok eredményeinek összekapcsolását a gazdaság gyakorlatával. Könyveiben, tanulmánygyűjteményeiben, dolgozataiban az emberi

munka tájformáló-kultúrtájteremtő tevékenységére koncentrál. A kultúrtáj genezisét és diffúzióját *Frisnyák* a Kárpát-medence népeinek közös és monumentális alkotásaként értékeli és mint ilyet, történeti örökségünknek tekinti. A kultúrtáj fejlődését, a gazdaság térszerveződését, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztását és az interregionális kapcsolatokat eredeti modellek és térképvázlatok sokaságával is megjeleníti. Tanulmányaiban az előttünk élt nemzedékek egymásra épülő értékteremtő, gazdaság- és településfejlesztő munkájára, arra a történelmi örökségre hívja fel a figyelmünket, amely alapja és legfőbb forrása az ember táji (regionális) identitásának.

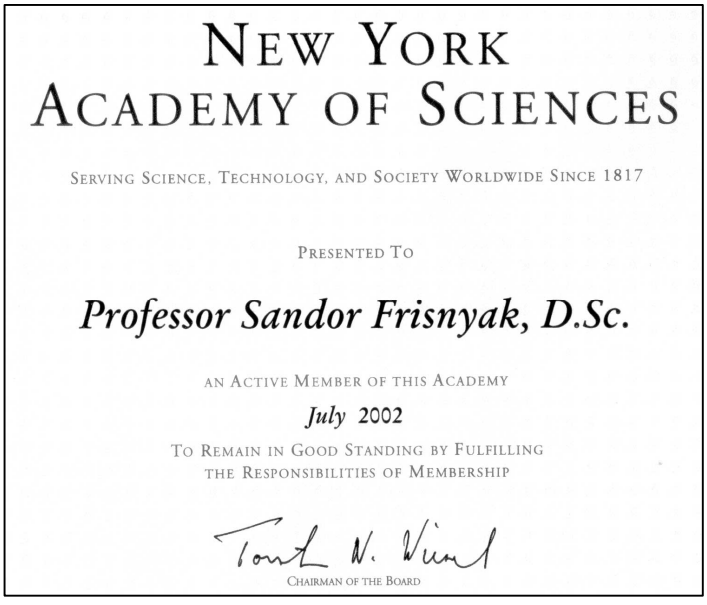
NEW YORK
ACADEMY OF SCIENCES

SERVING SCIENCE, TECHNOLOGY, AND SOCIETY WORLDWIDE SINCE 1817

PRESENTED TO

Professor Sandor Frisnyak, D.Sc.

AN ACTIVE MEMBER OF THIS ACADEMY

July 2002

TO REMAIN IN GOOD STANDING BY FULFILLING
THE RESPONSIBILITIES OF MEMBERSHIP

CHAIRMAN OF THE BOARD

Frisnyák Sándor folyamatelemző munkájában nem merül el a részletekben, a lényeg- és problémalátásra, a törvényszerűségnek megragadására és a szintézisalkotásra törekszik. Ugyanakkor az általa vizsgált mintaterületeken (Nyírség, Felső-Tisza-vidék, Zempléni-hegység, a régi Borsod vármegye) rendszeres adatgyűjtő és terepmunkát végez. Feltárja a történeti földrajzi rekonstrukcióhoz szükséges kultúrtörténeti értékeket, a reliktum és per-zisztens tájelemeket, fotografál, kutatja a levéltári, kartográfiai és a statisztikai forrásokat, és a néprajzosok módszerét is alkalmazva, interjúkat készít a vizsgált területen élő emberekkel. A népi tudat és emlékezet így épül be munkásságába, földrajzi gondolatvilágába. A forrásfeltáró és forráskritikai tevékenysége mellett meg kell említenünk a Kárpát-medence teljes területére kiterjedő (földrajzi valóságismeretét gazdagító) tanulmányútjait is. S ezeknek a rendszeres tanulmányutaknak köszönhető, hogy a történeti földrajzi előadásain a tematikus térképei és rendkívül didaktikus táblázatai, vázlatrajzai mellett színes diapozitív felvételeivel megjeleníti a földrajzi teret, a történelmi időt és az alkotó társadalmat.

Frisnyák professzor munkásságának tulajdonítják, hogy a szakmai berkekben megnőtt az érdeklődés Magyarország történeti földrajza iránt: egyre többen foglalkoznak e témakörrel egyetemi és főiskolai oktatók, kutatók és doktoranduszok. A történeti geográfia helyet kapott a felsőoktatásban, nemcsak a földrajztanárképzésben, a néprajz és a történelem szakon is. *Frisnyák professzor* történeti földrajzi stúdiumai – az előadások helyszínétől függően – más és más tematikára épülnek: az általános fejlődés-folyamat ismertetésén kívül előtérbe kerülnek az egyes régiók vagy alrégiók (pl. Beregszászon Kárpátalja, Miskolcon a borsodi iparvidék és Tokaj-Hegyalja, Nyíregyházán az Alföld stb.) múltbeli állapotának jellemzései. A térbeli jelenségek integrált elemzése és értékelése mellett a történeti földrajz tudományelméleti és módszertani kérdéseivel is foglalkozik.

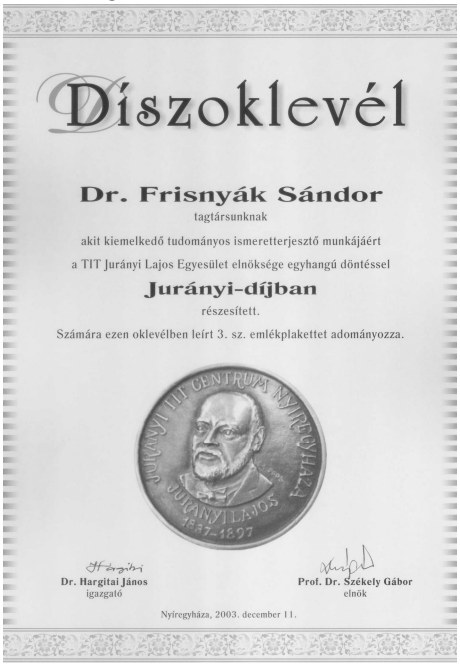
Díszoklevél

Dr. Frisnyák Sándor
tagtársunknak
akit kiemelkedő tudományos ismeretterjesztő munkájáért
a TIT Jurányi Lajos Egyesület elnöksége egyhangú döntéssel
Jurányi-díjban
részesített.
Számára ezen oklevélben leírt 3. sz. emlékplakettet adományozza.

Dr. Hargitai János
igazgató

Prof. Dr. Székely Gábor
elnök

Nyíregyháza, 2003. december 11.

Frisnyák Sándor saját intézményén kívül Beregszászon, Debrecenben, Déván, Kassán, Miskolcon és Nagybányán tartott speciális kollégiumot vagy előadás-sorozatot a Kárpát-medence történeti földrajzának egy-egy korszakáról vagy régiójáról. Sikeresen szerepelt a Magyar Földrajzi Társaság, a Földrajztanárok Egyesülete, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és más tudományos társaságok konferenciáin (pl. Békéscsaba, Budapest, Csíkszereda, Gödöllő, Győr, Királyhelmec, Pécs, Piliscsaba, Sárospatak, Szeged, Veszprém stb.).

Oktató és tudománymővelő munkássága mellett széles körű tudományos közéleti tevékenységet is folytat, többek között az akadémiai Földrajzi Bizottság tagja, a pécsi doktori iskola külső alapító tagja, a Magyar Professzorok Világtanácsának tagja, az American Biographical Institute (Raleigh) tanácsadó testületének tagja, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület alapító tagja, a TIT megyei szakosztályelnöke, stb. Mindezeken kívül – immár két évtizede – opponensként vagy bíráló bizottsági tagként aktív résztvevője az akadémiai tudományos minősítéseknek és az egyetemi PhD-védéseknek.

Oktató-nevelő, kutató, tudományos iskolateremtő és tudományszervező tevékenységét – az elmúlt évtizedben is – magas állami és szakmai kitüntetésekkel ismerték el (pl. a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje 1994, Lónyay emlékérem 1996, Lóczy érem 1997, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés Alkotói Díja 2000, Peja Győző emlékgyűrű 2000, Rátka község

díszpolgára 2000, Tudással Magyarországért Emlékérem 2002, Pro Universitate et Scientia 2002, Udvarhelyi Kendoff Károly emlékplakett 2003, Jurányi-díj 2003, Apáczai Csere János Díj 2004). Külön említjük azt a helyi, hallgatói önkormányzat által 1996-ban, majd másodszor 1999-ben adományozott díszoklevelet, amely *Frisnyák* Sándor kiemelkedő tanári munkásságának legfőbb dokumentuma.

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG OKTATÁSI MINISZTERE

OM Oktatási Minisztérium

Apáczai Csere János-díjat

adományoz

Dr. Frisnyák Sándor részére

2004. január 22. Budapest

miniszter

Nem véletlen ez, hiszen *Frisnyák professzor* mindig megtalálta azt a határt, ahol a tudomány és az oktatás elkülönül, de ugyanakkor és ugyanott szerves szimbiózisban együttműködik. A történeti földrajzi ismeretek egy része is speciális, amit nem kell feltétlenül mindenkinek tudnia, ám egy részét át kell adni a közismeretnek. Gyakran éppen ez a folyamat szakad meg, hiszen az ismeretanyag egyre bővül, de ezt a hatalmas mennyiségű információt nem lehet a hallgatóknak szelekció nélkül mind átadni, még a legmagasabb képzési szinten sem. A szemléletváltás rugalmassága sokadik nagy erénye *Frisnyák professzornak*, s a főiskolai hallgatókat is inkább a készségre igyekezett nevelni. A tanári és tudományos munkájával összefüggő kérdések tanulmányozása céljából minden évben több alkalommal volt külföldi tanulmányúton. Szakmai fejlődésére, különösképpen a történeti földrajzi szemléletére nagy hatással voltak közép-ázsiai, szibériai, egyiptomi, kínai, kanadai, egyesült államokbeli nagyobb utazásai.

Nyugat- és Dél-Európa tájain is megfordult, de leginkább Kárpát-Európa megismerésére volt lehetősége. Tanítványaival és kollégáival gyakran ellátogat a szomszédos országokba (pl. Erdély, Szlovákia, Vajdaság stb.), éleslátásával felfedve és ráirányítva a figyelmet az adott terület geográfiai érdekességeire és problematikájára.

Néhány külföldi felsőoktatási intézményben (pl. Ungvár, Beregszász, Usti nad Labem stb.) előadásokat is tartott hazánk gazdasági életéről és az általános iskolai földrajztanárképzésről. 1991-ben Ungváron – a kárpátaljai magyar iskolák földrajztanárai számára – „Válogatott fejezetek Magyarország történeti földrajzából" címmel tartott előadás-sorozatot.

1992-ben a TEMPUS-program ösztöndíjával Nagy-Britanniában (London, Oxford, Cambridge, Nottingham, Birmingham, Wolverhampton, Liverpool stb.) volt hosszabb tanulmányúton. Nagy-Britanniában a földrajzi valóságismerete gazdagítása mellett az angol történeti földrajz elméleti-módszertani kérdéseit és a földrajztanárképzés helyzetét is tanulmányozta. Külföldi tanulmányútjainak szakmai-pedagógiai tapasztalatait a tanárképzésben, a tanszékfejlesztésben és a földrajzi ismeretterjesztésben igyekszik kamatoztatni.

Frisnyák Sándor pályafutásának minden korszakában az értékalkotásra törekedett. Tehetsége, alkotó tevékenysége Nyíregyházán teljesedett ki, ahol – immár több, mint három és fél évtizede – meghatározó egyénisége és szereplője a tanárképzésnek, a főiskolának és a megye tudományos életének. (1992-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei közgyűlés elsőként *Frisnyák* Sándornak adományozta a Tudományért Díjat, a társadalom- és a történeti földrajz terén elért eredményeiért és a megye érdekében kifejtett tudományos-közéleti tevékenységéért). Eredményeinek elérésében a tanszéki tudományos műhely feltételrendszerén kívül igen jelentős szerepe volt fiatalon elhunyt feleségének, Barczaházi Évának (1936-1980), aki az elmélyült önképzés, a tudományos alkotómunka nyugodt családi hátterét, kedvező feltételeit biztosította. Gyermekei – dr. Sulyokné dr. Frisnyák Zsuzsa és ifj. Frisnyák Sándor – is a tudományművelést és az oktatást választották élethivatásnak, s ebben nyilvánvalóan a szülői példamutatásnak volt szerepe *(Boros L. 1994)*.

Frisnyák professzor munkásságának, ismertetése korántsem teljes. Hiányzik belőle a tanári és alkotótevékenységének (korábbi korszakaira is kiterjedő) szaktudományi értékelése. Ez – hála Istennek – ma még nem aktuális, szeretnénk, ha erre minél később kerülne sor.

Frisnyák Sándor hetvenedik születésnapján e vázlatos pályakép megrajzolásával és az alkalomra írt tudományos dolgozatokkal, e gyűjteményes munka megjelentetésével tisztelgünk. Előrehaladását, a szakmai elismerést kifejező tudományos közéleti megbízásait, kitüntetéseit stb. a tanári-tudományos munkásságának olyan hozadékainak tekinti, amelyek elsősorban köteleznek, nagyobb követelmények teljesítésére sarkallnak.

Kívánjuk, hogy még hosszú ideig így legyen!

Források

Boros László: Dr. Frisnyák Sándor hatvan éves. In: Boros L.-Simon I. (szerk.): Földrajzi tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapjára. Miskolc-Nyíregyháza, 1994. pp. 5-20.

Boros László-Viga Gyula (szerk.): Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2004. 116 p.

Fábián József: A diósgyőri gimnáziumi tanár 1966-1968). In: Boros L.-Viga Gy. (szerk.) idézett mű, pp. 22-28.

Kókai Sándor: Köszöntjük a hetven éves Frisnyák Sándor professzort. In: Frisnyák S.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. A tanulmányokat válogatta és a könyvet szerkesztette Hanusz Árpád. Nyíregyháza, 2004. pp. 3-6.

Tóth József: Levél-féle Frisnyák Sándor úrhoz (mivel 70 éves lett). In: Boros L.-Viga Gy. (szerk.) idézett mű, pp. 18-21.

A karikatúra (1987) és a plakett (1994) Nagy Lajos Imre szobrászművész alkotása

ENYEDI GYÖRGY

AZ URBANIZÁCIÓ ÚJ TÉRSZERKEZETI FORMÁI

Bevezetés

E rövid tanulmányban a jelen gazdaságtörténeti korszakhoz kapcsolódó új urbanizációs térszerkezeti formákat kívánjuk szemügyre venni. „Urbanizációs térszerkezeti formáknak" azokat a városok között, városok és vonzásterületük között, vagy a várostesten belül kialakult területi kapcsolati hálókat nevezzük, melyek a városok gazdasági működése során, a városi társadalom működése során, a városi szerepkörök gyakorlása során tartósan kialakulnak. Ezek jellemzően mások voltak az agrártársadalomban, az ipari és a poszt-indusztriális korszakban; „új"-nak pedig azokat a formákat nevezzük, melyek az elmúlt negyedszázadban, a globalizációnak nevezett gazdaságtörténeti korszakban jelentek meg s terjedtek el világszerte.

A globalizációnak hatalmas az irodalma, e fogalom emlegetése közhellyé vált s elérte a közhelyek sorsa: mindenki mást ért alatta, s értelmezése – vagy félreértelmezése – gyakran érzelmi alapon történik. Mi csupán néhány jellemző vonását vázoljuk fel, melyek az urbanizáció térszerkezete szempontjából elsősorban relevánsak. (Enyedi, 2003)

E vonások egyik köre a városi térkapcsolatok *nemzetközivé illetve világméretűvé* válását segíti elő. Az egyik ilyen vonás a gazdasági kapcsolatok világméretűvé válása. A tőkés világgazdaság 250 éves története során gyakorlatilag először valóban globális méretűvé vált (nemcsak az államszocialista gazdaság eltűnése, vagy Kínának a piaci gazdaságba való betagozódása miatt, hanem a fejlődő országokban a hagyományos gazdaság visszaszorulása miatt is). Ez annyit is jelent, hogy a világgazdaság bármely pontján megjelenő pénzügyi vagy innovációs impulzusok az egész világon végig gyűrűznek. Ezeknek az impulzusoknak mind a kibocsátói, mind a közvetítői és befogadói a különböző szerepkörű városok illetve a bennük működő különböző gazdasági szervezetek és intézmények. A másik sajátos vonás, hogy a világgazdaságot vezérlő impulzusokat nem kormányzatok vagy nemzetközi – államközi – intézmények, hanem a transznacionális vállalatok bocsátják ki. E két vonás hatása, hogy a városok nemzetközi szerepe (az őket ért hatások és az általuk kibocsátott hatások) roppant mértékben megerősödött. Korábban a városok nemzeti területükből, vagy szűkebben vett vonzásterületükből nőttek ki, s csak néhány város esetében adódott ehhez pl. gyarmatbirodalmat irányító, vagy tengeri világkereskedelmi szerep. Jelenleg nemcsak az ún. globális városokban, de a fejlett világ

szinte valamennyi többé-kevésbé számottevő városában megjelennek a globális hatások, a város funkciók közé a nemzetközi szerepek is betagolódnak.

Az új vonások *másik* köre az <u>új gazdaság kialakulása</u> és <u>az informatika általános elterjedése.</u> (Az új gazdaság, 2004) A fejlett országok város-gazdaságában a magas szintű üzleti szolgáltatások, különösen a pénzügyi szolgáltatások, a kutatás-fejlesztés, a tudás-alapú ipar, a kulturális gazdaság dominálnak. Ezek a gazdasági tényezők általában nagyvárosi településűek, az egymás közelébe település szinergikus hatású – már csak a kölcsönös tanulás miatt is – és a nagyvárosok kínálnak nagy és kvalifikált munkaerő-forrást. Ebben az új gazdaságban elhalványodnak a klasszikus telephely előnyök – szállítási tényezők, nagytömegű olcsó munkaerő, helyi piac stb. – s helyükre lép a humán erőforrás minősége és a település-környezet minősége. A jelen gazdaságtörténeti időszak egyik legmarkánsabb jellemzője az informatika széleskörű elterjedése, mind a gazdaságban, mind a mindennapi életben. Amidőn még csak kibontakozóban volt a globalizáció korszaka, az 1980-as évek elején még az informatika korszakának nevezték. Éppen a fentebb jellemzett új gazdaságnak megfelelően, a városok közötti legfontosabb kapcsolatokat az információk (a pénzügyi, irányítási, szellemi stb. információk) továbbítása jelenti. Az információs technológia páratlan gyorsaságú fejlesztése és elterjedése azt eredményezi, hogy a továbbított információk célba érése azonnali. Nemcsak a távolságot nem ismeri, nemcsak a távolság legyűrésének költsége válik jelentéktelenné, hanem az időtényező is: az informatikai hálózatban terjedő utasítások, tájékoztatások, új tudás-elemek azonnal megjelennek a célba vett városokban. A közelmúltig az egyik legfontosabb térszerkezet-formáló tényező volt, mint leküzdendő akadály, vagy számbaveendő költségtényező avagy a termékek eljuttatásának ideje, ám a legfejlettebb országok új gazdaságában az *idő és a távolság*, a klasszikus telephely-elméletek két legfontosabb eleme alaposan visszaszorul.

A globalizáció fentebb vázolt jellemvonásai az urbanizációs térfolyamatokat lényegesen módosították. Ennek fontos eleme a városok jelentős részének viszonylagos kilépése a nemzeti településrendszerekből, a nemzetközi szintű összekapcsolódás, aminek eredményeképpen globális városhálózatról is beszélhetünk. Ez a jelenség korában nem létezett. Beszéltünk világvárosokról, melyeknek jelentős nemzetközi befolyása volt, belső életében kozmopolita elemek voltak fellelhetőek, de nevüktől eltérően e városok az egész világra kiterjedő befolyással soha nem rendelkeztek.

Azt sem szabad felednünk, hogy az elmúlt negyedszázad új urbanizációs formái sehol nem váltak kizárólagossá. Nem is válhattak: a városok tér-szerkezetükben is viselik múltjukat; e szerkezet lassabban módosul, mint a városi társadalom: az épített környezetnek, az infrastruktúra hálózatoknak nagy a tehetetlenségi ereje. A globális jelentőségű város más település-környezetbe épül be Európában, Észak-

Amerikában vagy Kelet-Ázsiában.[1] A globalizáció általános mechanizmusa közös, mégsem uniformizál (mint a felszínes szemlélők vélik), hiszen az általános hatások különböző civilizációs szokásokon, különböző hagyományokon, eltérő kulturális magatartásokon átszűrve jutnak érvényre.

A vizsgálat célja tehát az, hogy 1/ röviden, összefoglalóan jellemezzük a globalizációhoz kapcsolódó új városi térszerkezeti formákat, és 2/ és leírjuk azokat a társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, melyek e formákat létrehozzák.

Globális városok

Az 1980-as évek végére felismerést nyert, hogy a világvárosoknak nevezett városok egy része gazdasági befolyását, irányító hatalmát az egész világra kiterjeszti. E globális városok, mint említettük, elsősorban a transznacionális vállalati székhelyként és a pénzügyi világ központjaiként irányítják a világ-gazdaságot. Ezek mind igen nagy városok – nem mintha szerepük közvetlenül összefüggene a lakosság-mérettel (inkább az általuk befolyásolt város-kör méretével s elterjedtségével függ össze) de a városi versenyképesség szempontjából előnyös a felső szintű üzleti szolgáltatások egymás közelébe települése, és a nagyméretű kvalifikált munkaerő-forrás. Az egyes városok tényleges globális befolyását eléggé nehéz mérni; ehhez alig vannak adatok. Többnyire a transznacionális vállalati székhelyekhez kapcsolódó telephely- s beszállító hálózat a mérvadó (amennyiben ez egyáltalán kibogozható) meg a nagy nemzetközi bankok, melyekről feltételezhető, hogy tőke-áramlásaik átfogják a világot. (Erdősi, 2003) Globális város kevés van. Saskia Sassen, aki 1991-ben megjelent könyvében először fogalmazta meg e várostípus jellemzőit, csak Londont, New Yorkot és Tokyot sorolta közéjük. (Sassen, 1991) A témával foglalkozó szakirodalom kétféle felfogást képvisel. Az *első:* az eredeti megfogalmazásnak megfelelően, csak néhány nagyvárost sorol e kategóriába, melyeknek kétségtelen világméretű hatása. Sassen három városához még néhányat talán hozzátesznek, elsősorban nagy pénzügyi központokat, mint pl. Hong Kong és Szingapur; a pénzügyi, főleg befektetési, érték-papír ügyletek valóban behálózzák a világot. A kisebb hatókörű nemzetközi várost, mely a Föld egy részére van nagy gazdaságirányító hatással, avagy a gazdaság egy nem meghatározó szegmensében, a kulturális életben, vallás-központként van globális szerepe: transznacionális városnak nevezik. Ilyen szerepet, főleg a sűrűn lakott s határokkal felszabdalt Európában számos, közepes méretű város is be tud tölteni. A nemzetköziesedés is a globalizáció következménye, annak alrendszere, tehát hasonló mechanizmusok szerényebb léptékű eredménye, és inkább hagyományosabb térkapcsolatokra: személyek utazására, termék-szállításokra, gyakori szolgáltatások igénybevételére szorítkozik. E városok többnyire csak közvetetten kapcsolódnak a világméretű gazdasági folyamatokhoz; a transznacionális városkapcsolatok erősebben gyökereznek a lokalitás, a kisebb régiók sajátosságaiba. (Smith, 2001)

[1] E tanulmányban a fejlett (elsősorban európai) országok városaival foglalkozunk.

A *másik* felfogás szerint a globális város-állomány is hierarchizált. A csúcsot a 3-5 gazdasági világ-hatalmi metropolisz jelenti, majd a hierarchia alsóbb fokait a nemzetközi nagyvárosokból kiinduló vonzás-hálózatok méretével, vagy a vonzások (pénzügyi, idegenforgalmi, innovációs stb.) jellegével adhatjuk meg. (Az külön vita-téma lehet, hogy az info-kommunikációs hálózatokban van-e hierarchia? Castells (1996) szerint, a hálózatokban nincs hierarchia – legfeljebb vannak a hálózatokba még be nem kapcsolt települések – mivel a hálózatokban mindenki egyformán elérhető – legfeljebb csomópontok vannak a hálózatok egyes metszés-pontjaiban. Szóval – Orwell-t parafrazálva – minden város egyenlő, de vannak még egyenlőbbek. Ezt akár hierarchizáltságnak is nevezhetjük). Érdemes megjegyezni, hogy a város-rendszer csúcsát a világ-gazdaság irányítása s nem politikai vagy katonai vezető szerep jellemzi – a gazdaság maga alá gyűrte a politikát. Az egyetlen hatalmi pólusu világot csak a gazdasági verseny differenciálhatja a jövőben – ha más pólus is képes kiemelkedni.

Nemzeti városrendszerek

A globalizáció megzavarta a nemzeti városrendszerek történelmileg kialakult s többé-kevésbé rögzült (a világ sok részén határváltozásokkal megzavart) rendjét. A nemzeti városrendszereket továbbra is összetartja az államterületen belüli egységes közigazgatás, a közös nyelv, a kulturális hagyományok, magatartások, szokások, érték-rendek – de éppen az eddig leírtak jelzik, hogy a város-rendszer egyes elemei kisebb vagy nagyobb mértékben, kibocsátóként vagy befogadóként a globális hálózatokhoz kapcsolódnak. A nemzeti város-hálózat hierarchikus rendjét hagyományosan egyes városainak szerepköre, vonzáskörzeteinek mérete szabta meg. A ritkán felbukkanó nemzetközi szerepkör többnyire csatlakozott a belső erőviszonyok által kiformált rangsorhoz, elsősorban a felső szinten megjelenő fővároshoz, vagy jelentős tengeri kikötőhöz. Most azonban a nemzetközi kapcsolódások a legkülönbözőbb szinteken megjelennek; s ezek nem mindig követik a belső rangsort. Egy transznacionális vállalat K+F központja egy kisvárost is beemelhet a globális hálózatba, míg a nagyváros, melynek vonzáskörzetébe tartozik, ebből kimaradhat. A külső és belső hierarchia egymástól elkülönülve is létezhet, mely konfliktus-forrás lehet; esetleg külső tényezők módosíthatják a belső rendet, ami pedig e rendbe bizonytalanságot, a nemzeti város-politika befolyásának gyengülését vezetheti be. A transznacionális telephely beépül a helyi település-szövetbe; a vállalat stratégiai döntései ugyan az országon kívül születnek, ám a napi működés a helyi szabályozásokat követi. Sajátos módon jelenik meg a külső hatás a határmenti zónák nemzetközi város-kapcsolataiban, a vonzáskörzetek átfedésében, a nemzetközi lokalitások megjelenésében. Ezeket a finom kapcsolatokat csak esettanulmányokkal lehet kibogozni, átfogó adatbázis nem állítható fel. A helyi és nemzetközi térkapcsolatok szinte elválaszthatatlanul szövik át a fejlett országok nemzeti városrendszerét.

A nagyvárosi agglomerációk átalakulása

Vizsgálódásunk következő területi szintje a nagyvárosi agglomerációk településhalmaza. A nagyvárosi agglomeráció a 19. századi ipari társadalom terméke, tehát csak az iparosodott városokban jelent meg (Európában más módon, mint a tengerentúlon. Mi itt csak az európai modellt, melyet a budapesti agglomeráció is követ, írjuk le). A 19. század második felében a jelentős népességkoncentrációt létrehozó ipari centrumok, melyekben a nagyiparon kívül az ehhez kapcsolódó kereskedelmi, pénzügyi, szállítási, oktatási s más szolgáltató tevékenységek is összpontosultak, oly nagy népesség-növekedést eredményeztek, mely túlcsapott a város közigazgatási határain. Az égbeszökő ingatlan-árak a helyigényes ipar egy részét is a város környéki elővárosokba, falvakba telepítette; ám az ipari-szolgáltató város a munkaerő egy részét is a város-környékről rekrutálta, akár a helyi lakók közül, akár a távolabbról betelepedettek közül. Ezt az elővárosi tömegközlekedés technikai fejlődése tette lehetővé. A településföldrajz klasszikus tétele: a lakó-és munkahelyek térbeli egysége a nagyvárosi agglomerációkban megbomlott. A 19. század végi – 20. század eleji nagyvárosi agglomerációjának alapsémája: a <u>központi</u> <u>város</u>, mely munkavállalóinak egy részét a környező települések lakóiból toborozza; azután az agglomerációs gyűrű települései, amelyek főleg lakóhely- (esetenként városellátó mezőgazdasági és szabadidő-eltöltési) funkciójúak, a központi nagyváros kitelepített „ halószobái„ gazdasági és közszolgáltatási szempontból alárendelt függvényei. Szociológiai szempontból az elővárosok lakói zömmel munkások, és vegyes foglalkozású (mezőgazda és bejáró munkás) családok. E sémán az 1930-as évektől olyan módosulás történik, hogy a nagyvárosi ipar szerkezete átalakul, a foglalkoztatás aránya a szolgáltatások javára módosul; a belső lakóövezet meg az eredetileg nagypolgári-polgári lakóinak megváltozott lakásigényeit már nem tudja kielégíteni. Megkezdődik a középosztálybéli kiköltözés a külső településgyűrű vonzó környezetű településeibe. Ez a térszerkezet kezdett átalakulni a múlt negyedszázadban, az új gazdaság megjelenése, a közlekedés és kommunikáció, az informatikai „ forradalom” következtében. A nagyvárosi agglomerációk területe megnőtt, korábbi önálló városkörzeteket is magába csatolt s megváltozott hierarchizált jellege. <u>Nagyvárosi régiókká</u> alakultak, melyek többközpontúak, településeik között jelentős a funkcionális munkamegosztás. (Enyedi, 2002) Például fontos termelő-, vagy oktatási-kulturális-, vagy kutatási-fejlesztési funkciók telepednek ki a külső településekbe. Különböző méretű és szerepkörű, de egyenlő rangú települések horizontális együttműködése, hálózatban működése váltja fel a korábbi hierarchizált tagoltságot. Megemlítem, hogy Budapest a II. világháborúig, ha némi késedelemmel, de követte a fejlett európai agglomerációs modellt. Az államszocializmus évei alatt nem új fejlődési pálya kezdődött meg, hanem inkább a 20. századi modell – a munkás elővárosokkal – hibernálódott. Az elmúlt 15 év jelenségei – a felső középosztály kiköltözése

presztízs-értékű elővárosokba s ott elkülönült letelepedése, a városból a magas háztartás-fenntartási költségek miatt kiszoruló szegények megjelenése a régió-perem hanyatló falvaiban, a budapesti város-régió kibővülése, s funkcionális sokszínűsége, a központi város népesség-csökkenése mind-mind arra utal, hogy Budapest – igen gyorsan, ezért gyakran sokkolóan – visszatért a fejlett európai város-régiók pályájára, még ha kevéssé tájékozott várospolitikusok és újságírók devianciának is láttatják a szabályszerűt.

Város és vidéke

A településrendszerek átalakulása nyilván az alapsejtekben: a városi vonzáskörzetekben is jelentkezik. A településhálózat *Christaller* hetven év előtti híres modellje szerint a városi vonzás-körzetekből épül fel. (Ez alapvetően a pre-modern, szolgáltató városra volt érvényes, az ipari város már kilógott a sorból, a vonzáskörzeten túlnyúló termelési/értékesítési kapcsolataival). A falusi népesség nem-mindennapi szükségleteit nem feltétlenül a legközelebbi kisvárosban elégíti ki. E népesség fiatalabb és tűrhető jövedelemmel rendelkező része mobilabb lett, vásárlásait, gyermeke iskoláztatását távolabbi, jobb feltételeket nyújtó közép-vagy nagyvárosokba helyezi, ahol a választék kedvezőbb. Piacgazdaságban csak a közigazgatás és néhány közszolgáltatás terei kijelöltek. Az elemi települések – falvak – többféle városhoz, vagy akár útkereszteződésekhez települt bevásárló-szórakoztató központokhoz kapcsolódhatnak. Az agrártermékek értékesítése sem az egykori vásárhelyen történik. Mindez a helyi központok – a kisvárosok – gyakori süllyedését eredményezte, ami a magyar településhálózatban is jól megfigyelhető. (Enyedi–Rechnitzer, 2003)

A globális hatások ezekbe az elemi terekbe is eljutnak, főleg termékek, fogyasztási szokások, új kulturális magatartásformák formájában – a transznacionális vállalatok telephelyei kivételesen jelennek meg rurális-kisvárosi térségekben. Ez a hatás azonban nem egyirányú utca: a globális tömegfogyasztási minták tömeges terjedése megemeli az értékét a helyi sajátosságú, nehezen utánozható termékeknek, kulturális eseményeknek, népszokásoknak, gasztronómiának s ezek éppen a globalizációs folyamatoknak köszönhetően széles körben ismertté válhatnak: e folyamatok a lokális sajátosságokat is közvetítik. (A globális és a lokális összefonódása, szellemes műszóval a „glokális” már vagy másfél évtizede élénken foglalkoztatja a társadalomkutatókat).

A városok belső szerkezete

A teljesség kedvéért, röviden szólunk a városok belső szerkezetének átalakulásáról is. A városi gazdaság és a városi társadalom – új szerkezetével, fogyasztási szokásaival, értékrendjével – módosítja az ipari és poszt-indusztriális város térhasználatát. A fejlett országok városainak morfológiája egyszerűsödik:

kitelepedik a termelési terek egy része (az is, amelyik a város funkciói között megmarad) a környékre vagy ipari parkokba, lakóterületek is átlépik a városhatárt. A rurális és urbanizált terek keveredése általános jelenség, nemcsak a nagyvárosi agglomerációkra jellemző. A régi városközpont üzleti, igazgatási, kulturális, különleges minőségi fogyasztási funkciói megmaradnak, ám egyes részei szétszóródnak a város más részein is: a fogyasztási terek új formákat öltenek (pl. bevásárló-szórakoztató központok), irodaházak jelennek meg a városba bevezető útvonalak mentén, új – gyakran kulturális -funkciót kapnak a korábbi ipari területek (az ún. barna övezetek). A lakóterületek területi differenciálódásának is vannak új elemei. A magas presztízsű lakóterületek megjelennek a városközponti, megújított lakóterületein (ahonnan az átépítés kiszorítja az eredeti lakosságot), gyakran lakóparkok formájában, biztosítva a gazdagok önkéntes szegregációját. A globalizáció korának városaiban megjelennek az etnikai kisebbségek, melyek gyakran a helyitől (európaitól, amerikaitól) eltérő civilizációt képviselnek, s a korábbi bevándorlóktól eltérően, nem kívánnak asszimilálódni, szegregációjuk önkéntes, civilizációs szokásaik megőrzése érdekében, különülnek el a többségtől.

A városok belső tér-tagozódásának átalakulása több hatás eredménye. A mai város gazdaságának térigénye lényegesen eltér a korábbi gazdaságétól: eltűnik az ipar térigénye, megnő és új helyeken jelentkezik a közlekedési, fogyasztási és szabad idő eltöltési tereké stb. A háztartások lakóhelyválasztásában – a gazdasági korlátok keretein belül – megjelenik az egyéni ízlés, a műveltségi szint, a divat-követés a szimbolikus helyek kiválasztásában – tükrözve az átalakult városi társadalmat. A jelen városi társadalomban feloldódott a korábbi osztály-tagozódás (aligha beszélhetünk munkásosztályról), mint a dominánssá váló középosztály, mind az „alsó” és „felső” osztályok finoman rétegződnek, sokféle városi térhasználati igényt képviselnek. Ez a lakás-célú térhasználatot is mozaik-szerűvé tette.

Összefoglalás

Az urbanizáció térkapcsolati formái kifejezik a városi funkciók területi kapcsolatait, a funkciók és általában a városi társadalom működésének térhasználatát. E tér-használatot egyaránt befolyásolja a városi szerepkörök technikai igénye, a városi társadalom egyes csoportjainak, rétegeinek kulturális fölfogása a térről, és a korábbi térhasználathoz kialakított infrastruktúra hálózat, épített környezet megléte. A világgazdaság jelenlegi, globalizációnak nevezett gazdaságtörténeti korszakának jellemzői fokozatosan jelentek meg az 1970-es évek elejétől kezdve a világ különböző részein, és alakították át – nem gyorsan és nem teljesen – a fejlett, az emelkedő és a fejlődő országok városainak térkapcsolatait. Jelenleg, a 21. század első évtizedében az új térszerkezeti formák már általánosan elterjedtek s modell-szerűen leírhatók. E rövid tanulmány összefoglaló képet ad, a fejlett európai országok, benne hazánk új urbanizációs térszerkezeti formáiról, kiemelve:

1. a globális városok és transznacionális városok új világméretű hálózatát;
2. a nemzeti városrendszerek „egymásra tolódását”, részbeni átfedését, a külső városkapcsolatok befolyását;
3. a nagyvárosi agglomerációk városrégiókká bővülését, a korábbi hierarchiák kooperációval való felváltását;
4. a „város és vidéke” kapcsolatok gyengülését, többsíkúvá válását, és
5. a városok belső funkcionális övezeteinek módosulását.

A változásokat generáló mechanizmusokat pedig az alábbi tényezők működtetik/magyarázzák:

1. A városok nemzetközi szerepének elterjedése,
1.1.1 a gazdasági kapcsolatok világméretűvé válása, és
1.1.2 a transznacionális vállalatok világ-gazdaságot irányító szerepe következtében.
2. A városok gazdasági szerepének s annak megfelelően a társadalmi szerkezetének átalakulása,
2.1 az „új gazdaság” elterjedésével,
2.2 az informatika általános elterjedésével.

MÉSZÁROS REZSŐ

VÁROSOK A KIBERTÉRBEN

A kibertér (cyberspace) a görög kyber (hajózni, navigálni) szóból ered, és valójában hajózásra alkalmas teret jelent. A kibertér William Gibson találmánya, aki a Neuromancer (1984) című regényében így nevezi a hálózatba kapcsolt számítógép-terminálokról közvetlenül elérhető digitális, navigálható teret (a mű 1992-ben Neurománc címen magyarul is megjelent). A kibertér Gibson felfogásában egy olyan mátrix, amely színes, elektronikus, karteziánus adattájkép (dataspace), ahol vagy inkább amelyben az egyének és a cégek inter-aktív kapcsolatba lépnek az információval, sőt kereskednek vele.

A Neuromancer megjelenése óta a kifejezést a legkülönbözőbb csoportok használják saját céljaikhoz igazított jelentéstartalommal, ami arra enged következtetni, hogy gyors ütemben formálódnak a számítógépes kommunikáció és a virtuális valóság fajtái. A földrajzi értelmezéshez azonban a *Gibson* eredeti elképzelése használható leginkább, vagyis a kibertér az információs és kommunikációs technikák világában megnyilvánuló térfogalom, és nem magának a technológiának a neve.

A kibertér általában ott jelentkezik a maga térkínálatával, ahol valamilyen igényt elégíthet ki, tehát a kibertér tértípusai és alakzatai teljes egészében társadalmi eredetűek.

Az intelligens város

Az intelligens város olyan fejlett információs infrastruktúrával rendelkező település, amely biztosítja a városi önkormányzat, a kommunális szolgáltatások, a közművek működtetésének, a vállalkozások, a nonprofit szféra és az állampolgárok közötti korszerű információcserét, az üzleti, és közhasznú tranzakciók lebonyolítását. Az így kialakított környezet új lehetőségeket teremt, javítja az életminőséget és vonzza a beruházókat.

Az 1960-as évek második felében az Egyesült Államokban elméletet dolgoztak ki arra, hogyan lehet a telekommunikációs lehetőségeket a városok belső működtetése érdekében felhasználni. Az erre vonatkozó kísérletek a kábeltelevíziós hálózaton indultak meg, de az áttörést a személyi számítógépek és az internet kialakulása hozta meg. Világosan kell látni, hogy kialakulóban van egy olyan rendszer, amely a Föld behálózásától (International Long Hold Network – LHN) a városi hálózatig tart (Local Area Network – LAN), mert ez teszi lehetővé, hogy a háztartások és a magánemberek tömegesen csatlakozhassanak a rendszerhez (Home Area Network – HAN).

Az intelligens város létrehozásának a legnagyobb problémája éppen az, hogy az otthoni hálózat (HAN) nagyon hiányosan kiépített. A város lakosságának nagyon kis része képes bekapcsolódni a hálózatba, illetve a város önkormányzata által irányított szervezetek, gazdasági egységek sem rendelkeznek ma még teljes körű számítógépes kiépítettséggel.

Mitchell 1995-ben felvetette, hogy egy olyan világban, ahol mindenütt jelen van a számítógépes tevékenység, a nagyszámú „bit" üzlet, állandó kihívás éri a város fogalmát. Aligha tagadható, hogy a számítógépes hálózatok hovatovább olyan fontosak lesznek a városi élet, a város működése számára, mint az utcahálózat. Egyre inkább olyan értékké válik a memóriakapacitás és a képernyőtér, mint a telek és az ingatlan. A gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális tevékenység egy része áttolódik a kibertérbe. Ezért joggal merül fel a szokásos várostervezési kérdések radikális újrafogalmazásának igénye.

Mitchell (1995) nem fogja vissza fantáziáját: „Épületeink és azok egyes részei tervezésénél immár nem csak a hagyományos felhasználás szempontjait kell figyelembe vennünk, hanem a kibertér új feltételeit is. Meg kell értenünk, hogy ezek a helyek a jövőben egyre inkább az információáram bit-kikötői lesznek. Elektronikus érzékelőkkel és manipulátorokkal, beépített adatfeldolgozó eszközökkel, belső telekommunikációs berendezésekkel, szoftverekkel és olyan egyéb eszközökkel kell felszerelnünk ezeket, hogy a mai számítógépekhez hasonló módon fogadhassák és küldhessék az adatcsomagokat. Végső cél az olyan belső terek kialakítása, amelyek tetszés szerint programozhatók különböző funkciók ellátására. A nappali helyét a munkára, tanulásra és tanításra, valamint szórakozásra egyaránt kiválóan alkalmas programozható otthon veszi át. Az oktatás és gyógyítás mai, nagy épülettömbökbe összpontosított rendszere helyett olyan újak jönnek létre, amelyek bárhová és bármikor eljuttathatják a szükséges szaktudást, a levegőben lévő repülőgép ülésétől kezdve a falusi közösségi házig."

Most sok város az aktív szerep mellett foglalt állást abban a kérdésben, hogy „bekábelezzék"-e magukat, mivel így próbálnak előnyt szerezni a világpiacon. Ez „információs" vagy „képlékeny" („soft") társadalmak kialakulásához vezet, számítógépes hálózatokra épülő csúcstechnológiás infrastruktúra körül. Ezek olyan városok, ahol az infrastruktúrát egyre inkább számítógépes hálózatok figyelik és ellenőrzik. Ezt a kapcsolatot elmélyíti az intelligens és az igényekre gyorsan reagáló technikák bevezetése az épülettervezésbe, olyan mikrochip-használaton alapuló technikáké, amelyek lehetővé teszik, hogy az épületek jellemző tulajdonságai reagáljanak a lakók mozdulataira és kívánságaira.

A virtuális város

A városok az emberi tevékenység különböző fajtáinak és a szolgáltatásoknak földrajzi központjai. A városok formája és a városszerkezet a legtöbb ember számára ismerős, megszokott dolog. Ezért a virtuális város metaforáját az információk és a szolgáltatások felé vezető csatlakozási felületnek (interface-nak) használják a világhálón. A virtuális városok olyan elektronikus szolgáltató központokat kínálnak a használóknak, ahol különböző tevékenységeket, információkat és embereket a számítógép összehozza egy „hely”-re a képernyőn úgy, ahogy a valódi városok is teszik a földrajzi térben. Tehát a virtuális városok a valódi városoknak olyan számítógépes digitális megfelelői, amelyekben a valódi városok sok jó tulajdonsága megvan már ahhoz, hogy a használók a valódi városi urbanizált helyen érezhessék magukat.

A virtuális város kifejezést a világhálón nagyon tág értelemben használják, sokféle információs csatlakozási felület és információs tartalom leírására. A kifejezés gyűjtőfogalom. Nagy különbségek vannak a világhálón található virtuális városok között.

Annak ellenére, hogy a városokban nagy a társadalmi egyenlőtlenség az internethez való hozzájutás terén, és a kialakulóban lévő hálózatok társadalmi összetétele is nagyon változó, mégis bőven vannak városi „nyilvános” (köz-) kiberhelyek kialakítására tett kísérletek. A városi válság körülményeivel és az internet széleskörű terjedésével kapcsolatos problémák kezelésére, kísérletképpen számos város vezetősége világszerte többszáz „virtuális várost” épített ki az utóbbi időben a világhálón, ezeket, ha különböző módon is, de mind úgy építik, hogy elektronikus megfelelői legyenek a valódi, az anyagi világban létező városoknak, ahol otthont adtak nekik. A webvárosok vagy virtuális városok valójában széles skálán elhelyezkedő törekvések az internetben rejlő lehetőségek felhasználására, pl. hogy fejlesszék a városi demokráciát (és változatos kombinációit) és a városon belüli párbeszédet, támogassák a városi marketinget és a „gazdasági fellendítés”-t, új típusú elektronikus városi kézbesítőszolgáltatásokat nyújtsanak, helyi cégek közötti hálózatos kapcsolatokat építsenek ki, és fejleszszék a városokon belüli társadalmat és közösséget.

Az a kutatás, amelynek az volt célja, hogy az Európai Unió Web digitális városainak tipológiáját kimutassa, azzal az eredménnyel zárult, hogy kimutatta: a számítógépes hálózatra felvitt városnak két fő, még kialakulóban lévő típusa van. Vannak a *„non-grounded”* (nem konkrét, valódi helyen alapuló) virtuális városok. Ezek a „város” ismerős interface-ét metafora értelemben használják, hogy ez alatt a név alatt nagyon széles körű internetes szolgáltatásokat gyűjtenek össze az egész világról. Ebben az esetben egy idealizált, képzeletbeli kisváros térképét használják fel keretnek széles körű köz-, magán- és harmadik szektorba tartozó szolgáltatások csoportosításához, egységessé és vizuálisan felidézhetővé tett térben. Ezek a szolgáltatások azonban az internet különféle hálózatain vannak szétszórva, és nincsenek

semmilyen különösebb kapcsolatban sem az otthont adó konkrét kis- vagy nagyvárossal, sem bármilyen más konkrét hellyel.

És vannak *„grounded”* (konkrét helyen alapuló) virtuális városok, amelyeknek az a céljuk, hogy pozitívan visszahassanak bizonyos konkrét városok fejlődésére, és logikus kapcsolatban álljanak ezzel a fejlődéssel. Az ilyen virtuális városokat vagy úgy lehet kialakítani a hálózaton, hogy feltűnően szép kiállításra törekvő, a várost népszerűsítő hirdetések legyenek (turisták vagy a tőke becsalogatására a városba), de ahol kevés vagy semmilyen hasznos információ nincs a helyi lakosok számára, vagy mint a város polgárai számára készült közszolgáltatásokat, amelyek „közcélú” elektronikus teret bocsátanak a lakosság rendelkezésére a magát a várost érintő politikai, társadalmi és kulturális kérdések megvitatásának támogatására.

A kutatások arra utaltak, hogy az a retorika, mely szerint a virtuális városok valami új, párbeszéd-dinamikára támaszkodó, városi közéleti világot alkotnak, radikálisan túlzó és hamis volt. A városi polgároknak szóló legtöbb információ úgy volt megszervezve, hogy alig több, mint olyan városi adatbázis, ami összegyűjti az információkat az itt lakók és kívülállók számára a városi vezetés politikai tevékenységéről és döntéseiről, emellett közöl közlekedési információkat, felhívja a figyelmet a szabadidő eltöltésére kínálkozó lehetőségekre és alkalmakra, kulturális eseményekre, és szállással és vendéglőkkel kapcsolatos információkat tartalmaz főleg turisták számára. Sok virtuális városnak közös jellemzője egy viszonylagos egyirányúság, és a valódi együttműködésre és vitára való alkalmak hiánya. Az ilyen web-városokat általában úgy szerkesztik, mint a (különféle hordozókon) terjesztett adatbázisokat vagy az egyirányú műsorszóró rendszereket (vagyis nem interaktívak). Az egyén számára álláspontjának közlése gyakran az egyedüli lehetőség a titokzatos webmasternek írható levél. Ebben az esetben a webvárosokat tarthatjuk ugyan „köz”-szolgáltatásoknak, de nem keltik „a nyilvános közélet tere” benyomását.

Mivel a polgárok és a közélet is hiányoznak sok ilyen webhelyről, ez azt jelenti, hogy a hálózaton legtöbb „város” az utánzás (szimuláció), az eszményítés, sőt a paródia módszerét is felhasználja, amikor kísérletet tesz rá, hogy elektronikus úton megszerkessze a tökéletes posztmodern város virtuális változatát. Izgalmas, esztétikus várostervezés, különféle kulturális terek, az éjszakai életnek szentelt zónák és vendéglőknek fenntartott hely, magas színvonalú „üzleti légkör”, virágzó üzleti parkok és hivatali zónák (a városi közigazgatás számára), világszínvonalú kommunikációs infrastruktúrák: ezek meg- és elismertetésére szinte minden ilyen hely igényt tart. A magán, kereskedelmi beállítottságú, városi marketing etika hatására az internetes hely meg van tisztítva a kellemetlen problémáktól: bűnözésről szóló tudósítások soha nincsenek a tárgyalt témák között, sem viták a tipikus városi problémákról, pl. környezetszennyezésről, sem a faji és társadalmi feszültségekről, a szegénység különböző szintjeiről; ezekről rendszerint nem vesznek tudomást.

Emellett még az egység is gyakran elveszik, ahogy vetélkedő virtuális városok egész sora tülekedik, hogy ugyanazt a fizikai helyet képviselje; ez olyan tendencia, ami tükrözi azt a jelenséget, hogy a városi közösség részeire bomlott, megosztott, különféle csoport- és magánérdekeltségek kerekednek felül, gyakran még a mai városi igazgatás körében is. Mind magánhelyek (magánérdekeltségek), mind azt állítja magáról, hogy fontos a helyi közösség számára, de ugyanakkor mindről kiderül, hogy szűk, főleg kereskedelmi célokra korlátozódik a rendeltetése, mikor – ha nem is egyformán, de – mindnyájan ilyen képet adnak magukról. A hálózati csatlakozással rendelkező lakosok a legjobb esetben arra használhatják az ilyen webhelyeket, hogy megtalálják itt bekötve néhány helyi szervezet weblapjait, és találhatnak egyirányú információkat a városi szolgáltatásokról. A városi tanács kis internetes helye emellett esetleg még alapszintű ismertetést ad a városról.

Dodge, *Smith* és *Doyle* (1997) a virtuális városokat négy csoportja osztja. Az *első csoport*ba azokat a városokat sorolják, amelyek csupán a hálózaton közvetlenül elérhető *városkalauzok*, vagyis menűk és linkjegyzékek. Gyakran nincs is más funkciójuk, csak hirdetések, főleg az idegenforgalom céljaira, és meg sem kísérelik, hogy bemutassák magát a várost háromdimenziós formában. A *második csoport*ba a *kétdimenziós (flat)* virtuális városok tartoznak, amelyek síkban ábrázolt várostérképeket vagy épületeket mutatnak, további információk felé vezető csatlakozási felületek számára. Kiváló példája ennek a virtuális Bologna, amely a város feltűnő jellegzetes pontjait és épületeit ábrázoló stilizált várostérképet használ grafikus csatlakozási felületnek, és ennek közvetítésével elérhető a hálózaton keresztül a városra vonatkozó részletes információ. A *harmadik csoport* a *háromdimenziós (3D)* virtuális városokat foglalja össze. Ebben a csoportban azok a városok jelennek meg, ahol virtuális valóság-technikákat használnak a városok háromdimenziós épületekből álló formájának modellezésére. A *negyedik csoport*ba az *„igazi”* virtuális városok tartoznak. Ez a legfejlettebb csoport, amelyben a nézők úgy érzik, mintha valóban egy városban sétálnának. Ahhoz, hogy meg tudjon felelni ezeknek a magas követelményeknek, egy igazi virtuális városnak olyan csatlakozófelületre van szüksége, amelyik a valóságnak eléggé megfelelően tudja megjeleníteni a néző számára az épületek alakját, ezenkívül szükség van arra is, hogy gazdag választékot tudjon nyújtani a felhasználóknak a különféle szolgáltatások számára.

A virtuális urbanizmus problémái

A szakértők véleménye megegyezik abban, hogy a tapasztalatok még nem elég széleskörűek ahhoz, hogy teljesen fel tudják mérni a virtuális városokban és egyéb távinformatikai tervekben rejlő lehetőségeket. De előzetes következtetéseket már le lehet vonni. A virtuális városok úgy, ahogy jelenleg fejlődnek, nem kínálnak könnyű és gyors megoldásokat a közélet terét és a városok társadalmi polarizációját

körülvevő problémarendszer felszámolására. Az ilyen kezdeményezések szükségképpen át vannak itatva azokkal, a még szélesebb kört érintő városi dilemmákkal, amelyek a globális és a helyi elem viszonyát, a társadalmi polarizáció irányába mutató fejlődést, a magánvállalkozások és a tágabban értelmezett társadalmi haszon közötti együttműködés megteremtésének problémáit és a kollektív és egyéni megoldások közötti feszültségeket veszik körül. A helyi virtuális városok az egész internet tükörképei, ezért maguk is hajlamosak arra, hogy szűk körű, műszaki elit uralkodjék felettük. A virtuális városokba általában a világon mindenhonnan be lehet lépni, ez felhígíthatja a helyi sajátosságokhoz kapcsolódó jellegzetességüket, és ekkor kevésbé lesznek „konkrét helyhez kötődő”-ek. És a legtöbb olyan webhely, amelyet a közszféra közszolgáltatásként nyújt a közönségnek, eddig még kevés vagy semmilyen lehetőséget sem kínált az igazi interaktivitásra, mert csak egyirányú felhasználására vannak szánva: arra, hogy népszerűsítsék a posztmodern várost (hirdetési funkció) és terjesszék az önkormányzat közleményeit és a helyi internethasználók csábító pénzes piacát célba vevő helyi magáncégek hirdetéseit. A sok magánkézben lévő virtuális város pedig alig több, mint kereskedelmi fogyasztóknak szóló hely, és csak az különbözteti meg őket a „konkrét helyhez nem kötődő” internet helyek kaotikus tömegétől, hogy helyi címkéket viselnek és a város szimbólumát.

Még abban az esetben is, mikor az a központi célkitűzés, hogy ösztönző párbeszédet folytassanak a városon belül, mint Amszterdamban és Bolognában, a virtuális városhasználók és „lakosok” társadalmi összetétele aránytalanul eltolódik a gazdag, magasan képzett, fehér férfiak túlsúlya irányába. Az ilyen kezdeményezések nyitottá tétele valódi teret kínál a közélet számára, de nagyon költséges, hosszú távú és bonyolult feladat lesz. És még azon is lehet vitatkozni, hogy egy olyan korszakban, mikor a városok pénzügyi válságban vannak, járható-e ez az út, és van-e gyakorlati haszna ennek az elképzelésnek.

Annak is megvan a veszélye, hogy a virtuális városokban kialakuló virtuális kapcsolatok és véleménycserék kiszorítják a konkrét helyen alapuló, személyes kapcsolatokat, és még az eddiginél is nagyobb fenyegetést fognak jelenteni a városi közéleti terek közéletisége számára. A virtuális városokban folyó virtuális kapcsolatokat úgy kellene alakítani, hogy amennyire lehetséges, pozitívan hassanak vissza a valódi városok fizikai tereibe és kultúrájába ágyazódott közvetlen személyes kapcsolatokra. Hogy a virtuális városok ténylegesen jobbá tegyék a városi életet, ahol a közös azonosság, élmények és tapasztalatok, a szolidaritás és a sorsközösség érzésére kellene őket építeni. Lehetőleg valódi városok közösségének a problémáin kellene alapulniuk, ezek a kölcsönös kapcsolatok résztvevőit értelmes, valóságos kapcsolatokba hoznák egymással és a városukkal. Enélkül a virtuális közösségek és közösségi élmények csak a számítógépes technika segítségével keltett illúziók, amelyek olyan képzeletbeli fantáziavilágot kínálnak, amelynek a segítségével látszólag közel élünk másokhoz, beszélünk hozzájuk és érzéseket fejezünk ki.

Ha hiányzik a közös, érzelmi, kollektív élményre épülő alap, akkor az a veszély fenyeget, hogy a virtuális városokkal való elektronikus úton való azonosulás és a virtuális közösségek kialakulása, a dolog természeténél fogva, „álközösségek” megjelenéséhez fog vezetni, a hagyományos közösségek átalakulnak biztonságos, senkit nem fenyegető „személytelen társulások”-ká. Tehát a virtuális városoknak fel kell ismerniük és támogatniuk kell a nézőpontok és vélemények ütközését, ami a városi élet alapvetően fontos eleme, és szoros kapcsolatban kellene állniuk az alulról kiinduló aktivitással és vitákkal. Egyébként megvan annak a kockázata, hogy egyszerűen csak a közvetett, a technika közvetítésével létrejövő találkozások iránti vágyat fogják megtestesíteni, és tükrözni fogják azt a mélyen gyökerező félelmet a valódi, személyes kapcsolatok kétértelműségétől, amit az egyre sokszínűbb és az egymástól egyre inkább elkülönülő és bezárkózó csoportokra oszló (fragmentált) városok lakói éreznek.

De talán, ha pozitívabban állunk hozzá a kérdéshez, akkor amellett is érvelhetnénk, hogy nem szabad azt remélni, hogy a virtuális városok vagy egyéb közösségépítő, az új információs technikán alapuló kezdeményezések valamiféle régen elveszett eszménynek csak úgy a helyébe tudnak lépni. Inkább arra van szükségünk, hogy gyakorlatiasabb dolgokra összpontosítsuk erőnket, és ismerjük el, csak kevés város és nagyon ritkán közelítette meg ezt az eszményt, sőt ez talán már egyre anakronisztikusabb elképzelés.

Ezenkívül az is fontos, hogy az információs technikák segítségével közvetített véleménycseréket ne kezeljék elszigetelten. A városokban folyó új, távközlés útján terjedő eszmecserék feltétlenül ki fognak egészíteni sok más (tömeg)közlési és információs csatornát – beleértve a közvetlen személyes kapcsolatokat is – és olyan összetett rendszert fognak kialakítani, ahogy korában a távíró, a telefon, a rádió, a mozi, a tv és az újságok is átalakították az emberi kapcsolatokat. Elsősorban arra kellene figyelni, hogy alulról építve alakítsuk ki a társadalom és intézmények együttműködési és fogadókészségét. Megjegyzi, hogy: „Világosan látható, hogy az új technikák milyen serkentően hatnak egyrészt a társadalmi tőke kiépítésére, másrészt az állampolgárok új képességeinek kifejlesztésére. ... Az új közösségi hálózatokból kialakuló új társadalmi tőkeviszonyok alapján a döntéseket a polgárok összehangolt, gyakorlati életből vett tapasztalataira alapozzák, és így sokkal gazdagabb kapcsolat együttes jön létre, mint amit csupán szavazás és a tömegközlési eszközök útján lehet kialakítani... Az elektronikus hálózat eszközeihez való, gyorsan bővülő hozzájutás kezd olyan tereket létrehozni a közélet számára, ahol a tájékoztatás és kapcsolatépítés új formái terjedhetnek. Ez lehetővé teszi mind az alulról építkező demokratikus szervezkedés megerősödését a gyakorlatban, mind pedig az új polgárjogi csoportok kialakulását és terjeszkedését.”.

A kihívást az jelenti, hogy az ilyen profit- és fogyasztásorientált kezdeményezésekből valami többet csináljunk, mint az otthoni internet-hozzáféréssel

rendelkező elitcsoportok számára készült, sok internetes helyet egybegyűjtő portált. Lehetséges-e a helyi virtuális városok számára, hogy szembeforduljanak az egész internet szisztematikus társadalmi és térbeli részrehajlásával, és ne csak egyszerűen utánozzák ezeket a kereskedelmi helyeket? Vajon képesek-e a virtuális városok, közpénzekből származó anyagi támogatással és társadalmi céloktól indíttatva segíteni abban, hogy bevonják a kibertérbe az „eltorzított várost", a hanyatlás, a szegénység, és kirekesztés elektronikus hálózaton kívül eső tereit és elektronikus gettóit, ahol nagyon kevés embernek van meg az anyagi alapja ahhoz, hogy belépjen a hálózatra? Ez a legnagyobb kihívás a politika és a tervezés számára, mivel adott a profitra törő magántőke uralkodó szerepe a távinformatikában és az általánosabb törekvések a társadalmi és térbeli polarizáció irányába.

Világos, hogy a virtuális városok leginkább abban reménykedhetnek, hogy jönni fognak a széles alapra épülő stratégiák, amelyeknek mozgatóereje egy széles körű helyi társulás lesz a magán-, a köz- és a közösségi szektor részvételével, és ehhez járul az internethez való hozzáférés iránti valóban tömeges igény. Amilyen mértékben az internet olyan közlési eszköz lesz, amelyet általánosan elfogadnak az emberek és széles körben hozzáférhető lesz a városokban, a virtuális városi kezdeményezések segíthetnek a szó szoros értelmében is a „földhöz kötni" az elektronikus terek világméretekben integrált világát, és ezzel magán az interneten keresztül lesznek képesek pozitívan visszahatni a valódi városok, a saját városuk fejlődésére. És ekkor a köz irányítása alatt álló (városi önkormányzati) és a társadalom felé forduló virtuális városi stratégiák segíthetnek még tovább bővíteni az elektronikus infrastruktúrákhoz való hozzájutást, és bevonhatnak hálózaton kívüli helyeket és hátrányos helyzetű csoportokat is ebbe a szolgáltatásba úgy, ahogy a piaci alapú mechanizmusok valószínűleg nem teszik meg. Abban kell reménykedni, hogy a virtuális városok hosszabb távon segíteni fognak az internetnek komolyabb értelmet adni ebben, és hasznosabbá teszik valódi földrajzi helyeken és valódi közösségek körében.

IRODALOM

Dogde, M. 1999. The Geographies of Cyberspace. Working Paper No. 8 from the Centre for Advanced Spatial Analasis, University College London.

Gibson, W. 1984. Neuromancer, Harper Collinc, London.

Mitchell, W. J. 1995. City of Bits: Space, Place, and the Infobahn. Cambridge MA og London: MIT Press.

DR. TÓTH JÓZSEF

A TEHETSÉGFÖLDRAJZ KÖRVONALAI

1. Bevezetés

A természet és társadalom kölcsönhatásának színtereként formálódó természeti-társadalmi-gazdasági-infrastrukturális térben minden tevékenység és annak tárgyiasult eredménye allokált. A termelőerők fejlődésével, az emberiség létszámának növekedésével és fogyasztási strukturánk bővülésével ez az allokációs rendszer egyre bonyolultabbá válik. A térbeli elhelyezkedés kapcsolatrendszerével és törvényszerűségeivel foglalkozó geográfia – feladatai adekvát teljesítése érdekében – egyre inkább differenciált lesz, követve az új és új kihívásokat.

A következőkben az államszocialista tudomány-felfogás kényszereiből szabadult és tematikailag is egyre inkább kiteljesedő magyar földrajz egy ígéretes új hajtásáról, a tehetség, a tudás területi aspektusaival foglalkozó, a kölcsönhatások törvényszerűségeit kereső talentumföldrajzról összegezzük álláspontunkat.

2. A földrajztudomány belső struktúrája

A földrajztudomány belső tagolódásával összefüggésben számos felfogás ismeretes. Ezek részletes ismertetésétől eltekintek ugyan, de általánosságban annyit szükséges leszögezni, hogy vagy a földtudomány tárgyával, vagy valamely szemléleti kérdéssel összefüggő ok az, aminek következtében eltérő, esetenként lényegesen eltérő felosztások születnek, vagy pedig egyszerűen a felosztás logikai alapja kuszálódik össze néhány szerzőnél.

A mellékelt sémával (1. ábra) bemutatott felosztás természetesen csak egy a lehetséges variánsok közül, de olyan, mely több évtizedes kutatási és oktatási tapasztalatra épül és konzisztensnek látszik lenni. A séma alapján az alábbi sajátosságok tézisszerű kiemelése célszertű:

a.) A ábra által bemutatott geográfia egységes, de a megközelítés súlypontja szerint három osztatú. Ezek:

• A társadalomföldrajz, mely a földrajz tárgyával a társadalom oldaláról közelítve foglalkozik;
• Természeti földrajz, mely a földrajz tárgyával a természet oldaláról közelítve foglalkozik;
• Regionális földrajz, mely a földrajz tárgyával a társadalmi-gazdasági-infrastruktúrális-természeti tér (a földrajzi környezet) fejlődés során elkülönült egységei (régiók, tájak, térségek) oldaláról közelítve komplex földrajzi szemlélettel foglalkozik.

b.) A három aspektus mindegyikéhez és az érintkező aspektus-párok közé a segédtudományok tömege szállítja a beépítésre és szintetizálásra váró anyagot. A segédtudományokban való jártasság igénye ilyen nagyszámú diszciplína esetén különösen nehézzé teszi a geográfia alkotó műveletét.

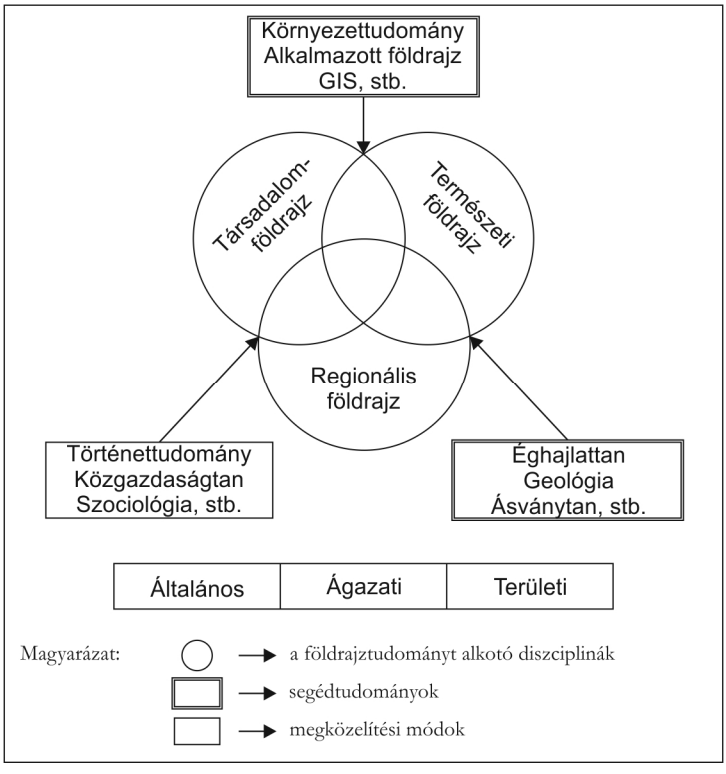

1. ábra: A földrajztudomány rendszere

c.) A sokrétűség és sokoldalúság ugyanakkor biztosítja, hogy a végzett szakemberek a szűkebb szakképzettségükhöz sorolható pályavariánsokon túl más társadalmi posztokat is eredményesen töltenek be.
d.) Az ábrán azt is feltűntettük, hogy az előbbi (horizontális) megközelítéssel szemben a geográfia aspektusai akként is értelmezhetők, hogy általános, ágazati, vagy területi szempontokat helyezünk előtérbe.
e.) Az általános, ágazati és területi megközelítési mód mind a társadalom, mind a természeti, mind pedig a regionális földrajzban értelmezhető, sőt az egyes földrajztudományi ágak nagyobb részdiszciplínáira is érvényesíthető.

3. A kulturális földrajz tárgya, művelésének célja és helye a földrajztudomány belső struktúrájában

A kulturális földrajz sajátos, földrajztudomány belső rendszerébe illeszkedő diszciplína, amely azonban a „kulturális" jelzővel összefüggő szakterületek számára sem érdektelen. Ennyiben sorsa hasonló azokhoz a földrajzi diszciplínákhoz, melyek jelzőjüknek megfelelően a területi aspektus elemzési eredményeivel mintegy hidat képeznek sok más szakterület felé.

A kulturális földrajz a társadalomföldrajz része. Tárgyául a kultúra térbeli vonatkozásainak feltárása jelölhető meg, azzal a céllal, hogy ezek az ismeretek a kultúra tervezésénél, a társadalomtudományi kutatások során felhasználhatók legyenek.

A kulturális földrajzban is fellelhető egy sajátos kettősség, mely a kultúra értelmezéséből ered. A diszciplína egyaránt foglalkozik a kulturális infrastruktúra területi problémáival és a népesség kulturáltságának regionális különbségeivel. A két megközelítés között természetesen szoros kapcsolat van, de ez egy-egy aspektus elemzésénél háttérbe szorulhat.

A kulturális földrajz maga ugyan ágazati diszciplínája a társadalomföldrajznak, de az előzőekben kifejtettek értelmében itt is értelmezhető az általános megközelítés (általános kulturális földrajz: a diszciplína tárgya, feladata, módszerei, alapkérdései, kapcsolatrendszere), van értelme a külön ágazati aspektusnak (ágazati kulturális földrajz: iskolázottság, szakképzettség, közművelődés, etnikumok, társadalmi csoportok, településtípusok), végül fontos helye van a területi megközelítésnek is (regionális kulturális földrajz: egy ország, egy régió, egy megye kulturális földrajza).

4. A problematika megjelenése

Az a megfigyelés, hogy bizonyos térségekben több a tehetséges (vagy valamilyen szempontból nézve tehetséges) ember, mint másutt, emberemlékezet óta ismert. Ennek révén sztereotípiák terjedtek el tehetséges népekről, szorgalmukkal, takarékos mivoltukkal, vagy éppen bohém mentalitással kitűnő populációkról. Sokan néplélekről, nemzeti karakterről beszélnek. A kérdéskör mindig alkalmas volt nacionalista, sőt rasszista tételek megfogalmazására. is.

Ha a túlzásoktól, különösen a szándékos torzításoktól eltekintünk is, még mindig megmarad a kérdés: hogyan hat egy-egy táj, egy-egy tipikus környezetű térség a benne élőkre, van-e közvetlen, vagy akár áttételesen érvényesülő hatás a populáció attitűdjeire, létrejöhet-e genetikailag is megfogható sajátosság, lehet-e differenciált a fogékonyság az innovációk iránt és ha lehet, ez hogyan kvantifikálható, a tudomány eszközeivel hogyan írható le.

A problematika általam ismert legkorábbi tudományos igényű megfogalmazása a múlt század első harmadának végéről való (BIBÓ I. 1930), melyben a szerző a magyar lélek akkori megítélésében keresi a földrajzi (területi, táji) szempontokat. Néhány évvel később (HANTOS GY. 1936) már egy szélesebb körű vizsgálat eredményei látnak napvilágot az egyes tájak és az általuk a magyarságnak adott kiválóságok kapcsolatáról. Egy, már a II. világháború után Szegeden indult kutatás (TÓTH J. 1972) lényegében alig jutott túl az adatgyűjtésen és – rendszerezésen. Az 1980-as években az oktatás, a továbbtanulási esélyek, a szellemi potenciál területi kérdései, a szellemi központok feltárása mind a földrajzi, mind pedig a szélesebb körben vett társadalomtudományi vizsgálatokban kezdett jelentőségének megfelelő súlyt kapni (SÁRFALVI B. 1982, KOZMA T. 1983, KŐSZEGFALVI GY. 1983, B.HORVÁTH E. – BOROS F. 1984, RUTTKAY É. 1988). Ebben az évtizedben jelenik meg egy, az elmúlt kétszáz év legnevezetesebb magyar személyiségeinek származásáról szóló kiváló elemzés is. (SZIVEK É. J. – CZEIZEL E. 1986).

Időközben a kulturális földrajzi ismeretek oktatásának egyetemi szintű összegzése (TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997, majd TRÓCSÁNYI A. – TOTH J. 2002) is megtörtént, a megjelent szakkönyvek fogadtatása kedvező volt. A kulturális földrajz tárgyáról, céljáról, feladatairól, tudományrendszertani helyéről megjelent további publikációkban (TOTH J. 1997, 1998) már megjelenik a tehetség térbeli megoszlása kutatásának igénye, egy-egy részkérdésről pedig (idegennyelv-tudás, iskolázottság), alapos elemzések látnak napvilágot (TRÓCSÁNYI A. 1993, TRÓCSÁNYI A. – NAGY Á. 2000). Komoly szakmai visszhangot kelt a legrészletesebb, a tudományos minősítéssel rendelkezők

születési, lakó- és munkahelyeinek területi sajátosságait a minősítés szintjei szerint differenciálva elemző tanulmány (TÓTH J. 1990) is. A geográfia művelőire vonatkozóan – kapcsolódva a szakmai Who 'a who? – összeállításokhoz (TÓTH J. 1993, TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 2001 – két talentumföldrajzi témakörbe sorolható publikáció is napvilágot látott (TÓTH J. 1994, NAGY Á. – TRÓCSÁNYI A. 2003).

Az ezredfordulón újra megélénkülő oktatásföldrajzi kutatások (pl. BALÁZS É. 2003, M CSÁSZÁR ZS. 2003) mellett sikeres kísérlet történik területi identitásvizsgálatra is (BUGOVICS Z. 2004). Sor kerül a talentumföldrajz legfontosabb kérdéseinek összegzésére (TÓTH J. 2000) és a Pécsi Földtudományi Doktoriskolában megkezdi tanulmányait és kutatásait az első kolléga (GYŐRI F. 2003) ebben a témakörben.

5. A talentumföldrajz helye és problematikája

Az az álláspontunk, hogy a talentumföldrajz és azon belül a kulturális földrajz része.

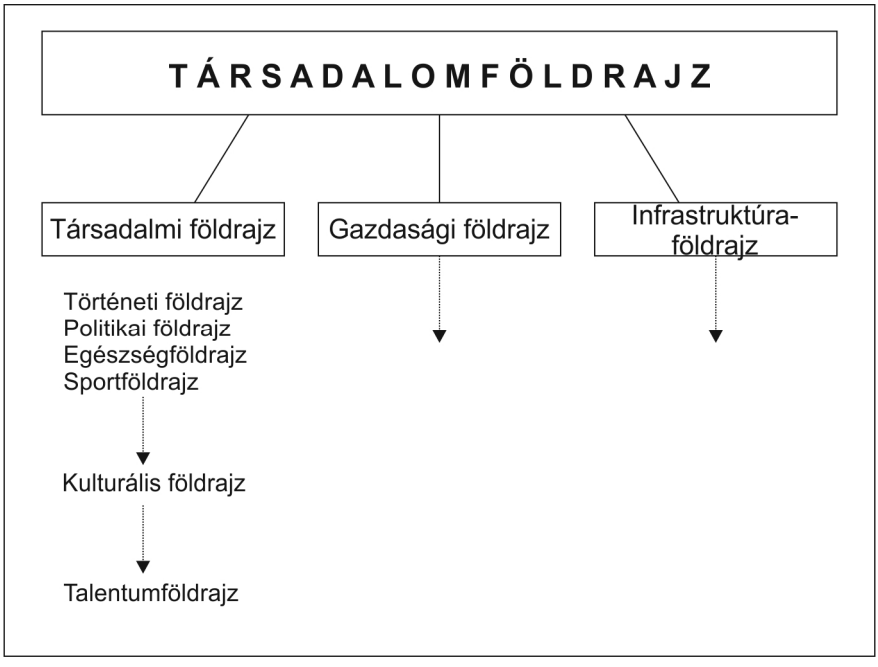

2. ábra: A talentumföldrajz a társadalomföldrajz rendszerében

Ez nem zárja ki, hogy a talentumföldrajznak más diszciplinákkal is kapcsolata legyen. Ilyen például a genetika, az infrastrukturális földrajz, az antropológia stb.

A talentumföldrajz – röviden – a tehetség térbeli megjelenésének törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány. Nagyon nehezen definiálható a tehetség, hiszen minőségi kategória, tartalma szerteágazó és csak manifeszt állapotában, utólag vehető bizonyosnak. Ahhoz viszont, hogy tudássá váljon, megfelelő feltételekre van szükség. Ezek híján a tehetség nem bontakozik ki, tévútra bicsaklik, torzó marad. Általánosnak tekinthető az a vélekedés, hogy a Homo sapiens genetikailag kódolt talentum-állománya nem függ sem a rassz-jellegtől, sem a nemzeti, nyelvi, vallási, urbanizáltsági, térségi paraméterektől. A tényleges differenciálódás a manifesztálódási lehetőségektől függ, a „kiváló – jó – közepes – gyenge”-piramis arányviszonyai is azok függvényében formálódnak. A szellemi infrastruktúra oldaláról fontos tényező lehet a mesékben, népdalban gazdag, példamutató, esetleg többnyelvű családi háttér, míg az oktatás – képzés – kultúra intézményrendszere, annak kiépültsége és szintje ugyancsak markánsan differenciál.

Fontos lenne vizsgálnunk a talentum két fő típusának, az innovatív és reproduktív tehetségnek a meglétét, térbeli megjelenését és arányviszonyait. A két típus mindegyikére szükség van, közöttük a közösségi hasznosság tekintetében nincs értékdifferencia, de mindkét típust tudatosan arra kell alkalmaznunk, amiben igazán jó.

Fel kellene tárnunk az „ágazati” talentumok területi összefüggés-rendszerét is. A tapasztalat azt mutatja, hogy a művészeti (zenei, irodalmi, stb.) a sportbeli, az üzleti tehetség bizonyos térségekben nagyobb mértékben koncentrálódik, mint másutt, de a miértekről csak sejtéseink vannak.

Óriási szerepe van a tehetségek, egyes populációk talentum-összletének területi átrendezésében a migrációnak, az urbanizációnak. Interkontinentális, nemzetközi, interregionális léptéken túl még a mindennapos mozgásterünket jelentő kistérségekben is tetten érhető a talentum mozgása, ha tetszik a valamilyen szintű brain drain. A migráció a népesség demográfiai szerkezetének megváltoztatásán keresztül másodlagosan is hat a talentum térbeli differenciálódására.

A talentumföldrajz társadalmi feladata egyértelmű: a térbeli folyamatok törvényszerűségeinek feltárásával segíteni, hogy a tehetség minél nagyobb arányban válhasson tudássá. Ott is, ahol – ember-milliárdok számára – ma még a szerencsésebb nemzetek fiaihoz képest csak töredéknyi erre az esély.

IRODALOM

1. BALÁZS É. 2003: Közoktatás és regionális fejlődés. - PhD-értekezés tézisei. Pécs, p. 20.
2. B. HORVÁTH E. – BOROS F. 1984: A szellemi potenciál egyes területi kérdései. – Alföldi Tanulmányok VIII. kötet. – Békéscsaba, pp. 219-248.
3. BIBÓ I. 1930: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. – Szegedi Alföld Kutató Bizottság Könyvtára 6. Szeged, p. 34.
4. BUGOVICS Z. 2004: A területi identitás aspektusai az Észak- Dunántúlon, a Bécs-Budapest tengely térségében. – PhD-értekezés tézisei, Pécs, p. 24.
5. GYŐRI F. 2003: Talentumföldrajz. – PhD-téma a Földtudományi Doktoriskolában, Pécs.
6. HANTOS GY. 1936: Magyar tájak – magyar kiválóságok. – A szerző kiadása, Budapest.
7. ILLÉS I. 1991: Nemzedékek, elitek, ciklusok. – Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
8. KOZMA T. 1983: Szellemi életünk regionális központjai. – Magyar Tudomány, 3. sz. pp. 181-194.
9. KŐSZEGFALVI GY. 1983: Az alföldi városok szellemi urbanizációjának jelenlegi helyzete, a fejlesztés lehetőségei. – Alföldi Tanulmányok, 7. kötet, Békéscsaba, pp. 167-188.
10. M. CSÁSZÁR ZS. 2003: A magyar közoktatás területi sajátosságainak oktatásföldrajzi elemzése. – PhD-értekezés tézisei. Pécs, p. 27.
11. NAGY Á. – TRÓCSÁNYI A. 2003: Kovács László Zoltán, az ezredforduló magyar geográfusa. – Kézirat, Pécs, p. 13.
12. RUTTKAY É. 1988: Innovációra alkalmas térségek Magyarországon.- Kutatás-Fejlesztés, 3-4. sz., Budapest, pp. 232-242.
13. SÁRFALVI B. 1982: Az iskolázottság és a továbbtanulási esélyek területi különbségei. Előadás a Magyar Földrajzi Társaság Körösvidéki Osztálya Konferenciáján, Békéscsaba.
14. SZIVEK É. J. – CZEIZEL E. 1986: Kétszáz év legnevezetesebb magyar személyiségeinek származása. – Valóság, 1. sz. pp. 28-41.
15. TOTH J. 1972: Születési helyek, nagy emberek. - Kézirat, Szeged, p. 12.
16. TÓTH J. 1990: A tudományos minősítéssel rendelkezők születési, lakó- és munkahelyeinek területi sajátosságai. – In: TÓTH J. (szerk.): Tér – Idő – Társadalom, MTA RKK, Pécs, pp. 225-267.
17. TÓTH J. (ed.) 1993: Who' is Who in Hungarian Geography? Pécs, p. 90.
18. TÓTH J. 1994: A magyar geográfusok adatainak területi-strukturális elemzése. – Közlemények... 1. Pécs, p. 21.
19. TOTH J. 1995: A társadalmi-gazdasági tér. – Juss, Szolnok, pp. 24-32.

20. TÓTH J. 1997: A kulturális földrajz célja és tudományrendszertani helye. – In: Nyelv, nyelvész, társadalom I., Budapest-Pécs, pp. 309-319.
21. TÓTH J. 1998: A földrajz néhány alapkérdése és a kulturális földrajz. – In: MÉSZÁROS R. – TÓTH J. (szerk.): Földrajzi Kaleidoszkóp, Pécs-Szeged, pp. 59-72.
22. TÓTH J. 2000: A talentumföldrajz néhány kérdése. – In: SZUKK O. – TÓTH J. (szerk.): Globalitás, regionalitás, lokalitás. – PTE TTK FI, Pécs, pp. 257-262.
23. TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997: A magyarság kulturális földrajza – Pannonia Könyvek, Pécs
24. TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 2001: Ki kicsoda a magyar geográfiában? – PTE, Pécs, p. 204.
25. TROCSÁNYI A. 1993: A népesség nyelvismereti képe Magyarországon. – Közlemények ... 7., Pécs, p. 40.
26. TRÓCSÁNYI A. – NAGY Á. 2000: Magyarország iskolázottsági térképe. – In: GODÓ N.-TÓTH J. (szerk.): Tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából II., Pécs.
27. TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002: A magyarság kulturális földrajza. – Pannónia Tankönyvek, Pécs, p. 364.

SCHWEITZER FERENC

A PAKSI LÖSZFELTÁRÁS A NEGYEDKOR ÉGHAJLATVÁLTOZÁSAINAK KÉPESKÖNYVE

A Föld jelentős részét, a szárazföldek felszínének közel 10%-át borítja be köpenyszerűen a negyedkor – 2,5 millió év – talán legimpozánsabb méretű, vastag, nagy elterjedésű képződménye a világossárga, fakósárga színű lösz.

Az egész Földön nagyjából azonos összetételű, puha, rendkívül állékony, porózus, szénsavas mészben gazdag, vízáteresztő kőzet, szemnagysága uralkodóan 0,01–0,05 mm, ásványtanilag 60–70% kvarcporból, 5–25% kalciumkarbonátból és 5–20% agyagos és egyéb járulékos ásványból áll.

A löszt a múlt század elején ismerték fel, illetve különítették el más laza üledékektől. Eleinte általában folyóvízi lerakódásnak gondolták, de magyarázták tengeri, tavi üledékként egyaránt. Elterjedése meghatározott földrajzi környezethez kapcsolódik, különösen a félig száraz, füves sztyep, erdős sztyep és részben a mérsékelt övi erdőzónákban jellegzetes, kivéve az utolsó glaciálisban a belföldi jégtakaróval beborított kontinensrészeket. A löszös képződmények elsősorban a Föld legsűrűbben lakott és mezőgazdaságilag legjobban hasznosítható területein találhatók, ahonnan a világ gabona- és kukoricatermelésének a többsége is származik. Nem csak kitűnő termőföld, hanem jól megmunkálható, laza, porhanyós, porózus szerkezetű kőzet.

A negyedkor klímájának ajándéka mint építkezési anyag is kitűnő. Téglagyárak, mint pl. a paksi is, szükségletük jelentős részét ebből nyerik.

A lösznek a szárazföldi élet nyomainak megőrzésében is különleges szerepe van. A lösz ásványi anyagának lassú felhalmozódása lényegében nem zavarta a folyamatos biológiai életfeltételeket, konzerválta a mindenkori ősföldrajzi környezetben élő életközösségek számos fajtáját a löszképződés idején. A paksi löszsorozatban hosszú időszakra visszamenően kimutatható pl. a szerves élet feltételeinek többszöri változása, amely az adott földfelszín és a rajta végbement élet fejlődésének történetét demonstrálja.

A löszben leggyakoribb ilyen látványos maradványok – amelyek az életkörülményeket tükrözik vissza – pl. a löszcsigák. Emellett a kihalt nagy- és kisemlősök számos faja – pl. a mamut (Mammuthus trogontherii, Mammuthus primigenius), a ló (Equus sp, Allohipus), a jávorszarvas (Alces alces), a rénszarvas (Rangifer sp), a gimszarvas (Cervus elaphus), a növényi élet maradványai – amelyek faszénmaradványok és virágpor formájában (Pinus silveestris, Pinus cembra stb.) maradtak fenn –, valamint az ősember életének és eszközeinek maradványa. Bár az utóbbit a paksi löszfalban még nem találtuk meg – lehet, hogy a korábbi bányászat során tönkrement –, a dunaföldvári Alsó-Öreghegy löszfalában és Szekszárd–Palánkon a régészeti kutatások már korábban feltárták.

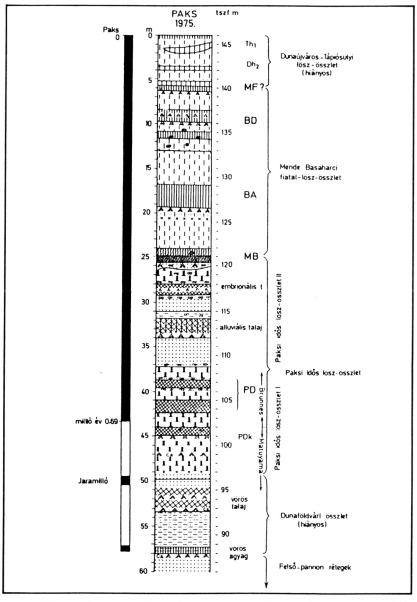

A paksi löszfeltárások és fúrások összesített szelvénye (Pécsi M.). Th_1 – Dh_2 = humuszos szintek; MF = Mende – felső talajkomplexum; BD = Basaharc – dupla talajkomplexum; BA = Busaharc – alsó talaj; MB = Mende – bázis talaj; PD = Paks – dupla talajkomplexum; PDK = paks-dunakömlődi talaj; = fiatal löszök; = idős löszök; = homok; = vulkáni tufa.

A fúrásokkal feltárt mintegy 60 m vastagságú paksi téglagyári löszfeltárás az elmúlt 2 millió év éghajlattörténetének valóságos képeskönyve. A globális, az egész Földre kiterjedő éghajlati, ill. környezetváltozások ősföldrajzi emlékei különösen megőrződtek a paksi löszfal lösz- és őstalaj-sorozatában.

A löszök és az őstalajok sorozata a negyedidőszak alatt végbement ciklikus éghajlat, ill. környezetváltozásokat tükrözik vissza. A löszrétegek közé iktatódott, eltemetett őstalajok genetikai típusainak felismerése – pl. erdő, csernozjom, mocsári, réti és kezdetleges homok, ill. öntéstalajok stb. – alapján pedig a negyedkor során a maiakhoz hasonló, de attól mégis eltérő, melegebb és nedvesebb ökológiai körülményeket tudunk rekonstruálni. Így a löszrétegsor változásai szorosan kapcsolódnak a negyedkori ősföldrajzi események, az őskörnyezet-változások értelmezéséhez, és többféle következtetés is levonható arra vonatkozóan, hogy a jelenlegi természeti környezet alakulására hogyan hatott a negyedkor ciklikusan változó éghajlata.

A paksi téglagyári löszfeltárás és a környék több fúrásszelvénye alapján 20–22 nagyobb klímaismétlődést, ciklust sikerült kimutatni az utolsó 2 millió év földtörténete során.

A változások tendenciája általános lehűlést mutat, de nem folyamatos, hanem sűrű vissza-visszazökkenőkkel. Az egyenetlen hűvösödés mellett az egyes szakaszok száraz vagy csapadékos jellege adja a további változásokat.

Az utolsó 700 000 év löszsorozatában 8–11 eltemetett talajt, 9–12 löszréteget és 2–3 homok-közbetelepülést lehet kimutatni, amelyek a 45 m-es téglagyári falban szabad szemmel is megfigyelhetők *(1. ábra)*. Ez a kb. 45–47 m-es löszösszlet foglalja magába a fiatal és az idős löszkötegeket. Ezek között a fiatalabb löszökben 1–2 humuszzóna, ill. 2–3, főként csernozjom típusú sztyep-, erdős sztyeptalaj alakult ki. A mintegy 25–27 m vastag fiatal löszösszlet bázisában található az első jellegzetes barnásvörös erdőtalaj (MB jelzésű), amelynek kialakulása 100–120 ezer évvel ezelőtt, az utolsó interglaciálisban (két hideg, glaciális időszak közötti meleg, csapadékos időszak) mehetett végbe, a jelenleginél mélyebb, csapadékosabb szubmediterrán éghajlati viszonyok között. Néhányan a legújabb abszolút kortani vizsgálatok alapján a 10–12 m-ben előforduló BD talajkomplexum utolsó interglaciálisba sorolását helyezik előtérbe.

A 29–52 m között elhelyezkedő idősebb löszök, amelyek 120–800 ezer év között képződtek, a fiatal löszökkel szemben tömöttebbek, nagy mészkonkréciókkal (löszbabák) és homokszintekkel tagoltak. Az idős löszösszlet négy különböző éghajlati feltételek mellett kialakult ártéri–mocsári erdő, egy gyengébb és egy erősen fejlett vörösbarna őstalajból áll. A téglagyári feltárás talpát két feltűnő, erősen fejlett vörösbarna őstalaj, a PD alkotja, amely alatt települő löszben jelentkezett a Brunhes-Matuyama paleomágneses határ, amelynek kora 0,69 millió év. A Brunhes–Matuyama határ alatt csupán két idős löszköteg és egy barnásvörös őstalaj kapcsolódik a löszsorozathoz, amelyek a Jaramillo paleomágneses eseménynél (0,96 millió év) fiatalabbak. Ez az utolsó 700–900 ezer esztendő a negyedidőszak hideg, jeges harmada. Az irodalomban korábban ez viselte a jégkorszak elnevezést.

A löszsorozat bázisában, pl. Dunaföldváron és Dunakömlődön a Duna szintje alatt magfúrással még mintegy 20–30 m vastag pleisztocén rétegsort tártak fel. Ez már nem löszformáció, uralkodóan homok, homokos–iszapos üledéksor, amelyet mintegy 2–3 mocsári talaj, ártéri erdőtalaj, ill. 4–5 vörösagyag tagol. A téglagyári feltárásban ez az összlet hiányos, alig éri el a 10 m-t.

Ennek az üledékösszletnek kialakulása 1 millió évtől 2,5–3,4 millió évig tarthatott, de képződése valószínűleg korábbra is visszanyúlhat. A vörösagyagok a legtöbb esetben a szárazulattá vált felsőmiocénba sorolt felsőpannóniai sárga, sárgásszürke tengeri homokon, a bérbaltavári homokon, ill. homokos agyagon fekszenek, amelynek kora kb. 4,5–6 millió év.

A paksi téglagyári löszfeltárás és a környező fúrásszelvények, amelyek Európa egyik legjobban tagolt löszös őstalajok sorozatát képviselik, a negyedidőszak egyik legfontosabb szelvényei. Az elmúlt fél évszázad során számos magyar (Bulla B. 1938, Kriván P. 1955, Ádám L.–Marosi S.–Szilárd J. 1954, Stefanovits P.–Rózsavölgyi J. 1962, Pécsi M. 1984, 1987, 1993) és külföldi kutató (M. A. Pevzner 1974, a kínai An Zhisheng 1978, a német A Bronger 1958 és az amerikai J. Kukla 1989 stb.) munkája eredményeként számos tanulmány és könyv látott napvilágot, amelyek alapvetően gazdagították ismereteinket Közép-Európa utolsó 2,3 millió éves földtörténetéről.

IRODALOM

ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. 1954. A paksi löszfeltárás. Földr. Közl. pp. 239–254.

AN ZHISHENG–WEI LANYING 1978. The illuviation ferriargillans and their genetic inference. Kexue Tongbao. 24. 8. pp. 356–359.

BRONGER, A. 1975. Paläoböden als Klimazeugen – dargestellt am Löss–Böden–Abfolgen des Karpathenbeckens. Eiszeitalter und Gegenwart. 26. Hannover, pp. 131–154.

BULLA, B. 1938. Der Pleistozäne. Löss im Karpathenbecken. III. Földt. Közl. 68. pp. 33–58.

KRIVÁN P. 1955. A közép-európai pleisztocén éghajlati tagolódása és a paksi alapszelvény. MÁFI Évk. 43. 3. pp. 365–400.

KUKLA, G. J.–AN, Z. 1989. Loess stratigraphy in Central China. Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology 72. pp. 203–225.

PÉCSI, M. 1984. Is typical loess older than one million years? In: PÉCSI, M. (szerk.) Lithology and stratigraphy of loess and paleosols. Geogr. Res. Inst. Hung. Acad. of Sci. Bp. pp. 213–224.

PÉCSI, M. 1987. The loess paleosol and related subareal sequence in Hungary. GeoJournal. 15. 2. pp. 151–162.

PÉCSI M.–PEVZNER, M. A. 1974. Paleomágneses vizsgálatok a paksi és a dunaföldvári löszösszletekben. Földr. Közl. 22. (98.) 3. pp. 215–224.

STEFANOVITS P.–RÓZSAVÖLGYI J. 1962. *Újabb paleopedológiai adatok a paksi szelvényről.* Agrokémia és Talajtan. 11. 2. pp. 143–16.

BELUSZKY PÁL

BELSŐ VÁNDORLÁSOK A DUALIZMUS KORÁBAN MAGYARORSZÁGON

A Kárpát-medence lakosságának lélekszámát, annak területi megoszlását messzemenően befolyásolták a vándorlások, a kényszerű, a szervezett vagy spontán lakóhely-változtatások.

Az „előzmények"

A honfoglaló magyarsággal – életmódjából következően – „mozgékony" nép telepedett meg a Kárpát-medencében. Noha a közrendűek a honfoglalást követő évtizedekben már tartósabban megülték az életterükül jutott vidékeket, az előkelőségek még néhány emberöltőn keresztül évszakonként periodikusan változtatták gazdálkodásuk színterét és tartózkodási helyüket. Zsákmányszerző hadjárataik eredményeként „munkáskezeket" hurcoltak be az országba. Egyébként is a lakosság „röghöz-kötöttsége" még meglehetősen laza volt, az uralkodói akarat gyakorta nagyobb népcsoportokat, néptöredékeket is áttelepített a birtokba vett országterület egyik vidékéről a másikra. Évszázadokon keresztül folyt a honfoglalás utáni évtizedeken meg nem ült vagy gyéren lakott területek, a Kárpát-medence hegységkeretének, Erdélynek, a korábbi gyepűknek, a mai országterület középhegységeinek a birtokbavétele, a *szállásterület terjeszkedése*. A legkülönbözőbb módon folyt a külhoniak betelepedése, beköltözése az országba (hadifoglyok, nyugati „szakértők" meghívása, rabszolgák vásárlása).

A különböző speciális szolgáltatást nyújtó népelemek korán megjelentek az országban: mohamedán vallású *böszörmények* (izmaeliták, kálizok) a korai századokban a kereskedelmet, pénzgazdálkodást tartották kezükben. Kálmán király (1095–1116) törvénykönyve már szabályozta az itt élő *zsidók* betagolódását a magyar társadalomba. Már a 11. századból vannak ismereteink *vallon, olasz, német telepesfalvakról,* de a *hospesek* behívása a 11–12. század fordulójától vált gyakoribbá. II. Géza hívására érkeztek Erdélybe előbb *flamand,* majd *németajkú* telepesek s vetették meg az alapját a későbbi Szászföldnek. Az erdélyi német – „szász" – települések jelentős autonómia birtokába jutottak. A 12. században a Felvidékre is nagyszámú *német telepes* érkezett, szállásterületük a *mai* Magyarország területére is áthúzódott (Gönc, Vizsoly, Vilmány, [Hernád] Céce stb. német telepesek alapította község volt), de fő szállásterületük a *Szepességben, Gömör vármegyében, Abaúj északi felében* alakult ki. Német eredetű lakosság került a bányavárosok többségébe, de a legtöbb királyi város lakossága, vagy annak egy része is németajkú volt. (Pest lakosságának többsé-

gét is németajkúak tették ki már a tatárjárás előtt, majd Budán évszázados „pozícióharc” folyt a németajkú s a magyar polgárság között.) Az országban fellelhető nagyszámú „Olasz”, „Olaszi” községnév „újlatin” eredetű lakosság tömeges betelepedésének emlékét őrzi.

A 13. századig meglehetős rendszerességgel találtak menedéket az országban különböző *sztyeppi népek;* legismertebb a *kunok* befogadása közvetlenül a tatárjárás előtt, de már ezt megelőzően menekültek a Kárpát-medencébe nomád-félnomád törzsek, néptöredékek: 1122-ben *besenyők*, több csoportban *örmények* stb.

A 13. század első évtizedeitől kezdve érkeztek hazánkba nagyobb számmal *románok* (vlachok), szervezetlenül, kisebb-nagyobb csoportokban s telepedtek meg a Kárpátok magasabb, addig lakatlan térszínein.

A 14–15. században a török előrenyomulás következtében megjelentek a balkáni menekülők (már a 15. században!), tovább folytatódott a környező régiókból való „beszivárgás”; a belső migráció célpontjaivá váltak a növekvő népességű, gyarapodó számú városok.

Az Oszmán Birodalom balkáni előrenyomulása, majd Szlavónia, az Alföld, a Dunántúl és Horvátország egy részének hódoltatása, az állandósult háborús állapotok a népesség nagyarányú pusztulásán túl ismét „mozgásba hozták” az ország lakosságát. A nemesség, a tehetősebb polgárok a Királyi Magyarország védettebb településeire húzódtak, mások, a „köznép” a mezővárosok falai között kerestek védelmet, a lakosság a hadak közeledtének hírére a természet nyújtotta menedékhelyekre „futott”. A felszabadító háború (1684–1699) nyomán a török hódítókat kiűzték az országból, ám az egykori hódoltság településállománya majd teljesen elpusztult, lakosság megfogyatkozott, az Alföld szinte teljesen elnéptelenedett. Az újjáépítés százada, a 18. század az ország eddigi legnagyobb migrációs mozgalmát produkálta: megindult – a középkori vándormozgalom „inverziójaként” – a peremvidékekről a Dél-Dunántúlra, az Alföldre, a Bánátba, Szerémségbe az áttelepedés, spontán módon és szervezetten. Ismét tömegesen érkeztek, többnyire szervezett formában külhoni telepesek, német nyelvterületről, a 18. század folyamán. Ez a hatalmas méretű migráció a 18. század végére lecsendesedett, külföldről már csak kivételesen érkeztek telepesek. (Viszont épp a 18. század utolsó harmadában vált tömegessé a lengyelországi – galíciai – zsidóság betelepedése az országba, miután Lengyelország 1772-es felosztása nyomán Galícia a Habsburg-birodalom részévé vált. A 18. század közepén kb. 25 ezren, 1825-ben már 185 ezren éltek Magyarországon.) De még a 19 század elején is folytatódott a továbbra is alacsony népsűrűségű Alföldre a lakosság „beszivárgása” s – noha az urbanizáció előrehaladása igencsak vontatott – a városok népességvonzása is jelentkezett, elsősorban Pesté és Budáé.

A dualizmuskori migráció kiváltó okai, vállfajai

A *polgári korszaknak,* pontosabban a *dualizmus korának* belső s az országhatárokat átlépő népességmozgásáról, a *migrációról,* annak méreteiről és irányairól csak hozzávetőleges ill. közvetett adatokkal rendelkezünk. Gazdaságtörténeti, etnográfiai kutatások nyomán viszont meglehetősen jól ismertek a migráció különféle vállfajai, típusai, kiváltó okai.

Az *ideiglenes vándorlások* legfőbb kiváltója a lakóhelytől távoli munkavállalás volt. Már a feudalizmus idején is – amikor a jobbágyi sorban lévő lakosság munkavállalási lehetőségei sokkal kötöttebbek voltak – nagyarányú volt a mezőgazdasági munkacsúcsok idején, főleg a betakarításkor a távoli vidékeken való munkavállalás. A legfontosabb *„fogadóterületek”* a kisalföldi, dunántúli nagybirtokok, majorsági gazdaságok és az alföldi gazdaságok, gyakorta parasztgazdaságok voltak. Az aratómunkások kirajzási helyei nagy általánosságban a relatíve túlnépesedett, szűkös szántóterületekkel rendelkező, „szegény” hegyvidéki településekben, tájakon találhatók, a *Felvidék északi megyéiben,* a *Kárpátalján,* de a mai országterület középhegységi falvainak lakói is jártak aratómunkára, a Bakonyból, a Vértesből, a Bükk- és Mátra-aljáról, a Vendvidékről. *Sárközi Zoltán* a summásokról írt tanulmányában idézi a mezőkövesdi elöljáróság jegyzőkönyvét 1846-ból: „Itt kereskedés nem létezvén, sem a telkes, sem a zsellér lakosoknak kereset módjok nintsen, és e miatt 1841-ben városunkból, mint hogy ithol meg nem élhettek, az Alföldre sokan leköltöztek, és mostis népünknek, főkép a zselléreknek nagy része családját ithol hagyva maga vagy az Alfödön, vagy nagyobb városokban, vagy másutt tengődik, gyerekei pedig idehaza koldulnak.” (SÁRKÖZI Z. 1972).

A jobbágyfelszabadítás után az első világháborúig fennmaradt az ország peremterületeiről az Alföldre, a Délvidékre való „lejárás” az aratás idején. A nagybirtokok termelésének belterjesülése, a kapások, ipari növények terjedése növelte azok munkaerő-igényét, széthúzta a munkacsúcsok időszakát, ösztönözte a *summás* életmód terjedését. A summások – többnyire házzal-kerttel, néhány holdas törpebirtokkal rendelkező egykori zsellérek, elszegényedett telkesjobbágyok – több hónapra-fél évre szegődtek el egy-egy nagybirtokra, igen gyakran nagy távolságra. Az *Északnyugati Felvidék* – Nyitra, Trencsén, Túróc vármegyék –, a *Kárpátalja,* a mai országterületen elsősorban *Borsod, Heves* és *Nógrád* vármegyék, a „Palócföld” szegénysége adta fejét a summás életre (az ő életükről tudósítanak Szabó Zoltánnak a két világháború között íródott szociográfiái (SZABÓ Z. 1936, 1938). A Vendvidék, a Muraköz, Csongrád és Békés megye községei úgyszintén summások tömegét küldték a – főleg dunántúli, kisalföldi – nagybirtokokra.

Számosan vállaltak munkát lakóhelyüktől távol *idényjelleggel* működő *ipartelepeken* (tégla-, cukoripar stb.), a fűtési szezonban termelő *bányákban* (pl. a borsodi, nógrádi szénbányákban ugyancsak a Palócföld, a Cserehát stb. lakos-

sága vállalt idénymunkát), a *városi építkezéseken* (a dualizmuskori Budapest jórészt „tót” napszámosok kezemunkájával épült).

Jó néhány más vándormunkás-csoport, foglalkozás alakult ki a dualizmuskori Magyarországon. Jól elkülönült vándormunkás szakma volt a *kubikosságé*; számuk 1870 táján vált tömegessé, a vízszabályozási munkálatok, a vasútépítés, a nagyvárosi építkezések adtak munkát a földmunkára specializálódott kubikusoknak. 80%-uk három alföldi megyében élt – Csongrádban, Békésben, Szolnok megyében –, Csongrád városa volt a kubikosság központja.

Ugyancsak az „ideiglenes migránsok” közé számíthatjuk a *házicselédeket* (számuk 1910-ben 367 ezer főt tett ki) is; többnyire „faluról” kerültek városi munkahelyeikre, s néhány évi szolgálat után visszatértek szülőhelyükre. Egyes városok meglehetősen jól körülhatárolható „cselédküldő” hinterlandot alakítottak ki; Budapesten a Székelyföldről érkező cselédeket látták szívesen, Debrecen főleg Balmazújvárosból fogadott fel háztartási alkalmazottakat.

Sajátos, átmeneti helyzetben volt – ebből a szempontból – az *uradalmi cselédség.* A cselédek a nagyobb uradalmakban elkülönült településeken, településrészeken laktak – az ún. majorokban vagy pusztákon –, többnyire egy éves munkaszerződést kötöttek, a cselédlakásokat az uradalom juttatta a munkabér részeként számukra. Az egyéves szerződés lejárta után gyakran költöztek tovább, más pusztákra. A gazdasági cselédség igen mobil réteg volt, e tekintetben élesen elkülönültek a környező parasztfalvak lakosságától, magas volt a házassági mobilitásuk is.

Sajátos „mobilitás” alakult ki *az alföldi tanyavilágban*; ez részben a sajátos „osztott” településformából fakadt (ti. a tanyával rendelkező gazdák többsége (mező)városi lakással is rendelkezett, életük bizonyos – az idők folyamán változó – ritmus szerint oszlott meg a belterületi lakóház s a tanya között), részben a 19. század végétől egyre tömegesebbé vált a többé-kevésbé állandó jellegű „kiköltözés” a tanyára. Ez a népességmozgás azonban a statisztika számára teljesen rejtetten folyt.

A migráció legjellegzetesebb s következményeiben legjelentősebb formája az *állandó lakhely megváltoztatása.* Jellegét, demográfiai, társadalmi, településhálózati következményeit tekintve a végleges lakóhely-változtatás (állandó vándorlás) is sokféle. A vizsgált időszakban a legjellegzetesebb s – tömegesebb lakóhely-változtatás egyrészt

- a *falvak között történt,* kiváltója a más-más településben élők közötti *házasság* volt, vagy a tartós(abb) *munkavállalás* (így ide sorolható a gazdasági cselédek lakóhely-változtatása is). A falvak egymás közötti népességcseréje főleg aprófalvas vidéken volt számottevő (ahol mind a házasulandók piaca, mind a munkaerőpiac szűknek bizonyult). A falvak egymás közötti vándorlása többnyire kis távolságokon belül történt, a „vándorlásban” résztvevők társadalmi pozíciója, foglalkozása, életmódja stb. a lakóhely-változtatás nyomán keveset változott.

- Másrészt – a dualizmuskori Magyarországon ez a fajta migráció egyre tömegesebbé vált – a lakóhely-változtatás az *agrárfalvak* (kibocsátó települések) és a *városok* vagy a kialakuló *iparvidékek,* agglomerálódó községek (befogadó települések) között bonyolódott. Ezekben többnyire megváltozott a „migráns" foglalkozása, tulajdonviszonyai, életmódja, társadalmi állása – részese lett egy nagyhatású, összetett társadalmi folyamatnak (kiszakadás a parasztságból, az „ipari társadalom" formálódása, urbanizáció, polgárosodás stb.). De még a „helyben maradó" hagyományos *parasztfalu bomlásához* is hozzájárult a migráció.
- Az 1870-es években vált gyakoribbá, a századfordulón tömegessé a *kivándorlás.* (Rácz István becslése szerint a 19. század második felében s a 20. század elején – az első világháború kitöréséig – kb. 2–2 és félmillióan vándoroltak ki az országból).

A dualizmuskori vándormozgalom adatforrásai

A migráció „számszerűsítése", volumenének, pontosabb irányainak meghatározása a korabeli adatszolgáltatás alapján csak hozzávetőlegesen végezhető el. A lakóhely-változtatást nem regisztrálták a dualizmuskori Magyarországon, nem volt ki- és bejelentkezési kötelezettség. A tízévenként végrehajtott népszámlálás ill. a népmozgalmi adatok (születések és halálozások) nyilvántartása lehetővé tette, hogy a két népszámlálás közötti időszak természetes népmozgalmának eredményeit a tényleges népességszám-változással összevetve megállapítható legyen az egyes statisztikai egységek *vándorlási egyenlege,* az el- és odavándorlások *különbsége*. Ez az adat a megfigyelt statisztikai egység – község, város, vármegye, országrész stb. – népességvonzó vagy taszító hatását tükrözi, méri ugyan, de a vándormozgalom tényleges nagyságát természetesen nem, mint hogy a migráció irányait sem, csak tendenciáit (a vándorlási veszteséget elszenvedő területekről áramlik a népesség a vándorlási nyereséggel rendelkező településekbe, körzetekbe). Ha nem egyes településeket, hanem nagyobb kiterjedésű statisztikai egységeket – pl. vármegyék, országrészek – veszünk figyelembe, a megfigyelési egységeken *belüli* migráció számbavételétől el kell tekintenünk. (Egy ország belső vándorlásainak egyenlege zéró.) A dualizmuskori népszámlálások ugyancsak regisztrálták az összeírtak *szülő-* és *lakóhelyét,* így azt, hogy élete sorára ki vándorolt el szülőhelyéről. Ez az adat a migráció sok elemét tükrözi, de természetesen a vándormozgalom pontos mérésére nem alkalmas. Mert:

- nem tájékoztat a lakóhely-változtatás időpontjáról; ebben az adatban sok évtizeddel korábban lezajlott lakóhely-változtatások keverednek friss történésekkel; így nem derül ki ezen adatokból az évente vagy a két népszámlálás között lebonyolított áttelepedések száma.

- Ez az adatfelvételi mód figyelmen kívül hagyja, ha a „migráns” élete során több alkalommal változtat lakóhelyet, ami különösen egyes társadalmi, foglalkozási csoportoknál – pl. a gazdasági cselédek, állami tisztviselők, háztartási cselédek, hivatásos katonák stb. – már a dualizmus korában gyakori volt.
- Nem kerültek regisztrálásra azok a lakóhely-változtatások sem, amelyek során az összeírtak végül visszaköltöztek lakóhelyükre, vagy elköltöztek ugyan szülőhelyükről, de a legközelebbi népszámlálás előtt, amikor is ez a lakóhely-változtatás regisztrálásra került volna, elhaltak.

Ezért tévesek azok a számadatok, melyek a népszámlálások között a szülőhelyüktől távollévők számának változását azonosítják a migráció volumenével.

A dualizmuskori vándormozgalom méretei

Az adatforrások vázolt hiányosságai ellenére megállapítható, hogy a dualizmus korában az ország lakossága *egyre mozgékonyabbá vált, nőtt a lakóhely-változtatások száma,* a népességhez viszonyított aránya; 1880-ban a szülőhelyüktől távol összeírtak a lakosság 25,6%-át tették ki, 1910-ben már 31,4%-át (1. táblázat). Míg a megyén belül lakóhelyet váltó népesség aránya 1900 és 1910 között nem változott, a más megyében születettek aránya viszont folyamatosan emelkedett (1910-ben 12,8%-ot tett ki); ez arra utal, hogy a vándorlásokon belül nőtt a gazdasági indíttatású vándorlások aránya, hisz a távolabbi területekre való áttelepedés okai között a munka-helyváltoztatás állhatott az első helyen, míg a megyén belüli lakóhely-változtatásban jelentős hányadot képviselhetett a házassági mobilitás. Alapvetően különbözött a nagyvárosok és vármegyék lakosságának „helyhez kötöttsége”. Míg a törvényhatósági jogú városok lakosságának többsége (54,6%-a) nem helybeli születésű volt, a vármegyében ez az arány 30% alá csökkent. (S ebben az értékben a rendezett tanácsú városok értékei is bentfoglaltatnak; azokban a megyékben, ahol a városodás csekélymérvű volt, a helyben születettek aránya 80% fölé is emelkedett – Máramarosban 85,1%, Árvában és Fogarasban 84,1% Csíkban 81,1% volt 1910-ben –.) A *vándormozgalom abszolút értékei* becsülhetők fel a 2. táblázat adataiból. 1910-ben több, mint 6 millióan éltek szülőhelyüktől távol; ez a érték azonban több évtized alatt alakult ki, miközben természetesen a korábbi lakóhely-változtatók egy része már elhalálozott. A két népszámlálás között 752 ezerrel növekedett a nem a szülőhelyükön összeírtak száma. Ez az érték azonban – a korábban vázoltak miatt – messze esik a 10 év alatt megesett lakóhely-változtatásoktól. Ezt az értéket az országos halálozás rátával korrigálni lehet – ezt az 1910. évi népszámlálás adatközlése meg is tette –; így 2 millió 200 ezer lakóhely-változtatás adódik az 1900 és 1910 közötti időszakra, vagyis 10 év alatt az 1900. évi népesség 11,4 %-a vett részt a vándormozgalomban. Közülük

több mint egy millió (1 075 000 fő) szülővármegyéjét is elhagyta. Ezekben az értékekben azonban még mindig nem szerepelnek a lakhelyüket több ízben változtatók, a szülőhelyükre visszaköltözők, így az évenkénti vándorlások aránya a lakosság 1,3–1,5%-ára (?) tehető. (1990-es években az állandó vándorlások aránya 2,0–2,1%-ot tett ki évente.)

1. táblázat. A népesség megoszlása születési hely szerint, 1890–1910

Születési hely		Magyarország			Horvát–Szlavonországok			Magyarbirodalom		
		1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Helybeli születésű		73,4	70,0	68,6	75,4	72,2	71,4	73,9	70,3	68,9
Ugyanazon megyebeli		16,0	17,0	17,0	12,7	14,7	15,3	15,9	16,7	16,7
Más megyebeli	magyarországi	9,2	11,4	12,8	5,2	5,6	5,2	8,7	10,7	11,9
	Horvát–Szlavon országi	0,1	0,2	0,2	3,8	4,8	5,5	0,0	0,7	0,9
Magyarbirodalomban született összesen		98,7	98,6	98,6	97,1	97,3	97,4	98,5	98,4	98,4
Ausztriai születésű		1,1	1,2	1,0	2,5	2,3	2,0	1,3	1,3	1,2
Más külföldi születésű		0,2	0,2	0,4	0,3	0,4	0,5	0,2	0,3	0,4
Külföldön született összesen		1,3	1,4	1,4	2,8	2,7	2,5	1,5	1,6	1,6

2. táblázat. A szülőhelyüktől távol összeírtak száma 1900-ban és 1910-ben

A vándorlás iránya	1900	1910
Ugyanazon megyében de nem helyben született	3 209 924	3 496 043
Más megyében született	2 200 682	2 666 962
Összesen	5 41 0 606	616 3011

A növekvő migrációra a kortársak is felfigyeltek, s bizonyos körökben – elsősorban az „agráriusok” körében – épp úgy aggodalmat keltett, mint a kivándorlás. Az agráriusok az olcsó munkaerő-kínálat csökkenésétől, a mezőgazdasági munkabérek emelkedésétől tartottak. Akcióik jobbára a sajtópropagandára korlátozódtak, érdemleges javaslatuk nem volt a falusiak „helyhez kötésére”; javaslataik nem nagyon mentek túl *Cséplő Ernő* itt idézendő óhaján: „Ne keressen boldogulást senki a város falai között, aki teheti maradjon meg a hol született, a hol a bölcsője ringott”[30]. Természetes, hogy az agrárius aggodalmak nem befolyásolták a magyarországi migrációt.

Az 1910-es népszámlálás idején *szülőhelyükön összeírtak arányát* (1. ábra) a *hosszú távú* (törvényhatóságok közötti) *vándorlások esetén a beköltözés,* a *lakosságvonzás* arányai s a *megyén belüli települések egymás közötti vándormozgalma* alakítja. A vármegyék közül Somogyban a legalacsonyabb a helybeli születésűek aránya 1910-ben – 55,0% –, az anyaországban legmagasabb Máramarosban, 85,1%, Horvátországban pedig a számos demográfiai szélsőértéket produkáló Lika-Krbavában, 86,7%. A vármegyei értékek alakításában több tényező együttes hatása tükröződik.

1. ábra

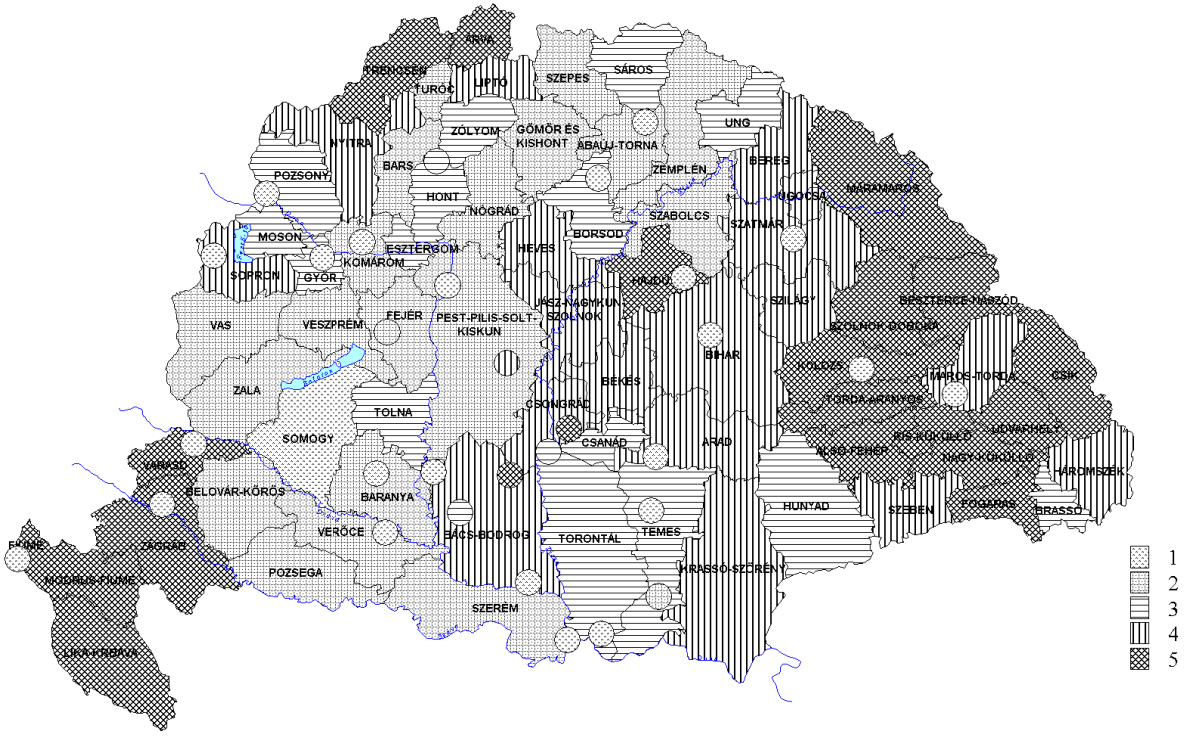

1. ábra. Az 1910-es népszámlálás alkalmával lakóhelyükön összeírtak aránya törvényhatóságonként (Szerk.: Beluszky P.)
1= 55,0% és kevesebb; 2= 55,1–68,0%; 3= 68,l–71,5%; 4= 71,6–78,0%; 5= 78,1% és több

„Regionális” tényező a nagytávú, elsősorban gazdasági indíttatású vándorlás: a szűkös munkaerőpiaccal, „földalappal” stb. rendelkező régiókból a távolabbi nagyvárosokban, iparvidékekre történő áttelepedés (meg természetesen a kivándorlás, de ennek adatai a törvényhatóságok egymás közötti vándorlásának értékeiben nem szerepelnek). Ennek eredményeként a népesség-kibocsátó megyékben magas a helyben születettek aránya, a „befogadó” területeken alacsony. A vándormozgalom ezen összetevője eredményezi az erdélyi, de általában a keleti országrész vármegyéiben a helyben születettek magas arányait. *Erdély* lakossága erősen helyhez kötött; a vándorlások jórészét is a nagytávú, a régióból kifelé irányuló migráció teszi ki: Erdély iparosodása-urbanizációja a századfordulón is csekélymérvű volt, kevés áttelepedőt vonzott a régióba. Hasonló tényezők alakították *Máramaros* értékeit. Erdélyben csak *Brassó* megyében csökkent közepes értékűre a helyi születésűek aránya (69,1%-ra) Brassó gyors népességnövekedése, népességvonzása következtében, amely túllépte saját, kiskiterjedésű megyéje határait, valamint Hunyad vármegyében (a helybéli születésűek aránya 71,5%), az itteni bánya- és iparvidékek munkaerővonzásának következményeként. Az alföldi megyék értékeinek alakításához vitathatatlanul hozzájárult az a tény is, hogy a népes mezővárosok s óriásfalvak nagy választékot kínáló „házassági piaca” a házasodási célú lakhelyváltoztatást alacsony szinten tartotta. Természetesen rejtve maradt a nagyhatárú tanyás városok belsősége s tanyavilláguk közötti intenzív népességmozgás is. Ugyanakkor a Dunántúlon – s általában az aprófalvas vidékeken – a falvak egymás közötti intenzív népcseréje szállította alá a helyi születésűek arányait, karöltve a nagybirtokok mozgékony népének, a gazdasági cselédek gyakori lakóhelyváltoztatásával. Ezzel magyarázható pl. *Vas, Zala, Baranya, Somogy, Veszprém, Fejér* megyék népének nagyobb „mozgékonysága”. Somogyban a lakosság közel felét (45%-át) nem szülőhelyén írták össze 1910-ben a számlálóbiztosok; e vármegye pusztáin, majorjaiban élt a legnagyobb arányban a gazdasági cselédség az országban. A gazdasági célú bevándorlás, a gyorsabb ütemű urbanizáció magyarázta a nagyvárosok lakosságának „összefutott” jellegét: a helyben születettek aránya a magyar korona országainak törvényhatósági jogú városai közül a legalacsonyabb *Zágrábban* volt (30,7%), mutatván, hogy Horvátország igazgatási-kultúrális-gazdasági-politikai központja Budapesthez hasonlóan (vagy azt felülmúlóan) viharos gyorsaságú növekedésen esett át a dualizmus korában. E téren *Temesvár* is megelőzte az ország fővárosát (a helybeli születésűek aránya csupán 34,7%-ot tett ki 1910-ben), igazolva a kortársak vélekedését, akik Temesvárban, a Bánát robbanásszerűen növekvő, korszerűsödő, európai szintű urbanizációt produkáló központjában a „magyar Chicagót” látták. Csak e két város után következett *Budapest* a maga 35,4%-nyi helyben született városlakosával. Nem érte el a 40%-ot a helyben születettek aránya Pécsett, Komáromban, Kassán, Nagyváradon, Marosvásárhelyen és a horvátországi Eszéken. Gyors funkció-bővülésük, népességük rohamos gyarapodása, s oly speciális tényezők, mint a bennük állomásozó nagyszámú katonaság járult hozzá a nem helybéliek magas arányához.

2. ábra

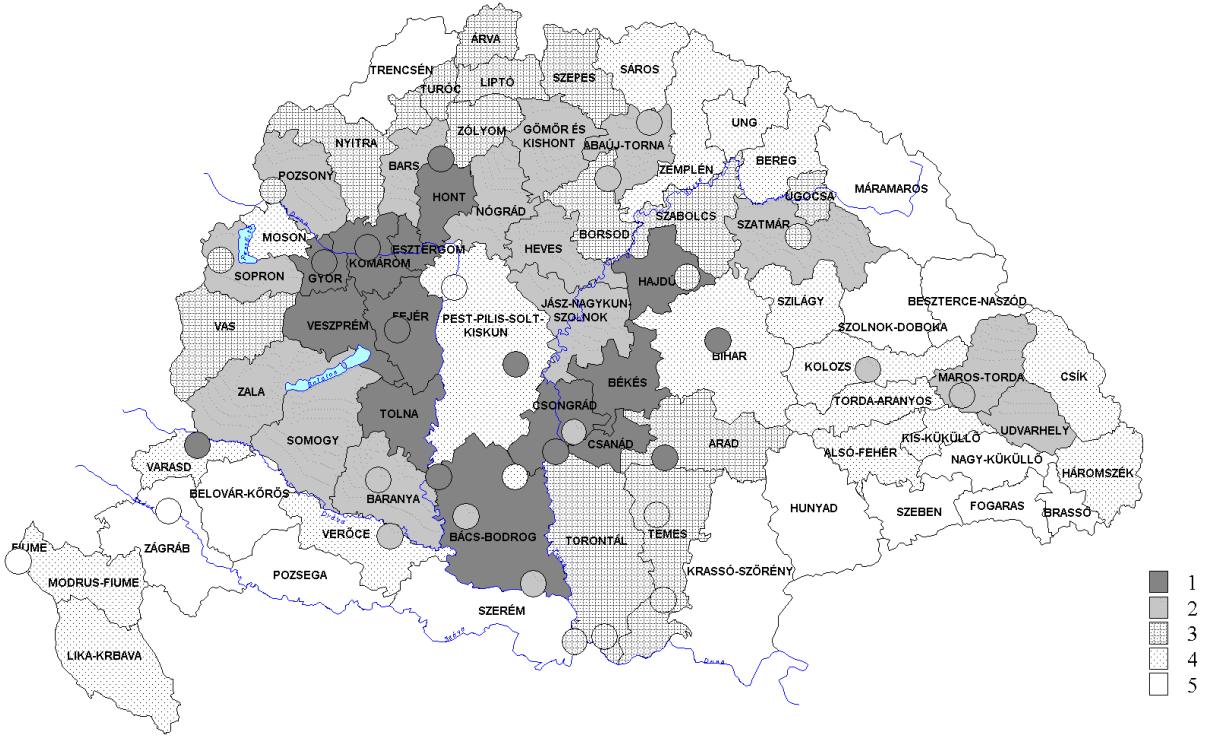

2. ábra. A törvényhatóságokból (belföldre) elköltözött lakosság aránya a helyben találtakhoz képest (a törvényhatóságokban született, de másutt összeírt lakosság,) 1910 (Szerk.: Beluszky P.) 1= 22,0% és több; 2= 16,5–21,9%; 3= 14,0–16,4%; 4= 10,0–13,9; 5= 9,9% és kevesebb

Sajátos helyzetben volt *Fiume*, a közjogilag Magyarországhoz tartozó, de attól Horvát–Szlavonország által elválasztott exklávénk, egyetlen jelentős kikötővárosunk. Az 50 ezer lakosú város (1910) polgárainak 45,1%-a született helyben, s a város jelentőségének, népességszámának növekedésével párhuzamosan arányuk a századfordulón csökkent is (1900-ban még 48,0%-ot tett ki). Lakosságának 28,3%-a magyar korona országain kívülről telepedett le a városban, Fiume tehát kikötővárosi szerepköréhez „méltóan" lakossága eredetét tekintve is „nemzetközi városnak" bizonyult. Feltűnő, hogy a távoli „anyaországból" többen költöztek a városba, mint a szomszédos Horvátországból; ez jelzi azt a fontosságot, mellyel a város Magyarország számára jelentett. Egészen sajátos helyet foglaltak el – a migráció szempontjából – városaink sorában az alföldi mezővárosok; belőlük jóformán csak „kifelé" vezettek az utak; a törvényhatóságok között *Hódmezővásárhelyen* élt a legtöbb helybéli, 88,2% (így felülmúlta a „bennszülöttek" aránya Lika–Krbava vármegye értékét – 86,7 – is), de magas volt az arányuk *Szabadkán* (81,2%) és *Kecskeméten* (76,3%) is.

A *törvényhatóságok egymás közötti népcseréje* a nagyobb távú – a törvényhatóságok határait átlépő – migrációról tájékoztat (2., 3. és 4. ábrák). A népességcseréről kialakuló kép nem egyezik a feltételezett migrációs irányokkal, illetve összetettebb annál, hogysem egy, a peremterületekről, a rossz agráradottságú, vontatottan urbanizálódó területről az ország „közepe" felé való egyirányú népességáramlással leírható lenne. A törvényhatóságokból életük folyamán elköltözők – belföldre áttelepülők! – aránya ugyanis épp a peremterületeken, az egész Horvát–Szlavonországban, Erdély túlnyomó részén, a Kárpátalja vármegyéiben, a Felvidék keleti felében alacsony s ennek több mint kétszerese az ország „központi" területein, Vas megye kivételével az egész Dunántúlon, az Alföld legtöbb vármegyéjében, a Felvidéknek az ország közepe felé eső területén, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj vármegyében. E képből – első ránézésre – csupán Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye „lóg ki": a vármegyében született, de más törvényhatóságok területén összeírt népesség a megye 1910-es lakosságszámának csupán 13%-át tette ki. A magyarázat természetesen kézenfekvő: a megye „modern" indíttatású, az iparosodás, az urbanizáció kiváltotta migrációja a megyehatárokon belül maradt, nyilvánvalóan a megye távolabbi területeiről irányult a főváros környékére, vagy áttelepedés nélkül is bekapcsolódhatott a lakosság az ipari, városi munkaerőpiacokba – a Budapest környéki községek, az újonnan formálódó telepek lakói élhettek ezzel a lehetőséggel. Legfeljebb az érdemel figyelmet, hogy magába a fővárosba csak viszonylag csekélyebb arányban költöztek be a megye lakói.

A peremvidékek vártnál alacsonyabb népesség-kibocsátásában szerepet játszhatott, hogy a vármegyék agrártársadalma még korlátozott mértékben kapcsolódott be az újtípusú migrációba, egyáltalán a modernizációba; mindenképp elmondható ez Horvát–Szlavonországról, az északkeleti vármegyékről, Erdély nagy részéről. Hunyad és Krassó–Szörény megyék alacsony értékeiben a helyi munkaerőpiac rohamos bővülte is részes, Brassó megyének és Szebennek pedig volt „saját", gyorsan növekvő nagyvárosa.

3. ábra

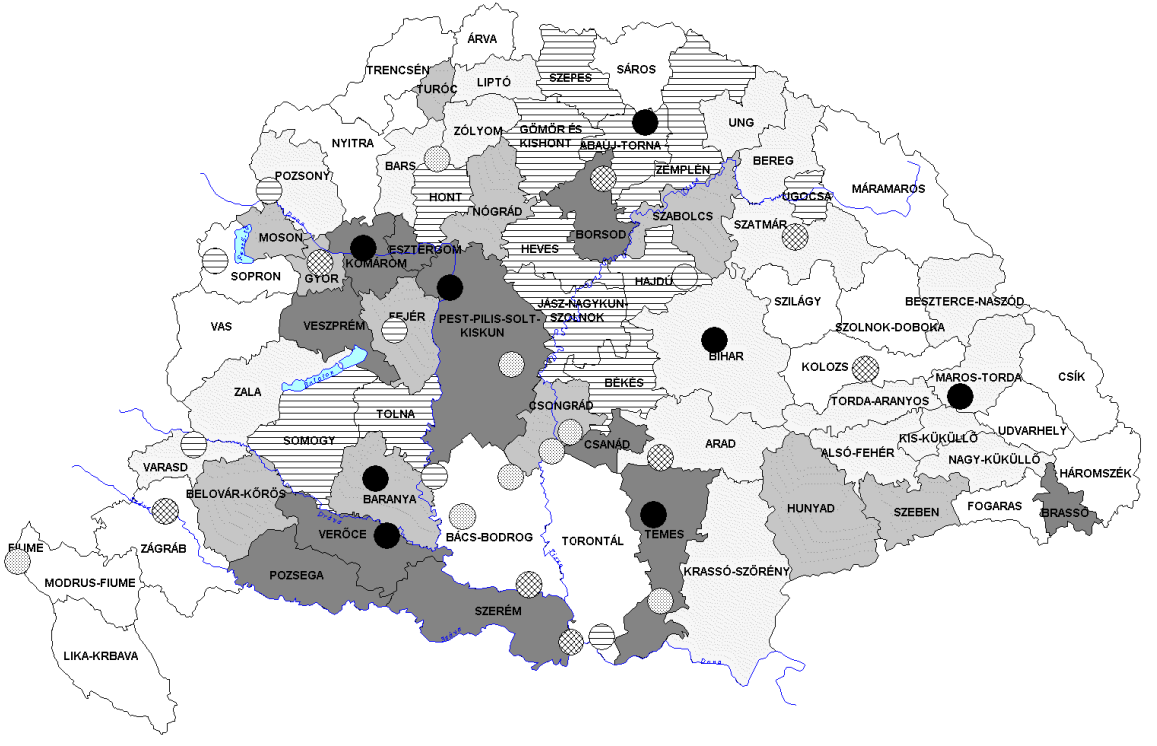

3. ábra. A törvényhatóságokba (belföldről) beköltözött lakosság aránya a helyben lakó népességből (a törvényhatóságokban összeírt, de más törvényhatóságban született lakosság), 1910. (Szerk.: Beluszky P.) 1= a vármegyék esetében: 15,0% és több; 2= 12,0–14,9%; 3= 10,0–11,9%; 4= 7,6–9,9%; 5= 7,5% és kevesebb; 6= a törvényhatósági jogú városok esetében: 57,0% és több; 7= 48,6–56,9%; 8= 40,0–48,5%; 9= 39,9% és kevesebb

4. ábra

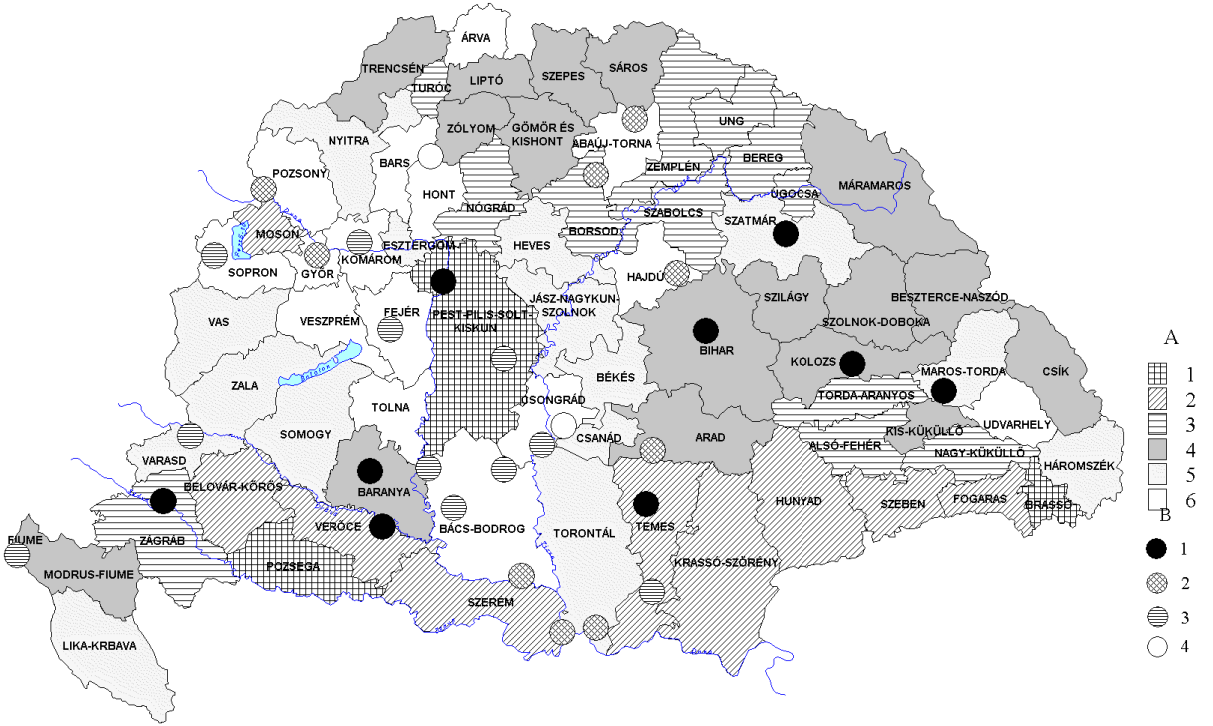

4. ábra. A törvényhatóságok (belföldi) népességcsere-mérlege, 1910 (Szerk.: Beluszky P.) A) 1= a vármegyék esetében: 10,0% és nagyobb népességnyereség; 2= 0,1–9,9% népességnyereség; 3= 0,0–4,0% veszteség; 4= 4,1–7,0% veszteség; 5= 7,1–9,9% veszteség; 6= 10,0% és nagyobb népességveszteség; B) 1= a törvényhatósági jogú városok esetében: 37,0% és nagyobb népességnyereség; 2= 30,0–36,9%; 3= 0,0–29,9% nyereség; 4= negatív népcsere-mérleg

A migráció alakításában közrejátszó okok sokszínűségére utal annak felemlítésére, hogy mily eltérően alakult Kolozs vármegye és Kolozsvár ill. Maros–Torda vármegye s Marosvásárhely migrációs kapcsolata: az első világháború előtt majd színtiszta magyar lakosú Kolozsvár a román többségű megyéjéből alig fogadott településeket – erre utal, hogy Kolozs megye népesség-kibocsátása szerény mérvű –, ugyanakkor a Székelyföld gyorsan növekvő népességű gazdasági-szellemi központja elsősorban a szomszédos magyarlakta területekről – Maros–Torda és Udvarhely vármegyékből – nyerte népesség-utánpótlását. A központi országrész polgárosultabb lakossága egyáltalán mozgékonyabb volt, mint a peremvidékek népe, másrészt a magyarországi migráció „motorjának", Budapestnek a közelsége is ösztönzően hatott a vándormozgalomra, csakúgy mint a nagy népesség-kibocsátó megyékben található törvényhatósági jogú városok. A törvényhatósági jogú városok többsége is a magasabb kategóriákba került; kivételt csak a két főváros, Budapest és Zágráb képviselt, ahol a viharos gyorsaságú növekedés minden népességforrásra igényt tartott, meg aztán a „hierarchiák" csúcsait jelentették, ahonnan már nemigen lehetett „továbblépni". Alacsony volt még a speciális helyzetű Fiume népesség-kibocsátása, valamint Szabadkáé, a meglehetősen magába forduló mezővárosé. A többi város viszont nemcsak célpontja volt a migrációnak, hanem egyik lépcsője, állomása is egy többfázisú folyamatnak; a vidéki városok elitje szívesen tette át működésének színterét a több lehetőséget kínáló fővárosba. Behatóbb vizsgálat szinte minden térség esetében további, a migráció alakulását befolyásoló motívumokat találna; példaként említhetjük Moson vármegyét, melynek „népességleadása" csekélymérvű, ha figyelembe vesszük, hogy egyetlen – közigazgatásilag elismert – városa nem volt, s a két törvényhatósági jogú város, Sopron és Pozsony vette közre. A csekélymérvű lakosság kibocsátáshoz hozzájárulhatott az a tény, hogy a megye földbirtokviszonyai kedvezőek voltak, a termékenység alacsony, s a többségében németajkú lakosság elsősorban Ausztriával tartott fenn migrációs kapcsolatokat.

A *„befogadó" térségek* (3. ábra) elhelyezkedése *sem egy egysíkú migrációs modell* létezésére vall. Az mindenesetre kiolvasható a térképről, hogy nagy általánosságban a *központi régiók migrációs mozgalma* jóval *élénkebb,* mind a peremterületeké. A Duna mentén az országhatártól Budapestig, Pest környékéig – Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Veszprém, Fejér megyékben, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében, minden bizonnyal annak főváros-környéki zónájában – húzódó övezet erős vonzást gyakorolt a más országrészek lakosságára. Ezen megyék többsége viszont a jelentős népességleadó vármegyék között is szerepelt, bizonyítva egyrészt ezen terület élénk migrációs folyamatait, másrészt óvatosságra int a tekintetben, hogy e területet egyértelműen népességkoncentráló régióként tüntessük fel. E „mozgékonyságra", az élénk migrációra utal az a kétségtelenül kissé mesterkélt számítás is, amely a megyék el- ill. odavándorolt lakosságának együttes számát vetik egybe az 1910-es népességszámmal.

Ez az érték Fejér megyében 48,3, Győr megyében 48,0, Veszprémben 45,2, Esztergomban 44,4, Komáromban 42,9, Csanádban 42,7%-ot tett ki, addig Máramarosban mindössze 10,5, Fogarasban 13,5, Szolnok–Dobokában 15,1, Beszterce–Naszód vármegyében 15,4, Csíkban 16,3%-ra rúgott, a horvátországi Lika-Krbavában 11,3, Modrus–Fiumében 13,5%-ot tett ki. Ezen értékek vitathatóságuk ellenére jól tükrözik a „belső vármegyék" népének mozgékonyságát a mozdulatlanságba dermedt „peremekkel" szemben. A népességvonzás megoszlása nem egypólusú. A dunamenti zóna mellett az iparvidékek – Borsod, Nógrád, Hunyad megyék –, a „városodott" Brassó megye, a speciális helyzetű Csanád, az alacsony természetes szaporodású megyék – Baranya, Belovár–Kőrös – is vonzották az ország „megindult népét". De nagyarányú volt a Szlavóniába történő beköltözés is; ennek oka további vizsgálatot igényel.

A törvényhatóságok *népcseréjének mérlegét* megvonó térkép (4. ábra) is feltárja azokat a figyelemreméltó elemeket, amelyekre az előzőekben, az oda- és elvándorlás bemutatásakor már utaltunk. Az *ország migrációs folyamatai nem írhatók le egy centripetális modellel.* Legfeltűnőbb, hogy épp a centrális helyzetű megyék – a dunántúli Veszprém, Fejér, Komárom, Győr, Sopron, Tolna megyék, a Duna balparti Pozsony, Bars és Hont megye – népességvesztesége a legnagyobb arányú. E zónában csak *Budapest* és *Pest–Pilis–Solt–Kiskun* vármegye, annak is feltehetően a pestkörnyéki övezete tett szert számottevő népességnyereségre. A peremterületektől „elvárt" viselkedést szinte csak Árva megye mutatja s esetleg a Székelyföld. A *kivándorlásban* kitüntetett szerepet játszó vármegyék – a Felvidék középső és keleti megyéi, Temes és Torontál, Horvátország délnyugati része, Lika-Krbava, Modrus–Fiume és Zágráb megyék – a *belső vándorlásban csekély mértékben vettek részt,* az ország más régióival szemben elszenvedett veszteségük csekély (Árva és Abaúj–Torna jelent kivételt ez alól a jelenség alól). Ez következhet abból, hogy a kivándorlás nagyobb vonzerőt gyakorolt a „szegény" vármegyék népére, mint az országon belüli lehetőségek, de minden bizonnyal utal arra is, hogy *Budapest, a főváros környéke, nagyvárosaink* nemcsak mennyiségi igényt támasztottak a munkáskezek iránt, hanem „minőségi" igényt is – iskolázottság, szakképzettség, az áttelepedéshez szükséges tőke stb. –. Minden bizonnyal ezzel magyarázható a közeli dunántúli megyék – Esztergom, Fejér, Veszprém, Komárom, Győr stb. – népére gyakorolt fővárosi vonzás s az a tény, hogy Budapest a vidéki városok lakosságára is számottevő vonzást gyakorolt, s így feltételezhető egy *többlépcsős migrációs modell,* amikor a migránsok először a közelebbi városokban települnek, ott szakmára, szaktudásra vagy tőkére tettek szert s ezek birtokában költöztek aztán a fővárosba. A „szegény megyék" szakképzelten népe feltehetően csak ideiglenesen élhetett Budapest – s talán a többi nagyváros – falai között, mint a „tót" napszámosok a pesti építkezéseken vagy a cselédlányok a belváros hátsó lépcsőin s cselédszobáikban.

Budapest mellett – ahol 1910-ben 570 ezer „bevándorló” él, a lakosság 59,0%-a – a többi törvényhatósági jogú város népcsere-mérlege is pozitív volt, összességükben jelentős szerepet játszottak a vándormozgalom kiváltásában. (Csak Hódmezővásárhely, a gazdag és konok mezővárosból költöztek el többen, mint oda, s a régi fényét-gazdagságát vesztő Selmecbánya mérlege volt veszteséges.) A magyarországi törvényhatósági jogú városok bevándorolt lakossága 1910-ben 584 ezer főt tett ki, Horvátországban további 76 ezer főt; az így adódó 660 ezer bevándorló felülmúlta Budapest népességvonzását. Ugyanakkor a „tiszta népességnyereség” – 374 ezer fő – elmaradt a főváros 398 ezres pozitív mérlegétől. Vagyis Budapest a hazai migráció gerjesztésében kb. akkora szerepet játszott, mint a 30 nagyváros – törvényhatósági jogú város – együttvéve. Sok egyéb mellett ez az adat is jelzi a főváros kivételes súlyát a magyarországi városhálózatban. Mindemellett a 35–38 ezer főnyi „külső” születésűvel rendelkező városok nem elhanyagolható hatást gyakoroltak a vándormozgalomra. (Túróc vármegye népessége 1910-ben 56 ezer fő volt – Pozsonyban egy „túrócnyi” bevándorolt él a századfordulón!)

A magyarországi migráció legjelentősebb mozgásban tartója, motorja a századfordulón – mint említettük – *Budapest* volt. A fővárosban a helyben születettek arányszáma a századfordulón változatlan maradt (1910: 35,4%), a „vidéki szülöttek” száma növekedett (3. táblázat). Az 1910-ben a nem „szülőtörvényhatóságukban” összeírtak száma 2 667 ezer főt tett ki, tehát kereken *egyötödük a fővárosba költözött.* A főváros népességpótló *hinterlandja* az anyaország egészére kiterjedt (5. ábra), Horvát–Szlavonország azonban szinte teljesen kívül maradt Budapest migrációs vonzáskörzetén. A beköltözők kb. 1%-a érkezett a „társországból”; a kisnépességű Győr megye nagyobb mértékben járult hozzá a főváros népességpótlásához, mint a 2 és félmilliós Horvátország. A bizonyos közjogi függetlenséggel rendelkező horvát nyelvterületet sokkal *nehezebben átjárható falak* választották el Budapesttől – de általában a magyarlakta vidékektől –, mint pl. a szlovák többségű régiókat. A nyugati Felvidék szlovák többségű megyéi – Árva, Liptó, Túróc, Nyitra – épp oly intenzíven vettek részt a főváros népesség-ellátásában, mint pl. a Dunántúl távolabbi megyéi. Budapestnek a törvényhatóságokra gyakorolt népességvonzása nagyon szabályos képet mutat: intenzív vonzást a főváros a *Szepes–Heves–Békés–Csongrád–Bács–Bodrog* megyék, a *Dráva* és az *országhatár* közé eső területe gyakorolt; ezen belül is a Budapesttől való távolság szerint rendeződve szabályos intenzitású zónák alakultak ki. Az intenzíven vonzott területtől keletre gyorsan csökkent a vonzás intenzitása; a *Bánát* és *Erdély* csekély mértékben vette ki a részét a főváros népességpótlásából, habár a 3. táblázat tanúsága szerint épp az Erdélyből „felkötözők” száma növekedett gyorsan a 20. század elején, ezen belül is a Székelyföldé; míg 1900-ban 4 és félezer székelyföldi származású élt Budapesten, addig 1910-ben már 12 ezer. A székelyföldi vármegyékből Budapestre származók népességszámhoz mért aránya is magasabb, mint a környező, román-német többségű vármegyéké.

5. ábra

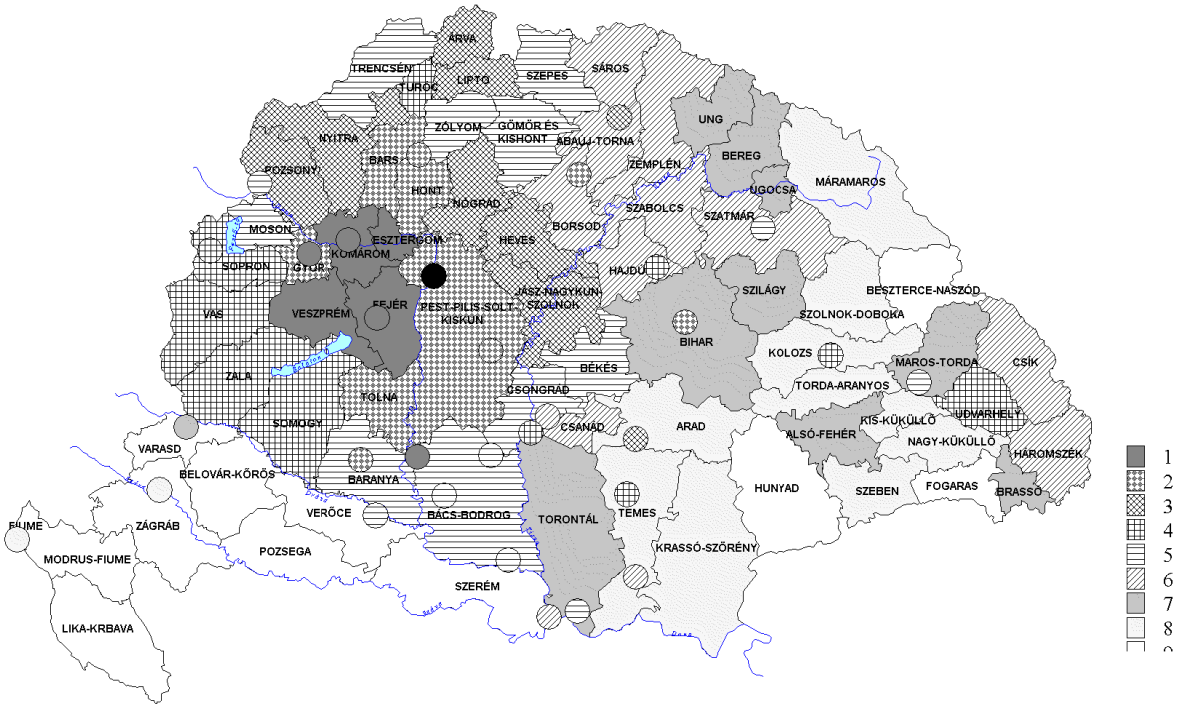

5. ábra. Budapest népességpótló hinterlandja: a fővárosba történő bevándorlás a törvényhatóságok lakosságának ezrelékében, 1910 (Szerk.: Beluszky P.) 1= 75,0‰ és több; 2= 50,0–74,9‰; 3= 40,0–49,9‰; 4= 30,0–39,9‰; 5= 20,0–29,9‰; 6= 13,0–19,9‰; 7= 8,0–12,9‰; 8= 4,0–7,9‰; 9= 3,9‰ és kevesebb

Ez is utal a migráció alakításában közrejátszó olyan tényezőkre, mint az anyanyelv vagy bizonyos érzelmi momentumok. (Az anyanyelv szerepével kapcsolatban azonban már utaltunk a szlovákok és horvátok eltérő viselkedésére.) Ha most a Budapestről való kitelepedést, Budapest s a törvényhatóságok népességcseréjét vesszük vizsgálat alá, s nem csak a beköltözéseket, a nyert kép sok hasonlóságot mutat az előzővel. A magyar korona országainak több, mint 100 törvényhatósága közül mindössze kettőnek nyereséges a mérlege Budapesttel szemben: *Fiumének* és *Zágrábnak,* bizonnyal az odaköltöző anyaországi államhivatalnokok, tisztviselők jelentékeny száma miatt (nyereségük azonban elenyésző). Az összes többi törvényhatóság mérlege veszteséges, együttesen közel 400 ezer fővel. A beköltözés ill. a népcsere szempontjából Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye volt alapvetően eltérő helyzetben: míg 1910-ben közel 68 ezer „pestmegyeit" írtak össze a fővárosban (ez a megye akkori lakosságának 6,6%-át tette ki), addig a megye vesztesége a népcserében 8 ezer fő volt. A magyarázat a nagyarányú, közel 60 ezer főt kitevő „kiköltözésben" rejlik: az 1870-es évektől felgyorsuló *elővárosi fejlődés,* egy sor „telep", agglomerálódó község kialakulása – Kispest, Erzsébetfalva, Újpest, Pestújhely, Pestszentlőrinc stb. – *nagyarányú vonzást gyakorolt a szegényebb fővárosiakra;* itt a budapesti előnyöket össze lehetett kapcsolni a Pest környéki „olcsóbb élettel". E telepek lakóinak 20–25%-a „kiköltöző" volt.

3. táblázat. Budapest népességvonzása és népességcseréje, 1900, 1910

Országrész	Az egyes országrészekben született és Budapesten összeírtak száma		A népcsere mérlege Budapest javára	
	1900	1910	1900	1910
Duna jobb partja	141 336	170 027	130 190	153 068
Duna bal partja	81 714	92 380	74 111	82 561
Duna-Tisza köze	97 153	126 720	61 501	56 598
Tisza jobb partja	32 799	33 040	29 341	27 575
Tisza bal partja	30 155	42 413	26 862	35 824
Tisza-Maros szöge	18 899	23 452	15 399	17 686
Királyhágón túl	12 018	25 551	9 920	21 030
Fiume város és ker.	275	373	- 17	- 98
Magyarország	414 349	513 956	347 307	394 426
Horváth–Szlavonországok	4 392	5 467	2 886	3 683
Magyarbirodalom	418 741	519 423	350 193	398 109

6. ábra

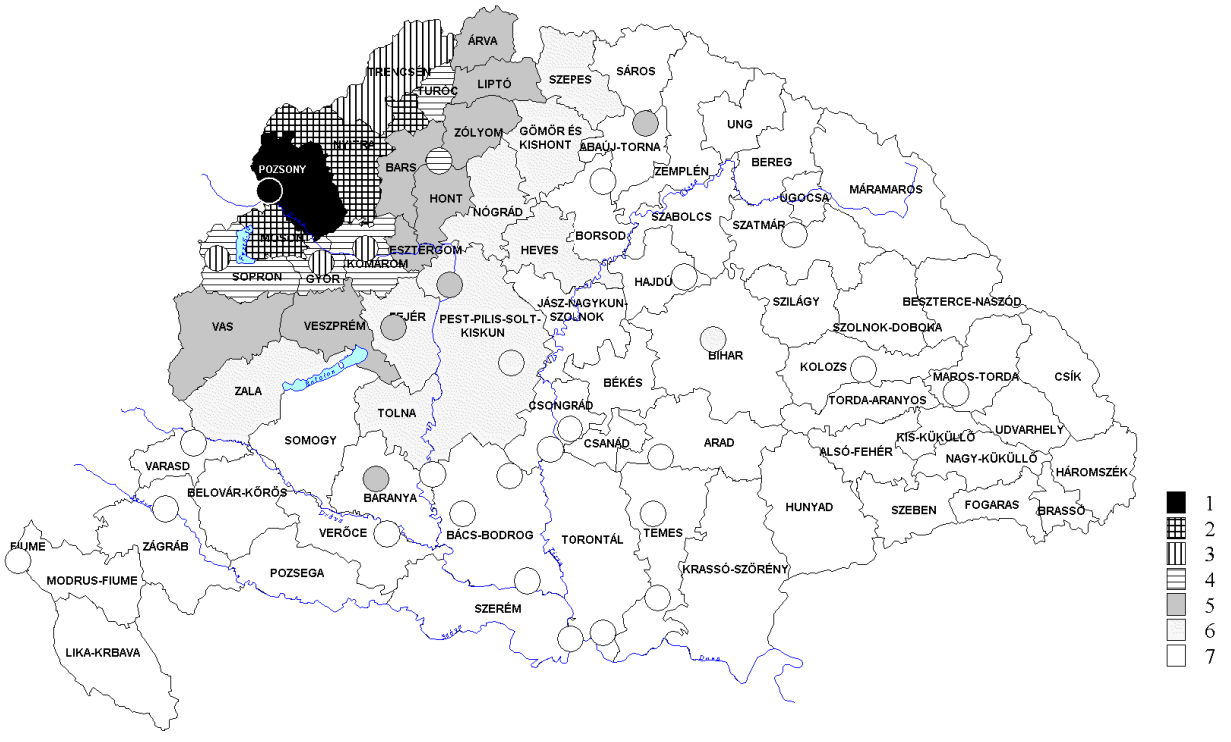

6. ábra. Pozsony népességpótló hinterlandja; a városba történő bevándorlás a törvényhatóságok lakosságának ezrelékében, 1910 (Szerk.: Beluszky P.) 1= 50,0‰ és több; 2= 10,0–49,9‰; 3= 5,0–9,9‰; 4= 3,0–4,9‰; 5= 1,0–2,9‰; 6= 0,5–0,9‰; 7= 0,4‰ és kevesebb

Míg Budapest az egész országra kiterjedő népességpótló hinterlandot alakított ki, a többi nagyváros *„migrációs rádiusza”* legfeljebb regionális kiterjedésű volt.

Például Pozsonyban 38 ezer „künnszülöttet” írtak össze 1910-ben, a többi törvényhatósággal lebonyolított *népcseréjének mérlege* közel *27 ezer fős nyereség* volt. Ám a város csupán „saját” megyéjében volt képes ellensúlyozni Budapest vonzását; *Pozsony* vármegyéből a megyeszékhelyre bő 17 ezren, a fővárosba 13 ezren költöztek. Az összes többi törvényhatóságból többen távoztak Budapestre, mint Pozsonyba; pl. még a közvetlenül szomszédos *Mosonból* is 2400-an költöztek a fővárosban, 2300-an *Pozsonyba,* de már Nyitra „adója” Budapest felé több mint 20 ezer fő volt, *Pozsonyba* viszont alig 5 ezer főt küldött. A Nyugat–Felvidék főhelye négy megyére, Pozsonyra, Nyitrára, Mosonra és Trencsénre gyakorolt számottevő népességvonzást (6. ábra).

A Bánát, de az egész ország egyik leggyorsabban fejlődő, növekvő városa a századfordulón *Temesvár.* Lakóinak mindössze 34,7%-a született helyben (ez Zágráb után a legalacsonyabb érték a törvényhatósági jogú városok között). Népességvonzása a korabeli Tisza–Maros szöge statisztikai egységre terjedt, noha már az Arad megyére gyakorolt vonzása is gyenge (7. ábra).

A népesség-kibocsátást *Zala* és *Csík* vármegye példájával illusztráljuk. 1910-ben 78 ezer zalai születésűt írtak össze a megyéjétől távol (ez a helyben maradottak 18,8%-a, vagyis Zala a jelentős népességpótló területek közé tartozott). A legtöbb zalai születésűt (18 ezer főt) a fővárosban regisztráltak; ettől eltekintve a „befogadó” vármegyék koncentrikus gyűrűket alkottak a kibocsátó megye körül. A megye három nagyrégió népesség-utánpótlásában vette ki részét: a *Dunántúlban* (itt is elsősorban a szomszédos megyékében s vélhető, hogy ez esetben az itteni nagybirtokoknak a zalai agrárproletárokra gyakorolt vonzása volt a migráció elsőrendű kiváltója), *Budapestében* és meglehetősen népes rajokat küldött *Horvát–Szlavonországba;* csak Belovár–Kőrösben 5 és félezer zalait írtak össze (e megyében erős születéskorlátozással éltek, a termékenységi mutatói Baranyához voltak hasonlóak). *Fiume* is sok zalait fogadott fali közé. Pontosítanunk kell tehát: a horvát–magyar határ csak Magyarország felé volt erősen zárt; a magyarok átvándorlása a „társországba” meglehetősen élénknek bizonyult. A zalaiak „kivándorlási” irányainak rögzítése is felhívja a figyelmünket a városok különleges szerepére a migrációban (ami természetesen kézenfekvő). Míg a megyék – és a megyébe foglalt rendezett tanácsú városok – esetében a zalaiak vándorlása nem terjedt túl a Duna és Száva vonalán, addig – csekély mértékben ugyan – de a zalaiak távoli nagyvárosok – Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Arad, Miskolc, Kassa stb. – népesség-utánpótlásában is részt vettek. *Csík* népesség-kibocsátása érzékelteti Erdély meglehetős zártságát, a „modern” migráció csekély arányait, a Székelyföld „megtartó erejét”. Népesség-kibocsátása elsősorban a szomszédos székely vármegyék felé irányult, de ez irányban is csekély mértékű; emellett Dél-Erdély nagyvárosa, Brassó, valamint a Hunyad megyei iparvidék gyakorolt vonzást Csíkra s mint korábban már említettük, Budapest. Csíkból számottevő volt az Óromániába való kivándorlás is.

7. ábra

7. ábra. Temesvár népességpótló hinterlandja: a városba történő bevándorlás a törvényhatóságok lakosságának ezrelékében, 1910 (Szerk.: Beluszky P.) 1= 10,0–49,9‰; 2= 5,0–9,9‰; 3= 3,0–4,9‰; 4= 1,0–2,9‰; 5= 0,5–0,9‰; 6= 0,4‰ és kevesebb

Összegzés

A *belföldi migrációról* – ill. ami abból a szülőhely–lakóhely különbözőségében tükröződik – *megállapítható:*

- A dualizmus korában a *belföldi migráció egyre intenzívebbé vált;* 1900 és 1910 között az ország lakosságának kb. 13–15%-a változtatott lakóhelyet.
- A migráció két legjellemzőbb formája a *kistávú áttelepedés* volt, melyet mindenekelőtt a helyi munkaerőpiac, a mezőgazdasági üzemek munkaerővonzása, valamint a falvak egymás közötti népcseréje, főleg a *házassági migráció* hívott életre, valamint a regionális munkaerőpiacok, az urbanizáció által gerjesztett „modern", *nagytávú migráció.*
- A dualizmuskori migráció irányai, ezen irányokat kialakító okok igen összetettek ill. sokfélék. A néhány sorral előbb említett, évszázadok óta folyó észak-déli népességáramlás mellett meghatározó volt Budapestnek s Pest környékének a vonzása. Budapest népességpótlását az ország egyik legfejlettebb régiója, az Észak-Dunántúl szolgáltatta mindenekelőtt; e megyék népcsere–mérlege volt a leginkább veszteséges Budapesttel szemben. Ez azt is jelzi, hogy a migráció kiváltója nem csak az egyszerű munkerőbőség-munkaerőigény volt; ezért sem egyszerűen periféria-centrum irányú a népmozgás.
- A *peremvidékek* migrációs készsége egyébként is csekély, még akkor is, ha a munkaerő-feleslegük számottevő. A fejlett területek egymás közötti népcseréje is élénk.
- A *nagyvárosok,* a *formálódó iparvidékek* együttes vonzása a századfordulón már jelentős, külön-külön azonban többnyire alárendeltek Budapest népességvonzásának.
- A legjelentősebb *népesség-kibocsátó régiók* is a fejlett országrészekben alakultak ki, nem a fejletlen peremvidék neveli gyermekeit a távoli központok számára. (Viszont a kivándorlásban aktívan vesznek részt.)
- *Erdély* migrációs folyamatai lanyhák, a szülőföldjükön élők aránya magas. *Horvátország* jelentős számban fogadott Magyarországról áttelepülőket, de maga alig viszonozta ezt a folyamatot.
- A migráció, különösen a munkavállalási célú lakóhely-változtatás sok megpróbáltatást jelenthetett a benne résztvevő egyének számára, ám végső soron a gazdaság s a társadalom modernizálódását szolgálta. Lakóinak kedvezőbb életfeltételeket nyújtó országokban egyszerűen „elviselhetetlen", hogy a népesség négyötöde a prímér termelésben vegyen részt. Márpedig az agrárkeresők arányának csökkenése szükségszerűen váltja ki a vándorlásokat. A *migráció* nemcsak a lakosság területi átrendeződését eredményezte, nemcsak el- és odavándorló kontingenseket eredményezett, hanem *hozzájárult a társadalom változásához, modernizációjához is* – különösen a dualizmus korában.

IRODALOM

Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. – Budapest–Pécs, 2004.

Kovács Endre–Katus László (szerk.): Magyarország története, 1848–1890. – Budapest, 1987.

Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). – Budapest, 1997.

Rácz István: A parasztok elvándorlása a faluból. – In: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. – Budapest, 1972.

Sárközi Zoltán: A summások. – In: Szabó (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. – Budapest, 1972.

Szabó Zoltán: A tardi helyzet. – Budapest, 1936.

Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. – Budapest, 1938.

PROF. DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN

KÖZÉP-EURÓPA: TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI, VAGY POLITIKAI-FÖLDRAJZI KATEGÓRIA?

Bevezetés

1986-ban a németországi Regensburgban a „Közép-Európa" konferencián elhangzott egy előadás, mely azt a címet viselte, hogy „Közép-Európa szelleme újra kísért". A cím kifejezi sok szakember véleményét, akik szerint Közép-Európa csak volt, amelynek azonban kísértő szelleme időnként vissza-vissza tér. Más vélemények szerint Közép-Európa „egy régi történet", amelyre időnként emlékezhetünk, illetve amellyel kapcsolatban nosztalgiázhatunk. Gyakran olvasható, hogy Közép-Európa elsősorban egy kulturális tudatállapot, amelynek nagyon nehéz pontosan meghatározni földrajzi kiterjedését. Ezek szerint Közép-Európát csak kultúrtörténeti síkon érdemes vizsgálni.

Nagyon nehéz tehát Közép-Európa fogalmáról egységes álláspontot kialakítani és talán nem is szükséges. Arra azonban feltétlenül törekedni kell, hogy minden érintett tudomány igyekezzen a saját eszközeivel meghatározni Közép-Európát, másrészt nekünk földrajzosoknak Közép-Európa esetében is földrajzi támpontot kell adnunk az eligazodni kívánó emberek és tudományok számára.

Közép-Európa létezését a szakemberek csak ritkán tagadják, viszont a tudományok képviselői másként-másként értékelik az általuk jellemzett Közép-Európa kiterjedését, tehát földrajzilag nagyon nehéz kijelölni a különböző történelmi korokban Közép-Európa határait. Szükséges ezért a „Közép-Európa" elnevezésű földrajzi nagyrégió fejlődését történeti-földrajzi eszközökkel és módszerekkel kutatni.

Az európai kontinens politikai földrajzi felosztása a XIX. század végétől a nyelvi-nemzeti alapon szerveződő polgári nemzetállamok alapján történik. Európa döntő részét ekkor már a polgári nemzetállamok foglalták el, de úgy is mondhatjuk, hogy e kis kontinens területét nemzetállamok határai szabdalták fel. Ugyanakkor Európa felosztásában a francia felvilágosodás követően más jellegű, pl. természettudományos alapú – többnyire szubnacionális – felosztások is egyre gyakrabban jelentek meg.

A XIX. század második felében, s a XX. század elején (a porosz-osztrák, s a francia-porosz háborúk, az olasz egység kialakulása, a balkáni háborúk stb.) kirobbant „helyi" háborúk, valamint az Európában kirobbanó, de végül is világégésbe torkolló I. és II. világháborúk fő célja: Európa és a Föld ismetételt felosztása volt. Ugyanakkor az állandósuló nemzeti ellentétek megmutatták a

„Nemzetek Európájának”, mint a háborús válságot állandósító jelenségnek túlélt, a fejlődést és Európa egységét akadályozó és történelmileg már túlhaladott mivoltának a tényét.

A II. világháborút követő elképzelések közül kiemelkedik SIR WINSTON L. S. CHURCHILL (1874-1965) Európai Egyesült Államok ideája (Zürich, 1946), valamint ROBERT SCHUMAN (1886-1963) Egységes Európája (Schuman-terv, 1950). Mindkét gondolat Európa nemzetállami felszabdaltsága ellen lépett föl, s ezen víziók közül ROBERT SCHUMAN elképzelése kezd megvalósulni, melynek eredményeként a „Nemzetek Európája” helyett a „Régiók Európája” jöhet létre. A régiók – legyenek azok NUTS II. régiók, vagy határokon átívelő eurorégiók (mint például térségünkben a Kárpátok Eurorégió) – a nemzetállamok decentralizálását segítik elő, illetve az államhatárok társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó szerepét kívánják csökkenteni (SÜLI-ZAKAR I. 1992).

A jaltai bipoláris világrend 1989-ig két szuperhatalmi befolyási területre osztotta fel Európát. A „vasfüggöny” által kettészelt Európa egy leegyszerűsített európai geopolitikai megosztottságot jelentett, amely a világháborút követően ugyanakkor egyfajta európai stabilitást is biztosított. A szuperhatalmi szembenálláson alapuló bipoláris világrend felbomlását követően (Málta 1989) jelentősen átformálódott Európa geopolitikai képe, bár a változások még a mai napig sem zárultak le.

Ennek egyik legfontosabb eleme a szovjet birodalom széthullása, a szovjet érdekszféra megszűnése, másrészt az úgynevezett másodrendű hatalmak felemelkedése (KENNEDY, P. 1992.), a megerősödő Európa Unió és ezen belül is Németország gazdasági- és politikai előterének kibővülése. Ezek a folyamatok napjainkra elvezettek Kelet-Közép-Európa mint új geopolitikai entitás megszületéséhez (MILETICS P. 1997.). Ez a kiformálódó nagyrégió történelmi előzményei (SZŰCS J. 1981.) alapján is természetes módon kapcsolódik az új európai német erőközponthoz (Nyugat-Közép-Európa), s – a „két térség egymásra találása” – a kibővülést követően elvezethet Közép-Európa geopolitkai reinkarnációjához.

Közép-Európa természetföldrajzi határai

A területi kiterjedést is vizsgáló természettudományok közül Közép-Európa feltűnik az éghajlati, a geológiai, a növényföldrajzi és különösen a természetföldrajzi vizsgálatokban. A természeti földrajzosok természetesen nem igen figyelnek a politikai-társadalmi-kultúrális viszonyokra. Ők a természetföldrajzi jelenségek alapján határozzák meg a kontinenseket, illetve a kontinensek egyes részeit.

Találkozunk olyan megalapozott véleményekkel is, amelyek szerint Európa nem is külön kontinens, hanem ahogyan a nagy tekintélyű ALEXANDER VON HUMBOLDT (1769-1859) tette Ázsia hatalmas nyugati félszigetének értelmezik kis kontinensünket (=Eurázsia).

A többség azonban – különösen az utóbbi évtizedben – elismeri Európa kontinensi mivoltát, s közmegegyezés alapján az Atlanti-óceántól az Ural hegységig terjeszkedő rendkívül változatos földtörténeti múlttal, sokszínű geomorfológiai, éghajlati, talaj- és növényföldrajzi adottságokkal rendelkező 10,5 millió km² kiterjedésű területet önálló kontinensnek tekinti. Problémát jelent a délkeleti lehatárolás, bár itt is közmegegyezés alapján az Ural folyó, a Kaszpi-tenger, a Kaukázus hegyvonulata, és a Fekete-tenger képezik a határt.(Természetesen találkozunk más határkijelöléssel is - pl. Manics-mélyedés mentén).

Európa természetföldrajzi felosztása döntően az égtájakhoz köthető. Így határozottan beszélhetünk Észak-, Nyugat-, Kelet-, és Dél-Európáról (ezen Európa darabok határai azonban szerzőnként mégiscsak változnak). Észak-Európához sorolják a természetföldrajzi szerzők csaknem valamennyien a Skandinávfélsziget, és a Jylland-félsziget területét, a hozzájuk tartozó szigetekkel. Nyugat-Európához sorolják a Brit-szigeteket, a Benelux országokat, és Franciaország nagy részeit. Dél Európához sorolják: az Ibérái,- az Appenini,- és a Balkánfélszigetet. Kelet-Európát az Ural hegységtől nyugatra húzódó, nagy táblás terület alkotja (nyugati határai azonban igen problematikusak). Az előzőekből következően Közép-Európát az előbb fel nem sorolt területeken kell keresni, vagyis a négy természetföldrajzi nagyrégió találkozási pontjánál. Közép-Európa geomorfológiai szempontból tehát egy kifejezetten átmeneti jellegű terület. Közép-Európa természetföldrajzi elhatárolása esetében, ha nem is az általánosnak mondható, de az utóbbi időszakban a leggyakrabban előtűnő lehatárolást közöljük. Közép-Európa természetföldrajzi határának megvonása északon könnyűnek tűnik, itt a határ az Északi-tenger, illetve a Balti(Keleti)-tenger. Értelemszerűen a Jylland-félsziget északi szélesebb, kiterjedtebb része Észak-Európához tartozik, s a természetföldrajzi határ a félsziget elkeskenyedő „nyakánál" húzható meg.

RÉTVÁRI LÁSZLÓ (1936) szerint Közép-Európa nyugati határát tradicionálisan a Bázeltől északra forduló Rajna folyó jelöli ki. Általában nem tekintik már Közép-Európa részének a Rajna-Delta vidékét, a történelmi Németalföldet. Ezért tehát Közép-Európa nyugati határa nagyjából Münster térségétől az Ems folyó vonala tekinthető határnak egészen az Északi-tengerbe való betorkolásig (RÉTVÁRI L. 1995.). Meg kell jegyezni, hogy több német szerző Északkelet-Hollandiát is Közép-Európához tartózónak véli.

Közép-Európa déli határát természetföldrajzi felfogás szerint az Alpok fő vonulata, majd a Száva folyó, az Al-Duna, Belgrád és Vaskapu közötti folyása, illetve a déli Kárpátok gerince jelöli ki.

Közép-Európa természetföldrajzi határai közül a legnagyobb problémát a Kelet-Európától való elválasztó vonal kitűzése jelenti. Rigától kiindulva a természetföldrajzi határ a nyugati Dvina (Daugava) folyását követi, majd a Nyemant (Nemunas) keresztül szelve éri el a határ Bresztnél a Búg folyót. Csaknem egyöntetű a vélemény abban a tekintetben, hogy Közép-Európa, és

Kelet-Európa között a határt leghatározottabban a Búg folyó észak-déli irányú, középső és felső szakasza jelöli ki. A Bug eredete és a Kárpátok közötti határ ugyancsak bizonytalan, míg a Keleti-Kárpátok központi vonulata ismét határozott természetes határt jelent Kelet-és Közép- Európa között (1. ábra).

Domborzat
Magasságok (m)
3000 felett
1500 – 3000
1000 – 1500
500 – 1000
200 – 500
100 – 200
0 – 100
Mélyföld
Hegycsúcs
Egyéb magasság
Mélységek (m)
0 – 200
200 – 2000
2000 – 4000
4000 alatt
Mélységadat
Vizek
Folyó
Csatorna
Tó
Mocsár
Sivatagi vízmosás, vádi
Időszakos sóstó (sott)
Államhatár
Települések (lakos)
1 000 000 felett
500 000–1 000 000
500 000 alatt
Közlekedés
Fontos vasútvonal
Fontos út
Norvég-tenger
Északi-tenger
Balti-tenger
Brit-szigetek
Adriai-tenger
Jón-tenger
Tirrén-tenger
Balearszk.
Korzika
Szardinia
Szicília
Málta
Kréta
Pireneusi-félsziget
Iberi-félsziget
Balkán-hegység
Dolomitok
Alpok
Atlasz
Gibraltár-szoros
Gibraltár
Madrid
Lisszabon
Párizs
London
Berlin
Prága
Varsó
Moszkva
Budapest
Bécs
Római
Athén
Szaloniki
Belgrád
Bukarest
Sofia
Isztambul
Ankara
Tripoli
Miszurata
Bengázi
Palermo
Messina
Bari
Nápoly
Genua
Marseille
Lyon
Barcelona
Valencia
Mallorca
Menorca
Szicília
Szt. György-csat.
La Manche
Dover
Amsterdam
Koppenhága
Stockholm
Helsinki
Tallinn
Riga
Vilnius
Minszk
Kijev
Lemberg
Krakkó
Prága
Drezda
Berlin
Hamburg
Bremen
Köln
Párizs
Lyon
Genua
Milánó
Torino
Bécs
Budapest
Belgrád
Bukarest
Sofia
Athén
Szaloniki
Isztambul
Ankara
Madrid
Lisszabon
Gibraltár
Palermo
Messina
Bari
Nápoly
Római
Tripoli
Miszurata
Bengázi
Szt. György-csat.
Ferőer
Shetland-szk.
Orkney-szk.
Hebridák
Skagerrak
Kattegat
Gotland
Öland
Gdańsk
Poznań
Wrocław
Katowice
Kaliningrad
Szt. Péter
Moszkva

Megállapíthatjuk tehát, hogy természetföldrajzi szempontból Közép-Európa elhatárolása nem problémamentes, ennek ellenére többnyire csaknem mindenhol természetes határok szegélyezik Közép-Európát (Északi-Balti tenger, Közép-Rajna, Alpok, Száva, Al-Duna, Déli-és Keleti Kárpátok, a Búg és a Nyugati-Dvina alsó szakasza). Több esetben azonban a természetes határok közötti határszakaszokat csak megközelítő pontossággal lehet kijelölni. Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy az általunk meghatározott természetföldrajzi Közép-Európa fogalomtól eltérő – sőt lényegesen eltérő – meghatározásokkal is találkozhatunk.

A mellékelt térkép alapjában véve RÉTVÁRI L. véleményét tükrözi, aki Közép-Európa elhatárolásakor "nem tisztelte" az államterületeket. A meghúzott határok ebben az esetben államokat vágnak ketté, amit egy társadalom-földrajzi jellegű Közép-Európa-elhatárolás esetén – véleményünk szerint – nem tehetünk meg.

Közép-Európa történeti – földrajzi vizsgálata

Közép-Európa, mint földrajzi koncepció régi keletű, s több történelmi koron áthúzódva, megváltozott tartalommal, változó politikai szándékkal jelentkezett. Több fejlődési szakaszon ment keresztül maga a fogalom is.

Közép-Európa „kitalálói" és első tudományos kutatói németek voltak. Így például JOHANN GOTTFRIED VON HERDER (1744-1803), aki a XVIII. század végén a francia geopolitikára adott sajátos német válaszként használta először Közép-Európát. Az általa megálmodott Közép-Európa eszme a Német Nemzeti Egység kialakulását alapozta meg Így a szétszabdalt Németország mellett kezdettől fogva magába foglalta a Habsburg birodalom német nyelvű tartományait is. 1802-ben Ausztria és Poroszország szükségszerű egyesüléséről ír, s ettől a nagy középeurópai hatalomtól várta minden német ember érdekének képviseletét, és a németek függetlenségének megvédését az idegen aspirációkkal (pl. Napóleonnal, Oroszországgal) szemben

FRIEDRICH LIST (1789-1846): volt az első ideológus aki a német vezetésű közép- európai integrációt szisztematikusan felépítette. A XIX. század első felében ugyanis a gondolkodók, az akkor még sok részre tagolódó Németországot – tehát Európa közepén elterülő német államokat – egyre inkább Közép-Európával azonosították. LIST a korábbi ötleteket és felvetéseket részletes politikai programmá ötvözte, s ezért nevezhetjük bizton őt a német „Mitteleuropa" gondolat atyjának. Fő művében az 1841-ben megjelent „Das nationale system der politischen ökonomie" abból indult ki, hogy a jövő a nagy területű államoké, amelyek versenyezni, sőt háborúzni fognak egymással. Véleménye szerint „...a német állam jövője a kontinensen van; a németeknek itt kell gyarmatokat szerezni." A német vezetésű „Közép-Európa" Birodalom versenyképes lehetne Angliával, Franciaországgal, és Oroszországgal szemben, s keleti határai egészen Perzsiáig húzódnának. Ennek érdekében javasolta a vasútvonal kiépítését Hamburgtól Bécsen, Budapesten, Belgrádon át-Konstantinápolyig, illetve a Perzsa-öbölig (MEZŐ F. 2000).

ALFRED KIRCHOFF (1827-1902): szűkítette a Közép-Európa fogalmat, és 1882-ben kiadott iskolai tankönyvében (Schulegeographie) az általa megrajzolt Mitteleuropa csak a német birodalomra, a Benelux országokra, Svájcra, és az osztrák örökös tartományokra terjedt ki. Az ő szűkített Közép-Európa fogalmából tehát kimaradt Lengyelország és Magyarország területe.

A politikai földrajz atyjaként tisztelt FRIEDRICH RATZEL (1844-1904) tágabban értelmezte Közép-Európát, s a „növekvő terek" gondolatának hatására több közép-európai ország egyesülését tételezte fel. A XIX. század végére általánossá tette a német hegemónia törekvések szolgálatába állított „Német-Közép-Európa" koncepcióját. Elmélete a fiatal Német Birodalom történelmi küldetéstudatához kötődött. Munkáiban felvetette az élettér fogalmát is, miszerint Közép-Európa kiterjedése és a németek földrajzi elhelyezkedése szorosan összefügg egymással. Az első világháború előtt ez a ratzeli- koncepció uralta el a német geopolitikát.

JOSEF PARTSCH (1851-1925), a mesterének tekintett RATZEL hatására 1904-ben természetes határokkal körbe fogott, természetes egységként definiálta Közép-Európát. Meggyőződése szerint Franciaország, Oroszország, és Törökország között elterülő térségben, amely földrajzilag egymásra utalt részekből tevődik össze, a német fajnak kell a vezető szerepet betölteni. Közép-Európa PARTSCH-által hangoztatott földrajzi kiterjesztésével nem minden geopolitikus értett egyet, mivel szerintük Németországnak nem kizárólag csak Európára kell koncentrálnia. Németországnak természetesen szüksége van az európai hátország (hinterland) biztosítására, azonban a birodalomnak a világhatalom megszerzése érdekében a tengeren túli gyarmatosításra kell törekednie.

FRIEDRICH NAUMANN (1860-1919) 1915-ben Berlinben jelentette meg Mitteleuropa című könyvét, amelyben Közép-Európát a német birodalmi aspirációk területeként jellemezte. Az Osztrák Magyar Monarchiával egyesítendő Német Birodalom a Berlin-Konstantinápoly-Bagdad tengelyre épült volna. Ő szerinte ez a német dominenciájú birodalom a gazdasági életképességen túl megoldotta volna e régiót súlyosan megosztó és terhelő etnikai problémákat is. NAUMANN tehát egy önálló közép-európai kultúra mellett érvelt, amely sokszínű de német-osztrák dominanciájú. Véleménye szerint Közép-Európa az Északi-és a Balti-tengertől az Adriai-tengerig, és az Al-Dunáig terjed. Ez a nyugati keresztény alkultúra egy magterületből áll, amelyhez további peremi államok is tartoznak.

A mag „Közép-Európát" a Német Birodalom és az Osztrák Magyar Monarchia alkotja. Amennyiben ez a mag sikeres, akkor vonzó hatást gyakorol környezetére, s a magterülethez további államok így Románia, Bulgária, Szerbia, Hollandia, Olaszország, sőt Törökország is csatlakozhatnak. Látható tehát, hogy NAUMANN korábbi politikai-, és gazdasági érvei a háború miatt – azaz aktuálpolitikai kényszer hatására – jelentősen kibővültek, s a felfogása szerinti Közép-Európa alapvetően kelet felé tolódott el. A világháború alatt műve nagy figyelmet kapott, s beépült a német világhódító tervekbe.

ALBRECHT PENCK (1858-1945) NAUMANN könyvére reagálva a központi hatalmak szövetségét földrajzilag megalapozottnak és Európa gerincének tartotta. Az általa megrajzolt „Köztes Európa" (Zwischeneuropa) – a világháború győztes lezárulását követően – egy Németország által vezetett népszövetség lenne, amely a Benelux országoktól az orosz nyelvterület nyugati határáig terjedne. Magába foglalná a Baltikumot, és Ukrajna nyugati részét is (MEZŐ F. 2000). Az Északi foktól a Boszporuszig egyesítené Európa középső térségeit, és megfelelően védené az európai civilizációt a „Hátsó Európaként" (Hintereuropa) elnevezett Oroszországgal szemben (2. ábra).

2. ábra. Albert Penck Európa-felosztása (Zwischeneuropa-terv) 1915.

Az osztrák HUGO HASSINGER (1877-1952) sajátos dunai érdekeket képviselt: „A szűk értelemben vett Közép-Európa fogalom megáll, vagy megbukik Ausztria-Magyarország, mint természetes egység felismerésével. Akárki is fogadja el az egyiket, nem tudja kezelni a másikat, akárki is állítja, a másiknak tagadnia kell az egyiket"(1917). HASSINGER elképzelhetőnek tartotta Közép-Európa kibővítését egészen a Fekete-tengerig (3. ábra). Ettől függetlenül Közép-Európa gravitációs centrumát a Bécs-Berlin tengelyben határozta meg. HASSINGER éghajlati és biogeográfiai alapokat is felhasznált Közép-Európa határainak megvonásához. Véleménye szerint ahol a vörös bükk északkeleti

élettere véget ér, ott ér végett Közép-Európa is. Ennek ellenére elismerte a Baltikum német történelmi múltját, a német kisebbség jelenlétét, és a sajátos középeurópai német kultúra (Stadtekultur) itteni jelenlétét (MEZŐ F. 2000.).

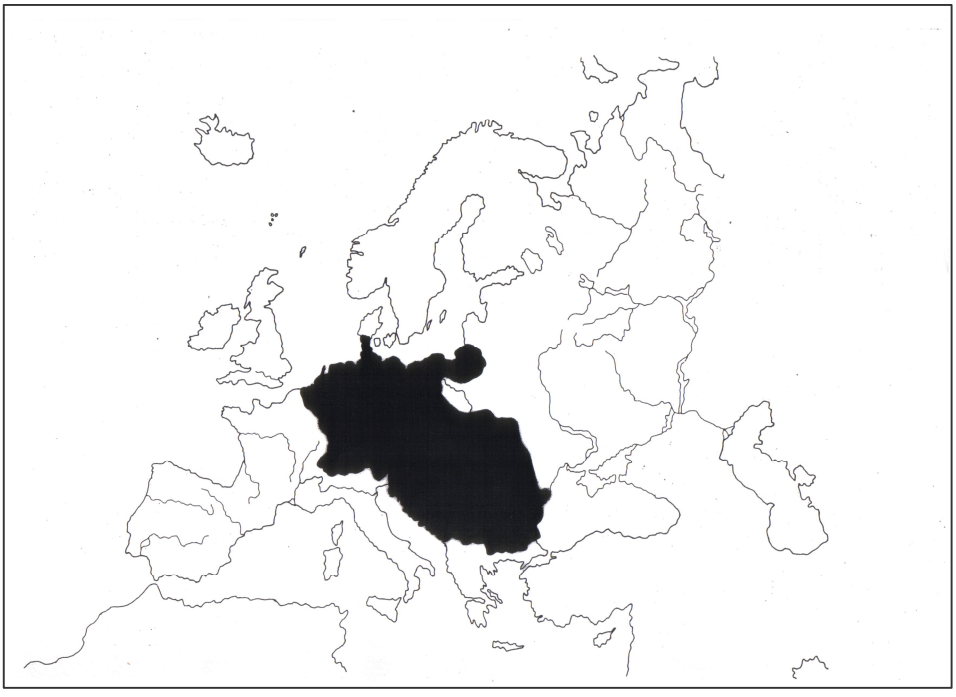

3. ábra. Hugo Hassinger Európa-felosztása (1917).

A német birodalmi Mitteleuropa-tervek a világháborús vereség hatására a történelem süllyesztőjébe kerültek, s helyettük – a békediktátumok eredményeként – Közép-Európa valóságos felszabdalására került sor. A franciák elképzelésének megfelelően a fő cél a legyőzött, területileg megcsonkított egykori központi hatalmak (Németország, Ausztria, Magyarország) bekerítése Franciaország, illetve Keletről a létrehozott „kisantant" országok által.

Közép-Európa geopolitikai átalakulása

Az első világháborúban győztes Antant-hatalmak olyan területek függetlenségét is lehetővé tették, amelyeket néhány évvel korábban német szakértők fel sem vetettek (4. ábra). Németországban a vesztes világháborút követően NAUMANN és PENCK Mitteleuropa felfogása kiegészült a „kisállami Zwischeneuropa" elismerésével, ahol szükségszerűen (évről-évre növekvő mértékben) a német dominenciának kell érvényesülni. Így Közép-Európa a harmincas évekre Rajnától a Szovjetunióig terjedő térség megnevezése lett.

4. ábra. Új államok Európában 1920 után

Az I. világháborút lezáró békekötések eredményeként Mitteleuropa egyrészt a megcsonkított Németországra terjedt ki, melynek geopolitikai egységét is megbontották. Ugyanakkor Németországtól keletre pedig létrehozták a kis- és közepes méretű államokból „összetákolt" Cordon Sanitaire-t, melynek mint sajátos ütköző övezetnek kettős geopolitikai funkciót szántak létrehozói (egyrészt keletről beszorítani Németországot, másrészt meggátolni a kommunizmus terjedését a Szovjetunió felől) Ezt azonban mind a német, mind a szovjet geopolitika elutasította. Ez alatt a kettős nyomás alatt a Cordon Sanitaire csak jelentős atlanti támogatással teljesíthette volna feladatát, ehhez azonban – növekvő náci és szovjet „érdeklődés" dacára – a nyugati nagyhatalmaktól vajmi kevés támogatást kapott.

Az „új nemzetállamok" nagyon sérülékeny politikai képződménynek bizonyultak, amelyek egymással állandósuló etnikai és területi konfliktusokba keveredtek. A legnagyobb tévedés azonban az volt, hogy a Versailles-i békerendszer megteremtői nem számoltak Németország és az újonnan keletkezett Szovjetunió gyors felemelkedésével. Ezen országok befolyási övezetének visszaszorulását tartósnak ítélték, és lényegében készületlenül érte őket a II. világháború kirobbanása (SÜLI-ZAKAR I. 1996.)

Ugyanakkor az Olaszországot szövetségesének megszerző Harmadik (Német) Birodalom hamar bekapcsolódott a kisállami Közép-Európa etnikai-területi konfliktusainak „rendezésébe". Közép-Európa tehát egy hatalmi vákuumnak bizonyult a 30-as évek végére, amikorra bebizonyosodott, hogy az I. világháború után meghúzott mintegy 13 ezer km-nyi új politikai határ hagyomány és előzmény nélküli, és a „győztes" kis államok alapjában véve történelmi-etnikai-gazdasági bázist nélkülöző légvárak. 1939-re a Baltikumtól a Fekete-tengerig egy konfontrációs zóna jött létre Kelet- és Nyugat-Európa között, amely magára hagyva a szovjet és a náci imperiarizmus osztozkodási területévé vált.

KARL HAUSHOFER (1869-1946): a német „Geopolitik" iskola megalapítója, a két világháború közötti német geopolitika meghatározó személyisége. Mitteleuropa keleti területeit (=Kelet-Közép-Európát) Franciaország által kreált „Pufferzónaként" határozta meg. Véleménye szerint a korábbi időszak politikai-történelmi problémáit az jelentette, hogy Mitteleuropa a perem-hatalmak versengésének szintereként mindössze az ütköző zóna szerepét játszotta. Ezért a „Harmadik Birodalomnak" Mitteleuropa meghódításával a térséget meghatározó világpolitikai érdekközponttá kell felemelni. A Haushofer által vezetett német Geopolitik iskola térfelfogása szerint Közép-Európa érvényesülését elsősorban Franciaország poltikai aspirációi korlátozzák. Elszász- és Lotharingia visszafoglalásával nyugatról, illetve a Franciaország által kreált kisantant pufferországok keletről „veszik el a levegőt" Mitteleurópától. A vezető német geopolitikus azt hirdette, hogy Mitteleuropa határait az uralkodó politikai akarat alakítja, és ebből adódóan Közép-Európa kiterjedését a mindenkori katonai erőviszonyoknak megfelelően lehet változtatni.

VICTOR BAUER (1882-1938) 1937-ben megjelentetett Zentraleuropa, Ein Lebendiger Organismus című könyvében geológiai, természetföldrajzi, növényföldrajzi, antropológiai, és történelmi kritériumok alapján Közép-Európa határait Danzig-Trieszt-Valona-Konstantinápoly-Odessza-Königsberg között meghúzott vonalakkal jelölte ki. (5. ábra)

A két világháború között a fasiszta német aspirációkkal szemben SIR HALFORD MACKINDER (1861-1947) globális geopolitikai elemzésében nyújtott tudományos igényű alternatívát. Meghatározása szerint Közép-Európa egy kisállami ütköző zóna Európán belül, kulcsfontosságú térség, melynek birtoklása a nagyhatalmi lét egyik fontos kritériuma. MACKINDER geopolitikai véleménye a 70-es évekig uralta, és befolyásolta Nyugat-Európa, illetve a NATO vezetőit.

Döntően a megújuló német Mitteleuropa aspirációk késztették a lengyel OSCAR HALECKI-t (1891-1973) újfajta Európa felosztás elvégzésre. Térmodelljében a közép-európai tér kettősségét hangsúlyozta. Nyugat-Közép-Európa elsősorban a német területeket foglalja magába, s vele szemben egyre határozottabban találja meg saját arculatát (a természetesen lengyel vezetésű) Kelet-Közép-Európa. HALECKI tulajdonképpen felzárkózott a Franciaország által szorgalmazott, németek nélküli L' Europa Centrale modell mögé.

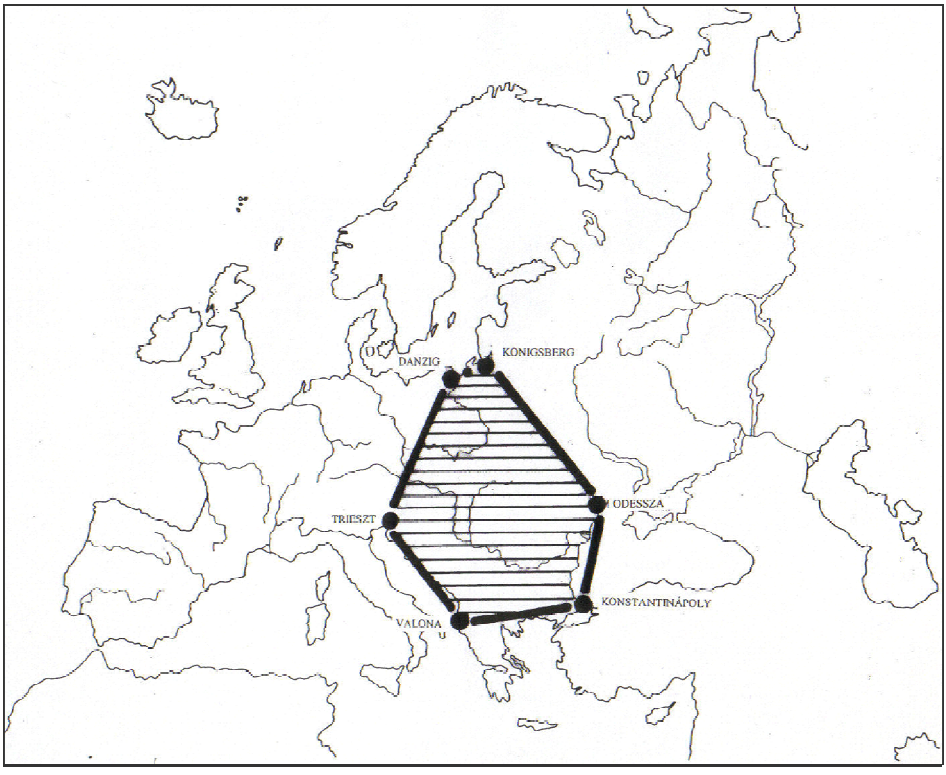

5. ábra. Victor Bauer „Zentraleuropá”-ja (1936)

Közép-Európa kultúrtörténeti megközelítése

A két világháború között uralkodó magyar térfelosztások – amelyek alapvetően az irredentizmust szolgálták, illetve a trianoni békediktátum által okozott lehetetlen helyzetből kívántak kiutat találni – általában ütköztek a német Mitteleuropa felfogásokkal. Elsősorban a Monarchia helyén elképzelt – döntően magyar vezetésű – konföderációk (megalkotóik szerint) ellensúlyoznák a német hatalmi aspirációkat. Ezt a nézetet a világháború lezárulásakor JÁSZI OSZKÁR (1875-1957) képviselte leghatározottabban, s éppen ezért ennek a gondolatnak ő az első számú profétája. Hasonló véleményt képviselt CSETÉNYI JÓZSEF (1874-1945)is, aki a magyar revízió megvalósításaként magyar dominanciájú – Kárpát-medencei központú – Közép-Európát képzelt el, amely kellő egyensúlyt képezhetett volna Németországgal szemben.

A Kárpát-medencei központú Közép-Európa felfogás legaktívabb tagja az erdélyi születésű RÓNAI ANDRÁS (1906-1991) volt, aki elsősorban kartográfiai tevékenységével képviselte a magyarság-központú Közép-Európa ideáját. A

magyarságnak erre a vezető szerepre fel kell készülnie, amelyet a nagybányai születésű NÉMETH LÁSZLÓ (1901-1975) szerint „a minőség forradalmával” érhetünk el. A magyar szellemi élet a két világháború között fokozódó aggodalommal figyelte a feléledő német Közép-Európa álmokat. Többen – így NÉMETH LÁSZLÓ, BARTÓK BÉLA (1881-1945) és SZABÓ DEZSŐ (1879-1945) is – a magyarság meghatározásakor inkább a Kelet-Európát használta. Ez a termizmus az ő esetükben elsősorban nem földrajzi tartalmat jelentett, hanem kisnemzeti sorsközösséget, az összefogás reményét a kétoldali bekebelező szándékkal szemben (KISS GY. CS. 1995)

A II. világháborút lezáró békekötésekkel, különösen pedig az osztrákokkal kötött békeszerződéssel (1955) úgy tűnt végérvényesen megtörtént Európa szétszakítása. A hideg-háború főszereplői „leeresztették” a vasfüggönyt (W. CHURCHILL. „a balti-tengeri Stettintől az adiriai-tengeri Triestig vasfüggöny ereszkedik le a kontinensre” Fulton, 1946), amely ha nem is örök időre, de csaknem négy évtizedre megvalósította Európa kettészakítottságát (6. ábra). A bipoláris világrendbe belenyugvó (amerikai, francia és brit) elemzők sokáig megkérdőjelezték Közép-Európa önállóságát. A NATO-hoz tartozó országokat, illetve a kapitalista berendezkedésű, de semlegességre kényszerített államokat (Finnország, Ausztria) Nyugat-Európához sorolták, míg az egykori Közép-Európa keleti kisállamait Szovjet befolyási övezetként Eastern-Europa, Europa L’ Est peremeként értelmezték.

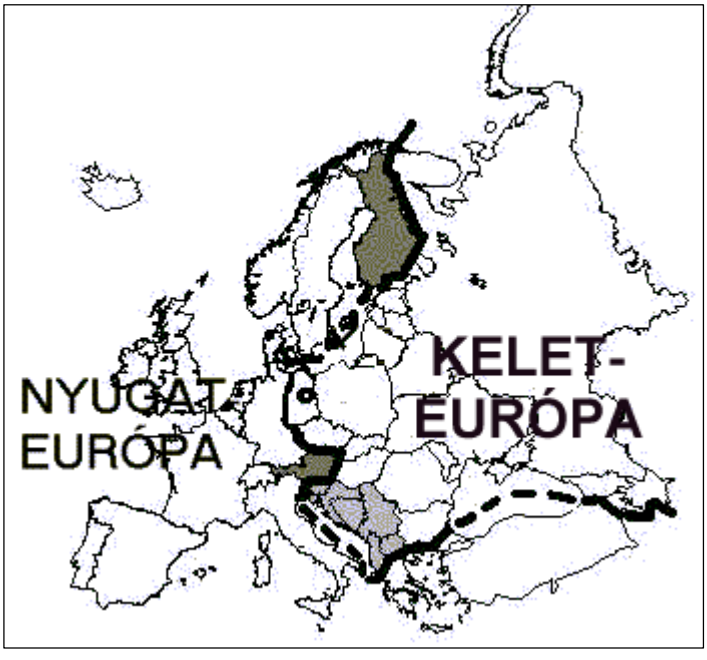

6. ábra. A „vasfüggöny” földrajzi helyzete – Európa kettéosztottsága (1955-1989).

BIBÓ ISTVÁN (1911-1979), a XX. század nagy magyar gondolkodója és politikusa élete végén már fontosnak tartotta a magyarság közép-európaiasságának hangoztatását. Egyik fő művében „A kelet-európai kisállamok nyomorúságá”-ban (1946) azonban még a két világháború közötti magyar szemlélet tükröződött. Ekkor még a Kelet-Európa fogalom számára a Szovjetuniótól nyugatra fekvő kisállami területet jelentette. Későbbi véleménye szerint Közép-Európa jelentőségét sokkal inkább a kulturális, történelmi, gazdasági és politikai tényezők térmegtartó erejének, semmint a természetes határoknak tulajdoníthatjuk (BIBÓ I.-Magyarország helyzete és a világhelyzet-emlékirat, 1957). Így Közép-Európában elsősorban a történelmi és etnikai határok stabilitásának, vagy éppen instabilitásának van meghatározó jelensége (PAP N.-TÓTH J. 1997).

Megfigyelhető, milyen érdekes módon értékelődött át a Közép-Európa fogalom a hidegháború éveiben, a szovjet érdekszféra kis államaiban. Főleg az itteni ellenzéki értelmiség karolta fel ezt a témát és adott új értelmet Közép-Európának és a közép-európaiasságnak. Az ötvenes évekre Kelet-Európa a szovjet impérium befolyási övezetét jelentette, a magszállást, az örök időkre berendezkedni akaró totalitarizmust, a „béketábort”. Ezzel szemben Közép-Európa egyre inkább a nyugati civilizációhoz fűződő kapcsolatokra utalt, az egykori függetlenségre, a demokráciára, a polgári magatartásformák elfogadására. Az elnyomás ellen felkelt magyarok, a csehszlovák reformmozgalom, a lengyel szolidaritás szembeszállt a két-Európa status quójával, s azt hirdették igenis létezik egy harmadik Európa is (KISS GY. CS. 1995). Sajnálattal tapasztalhatták azonban azt, hogy a nagyhatalmak elégedettek a bipoláris világrenddel, s számukra a legfontosabb az ebből adódó geopolitikus stabilitás.

A hidegháború éveiben elsősorban az értelmiségi ellenzék képviselői, mint MILAN KUNDERA (1929), VACLAV HAVEL (1936), KONRÁD GYÖRGY (1933), SZELÉNYI IVÁN (1938), BOHUMIL HRABAL (1914-1997) és FEJTŐ FERENC (1909) irodalmi műveikben Közép-Európa alatt elsősorban az egykori Osztrák Magyar Monarchia által lehatárolt területeket értik, bár a topográfiai fekvés náluk másodlagossá vált. Írásaikban a szereplők sajátos közép-európai értékrendet testesítenek meg, amelyek jelentősen különböznek a kelet-európai szokásoktól és habitustól. KUNDERA regényeinek középpontjába a közép-európaiasság problematikáját állítja, pozitív szereplői jellegzetesen közép-európai figurák. Írásaiból az a meggyőződés árad, hogy a keleti önkényuralmi berendezkedés a kelet-közép-európai népek és nemzetek számára lényegük és identitásuk elvesztését jelentette. 1984-ben írt szenvedélyes írásában olvashatjuk:” a nemzet ekkor megszűnt európai lenni – vagyis már nem volt nyugati –, történelméből kitaszítva saját sorsára hagyták.” KUNDERA esszéjében Közép-Európa tragédiájának a közép-európai kultúra bomlásának folyamatát, a magárahagyatottságot és a belső feszültségek meglétét tartotta, s azt, hogy megszakadt a felzárkózás lehetősége.

KONRÁD GYÖRGY műveiben azokat az életsorsokat állítja központba, amelyek „Európa köldökén” (1990) zajlanak. Véleménye szerint: „Mi közép-európaiak vagyunk, sem nem nyugatiak, sem nem oroszok.” Az irodalomtörténész BOJTÁR ENDRE (1940) írásaiban a sajátos sorsú és bizonytalankodó közép-európaiak helyzetét elemzi (Egy kelet-européer 1983., Kelet-Európa vagy Közép-Európa? 1993., Európa megrablása 1989.). Többen úgy vélték, hogy a Szovjetunió érdekkörébe kényszerített Kelet-Közép-Európa térségében csak egy hosszan elhúzódó „fejekben lezajló forradalom” lehet eredményes a jaltai osztozkodással szemben (FEHÉR F. – HELLER Á. 1990).

A második világháborút követően a németek hosszú időre elfordultak Közép-Európától. Az NSZK – a német gazdasági csoda eredményeként – néhány éven belül ugyan ismét nagy gazdasági hatalommá vált, és a francia-német megbékélés eredményeként megszületett, az az Európai Unió, amelynek révén (a Párizs-Bonn tengelyre alapozva) a 60-as évekre a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági-lag-politikailag és territoriálisan is beépült a nyugat-európai erőtérbe.

Az NSZK-ban a szociáldemokrata-szabad demokrata kormány, hatalomra jutása kapcsán – gyakorlatilag 1969-től – WILLY BRANDT (1913-1992) politikailag nyitást kezdeményezett. 1970-ben látogatást tett az NDK-ban, amit az NDK miniszterelnöke WILLI STOPH (1914-1999) viszonozott. Ezt követően írták alá Szovjetúnióval, majd Lengyelországgal és Csehszlovákiával azokat az egyezményeket, amelyek lehetővé tették azt, hogy összehívják 1975-ben, Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet. A Helsinki Egyezmény biztosította Európa stabilitását, hiszen a status quo-nak megfelelően „bebetonozta” Európa kettészakítottságát.

Annak ellenére, hogy Közép-Európa soha nem volt geopolitikailag egységes, az azonban nem kétséges, hogy a „közép-európaiasság” keleti határát alapvetően a nyugati (keresztény) kultúrkör keleti elvégződése jelenti. Érdekes, hogy a különböző tudományok képviselői meglehetős határozottsággal, sőt egyöntetűséggel jelölik ki Közép-Európa keleti határait. A művészettörténészek szerint, pl. Közép-Európa addig terjed, ameddig gótikus és reneszánsz típusú építményekkel találkozunk. A vallásföldrajz kutatói Közép-Európa keleti határát a katolikus/protestáns, illetve az ortodox egyházak találkozásánál (ütközésénél) húzzák meg.

A viselkedéskutatók szerint Közép-Európa addig terjed, ameddig „a hölgyeknek kezet csókolnak” stb. A fentiek alapján meghúzott keleti határvonalak többé-kevésbé egybeesnek egymással!

Mindenesetre a történészek, így a magyar történettudomány álláspontja sem egységes Közép-Európát illetően. Leginkább azt mondhatjuk, hogy a többség elismeri KISS GY. CSABA. (1945) meghatározását: „Közép-Európa széles határövezet, ahol hatások találkoztak, keveredtek, civilizációk csereforgalma bonyolódott le, s ezek a tájak gyakrabban voltak szenvedői, mint alakítói a történelemnek” (KISS GY. CS. 1995.). Azt, hogy mennyire eltérő Közép-Európa

történelme, pl. Nyugat-Európa történeleméhez képest, s hogy mennyire jellemző rá az elkésettség, esetleg a másság is azt a kérdéssel foglalkozó magyar történészek közzül, pl. SZŰCS J. (1928-1988), HANÁK P. (1921-1997), RÁNKI GY. (1930-1988), GUNST P. (1934), BEREND T. I. (1930), OROSZ I. (1935), ROMSICS I. (1951), vagy GYÁNI G. (1950) más-más mértékben fogadták el. A történészek vizsgálatai azt azért bizonyították, hogy ha volt is a történelemben Közép-Európa, annak határa nem volt változatlan és örök, sőt Közép-Európa földrajzi szempontból egy változó kiterjedésű területet jelentett a különböző korokban. Ez tükröződik abban a nagy ívű vállalkozásban is, amit az MTA Közép- és Kelet-Európa Kutatási Központja BEREND T. IVÁN vezetésével a 80-as évek közepén felvállalt. A magyarság európai helyzetével foglalkozó tudósok, politikusok, művészek, publiciszták írásait, tehát szaktudományi értekezéseket, művészi esszéket, pártállásfoglalásokat és szenvedélyes újságcikkeket gyűjtöttek egy csokorba. Az írásokból elsősorban Magyarország kultúrtörténeti meghatározására kaphatunk véleményeket, amely egyrészről „a keresztény Nyugat utolsó védőbástyája", másrészről – széles spektrumot átívelve – sajátos „kelet-európai küldetésű" ország, amely azonban mégis egy sajátos helyzetű közép-európai komp-ország (RING É. 1986).

Bár az NSZK gazdasági kapcsolatai a keleti tömb országaival (szovjet olaj, magyar- és lengyel élelmiszer import) ezt követően számottevően növekedtek, még is az NSZK érdeklődése inkább csak a peresztrojka előrehaladásával párhuzamosan fordult egyre inkább kelet felé, és folyamatosan ébredt rá az itteni lehetőségeire. A német egység létrejöttét követően Kelet-Közép-Európa országainak gazdasági kapcsolatai ismét Nyugat-Európa – ezen belül elsődlegesen Németország – felé fordultak, s ez a külkereskedelmi partnerség lett az újjászülető Közép-Európa gazdaságföldrajzi alapja.

A 70-es évektől a szocialista világrend fokozódó belső ellentmondásai ismét életre hívták tehát Közép-Európa eszméjét, és a nyugati szovjet peremzónából önálló térség kialakításának a lehetősége merült fel. Azt azonban el kell mondanunk, hogy az önálló kelet-közép-európai próbálkozások átütő sikert nem értek el. A megfogalmazott szubregionális fennkölt célokból (Visegrádi Országok, CEFTA) nagyon kevés valósulhatott meg, elsősorban azért, mert valamennyi érintett kis- és közepes ország a jövőjét az EU, illetve a NATO szervezetébe történő teljes jogú integrálódásában látta. Egymást sokkal inkább versenytársnak, semmint szövetségesnek tekintő kelet-közép-európai országok egyénieskedő előszobázásait az Európai Unió nem igen honorálta és valójában egyfajta „összeterelést" hajtott végre. Ez az EU-s szándék erősítette a lassan kibontakozó integrációt, amit a régióban tapasztalható „nemzeti reneszánsz" jelentősen fékezett és lassított. Így tehát Kelet-Közép-Európában a Szovjetunió bukása után egyszerre találkozunk az EU-hoz kapcsolódó erős integrációs törekvésekkel, valamint a nemzetállami félelmekkel. Ugyanakkor látni kell, hogy az EU-ban a keleti bővítés következtében valószínűsíthető súlypont-eltolódás

problémát okozhat a Rajnától nyugatra, illetve a Pótól délre eső területek számára. Németország geopolitikai felértékelődését ugyanakkor jelentős mértékben elősegíti a keleti bővítés.

Tagadhatatlan, hogy a csatlakozással Európa ugyanakkor vészesen közeledik a HUNTINGTON, S. P. (1927-) által megjósolt (1998) ismételt szétszakadáshoz, amely az európai keresztény kultúrkör 1000 évvel ezelőtti szétválásakor vette kezdetét. Ennek lehetőségét elsősorban Oroszország elhúzódó válsága, illetve tétova helykeresése teszi elképzelhetővé. Az európai kontinentális tér kettészakadásával megteremtődik tehát Közép-Európa újjáéledése, amely azonban – több geopolitikai elemző véleménye szerint is – magában hordozza annak a veszélyét, hogy a kelet-közép-európai kisállamok az új német Mitteleuropa alárendelt perifériájává válnak.

A tudománytörténeti áttekintés alapján elmondhatjuk 1989-ig Közép-Európa területét, sohasem fedte le teljesen egyetlen államterület. Jelentős peremi zónái török, francia, és orosz (szovjet) függő területek részét képezték. Időnként német birodalmi törekvések jelentkeztek többé-kevésbé egységesítő-célzattal, máskor osztrák (Habsburg), magyar, lengyel és cseh egyesítő törekvéseket lehetett tapasztalni, mindezek dacára Közép-Európa egészét az utóbbi bő 1000 évben egyfajta belső territoriális megosztottság jellemezte.

Közép-Európa nem alkotott tartósan gazdasági-politikai erőteret, nem volt olyan tartós birodalom, amely megvalósította volna a térség teljes integrációját, tehát sohasem szerveződött uniformizált egységgé. Azokban a történelmi pillanatokban, amikor egy hatalom egységesíteni szándékozta Közép-Európát (pl. a vilmosi, vagy a hitleri Németország), akkor Európa peremrégióiban szerveződő nagyhatalmak kétoldali nyomása meggátolta ezeket az aspirációkat. A francia-brit, s egyre inkább amerikai, illetve orosz (szovjet) nagyhatalmi törekvések célja Közép-Európában a térség multipolaritásának konzerválása, illetve részleges meghódítása volt (PAP N. – TÓTH J. 1997).

Közép-Európa politikai-földrajzi újjászületése

A kontinenst Kelet-, és Nyugat-Európára osztó „vasfüggöny” eltűntével a keleti totális rendszerek összeomlottak, ma már minden közép-európai nemzet saját kisállamában él. Mégis a ’90-es években végig érezhető volt, hogy ez a térség valójában egy gazdasági és kulturális vákuumterület.

A rendszerváltozást követően a sorait rendező magyar társadalomföldrajz kiemelkedő szerepet szánt a Közép-Európa-kérdés tisztázásának. A kilencvenes évek elején például „Közép-Európa-egy régió újjászületése” címmel rendeztünk egy tanácskozást. A Földrajzi Értesítő 1994-ben adott közre egy vita-beszámolót: „Beszélgetés Közép-Európáról” címmel (XLIII. évfolyam 3-4. füzet, pp. 418-427.), míg a Földrajzi Közlemények 1995-ben egy tematikus-értekezés csokrot közölt Közép-Európáról (XIX. / XLIII. kötet, 3-4. szám, pp.

221-278.). Ez utóbbiban megfogalmazódott, hogy már nem az újjászületésről, hanem a régió útkereséséről kell a szakmai vitáknak szólni.

Véleményünk szerint mára az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal már a közös utat is megtaláltuk. A Nizzai Szerződés megkötése után bizonyossá vált az Európai Unió 2004. május 1-sejével bekövetkező nagy kibővülése. A két kis szigetország Málta és (Görög) Ciprus kivételével az újonnan csatlakozó posztszocialista országokat a hidegháború „kirobbanása", a zsurnalisztikai egyszerűsítés, valamint a „vasfüggöny" felhúzása négy évtizedig Kelet-Európához rendelte. A csatlakozással lehetőség nyílik a Nyugat Európához való közeledésre, pontosabban a Kelet-Európától való „végleges" elszakadására.

Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a csatlakozást követően ezek az országok Nyugat-Európa részei lesznek. Várhatóan inkább az következik be, hogy az Európa Unión belül a már meglévő nyugat-, és dél-európai országcsoportok mellett Németország gazdasági primátusával egy sajátos közép-európai új országblokk alakul ki.

Közép-Európa társadalom-földrajzi elhatárolásánál fontos tehát feltüntetni az időpontot. Ez a mi esetünkben 2003/04. Meg kell határozni a nagyrégió politikai-földrajzi lényegi jegyeit, alapstruktúráit, amelyek térbeli elterjedését az elhatárolásnál elsődlegesen figyelembe kell venni. Ezek közzül a legfontosabbak: szilárd demokratikus jogállam és működőképes piacgazdaság, politikai stabilitás, az országon belüli, vagy a nemzetközi feszültségek kezelésének „európai" módja, az emberi jogok magasfokú tisztelete és jogbiztonság, a társadalomban pedig a polgári mentalitás és értékrend általános elterjedése. Ezeket vette figyelembe az Európai Unió is, a csatlakozás koppenhágai és végül a nizzai kritériumok meghatározása során. Így hoztak végül is pozitív döntést a 10 csatlakozó ország kiválasztásakor, illetve a többi aspiráns esetében az itt mutatkozó hiányok miatt utasították el a felvételi kérelmeket.

Ezen szempontok alapján hozzá lehet kezdeni Közép-Európa társadalom-földajzi-politikai földrajzi elhatároláshoz. Természetes az, hogy választ kell adni az egyik alapvető földrajzi kérdésre, amit BELUSZKY PÁL (1936) fogalmazott meg: Közép-Európa „aktuális" politikai-földrajzi határai kettészelhetnek-e egységes országokat? (BELUSZKY P. 1995.). Véleményünk szerint nem!

A tudománytörténeti áttekintés bizonyította, hogy általában a nagyrégió határai „együtt mozogtak" az államhatárokkal. Közép-Európa határait csak annak fényében rajzolhatjuk meg, hogy tudomásul vesszük: nem készíthetünk örök időkre érvényes felosztást, másrészt a szakmai közvélemény egészét úgy sem lehet egyetlen felosztás mögé felsorakoztatni. (Az olyan kérdések, mint pl. Oroszország európai besorolása, a Baltikum helyzete, – vagy különösen Magyarországon – Erdélynek nem Közép-Európába való beillesztése nagyon megoszlathatja a társadalom-földrajzosokat).

A fenti megszorítások alapján mégis elvégezhetjük Közép-Európa – s ennek segítségével Európa – politikai földrajzi felosztását (7. ábra). Nyugat-Európához tartozik: Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság, az Ír Köztársaság, Belgium, Hollandia, Luxemburg és Franciaország (Korzikával!). Észak-Európához tartozik: Dánia, Norvégia, Svédország, Finnország és Izland. Dél-Európához tartozik: Spanyolország, Portugália, Olaszország, Málta, Bosznia-Hercegovina, Szerbia-Montenegró, Macedón Köztársaság, Albánia, Görögország, Románia, Bulgária, és (Görög) Ciprus. Kérdéses Koszovó megítélése – s ezt a jövő dönti el. Nem kérdéses viszont Törökország helyzete – kétségtelen, hogy Isztambul, Rodostó (Tekirdag) és Drinápoly (Edirne) az európai kontinensen található, de Törökország elsődlegesen és főleg mégiscsak ázsiai ország, s mivel országot a politikai földrajzi felosztásban „nem vágunk ketté" – ezt az országot egészében Ázsiához tartozónak tekintjük.

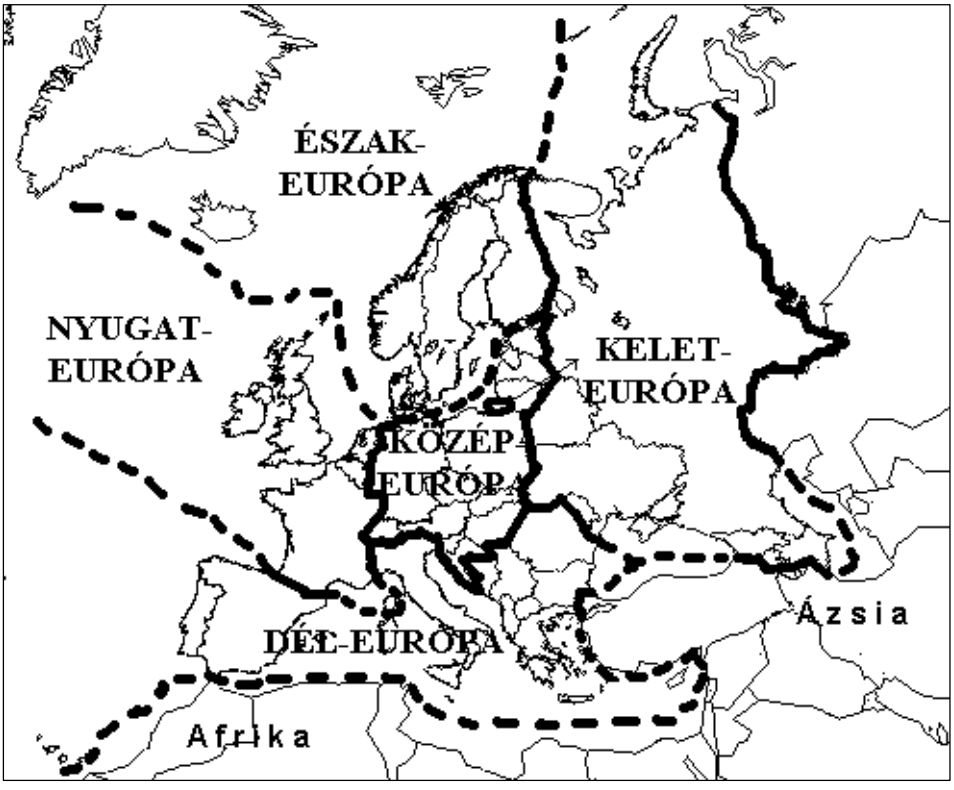

7. ábra. Európa politikai-földrajzi felosztása (2004)

Kelet-Európához tartozik: Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia (a Dnyeszter-mellékkel és a Gagauz Köztársasággal) és Oroszország a Kalinyingrádi-oblaszty területével. (Oroszország kétséget kizáróan kelet-európai ország, még

ha területének nagyobbik része Ázsiában található is. A politikai, társadalmi és gazdasági súlypont Európában van, s az orosz nép döntő hányada is az Uraltól nyugatra él). A Kazah Köztársaság ázsiai ország, bár több mint magyarországnyi területe az Ural folyótól nyugatra fekszik. Nagy kompromisszum-készség szükséges a Kaukázuson-túli országok besorolásához! Személyes tapasztalásunk szerint ezekben az országokban, tehát Grúziában, Örményországban és az Azeri Köztársaságban az emberek önmagukat európaiaknak tartják. Tehát őket is kelet-európai országoknak tekinthetjük. Ami pedig a fenti felsorolásból kimaradt – véleményünk szerint – az Közép-Európa.

A közép-európai országcsoportnak szerintünk tagja lesz az egységes Németország, Ausztria, Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia és Horvátország. Ugyancsak ide sorolható (egyre erőteljesebben rajzolt kérdőjelekkel) Litvánia, Lettország, és Észtország is. (A balti országok közül Litvánia katolikus vallása és a lengyelekkel kialakított több évszázados történelmi közössége okán megkérdőjelezhetetlenül közép-európai ország. Lettország esetében az előbb elmondottak egyre kevésbé érvényesek, ugyanakkor a luteránus vallás és a Skandináviához való erősebb kapcsolódás már elbizonytalanítja a kutatót. Észtország esetében a luteránus vallás, a finnekhez nagyon hasonló kulturális és etnikai vonások miatt ez még jobban érvényesül. Mégis a Német Lovagrend egykori jelentősége, a Baltikum városainak társadalmi-gazdasági meghatározottsága és kultúrája, a balti németség évszázadokon át tartó politika primátusa jelentős mértékben Közép-Európához köti a térséget. A fokozódó kétségek és kételyek ellenére tehát tanulmányunkban a három balti köztársaságot, a történelmi előzmények, és ma már főleg a küszöbön álló közös EU-s csatlakozás ürügyén Közép-Európához soroljuk.).

A balti köztársaságok egyébként egy sajátos periféria térséget alkotnak Észak-,Kelet-, és Közép-Európa között. A térség kapuszerepe különösen Oroszország számára nyílvánvaló. A történelem során jórészt hatalmi ütköző zóna területe volt, Dánia-Svédország, Poroszország (Németország), valamint Oroszország (Szovjetunió) között. Szovjetunió széthullását követően a balti államok az Európai Unióval erősítették eredményesen kapcsolataikat, és ennek köszönhető, hogy a „kétséget kizáróan" közép-európaiaknak minősülő államok csoportjával kerültek azonos megítélésre. A NATO és az EU-s csatlakozás tehát a balti államokat erőteljesen a közép-európai sikeres „csatlakozók" közé sorolta. Nem tartjuk ugyanakkor kizártnak azt, hogy a későbbiekben az észak-európai jellemvonások megerősödésével ezek az országok esetleg Észak-Európába „kerülnek" majd át.

Nem az Európai Unió tagja, mégis közép-európai ország földrajzi fekvéséből adódóan Svájc. A földrajzi fekvésen túl Német-Svájc országon belüli súlya is ezt az elhatárolást erősíti. Horvátország a 2004-es nagy kibővítéssel ugyan nem lesz az Európai Unió tagja, mégis Svájchoz hasonlóan közép-európai országnak ítéljük. Dalmácia ugyan jellegzetesen mediterrán térség, mégis Horvát-

ország állami alapját a középkori Horvátország, még inkább, a döntően a Dráva-Száva között elterülő Szlavónia (az egykori történelmi Tótország) jelenti.

Az Európai Unió kibővülését követően tehát – a megújult gazdaságföldrajzi és kulturális kapcsolatoknak megfelelően – újra aktuális tartalommal töltődhet fel a Közép-Európa-fogalom (SÜLI-ZAKAR I. 2003). Így tehát a közeljövőben a felsorolt 12 ország alkotja – véleményünk szerint – geopolitikai, de még inkább társadalmi-kulturális-gazdasági szempontok alapján a jelen és még inkább a közeljövő Közép-Európáját (8. ábra).

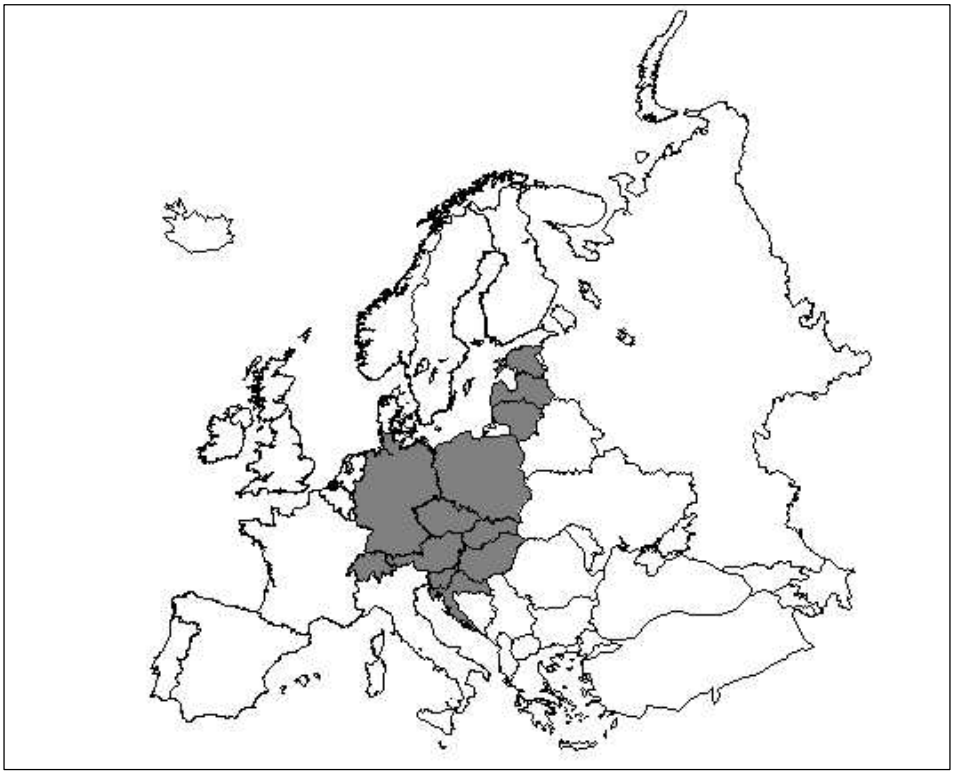

8. ábra. A „recens" Közép-Európa (2004.)

Megfogalmazódnak olyan – elsősorban „atlanti" – vélemények, melyek szerint a jövőbeli Közép-Európának a kontinensen belül a Kelet a Nyugattal összekötő híddá kellene válnia, amely a két civilizáció hatásait befogadva egy saját identitás tudatot alakíthatna ki, és így nem lenne „zsákmányterület", amely egyszer a Keletnek, másszor pedig a Nyugatnak van alárendelve (REY, V. 1995.).

A Közép-Európán belül található jelentős különbségek indokolják a térség további két részre történő felosztását. A fejlettebb és gazdagabb Nyugat-Közép-Európát Németország, Ausztria, és Svájc országcsoportja alkotja. A fennmaradó

újonnan csatlakozó nyolc ország, valamint Horvátország képezi ugyanakkor a gazdaságilag elmaradottabb Kelet-Közép-Európát.

Aláhúznánk azt, hogy Kelet-Közép-Európát, s nem pedig Közép-Kelet-Európát! Gyakran önmagukat műveltnek és tájékozottnak tartó emberek, ezen országok területét Közép-Kelet-Európaként nevezik. Márpedig Közép-Kelet-Európa – mint ahogy azt RADÓ SÁNDOR (1899-1981) professzor már évtizedekkel ezelőtt bizonyította – nagyjából a Moszkva-Kazány között elterülő Volga-Káma-Oka folyók közötti „őshaza" tájékát jelenti (RÉTVÁRI L. 1999).

Magyarország tehát közép-európai ország, a magyar nép jellegzetes közép-európai kultúrájú nemzet, helytelen tehát bennünket Kelet-Európába, vagy Közép-Kelet-Európába kényszeríteni. Amennyiben azonban mégis tovább kell pontosítani helyzetünket Közép-Európán belül, akkor a magyar nyelvtan szabályai szerinti jelzős szerkezetet szem előtt tartva magunkat (Magyarországot, és a magyar nemzetet) Kelet-Közép-Európába helyezhetjük el.

Összegzés

A Közép-Európa fogalom keletkezése a német egység kialakulásának időszakára (XVIII.-XIX. század) tehető. A korabeli német tudósok és politikusok a német egység megteremtése céljából vezették be ezt a földrajzi fogalmat, amely a XIX. és különösen a XX. században gyakran szolgálta a német világuralmi törekvéseket. Ez a tény éppen ezért súlyos örökséggel terhelte meg Közép-Európát. Ugyanakkor különösen 1945 után a szovjet uralom alá került európai kisállamok eszmei-politikai függetlenségük érdekében nyúltak vissza Közép-Európa fogalmához, illetve a közép-európaiassághoz. Tehát elmondhatjuk az elmúlt századokban jelentős tartalmi változásokon ment át a Közép-Európa fogalom, s a történeti-földrajzi áttekintés bizonyította, hogy ugyanakkor jelentős földrajzi-topográfiai eltolódások is kísérték a más jellegű változásokat.

Közép-Európa érzelmekkel, vágyakkal, jó és rossz tapasztalatokkal van tele, de hiányzik az a képessége, amellyel egységet tudna teremteni. Közép-Európa egy nagyon bizonytalan földrajzi-történelmi képződmény, amelyet igen sok szerző próbált definiálni, de csak kevesen mondhatják el, hogy próbálkozásukat a szakmai közvélemény elfogadta (SINNHUBER, K. 1954). A nyolcvanas években újra kezdődő Közép-Európa viták a szaktudományok terén tulajdonképpen eléggé terméketlenek voltak, ugyanakkor pedig jelentősen hozzájárultak a rendszerváltások előkészítéséhez, s egyfajta kultúrális-ideológiai hátteret biztosítottak a vasfüggöny lebontásáért vívott harchoz, s kialakítottak egy hivatkozási modellt a kettéosztott Európával szemben (REY, V. 1995).

A fentiekből is egyértelműen következik, hogy Közép-Európa jelentése, kiterjedése koronként változott, megítélése úgy szintén, s lényegében elmondható, hogy azok a tudósok, és politikusok, akik Közép-Európa kartografikus megjelenítésére vállalkoztak – koruk politikai céljai, felfogásuk és földrajzi tudásuk

alapján – egymástól eltérő határokkal próbálták az általuk Közép-Európának tartott területet lehatárolni. Vannak természetesen egymáshoz igen hasonló elhatárolások is, azonban inkább az az általános, hogy mindenki egy általa helyesnek ítélt határmegvonást képviselt.

Esetünkben tehát inkább arra vállalkozhattunk, hogy a Közép-Európával foglalkozó szerzők sorából kiemeljük azokat, akik legnagyobb hatásúak voltak, illetve újszerű megoldásokkal jelentkeztek. Nem volt egyszerű dolgunk, mert a Közép-Európa kérdésnek – a vaskos monográfiáktól az újságcikkekig – több könyvtárat megtöltő igen gazdag irodalma van. KARL SINNHUBER (1919) elemzése, amelynek során 16 Közép-Európa definíciót hasonlított össze, például rámutatott a különböző feldolgozások közötti eltérésekre, de a közös vonásokra is, amely szerint Közép-Európa egy átmeneti régió ezért éles határait nehéz meghúzni. Jellemző az, hogy könnyebb meghatározni a szomszédos nagyrégióktól való különbözőségét, mint bizonyítani belső homogenitását (SINNHUBER, K. 1954.).

A földrajzi tér lehatolása általában mindig problematikus, s különösen igaz ez Közép-Európa esetében, melynek (természeti-, és társadalomföldrajzi, történelmi, kultúrális, etnikai, és gazdasági) határai nem minden esetben fedik egymást. Kiinduló pontként leszögezhetjük, hogy Közép-Európa mindenkor inkább politikai fogalom (volt), semmint geográfiai realitás. Leginkább a politika és a földrajz érintkezési (s egyben határ-) területe a geopolitika vette „komolyan" Közép-Európát.

Ugyancsak elvégeztük azt az összegzést, amelyben arra tettünk kísérletet, hogy a különböző szaktudományok képviselői elhatárolásuk során milyen megoldásokkal kísérleteztek, így lehetőség kínálkozott „a többség által elfogadott Közép-Európa" térképen történő megjelenítésére is. Le kell azonban azt szögeznünk, hogy a történeti-földrajzi elhatárolás esetében is jelentős változások következtek be. Az aktuálpolitikai követelmények hatására a különböző korok földrajzosai-geopolitikusai Közép-Európa esetében is általában más-más területekre helyezték a hangsúlyt.

A címben feltett kérdésre tehát az a válaszunk, hogy Közép-Európa egyszerre történeti-földrajzi és politikai-földrajzi kategória is. Történeti-földrajzi azért, mert a XVIII. század második felétől már értelmezhető és tanulmányozható. Politikai-földrajzi azért, mert Közép-Európa időről-időre megújul, új földrajzi kiterjedésben, s megváltozott tartalommal jelentkezik. A mai politikai-földrajzi szituációban – az Európai Unió kibővülése révén – megteremtődött arra a lehetőség, hogy Európa „közepe" határozott arculattal és határozott politikai-földrajzi küldetéssel kiemelkedően fontos „transzmissziós" nagyrégiója legyen az egységesülő Európának.

IRODALOM

BARÁTH T. 1937: Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. – Emlékkönyv Domonovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünneplése. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, pp. 23-43.

BAYER, K. 1995: Közép-Európa: Útkereszteződés és élő paradoxon. – Földrajzi Közlemények, CXIX. (XLIII.) kötet, 3-4. szám, pp. 251-262.

BELUSZKY P. 1995: Közép-Európa merre vagy? – Földrajzi Közlemények 119. 3-4. szám pp. 223-232.

BELUSZKY P. 1996: Változó helyünk Európában. – In: A Kárpát-medence történeti földrajza (Szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza, pp. 77-96.

BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1974: Economic development in East-Central-Europe in the 19th and 20th centuries. – Columbia University Press, New York, 654. p.

BEREND T. I. 1982: Magyarország helye Európában. – Valóság, 12. szám, pp. 1-22.

BIBÓ I. 1986: Az európai társadalomfejlődés értelme. – In.: Bibó István: Válogatott tanulmányok, III. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, pp.5-125.

BIBÓ I. 1986: Válogatott tanulmányok. – I. kötet 1935-1944., Magvető Kiadó, Budapest, pp. 298-549.

BOESLER, K. 1978: Mitteleuropa. – In: Europa (Szerk: W. Sperling-A. Karger) S. Frankfurt pp.330-383.

BOESLER, K. 1983: Politische Geographie. – Teubner, Stuttgart, 250 p.

BOJTÁR E. 1983: Egy kelet-européer pontossága. – In: A kelet-européer az irodalomelméletben. – Budapest, pp. 215-218.

BOJTÁR E. 1989: Európa megrablása. – Szabad Tér Kiadó, Budapest 334 p.

BOJTÁR E. 1993: Kelet-Európa vagy Közép-Európa? – In: Kelet-Európa vagy Közép-Európa? Századvég, Budapest. pp. 5-42.

BRAUN, F.-ZIEGFELD, H.1929: Geopolitischer Geschichtsatlas. – Verlag von L.Ehlermann, Dresden, 51. p.

BREZINSKI, Z. 1995: A megtervezett Európa. – In.: Külpolitika, 1 szám, pp. 23-36.

CARTER, F. W. 1995: Közép-Európa: Valóság vagy földrajzi fikció? – Földrajzi Közlemények 119. 3-4. szám pp. 232-250.

CHOLNOKY J.-PRINZ GY.1936: Magyar földrajz I. Magyarország tájrajza. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 385 p.

CZIRBUSZ G. 1919: Geopolitika.-Franklin Társulat, Budapest 62.p.

CSETÉNYI J. 1928: Revízió és közgazdaság. – Pesti Hírlap, 1928. szeptember 30. 42.

CSIZMADIA S. 1996: Neorealizmus és geopolitika, Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben, társadalom és gazdaság Közép és Kelet-Európában – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem jubileumi konferencia 1995. II. kötet pp. 566-571.

DÖVÉNYI Z. 1993: Tűnődések Európa határairól a menekültkérdés kapcsán. – Földr. Ért. 42. pp. 242-243.

DUPCSIK CS. 1997: Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években. – 2000/8.sz. 8-19.

ÉGER GY. 1997: Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-közép Európában. – In. Nemzeti stratégia 2020-ig (Szerk.: Varga Cs.-Tibori T.), MTA Szociológiai Intézet,.Budapest pp. 223-242.
ENYEDI GY. 1978: Kelet-és Közép-Európában. – Budapest, 242. p.
ERLICH É.-RÉVÉSZ G.-TAMÁSI P. (Szerk.) 1994: Kelet-Közép-Európa: honnan-hová? – Akadémiai Kiadó Budapest, pp. 54-57., 70-73., 193-197., 231-262., 295-301., 356-400., 428-457.
FEHÉR F.-HELLER Á. 1990: Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 111-129.
FISCHER, H. 1995: Centrumok és perifériák a tudományban (Német-magyar földrajztudományi kapcsolatok a két világháború között). – Földrajz, regionális tudomány (Szerk.: Nemes Nagy J.), ELTE Budapest, pp. 19-29.
FODOR F. 1928: A trianoni szerződés földrajzi megvilágításban. – Különlenyomat a Magyar Külügyi Társaság „Igazságot Magyarországnak" c. kiadványból, pp. 342-386.
FRIED I. 1986: Kelet- és Közép-Európa között. – Gondolat, Budapest.
FRISNYÁK S. 1983: A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. – Földrajzi Közlemények XXXI. (CVII). Kötet 3-4. szám, pp. 347-357.
FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest, 213. p.
GÁL L. 1986: Közép-Európától Kárpát-Európáig – In.: Helyünk Európában I. kötet, RING É. (Szerk.) Magvető Kiadó Budapest, pp. 501-505.
GUNST P. 1974: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. – Valóság XVII. évf. 3. sz. pp. 18-29.
GUNST P. 1975: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. – In: Paraszti társadalom és műveltség a 18-20 században, Szolnok, pp. 9-31.
GUNST P. 1982: A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái. – Valóság 25. 11. pp. 142-156.
GYÁNI G. 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. – Valóság 31. 4. pp. 76-83.
HAGGETT, P. 1975: Geography: A Modern Synthesis. – Harper & Row. Publishers. New York, London. 462.p.
HAJDÚ Z. 1998. Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. - Tér és Társadalom, 3. szám. pp. 93-104.
HAJDÚ-MOHAROS J.,-NAGY S.,-SASI A. 1994: Menedzsment, marketing, geopolitika tanulmány menedzserképző kurzusokszámára. – Balaton Akadémia, 188. p.
HALÁSZ A. 1928: New Central Europe-Das Neue Mitteleuropa. – Pester Lloyd Press, Budapest, 149. p.
HALECKI, O. 1995: A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története. – 2000/Osiris, Budapest, pp. 11-125.
HALMOS K. 1990: Keresztszélen körös-körül: Közép-Európa. – Tér és Társadalom, 2 szám, pp. 86-96.
HANÁK P. 1986. Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. – In: Előadások a Történettudományi Intézetben 3. Budapest, pp. 14-25.
HANÁK P. 1988: Közép-Európa keresi önmagát. – Liget, 1.szám pp. 3-11.
HANÁK P. 1989: Közép-Európa: az imagrinárius régió. – Liget 3. pp. 20-31.

HANÁK P. 1989: Közép-Európa: az imagrinárius régió. – Világosság, 8-9.szám pp. 561-571.
HERDER, J. G. 1978: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. – Gondolat, Budapest, 684 p.
HÉZSER A. 1931: Földrajz a politikában. – Földrajzi Közlemények 6-8. szám pp. 134-139.
HÉZSER A. 1937: Az emberföldrajz módszere. – Földrajzi Közlemények, pp. 159-175.
HUNTINGTON, S. P. 1993: The Clash of Civilization. – Foreign Affairs, 3. pp. 22-49.
HUNTINGTON, S. P. 1995: Civilizációk háborúja? – Külpolitika 3-4. pp. 13-145, pp.183-204.
HUNTINGTON, S. P. 1998: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. – Európa Kiadó, Budapest, 650 p.
JÁSZI O. 1918: A Monarchia jövője. – Új Magyarország, Budapest, pp. 5-51.
JÁSZI O. 1986: A Monarchia jövője. – In.: Helyünk Európában I. kötet. (Szerk.: Ring É.), Magvető Kiadó, Budapest, pp. 84-114.
JESZENSZKY G. 1997: Az euroatlanti gondolat történelmi gyökerei Magyarországon. – Külpolitika 1. szám, pp. 17-29.
KÁDÁR B. 1997: A keleti kibővülés és a magyar stratégia. – Külpolitika 1. szám pp. 49-57.
KENNEDY P. 1992: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000 között. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 451 p.
KISS GY. CS. 1995: Egy régi vita folytatása: Hol van Közép-Európa? – Földrajzi Közlemények 119. 3-4. szám pp. 221-222.
KLEMENCIC M. 1995: Horvátország és Közép-Európa múlt és távlatok. – Földrajzi Közlemények, CXIX. (XLIII.) kötet, 3-4. szám, 273-278.
KONRÁD GY.-SZELÉNYI I. 1974: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. – Bp. Gondolat K.
KREBS, H. 1931: Paneuropa, oder Mitteleuropa? – Eher Nachf, Nationalsozialistische Bibliothek 29.München.
KUNDERA, M. 1984: The Tragedy of Central Europe. – New York Review, New York, 26. April.
LIST, F. 1950: Das nationale System der Politischen Oekonomie. – Verlag von G. Fisher, S. 558. p.
MACKINDER, H. J. 1943: The round world and the winning of the peace. – Foreign Affairs, 21. pp. 595-605.
MACKINDER, H. J. 1944: The geographical privot of history. – The Geographical Journal 23. 4. pp. 421-437.
MAROSI S.-SÁRFALVI B. (1968): Európa I., II. – Gondolat, Budapest, 575 p., 563.p.
MEZEI G. 1988: Stettintől-Triesztig – Valóság, 8. sz. 1-21.
MEZŐ F. 1998: Samuel P. Huntington elmélete és a kultúrföldrészek. – Tér és Társadalom 4. szám, pp. 91-105.
MEZŐ F. 1999: A posztmodern geopolitika és a kultúrföldrészek. – Valóság, 9 szám, pp. 1-11.
MEZŐ F. 1999: Magyarország változó geopolitikai helyzete. – In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, pp. 151-161.

MEZŐ F. 1999: The Geostrategy for Euroasia, Zbigniew Brzezinski. – Foreign Affairs, (1997 Szept./Okt. pp. 50-65), KLIÓ 1999, 1. sz. pp. 12-17.
MEZŐ F. -CZIMRE K. 1999: Eastern-Central Europe: Channing Concept in Time and Space – In.: Emering infectious Deseases in Eastern-Central Europe, Debrecen, August 16-25, 1999. 11-22. o.
MEZŐ F. 2000: A politikai földrajz alapjai. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 382 p.
MILETICS P. 1997: Közép-Európa politikai földrajza. – In: PAP N. – TÓTH J. (szerk.): Európa politikai földrajza. University Press, Pécs, pp. 107-132.
MILLEKER R. 1917: A politikai földrajz alapvonulatai I. kötet. – Csáthy F. Kiadó, Debrecen, 136. p.
MOLNÁR G. 1997: A NATO-bővítés geopolitikája. – Beszélő, március, 35-47.
NAGY L. 1995: Az USA európai katonai jelenléte. – A Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet és Zrínyi Kiadó közös kiadványa Budapest, pp. 17-53., pp.155-192.
NAUMANN, F. 1909: Europa. Allgemeines und Mitteleuropa. – In: Scrobel, A.: Geographisches Handbuch 1. pp. 410-699.
NAUMANN, F. 1915: Mitteleuropa. – Reimer, Berlin, 524. p.
NIEDERHAUSER E. 1958: A kelet-európai fejlődés kérdéseihez. – Studio Slavica, pp. 359-371.
OROSZ I. 1986: Hozzászólás az "Európa régiói a történelemben" című vitában. – In: Előadások a Történettudományi Intézetben 3. Budapest.
PÁNDI L. (szerk.) 1995: Köztes-Európa 1763-1993. – Osiris-Századvég, Budapest, 425 p.
PAP N. – Tóth J. 1997: Európa politikai földrajza. – JPTE TK Kiadó Iroda, University Press, Pécs, 241. p.
PARTSCH, J. 1904: Mitteleuropa. – Perthes, Gotha. 451 p.
PENCK, A. 1915: Politisch-geographische Lehren des Kriegs. – Meereskunde 9 H. 10, pp.1-40.
PERÉNYI J. 1979: Kelet-Európa fogalma. – Kritika, 4. szám,. 22-24.
RÁNKI Gy. 1985: Közép-Európa kérdéséhez – gazdasági szempontból. – Valóság XXVIII. évf. 11. sz. pp. 18-29.
RATZEL, F. 1903: Politische Geographie. – Leipzig, 379. p.
RATZEL, F. 1907: Raum und Zeit in geographie und geologie, – Leipzig. 177. p.
RÉTVÁRI L. 1989: Hol is van Magyarország? – Élet és Tudomány 44. évf. 32. szám pp. 1001-1002.
RÉTVÁRI L. 1993: Közép-Európa földrajzi igazsága. – Földrajztanítás, 33.évf. 3-4. szám pp.17-22.
RÉTVÁRI L. 1995: Közép-Európa határai és határtalansága. – Gazdaság és társadalom 6. 1. pp. 140-149.
RÉTVÁRI L. 1999: Közép-Európa: a kohéziós földrajzi erővonalak. –EU Working Papers, Gondolatok munka közben. A külkereskedelmi főiskola szakmai folyóirata II. évfolyam, 1. szám pp. 41-52.
RÉTVÁRI. L. 1996: Közép-Európa: a kohézió földrajzi erővonalak. – In: Tér-gazdaság-társadalom. (Szerk.: Dövényi Z.) MTA FKI Budapest, pp. 305-313.
REY, V. 1993: Kelet-Európa után? – Földrajzi Értesítő 42. évf. pp. 244-252.

REY, V. 1995: Új Közép-Európára várva. – Földrajzi Közlemények 119. 3-4. szám pp. 263-272.
RING É. (Szerk.) 1986: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Magvető I-II. 674 p., 694 p.
ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. – Napvilág Kiadó, Budapest, 419 p.
RÓNAI A. (szerk.) 1945: Közép-Európa Atlasz. – Államtudományi Intézet, Budapest-Balatonfüred, 411. p
RÓNAI A. 1989. Térképezett történelem. – Magvető Kiadó, Budapest, 349. p.
RUPPERT, K. 1996: Közép-Európa - egy fogalom megközelítése. – In: Tér-gazdaság-társadalom. (Szerk.: Dövényi Z.) MTA FKI Budapest, pp. 293-304.
RUPPERT, K. 1998: Mitteleuropa – Annaherung an eine Definition. – In: Tér-gazdaság-társadalom. (Szerk.: Dövényi Z.), MTA Földrajztud. Kut. Int. kiadványa, pp. 293-304.
SCHENK, E. 1950: Mitteleuropa. – Offenburg, Lehrmittel Verlag, 551. p.
SCHULZ, H-D. 1989: Fantasies of Mitte: Mittellage and Mitteleuropa in German geographical discussion in the 19 th and 20 th centuries. – Political Geography Quarterly. No. 4. October. pp. 315-339.
SINNHUBER, K. 1954: Central Europe, Mitteleuropa, Europe Centrale: an analysis of a geographical term. – Institute of British Geographers, 20. pp. 15-39.
SÜLI-ZAKAR I. 1992: Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területén. – Földrajzi Közlemények 116. 1-2. pp. 45-49.
SÜLI-ZAKAR I. 1996: Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. – In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 97-106.
SÜLI-ZAKAR I. 2001: Euroreginalism in Central Europe. Case Study: Carpatian Euroregion. – In: Carpatian Euroregion. Borderps in the Region – Cross-border Co-operation. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 18-32.
SÜLI-ZAKAR I. - CZIMRE K.- TEPERICS K.- PATKÓS CS. 2001: Cultural Identity and Divetrsity in the Carpathian Euroregion. – In: Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges II. Role of the Carpathian Euroregion in Confronting Its Minority Agenda. (Eds.: S. Mitryayeva and A Duleba). Uzghorod, Ukraine. pp. 47-76.
SÜLI-ZAKAR I. 2003: A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség tíz éve. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 387. p.
SÜLI-ZAKAR I. (Szerk.) 2003: Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 387. p.
SZŰCS J. 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történeti Szemle 3. pp. 313-359.
SZŰCS J. 1985: Les trois Europes. – L´ Harmattan, Paris, 128. p.
TELEKI P. 1927: Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. – Magyar Földrajzi Évkönyv, pp. 75-112.
TELEKI P. 1934: Európáról és Magyarországról. – Athenaeum, Budapest, 199. p.

BECSEI JÓZSEF

A TANYARENDSZER ÉLETÉNEK ÚJ SZAKASZA[1]

A tanya – probléma

Az 1990-es évek első éveiben jelentős vitákat gerjesztett az a kérdés, hogy lesz-e új tanyarendszer vagy nem. Az újjászületést hirdetők elsősorban arra alapozták véleményüket, hogy a rendszerváltozás után a földbirtoklásnak az a rendje jött létre, amely alapja volt a tanyák kialakulásának. Ezért ebben a dolgozatban három tényezőt emelek ki amikor arra igyekszem választ keresni, hogyan alakul a jövőben a tanyarendszer. Az első: a tanyarendszer jellegének változásai; a második: a 2001. népszámlálás adataiból levonható eredmények; a harmadik: a 2000. évi mezőgazdasági összeírás birtokviszonyai alapján megállapítható tények.

Azonban elöljáróban két megjegyzést kell tennünk.

1.) A *tanya* a szórványtelepülések csoportjába tartozik, ezért *létrejöttének legáltalánosabb feltétele*it abban fogalmazhatjuk meg, ami a szórvány települési formát általában lehetővé teszi. Ez pedig *a föld birtoklásának, használatának és művelésének a rendje*. Általánosságban az mondható, hogy a föld tulajdonlásának rendje úgy befolyásolja a szórvány létrejöttét, hogy a nagybirtok (akár magán, akár kollektív: faluközösség, vagy termelőszövetkezet) kizárja a szórványtelepülés keletkezését, ellenben a magántulajdonosi kis- és középbirtok azt lehetővé teszi. Ez azonban csak a lehetőséget jelenti, hogy ilyen tulajdonforma mellett létrejön - e szórvány vagy sem, azt egyéb tényezők is befolyásolják.

Ezek az okok a magyar tanya története során változtak. A tanyák keletkezésének kezdeti időszakában, a 15-16. század folyamán a nagy földbőség lehetőséget biztosított ahhoz, hogy az első foglalás jogán művelésbe fogjanak területeket, s így a tulajdonlás ezen formája játszott szerepet az első tanyák létrejöttében. Főként a 20. században települt tanyák esetében pedig a zárt településben lévő lakóház hiánya, de számos esetben, különösen az 1945 után épített tanyák esetében, csupán a gazdálkodás praktikussága, valamint a divat vált meghatározó jelentőségűvé, míg napjainkban ismét a föld magántulajdonba adása lépett elő telepítő hatássá. Éppen ezért az mondható, hogy a magyar településhálózat egyik sajátos tartozéka az alföldi tanya, annak ellenére, hogy a klasszikus értelemben felfogott tanyavilág jelentősen változott az utóbbi évtizedekben.

[1] Ez a dolgozat az OTKA T 034366 sz. kutatás keretében készült.

2.) A népszámlálások nem tettek különbséget a külterületi települések két nagy csoportja, a majorokban élő cselédek és a tanyán élő népesség között. A kétféle külterületi települési forma (tanya és major) népességének a számát leginkább úgy különíthetjük el, ha külön számba vesszük a cselédek létszámát. Az alföldi megyékben 1930-ban a számuk mintegy 190 000 fő volt, akik közül számosan nagygazdák szolgálatában állottak, és így tanyai lakók voltak. Ezzel együtt a majorokban élő cselédek számát mintegy 150 ezerre becsülhetjük, vagyis a tanyán lakók száma mintegy 750-800 ezer fő lehetett. (BECSEI J. 1990)[2]. Korábban - és a mindennapos alföldi szóhasználatban ma is - a külterületi település fogalmán általában a *tanyai települési formát* értik. A mai kort megelőzően sem lehetett azonosítani a külterületi településeket csak a tanyákkal, még ha azok lakói számbeli meghatározó jelentőséggel is bírtak, hiszen a belterületen kívül helyezkedtek el a kertek és a majorok is. Ez tehát korábban sem volt indokolt, amint arra ERDEI Ferenc rámutatott (ERDEI F. - CSETE L. - MÁRTON J. 1959)[3], de különösen nem indokolt ma, amikor a városok növekedése következtében olyan ipartelepek, üdülési, kulturális és sportcentrumok stb. épültek a belterületen kívül, amelyek területi terjeszkedését nem követte a közigazgatási elhatárolás. Így - bár ezek a zárt település részei - mégis a külterületen helyezkednek el. Továbbá: az alföldi tanyarendszer egyes területeiről eltűntek a tanyák, míg másutt jelentős csökkenés mellett számuk továbbra is figyelemre méltó, valamint az egyes települések határában három egymástól határozottan elkülöníthető tanyazóna alakult ki, melyek közül a legbelső egyben a szuburbanizáció övezetévé is vált, amelyek általában a jobb módúak új települési területei, s valamilyen zárt települési formát (utcasort, több házsorból álló települési egység stb.) alkotnak. Mára *a külterületi települések formáikban és funkcióikban is sokszínűvé váltak, s közöttük a tanya csak egy formát képvisel*. Következésképpen, amikor a külterületi településekről esik szó, akkor a fogalom olyan, az igazgatás által annak minősített településrészeket fed le, amelyek külterületen helyezkednek el, és különböző települési formákat, továbbá különböző funkciókat ellátó épületeket vagy épületegyütteseket foglalnak magukba.

A szakirodalomban azonban a külterületi települési formák közül csaknem kizárólag a tanya kapott (és kap ma is) megkülönböztetett helyet. Ennek egyik oka, hogy a 20. században a tanyai élettel, a tanyarendszer fejlődésével, a tanyák mibenlétével stb. kapcsolatosan újabb és újabb tudományos és településfejlesztési kérdések merültek fel és kerültek a figyelem középpontjába. A tanyák és a tanyarendszer átalakulása következtében, valamint az újabb kutatási eredmények eredményeképp ma a leginkább vitatott kérdések az alábbiak:

---

[2] Becsei József (1990): Az alföldi tanyarendszer változása. In: Tóth J. (szerk.): Tér-Idő-Társadalom. MTA RKK, Pécs, pp. 342-372.

[3] Erdei Ferenc-Csete László-Márton János (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, p 416.

- a tanya elnevezése és annak tartalma;
- a tanya eredete, ki- és átalakulásának folyamata;
- a tanyai életmód;
- a tanya, mint települési forma, a tanya településhálózati helye;
- a tanya, mint gazdálkodási forma;
- a tanyák esetében sajátosan magyar települési formáról van-e szó;
- a tanyai-külterületi építési szabályozás;
- a tanya funkciói és jövője;
- a tanyapolitika, különösen napjainkban az a kérdés, hogy lesz-e új tanyarendszer Magyarországon?

A magyar alföldi tanya, mint a településhálózat egyik mozgékony, változásra hajlamos tagja, mindig ki volt szolgáltatva azon tényezők változásainak, amelyek a keletkezését és működését meghatározták. Így a tanyarendszer története, a folytonos átalakulásnak, pusztulásnak és újraéledésnek az egymásutániságait jelenti. Az utóbbi ötven évben a tanyarendszer történetének három periódusát írhatjuk le. Az elsőben, 1945-től 1950-ig a birtokviszonyok és az üzemmód változása miatt nagy számú tanya keletkezett, majd a tanyarendszer minden eddiginél nagyobb leépülése vált a meghatározó folyamattá, míg napjainkban a tulajdonviszonyok s az általános urbanizációs folyamat következményeként ismételten lehetőség nyílik a tanyai települési forma revitalizációjára. *A kérdés természetesen az, hogy a mai körülményekből adódó lehetőségek menynyire eredményezik majd új tanyák létrejöttét, illetve mennyire járulnak hozzá a még meglevők stabilizációjához vagy a tanya jellegének átalakulásához.*

Az elmúlt évtizedben létrejött új birtokviszonyok széles körben azt a hiedelmet erősítették meg, hogy a birtok tulajdonlásának formája, továbbá a birtoknagyság (és természetesen több más tényező együttesen) által együttesen meghatározott településforma, nevezetesen az Alföldön létrejött tanyarendszer is újjáéled. Magam csak részben osztom az e vélekedések által megfogalmazott átalakulást, ezért eddigi kutatási eredményeimre, valamint a szakirodalomban bőségesen rendelkezésre álló elemzésekre támaszkodva igyekeztem számbavenni olyan tényezőket, amelyekre ezideig vagy egyáltalán nem figyelt a tanyarendszer jövőjét firtató tudós és laikus közönség, vagy hatásuknál kisebb jelentőséget tulajdonítottak neki.

A tanyarendszer jelenlegi fejlődési tendenciáira nézve többféle adat áll rendelkezésünkre, de a hosszabb távon várható eredményekre csak következtetni tudunk, mert annak a korszakos tulajdonváltásnak az eredményei, amely a kilencvenes években a földtulajdonban bekövetkezett, csak a jövőben érlelődnek meg. Ezért a kutatási *cél*om az volt, hogy számba vegyek néhány olyan tényezőt, amelyek lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy a tanyarendszer jelenlegi fejlődésére vonatkozólag adekvát elképzelést lehessen leírni.

Ezek közé az alábbiakat soroltam:

- azokat a markáns véleményeket, amelyek a tanya kialakulásával és fejlődésével foglakoznak, amelyek megfogalmazták a tanya kialakulásának általános és konkrét feltételeit,
- a jelen század fejlődési tendenciái közül azokat, amelyek differenciálták a tanyaterületeket a tanyapusztulás időszakában is,
- összegezzük azt, hogy „a tanyarendszer milyen állapotban" érkezett el az új földtulajdonrendszer kialakulásához,
- a kialakult területi különbségek jelentős mértékben befolyásolhatják a mai tanyakeletkezést,
- az új birtokrendszert, amelynek megengedő, vagy kizáró hatálya lehet a tanyák keletkezésére. Tehát a kérdés reális megválaszolásához szükség van a tanyarendszer fejlődési tendenciáinak, az egész települési rendszer fejlődési irányainak, s az azokat befolyásoló tényezőknek a reális számbavételére.

A tanyarendszer jellegének változásai

A szántóföldi tanyarendszer lényegében a 18. század közepére elérte klasszikus fejlettségi állapotát, s ekként létezett, funkcionált a 19. század közepéig, amely időszakot ERDEI Ferenc a szántóföldi *tanyarendszer első korszakának* nevezte. (ERDEI F. 1976)[4] A 19. század közepétől azonban olyan fontos átalakulások, gazdasági-társadalmi változások következtek be, amelyek módosítólag hatottak a tanyarendszer egészére. Ennek leglényegesebb eredményét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy *végbement a tanyarendszer területi kiteljesedése, tanyák települték tele a határt, s az egyes tanyák is benépesültek*. Ezt a mintegy fél évszázadot felölelő időszakot ERDEI Ferenc *a tanyarendszer második korszakának* nevezte.

Az átalakulást kiváltó okokat és folyamatokat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze. A népesség gyors növekedése, a továbbtartó gabonakonjuktúra, új termelési ágak meghonosodása, a meginduló kapitalizálódás, a technikai fejlődés számára szűkké vált az a szántóterület, amelyet ezideig feltörtek. Szükségessé vált tehát a művelésbe fogott területek kiterjesztése, s azok intenzívebb művelése. Ennek eredményeként a legelőföldek kiosztása és feltörése, a futóhomok megkötése, a folyószabályozások, ármentesítések és lecsapolások mind hozzájárultak a művelésbe vehető területek kiterjesztéséhez s így rajtuk a tanyás gazdálkodás megindulhatott. A tagosításokkal és a földek magántulajdonba adásával azokon a területeken is mód nyílott tanyaépítésre, ahol a korábbi időszakban erre nem kerülhetett sor.

Mindennek következtében a korábbi árvízjárta területek is benépesültek tanyákkal. A homokterületeken elterjedt a szőlő- és gyümölcstermelés, valamint a burgonyatermelés. Egyes területeken (Szeged, Makó, Nagykőrös) specializált zöldségtermelés honosodott meg, ami intenzívebb munkát s kinttartózkodást

[4] Erdei Ferenc (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271 p.

követelt meg. Azokon a területeken, ahol korábban (hajdúvárosok) a telekföldeket nyomásrendszerben osztották ki, s így tanyákat nem lehetett rájuk építeni, most tagosították s itt is megindulhatott a tanyaépítés. "Az adott települési viszonyok között a magyar Alföldön belterjes mezőgazdálkodás eddig is csak tanyaszerű gazdálkodás által volt folytatható, a múlt század második felében mennél belterjesebbé vált tehát mezőgazdaságunk, annál inkább fellendült és terebélyesedett a tanyarendszer." A század második felétől: "A gazdának is többnyire állandó lakóhelyiség áll itt rendelkezésére s ideje jórészét itt is tölti, bár rendszerint a városban is házat tart. A tanyákon az épületek száma is szaporodik s az építkezés színvonala is emelkedik. Ez irányban a földbirtok szabad tulajdonának kialakulása is befolyást gyakorol azáltal, hogy módot nyújt a birtokfelhalmozásra, ami meg is indul s a központi gazdasági telepek terjeszkedését vonja maga után. Így jön létre és terjed el *a cselédes tanya*, mely... a közép (100-1000 k. hold) és nagyobb kisbirtokok (50-100 k. hold) tanyáinak típusa." "A cselédes tanya azonban a majoros rendszer felbomlása után kifejlődött tanyatípusoknak csak egyike. Debrecenben nem kevésbé jelentős helyet foglal el *a kisbirtok-*, vagyis a *kisgazdatanya*, melyre tulajdonosa, vagy bérlője *állandóan* kiköltözik a városból." (SZABÓ I. 1929)[5]

A 19-20. század fordulójától az 1945-ös földosztásig terjedő időszakot *a tanyarendszer harmadik korszakának tekinthetjük.* A második korszakban megkezdődött a tanyák állandó lakosokkal való benépesülése, ami a harmadik korszakra jellemzővé vált. 1910-ben, amikortól a népszámlálások a 100 lakosnál népesebb külterületi lakott helyek népességét is nyilvántartották, 225 tanyás helységet vettek számba, amelyeknek 2 203 403 lakosából 725 139 fő, tehát az ottani népesség 32 %-a már külterületen élt (RÁCZ I. 1980)[6], de például Békés megyében a lakosság 34 %-a volt külterületi lakos, a szarvasi járásban a népesség 49,6 % -a élt külterületen. A következő évtizedekben a számuk növekedet, 1920-ban meghaladta a 900 000 főt, 1930-ban az alföldi megyék népességének 30,0 %-a (977 384 fő) volt külterületi lakos.

Az állandóan tanyán élők számának növekedése azt jelzi, hogy a tanya eredeti tartozék (rész) település jellege megváltozott, jellemzővé vált *az állandó letelepedésű szórványok* létrejötte. Továbbra is meghatározó számban voltak azonban *a nagygazda (cselédes) és a kisgazda tanyák.* Ezeken túl a tanyák új formái, *a farmtanyák és a haszonbéres tanyák* is kialakultak, mint az állandó letelepedésű szórványok tipikus megjelenései. A nagygazda és kisgazda tanyák között is jelentős különbségek jöttek létre, bár eredeti jellegüket megtartották, de a zárt településsel való kapcsolatuk sokféle változatot mutatott. (ERDEI F. 1976)[7]. Mindez annak a következménye, hogy *a mezőgazdaság most már nem a*

---

[5] Szabó István(1929): A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, IX. évf., ötödik szám, Budapest, pp. 214-244.

[6] Rácz István (1980): A tanyarendszer kialakulása. (In.: Pölöskei F.-Szabad Gy. Szerk.: A magyar tanyarendszer múltja.) Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 97-148.

[7] Erdei Ferenc (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271 p.

művelhető terület kiterjesztésében, hanem a belterjesülésben találhatta meg a maga számára a fejlődés lehetőségeit. A belterjesülés folyamatát meghatározta az, hogy a művelésbe vehető új földterületek elfogytak, ugyanakkor a népesség jelentősen szaporodott, a birtokok aprózódási folyamata ennek következtében jellemző tendenciává vált, segítették ezt a gazdaságpolitikai intézkedések is. Mindennek következtében meghonosodtak a munkaintenzív kultúrák és változott a föld használati módja, s ezzel együtt az üzemforma is. Az alföldi városok belterületének az urbanizálódása is megkezdődött (kereskedelem, ipar, igazgatás stb.), s őstermelő jellegük különböző ütemben, de átalakulásnak indult.

1945 után, a földreform következtében a tanyarendszer fejlődésének egy új korszaka kezdődött meg, amelyet legáltalánosabban *a tanyarendszer pusztulási és differenciálódási szakaszának* nevezhetünk. Talán ellentmondásnak tűnik, ha ezek ellenére mégis azt mondjuk, hogy az alföldi külterületi népesség maximális számát 1949-ben érte el (1 107 798 fő, a népesség 33,0 %-a). Az 1945-ös földreformkor ugyanis az Alföldön mintegy 75 000 tanya épült (ERDEI F. 1959)[8], a külterületi népesség száma, amely ekkor túlnyomóan tanyai lakost jelentett, pedig - 1930-hoz viszonyítva - 130 414 fővel emelkedett. Azonban, főleg cselédekből lett önálló földtulajdonosok által épített tanyák túlnyomó többségben (mintegy 75-80 %-ban) önálló települési egységként, szórványként, vagyis állandóan kitelepült népesség lakó- és üzemhelyeként jött létre. Eközben megszűnt a majoros gazdálkodás és a nagygazda (cselédes) tanya. Az individuális tulajdonon alapuló üzemszervezetek a művelt föld túlnyomó területét átfogták, másrészt a birtoknagyság óriási mértékű csökkenése következett be. Így a kisbirtokon folytatott egyéni gazdálkodás vált jellemzővé, s ennek megfelelően alakult ki a szórványtelepülési forma is. Az *Alföld egésze egyöntetűen tanyás területté alakult* (még pl. a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok határának is túlnyomó többsége). E rövid, mintegy fél évtizedes időszakban azonban *a tanyarendszer azzal, hogy túlnyomóan önálló szórvánnyá alakult már a hanyatlás vonását hordozta magán*. (*1. táblázat*)

1. táblázat. A külterületi népesség számának alakulása

Év	A külterületi népesség		A fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1949	1 107 798	33, 0			
1960	771 222	21, 5	1949/1960	336 576	30, 4
1970	572 367	16, 3	1960/1970	198 835	25, 8
1980	325 208	8, 6	1970/1980	247 179	43, 2
1990	206 988	6, 4	1980/1990	118 220	36, 4
2001	202 415	6,4	1990/2001	4 573	2,2
Összesen	-	-	*1949/1990*	*900 810*	*81, 3*

[8] Erdei Ferenc-Csete László-Márton János (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 416 p

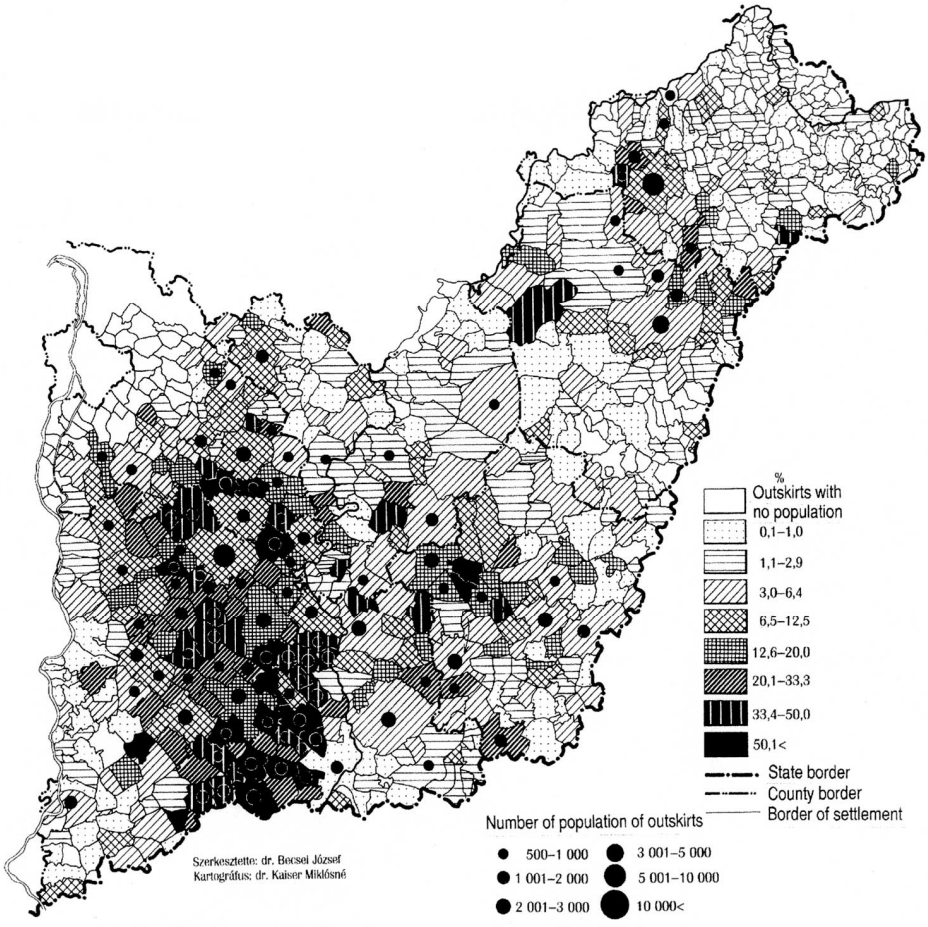

1. ábra. Az alföld külterületi népességének részesedése az összes lakosból (1990)

Az ezután következő időszakban az eddigi fejlődéssel ellentétes tendencia kezdődött meg. (*2-3. táblázat*) Nevezetesen: az állami és szövetkezeti tulajdon és üzemforma kifejlesztésével a földterületek koncentrációja következett be, amely sorvadásra ítélte az individuális tulajdonon alapuló gazdálkodás települési és üzemformáját, a tanyát. Ezt az időszakot, az 1990-es évek elejéig, a jelenleg is folyó új tulajdonviszonyok kialakításáig számíthatjuk. Ez a négy évtizedes időszak a tanyarendszer tényleges, fizikai pusztulásának, valamint minden oldalú, funkcionális, strukturális és területi differenciálódásának is az időszaka. (*1. ábra*)

2. táblázat. A falusi települések népességszámának alakulása (1930-2001)

Év	A falusi települések külterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	Aránya (%)
1930	385701	26,6	-	-	-
1949	402914	25,4	1930/1949	17213	4,5
1960	421315	24,1	1949/1960	18401	4,5
1970	295781	18,3	1960/1970	-125 534	-29,8
1980	169074	11,4	1970/1980	-126 707	-42,8
1990	139867	10,1	1980/1990	-29 207	-17,3
2001	105448	7,6	1990/2001	-34 419	-24,6
Összesen	..	..	..	*-280 258*	*-72,7*
Év	A falusi települések belterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	Időpont	nagysága (fő)	Aránya (%)
1930	1062090	73,4	-	-	-
1949	1184190	74,6	1930/1949	72 100	6,8
1960	1323521	75,9	1949/1960	139 331	11,8
1970	1316914	81,7	1960/1970	-6 607	-0,5
1980	1305771	88,6	1970/1980	-11 143	-0,8
1990	1246572	89,9	1980/1990	-59 199	-4,5
2001	1283396	92,4	1990/2001	36 824	3,0
Összesen	..	..	..	*221 306*	*20,1*

3. táblázat. A városi települések népességszámának alakulása (1930-2001)

Év	A városi települések külterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	564316	30,2	-	-	-
1949	530428	29,2	1930/1949	-33 888	-6,0
1960	437 293	22,8	1949/1960	-93 135	-17,6
1970	251992	13,5	1960/1970	-185 301	-42,4
1980	146864	7,0	1970/1980	-105 128	-41,7
1990	99528	4,7	1980/1990	-47336	-32,2
2001	93636	4,5	1990/2001	-5889	-5,9
Összesen	..	..	..	*-470 680*	*-83,4*
Év	A városi települések belterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	1302968	69,8	-	-	-
1949	1284311	70,8	1930/1949	-18657	-1,4
1960	1412647	77,2	1949/1960	93922	7,3
1970	1563534	86,5	1960/1970	185301	13,4
1980	1962696	93,0	1970/1980	399162	25,5
1990	2009777	95,3	1980/1990	47081	2,3
2001	2001265	95,5	1990/2001	-8512	-0,4
Összesen	..	..	..	*698297*	*53,6*

A nagyüzemi gazdaságok megszervezésétől az 1990-ig tartó időszakot az jellemezte, hogy jelentősen csökkent a külterületi népesség. Ennek eredményeként a külterületi népesség alapján jól megállapítható területi differenciálódás következett be:

1. Egész térségek váltak külterületi népesség nélkülivé, vagy olyan területekké, ahol az e településekben élők száma már oly csekély, hogy az elhanyagolható. Ilyen területek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye túlnyomó többsége, Hajdú-Bihar és Békés megyének elsősorban a később tanyásodott volt Bihar megyei részei, Szolnok megye jászsági részei, a Tisza mente, Pest megyének a fővárosi agglomerációhoz tartozó területei, s végül a Duna mente.

2. Azokon a területeken, ahol a paraszti társadalom létszáma hagyományosan nagyobb volt - mindenekelőtt a Duna-Tisza közi homokhátján – tekintélyes lélekszámú külterületi népesség maradt meg, Ebben a történelmileg kialakult körülményeken túl az is szerepet játszott, hogy ott munkaigényes termelési kultúrák honosak, amelyeket csak úgy lehetett folytatni, hogy más rendszerű szövetkezet és tulajdonformát hoztak létre, mint az Alföld monokultúrás termelést folytató területein. A nagyobb külterületi népességet eltartó települések sávokban, illetve gócokban helyezkednek el.

3. A külterületi népességgel rendelkező települések többségében a külterületi népesség száma 100 és 1000 között mozgott, 2001-ben 198 település tartozott ide; 1990-ben 1000 főt 32-ben haladta meg, ma 47 település tartozik ebbe a csoportba. Egy kisebb csoportban 50 és 100 fő között volt a külterületen élők száma, ma 78 település alkotja ezt a csoportot. A legnagyobb külterületi népességet Kecskemét külterületén számlálhatunk, 13 732 főt. (*2. ábra*)

A fentiekből következik az is, hogy a tanyák, illetve a tanyarendszer lényeges változásai magában a rendszerben is alapvető módosulásokat hozott. A 20. századi tanya fő vonásait a különböző szerzők különböző módon fogalmazták meg:

1.) valamennyien hangsúlyozzák, sőt a leglényegesebb elemnek tartják, hogy a *tanya mezőgazdasági üzemegység*, a mezőgazdasági termelés egyik üzemszervezeti formája;

2.) *a tanya települési egység*, amely megjelenési formájába (építményeivel, telekével, a tájban való elhelyezkedésével) szórvány, s más tájak szórványaitól azok a földrajzi-gazdasági-építészeti stb. adottságok és hagyományok különböztetik meg, amelyek között létrejött és működik, ebben a formában tehát az emberi megtelepülésnek egy formája; objektív megjelenésével is elkülönül a zárt települések (város, falu, major) különböző formáitól;

3.) a *tanya társadalom*, mégpedig települési társadalom, amely mindenkor jellemezte azt a települési formát, amelyben tevékenységét - lakó, termelő, közösségszervező stb. funkcióit - kifejtette, s amelynek ezen viszonyai a települési egységhez időről-időre, sőt helyről-helyre is módosultak az elmúlt évszázadokban, az elmúlt évtizedekben pedig jelentősen változtak;

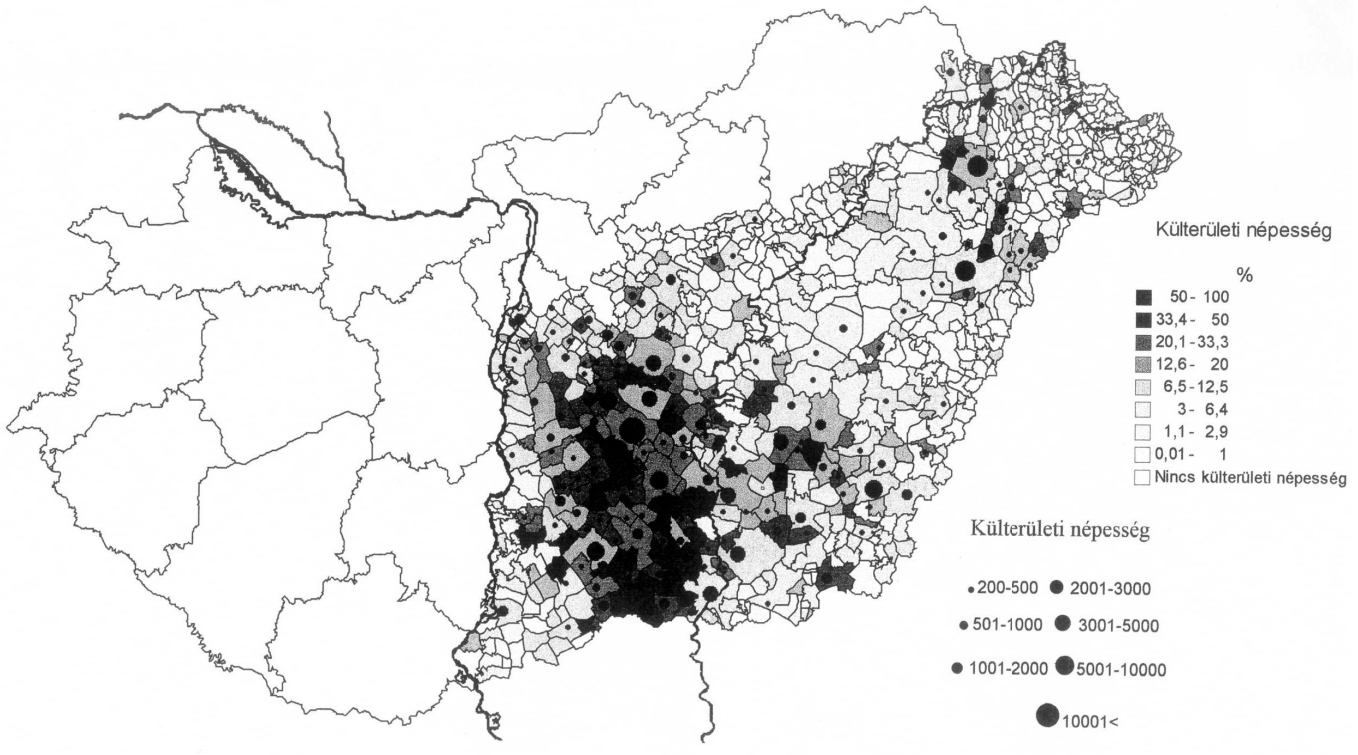

2. ábra. Az Alföld külterületi népességének részesedése az összes lakosból 2001-ben (szerk.: Becsei J.)

4.) *a tanya egy természetes rendszert alkot*, amelyet az azonos települési elv, az általuk ellátott funkciók és a hozzájuk kapcsolódó települési társadalom tesz azzá;

5.) *a tanya viszony a zárt településhez*, amelyet egyrészt meghatároz a települési forma, s ebben a vonatkozásban elkülönül a zárt településtől, másrészt meghatározó a társadalmi-gazdasági élet, s ebben a tekintetben összekapcsolódik a faluval és a várossal. Mindezt bonyolítja az, hogy a tanyák e településformákkal egy közigazgatási területen, azok külterületén helyezkednek el. Településmorfológiai szempontból tehát a tanya önálló településforma, a településállomány egy meghatározott típusa.

6.) *a tanya életmód és életforma*, mert a tanyai társadalomnak nem csak a nem mindennapi (tehát a központi funkcióknak számító) szükségleteit kell a zárt településben kielégíteni, hanem az alapellátás túlnyomó hányadát is, ezért a tanya és a zárt település kapcsolata nem azonos a központi hely-vidék kapcsolatával, annál sokkal szorosabb, mondhatni mindennapi, ami egyrészt azáltal, hogy helyben hiányzik az alapellátás túlnyomó többsége, másrészt, hogy azért naponta nagyobb távolságra kell közlekedni, egy másféle (a zárt településéről eltérő) életformát és életmódot teremt;

7.) *a falu jellemzője a kollektivitás, a tanyát az individualitás jellemzi.*

A fenti idézett általános jellemvonások a tanyákat a 20. sz. első harmadában jellemezték. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell azt, hogy a tanya megnevezés mögött húzódó tartalom, a tanya története folyamán jelentős módosulásokon ment át, nem ugyanaz volt a 18. sz. végén, mint a 19. sz. második felében, vagy mint az 1930-as években. Az kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben két igen lényeges változás, nevezetesen a mezőgazdasági üzemszervezeti egység jellegének átalakulása és a tanyai népesség tetemes fogyása váltotta ki azokat a kételyeket, hogy a tanyák egyrészt mennyiben őrizték meg eredeti jellegüket, másrészt, hogy a mai megújulási folyamat az eredeti állapotot hozza-e vissza. Miután egyes területeken továbbra is jelentős számban élnek tanyákon emberek a tanya továbbra is egy természetes rendszert alkot, amely sajátos viszonyban van a zárt településsel. A tanya speciális életmódot és életformát teremt, amelynek továbbra is egyik lényeges vonása az individualitás. Ugyanakkor a tanyát új, és más funkciókat ellátó települési-gazdasági-társadalmi térbeli egységként foghajuk fel s a tanya-fogalom mögött lévő tartalom újabb módosulását kell rögzítenünk.

Ennek három elemét kell kiemelnünk:

a.) Napjainkra a tanyán élők foglalkozási szerkezetében is óriási változások mentek végbe, s ez a tanya és a zárt település között egy új típusú kapcsolatot hozott létre. Míg korábban a városban lakóknak volt a tanya a munkahelye, ma a tanyasiak egy részének a munkahelye a városban van.

b.) Akiknek a tanya csak szükség lakóhely, azoknak ez olyan ideiglenes megoldás, amelyet abban a pillanatban feladnak, amint lehetőségük nyílik arra, hogy valamelyik zárt településben lakáshoz jussanak.
c.) Az Alföld sajátos szuburbanizációja is azt eredményezi, hogy *gazdaság és lakóhely ismét külön áll előttünk, csak éppen fordított viszonylatban.*

Az új szakasz

A tanyarendszer életének új szakaszában a várható fejlődés megítéléséhez a 2001. évi népszámlálás adataiból levonható következtetések fontos támaszpontot jelentenek, de ezen túl figyelemmel kell lennünk néhány más tényezőre is. Az egyik legfontosabb a földbirtokrendszer helyzete. A természetföldrajzi tényezők, a talajadottságok által befolyásoltan üzemszervezeti formák, valamint a birtokok különböző nagysága, illetve a tulajdonosi megoszlás más-más gazdálkodást tesz lehetővé. A kérdés tehát az, milyen birtokviszonyok uralkodnak ma a korábbi tanyás területeken, az Alföld túlnyomó részén.

Magyarországon 10 043,2 ezer lakosából 2000-ben 2035,5 ezer főt (20,3 %-ot) tett ki a mezőgazdasági tevékenységből élő népesség. A mezőgazdasági tevékenységet folytató (KSH. 2000)[9] gazdasági szervezetek száma 8382 az egyéni gazdálkodóké 958 534 volt. Az általam vizsgált területre 969,3 ezer (47,6 %) mezőgazdasági tevékenységből élő jutott; a gazdasági szervezetek 28,9 %-a, az egyéni gazdaságoknak pedig 49,0 %-a található az Alföldön. Ez azt mutatja, hogy országos átlagban 2,1, az Alföldön 2,06 mezőgazdasági tevékenységből élő egyén jut egy gazdaságra. Az eltérés tehát elhanyagolható. (Ha azt nézzük, hogy a vizsgált terület népessége az országnak csak 31,2 %-át teszi ki, akkor ez a terület „túlsúlyosnak" mondható.) (*3. ábra*)

A tanyarendszer léte, illetve újrafejlődése szempontjából valójában elsősorban nem a birtokok száma, hanem a birtokok nagysága, a föld minősége, s a rajta folytatott mezőgazdasági kultúra a meghatározó. (A nem egyéni gazdaságok, tehát a gazdasági szervezetek a tanyakeletkezést negatívan befolyásolják, róluk ezért a következőkben nem szólok.) Az összes gazdaságok által használt együttes földterület 6448 ezer hektár, amelyből az egyéni gazdaságok 2614 ezer ha (40,5 %), a gazdasági szervezetekhez 3834 ha tartozik. Az egyéni gazdaságok területéből 1415,4 ezer ha (54,1 %) található az Alföldön, vagyis egy gazdaságra kereken 3 ha jut, az országos átlag 2,7 ha. Ez az átlagos érték, mind az Alföldön, mind országosan *erősen elaprózott birtokszerkezetet sejtet*, ami önmagában azt sugallja, hogy nem kedvez a tanyai települési forma újbóli elterjedésének. (Ezek az értékek területenként eltérőek, Békésben 3,45[10]ha, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2,67 ha, de a korábbi tanyás területeken csak 2,41 ha jut egy birtokra. Az eltérések kistérségenként még erőteljesebbek, mert pl. a tiszafüredi kistérségben 4,56 ha, míg a dabasiban csak 1,98 ha az átlagos birtoknagyság.)

---

[9] A használt fogalmak tartalmának magyarázatát ld. Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok- KSH, Budapest, 2000. pp. 543-545.

[10] A geográfiában általában egy tizedesig szokás megadni az értékeket, mivel a KSH kettő tizedesig adta meg a mezőgazdasági adatok értékeit, s ennek e helyen is van jelentősége, ezért az onnan idézett adatokat így használom.

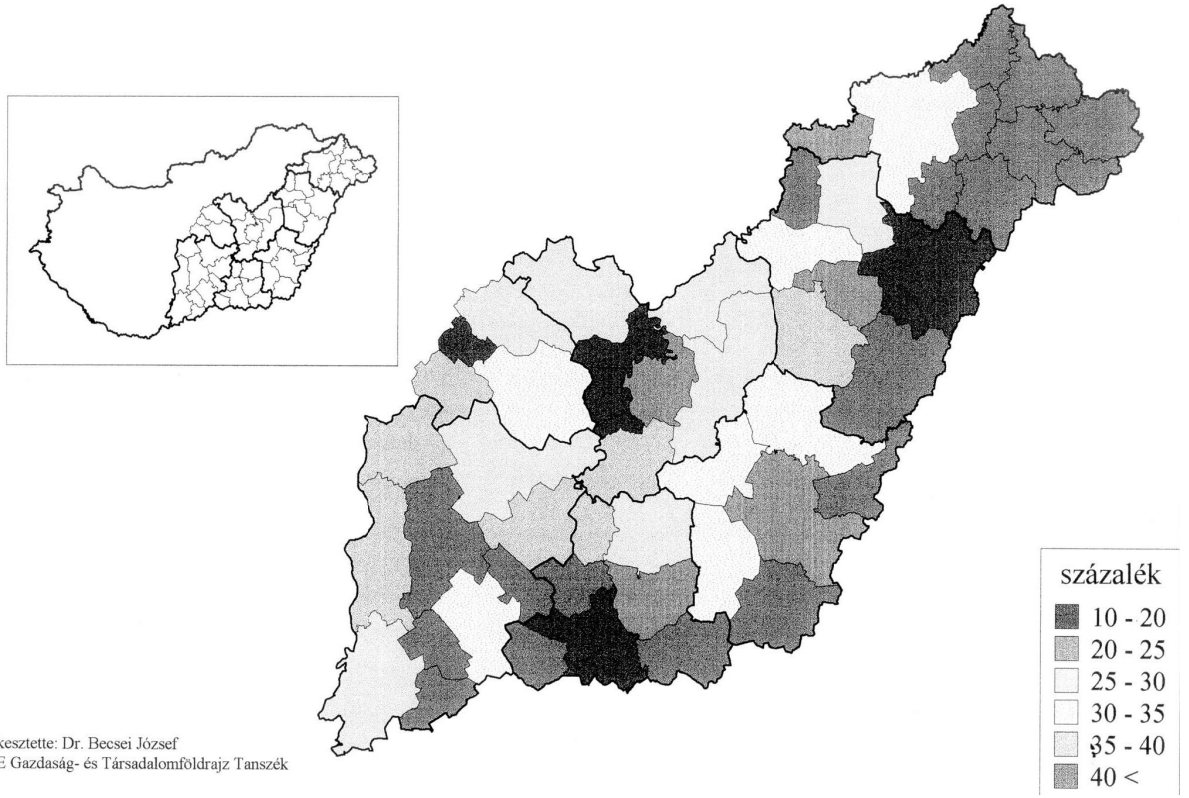

3. ábra. A mező- és erdőgazdálkodás aktív keresői a lakosság % -ában (1999. I. 1.) az Alföld kistérségeiben

Közelebb juthatunk a tényleges állapothoz, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes birtokkategóriákhoz tartozó birtokok mekkora termőterületet használnak. A mai gazdasági viszonyok közepette az 5 hektárnál kisebb birtokok nem alkalmasak arra, hogy ott tanyai gazdálkodásra rendezkedjenek be, ahol arányuk jelentősnek mondható, azt a területet általában kihagyhatjuk a potenciálisan új tanyák létrejöttére alkalmasnak ítélt helyek közül. E birtokcsoport az Észak - Alföld termőterületeinek 23,38 %- át, a Dél-alföldinek 20,54 %- át (országosan 22,46 %-át) foglalják el. (Nagyobb kiterjedésű ilyen területek találhatók a Nyírségben, Debrecen mai határában, Csongrád megye jelentős területén, a kiskőrösi és kiskunfélegyházi kistérségben, és a vizsgált pest megyei kistérségekben.) E birtokforma jelentősége, az ilyen gazdaságok száma és területi aránya bizonyosan számottevően csökkenni fog, hiszen ekkora termőföld csak „szociális" gazdaságnak tekinthető. Már mai is megfigyelhető a birtokkoncentráció és centralizáció, pl. számosan kistulajdonos vállalkozónak adja bérbe a földjét.

Családi gazdálkodásra berendezkedő gazdaságokkal általában az 5-100 ha közötti birtokok esetében számolhatunk. Az országban ebbe a birtokkategóriába tartozik a termőterület 59,1 %-a, az Észak-alföldön 65,52 %, a Dél-alföldön 53,74 % -a. (Az Alföld pest megyei kistérségeiben is hasonlóak az értékek). Az Alföld két nagy területi egysége (körzete) közötti különbség abból adódik, hogy a Dél-alföldön a 100 hektár feletti birtokok a termőterület 25,79 %- át, az Észak-alföldön csak 14,10 %-át foglalják el. Az életképes méretét döntően meghatározza a föld minősége, s a mezőgazdasági kultúra. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy 50 hektárnál nagyobb földterület már a monokultúrás földművelés mellett is alkalmas árutermelésre, a munkaigényes zöldség-gyümölcstermelő területeken, valamint az állattenyésztő gazdaságokban ennél kisebb birtokok is elegendőek árutermelésre való berendezkedésre. Ahol ez a birtokkategória nagyobb területeket foglal el, ott minden bizonnyal számolhatunk tanyák születésével. (*4. ábra*)

A 2001. évi népszámlás adatai alapján megmutatkozik az, hogy az utolsó évtizedben lelassult a külterületi népesség csökkenése, hiszem a csökkenés abszolút értéke 4 573 fő, vagyis 2,2 %, az előző évtized 36,4 %-os fogyásával szemben. Nemcsak a csökkenés üteme lassult, hanem egyes településekben növekedett a külterületen élők száma. Ezeknek a településeknek a területi megoszlására jellemző, hogy mindenekelőtt a városok külterületi népessége, továbbá a budapesti agglomeráció településeinek a határbeli népessége nőtt. Az Alföld területén (ahova 812 települést soroltam, ebből 117-ben 14 688 fővel nőtt a külterületi népesség száma) nagyobb olyan területek jelölhetők ki ahol népességnövekedés regisztrálható. Így Szeged-Hódmezővásárhely, Békéscsaba-Gyula, Debrecen-Nyíregyháza térsége. (5. *ábra*) Más vizsgálatok azt mutatják, hogy ezeken a területeken találkozunk a legerőteljesebb agglomeráció képződéssel és a szuburbanizációval. A tanyai népesség növekedésének okát tehát mindenekelőtt az alföldi sajátos szuburbanizációban kereshetjük.

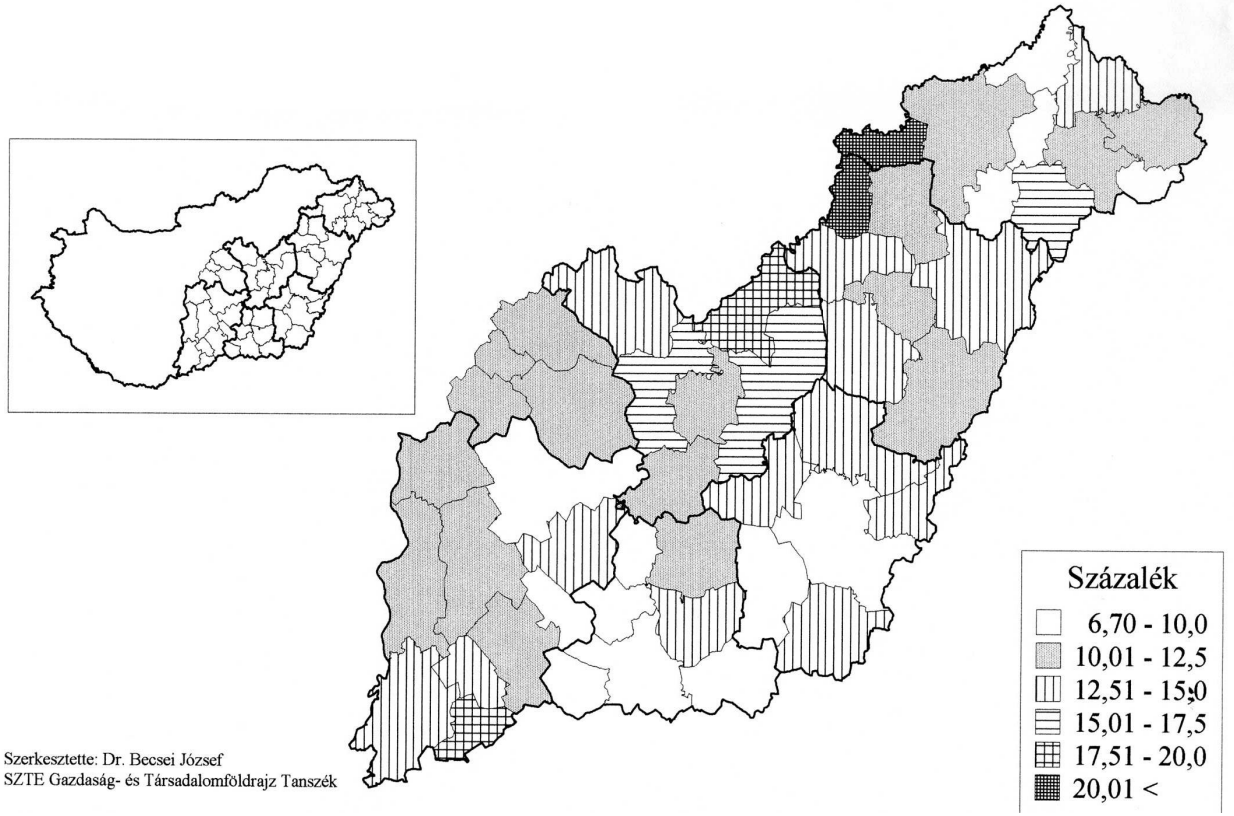

4. ábra. Az 50,1 – 100,0 ha termőterülettel rendelkező egyéni gazdaságok termőterületének részesedése (%) az összes termőterületből (2000)

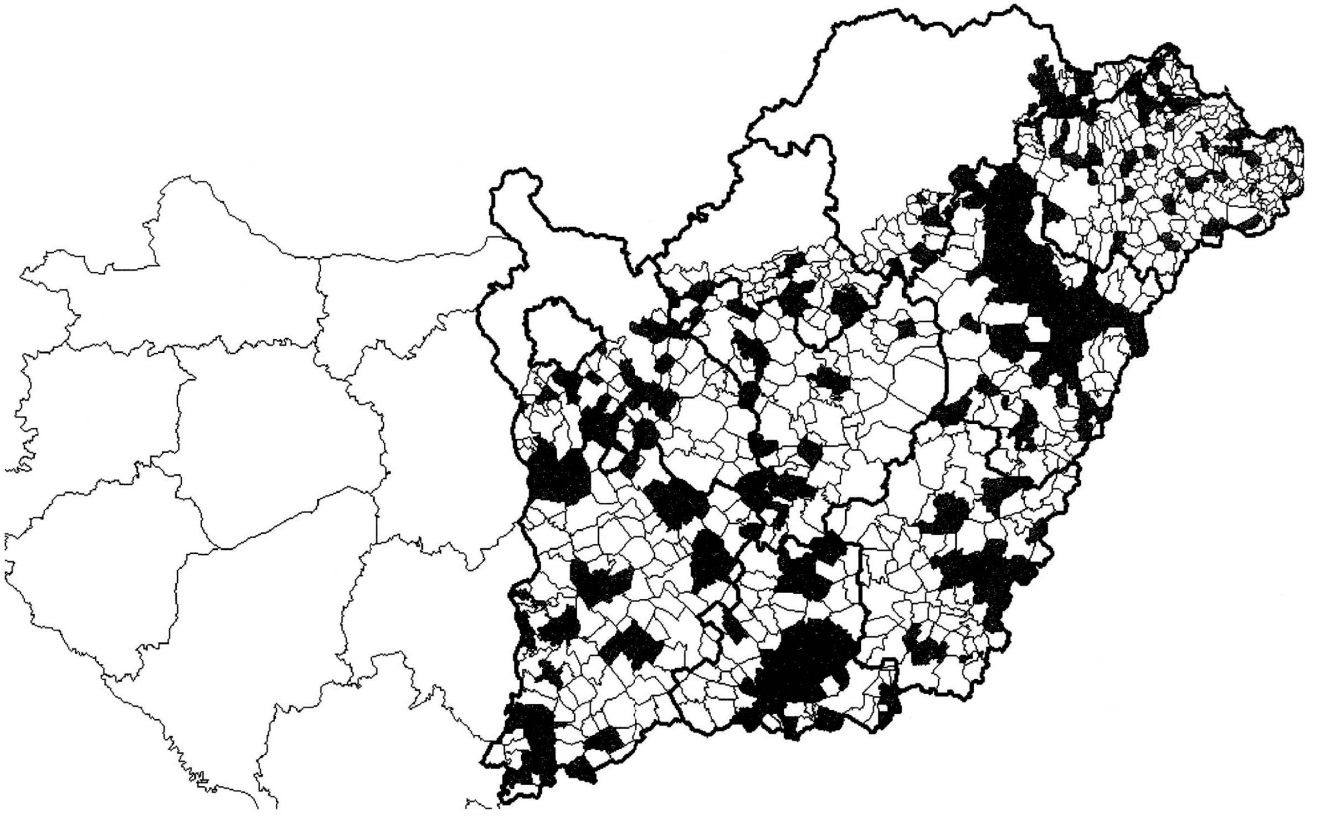

5. ábra. Az Alföld azon települései, ahol 1990 és 2001 között nőtt a külterületi népesség (szerk.: Becsei J.)

A születő új tanyáknak viszont legalább három csoportját kell megkülönböztetnünk. A legvirulensebbnek ítélhető az un. *farmtanya,* ezt nyugodtan nevezhetjük farmnak. A farm olyan külterületi település, amely az árutermelés céljaira jön létre, tehát mindenekelőtt gazdasági szervezet, a tulajdonosa legtöbbször bérmunkát is alkalmaz, ő maga nem lakik a farmon, hanem a zárt településben lévő lakásában él. A *családi gazdálkodásra berendezkedő, újonnan születő tanya* elsősorban nem árutermelést folytat, hanem önellátásra épül, s a tulajdonos, esetleg a család több tagjának fő tevékenysége a tanyai gazdálkodáshoz kapcsolódik. A harmadik típus a meglévő tanyákon alakul ki, ezeken belül el kell különítenünk a *vegetálókat,* amelyek minden bizonnyal belátható időn belül (a tulajdonos, vagy tanyalakó munkaképtelenné válásával, halálával) megszűnnek. A másik alcsoportba azok tartoznak, amelyek *képesek a megújulásra*, ezek adják a tanyarendszer „törzsgárdáját".

Az előzőekben összefoglalt, a tanyák eddigi életét jellemző és meghatározó tényezők az Alföld területének túlnyomó részén lehetővé tették a klasszikus magyar tanyarendszer kifejlődését, ellenben az ország más területein a birtok-, jogi- települési stb. viszonyok kizárták a tanyák kialakulását. A jelenlegi tulajdonviszonyok azonban lényegében az ország egész területén hasonlónak mondhatók, s ez elvileg nem zárja ki, hogy az Alföldön kívüli területeken is tanyák jöjjenek létre. Mivel a területi differenciálódás, a különböző tényezők (pl. paraszti gazdaság erőssége, különböző termelési kultúrák jelenléte stb.) máig érvényesülő hatásának helyenként eltérőek, a tanyák minden formájának újraalakulása területileg differenciált lesz. Ahol megszűnt a tanyai települési forma, ott – ha a birtokviszonyok ezt támogatják - számolnunk kell a farmgazdaságok szaporodásával, ahol nagyobb számban fennmaradtak a tanyák, ott a revitalizáció családi és farmgazdaságok létrejöttét is eredményezheti.

DR. habil DSC PAPP-VÁRY ÁRPÁD

KÖRNYEZETÉRZÉKENYEBB FÖLDRAJZ

A Föld népessége az egészségi ellátás javulása, a szerszámokkal, gépekkel segített könnyebb munkavégzés nyomán gyorsuló ütemben szaporodik. A Föld népességének megkétszereződéséhez szükséges idő egyre csökken. A Krisztus születésekor létező népesség 900 év alatt, az 1850 évi népesség 100 év alatt nőtt a duplájára. A következő kétszereződéshez 40 évre volt szükség. A növekvő népesség okozta földrajzi, társadalmi problémákra a statisztikusok figyeltek fel először (Baade, 1965). Kérdésfeltevésük az volt, az óriási szaporulattal párhuzamosan növelhető-e az élelmiszer- és az energiatermelés.

A szaporodó népesség igényhez igazodó, bővülő, élelmiszer- és energiatermelés módosította a földrajzi környezetet. A bővebb termelést ígérő vegyszeres gyomirtás nyomán egyre több élőlény pusztult el. A termőterület növelése érdekében bizonyos körzetekben gyorsan csökkentek az erdők, az intenzív művelés hatása felgyorsult az erózió, az öntözés nyomán fellépett a szikesedés. A kedvezőtlen környezetváltozások az élő szervezetre gyakorolt hatásaira (ökológia) a biológusok hívták fel a legerőteljesebben a figyelmet.

Vészjelzéseik nyomán a XX. század utolsó négy évtizedében kialakultak a környezetvédő mozgalmak. A környezetet károsító folyamatok rendszerezése, az ellenük lehetséges és szükségszerű, tudományosan megalapozott társadalmi lépések megfogalmazása érdekében új tudomány kezdett, kezd kialakulni, a környezettudomány. Az új tudomány feladata a környezet „az élő szervezeteket körülvevő élő (bioszféra) és élettelen (légkör, talaj, hidroszféra) földi tartományok együttes rendszerének” a vizsgálata. (Mészáros, 2001). Ez a megfogalmazás erősen hasonlít, mondhatnánk azonos a földrajztudomány meghatározásaival.

A XIX. század elején Karl Ritter szerint az egységes földrajz feladata a természet és a társadalom (ember) kölcsönhatásainak a vizsgálata (Bulla, 1953). Sajnos Ritter a kölcsönhatás keretében elsősorban a természetnek a népekre gyakorolt hatását tartotta kutatásra érdemesnek. Egy századdal későbbi megfogalmazás szerint „a földrajz feladata a földfelszín részben természeti, részben emberi eredetű, egymással kölcsönhatásban lévő jelenségeinek és ezek nyomán kialakult tájaknak a vizsgálata” (Hettner, 1925). Teleki is felhívta a figyelmet az ember egyre erőteljesebb környezetmódosító szerepére. „A földrajzban nincsen dualitás, az ember mindinkább, mint a földfelszín életének egyik természetszerű, jelentőségében növekvő faktora áll szemeink előtt” (Teleki, 1917).

Mendöl (1963) szerint a földrajz tárgya a geometriai értelemben vett földfelszín, ahol a litoszféra, atmoszféra, hidroszféra, bioszféra mozgásai kölcsönösen hatnak egymásra. A földrajz „vizsgálata a jelenre összpontosul, (…) de rávilágít a fejlődés tendenciáira is, kicsit előrepillant a jövő felé, visszanéz a múltba is”.

Amennyiben a földrajz feladata a földfelszín és a földfelszíni jelenségek egymásba kapcsolódásainak, más szavakkal a földrajzi környezetnek a vizsgálata, nem érthető, miért nem a földrajz figyelt fel elsőként a környezetkárosodás jelenségére. Különösen azért meglepő ez, mert a történeti földrajz hazai (Frisnyák, 1990) és külföldi művelői korábban regionális méretekben részletesen rámutattak az erdőirtások, folyószabályozások, bányák meddőhányóinak környezetmódosító hatásaira, a városi területek növekedése miatt napjaink csökkenő termőterületeire stb.

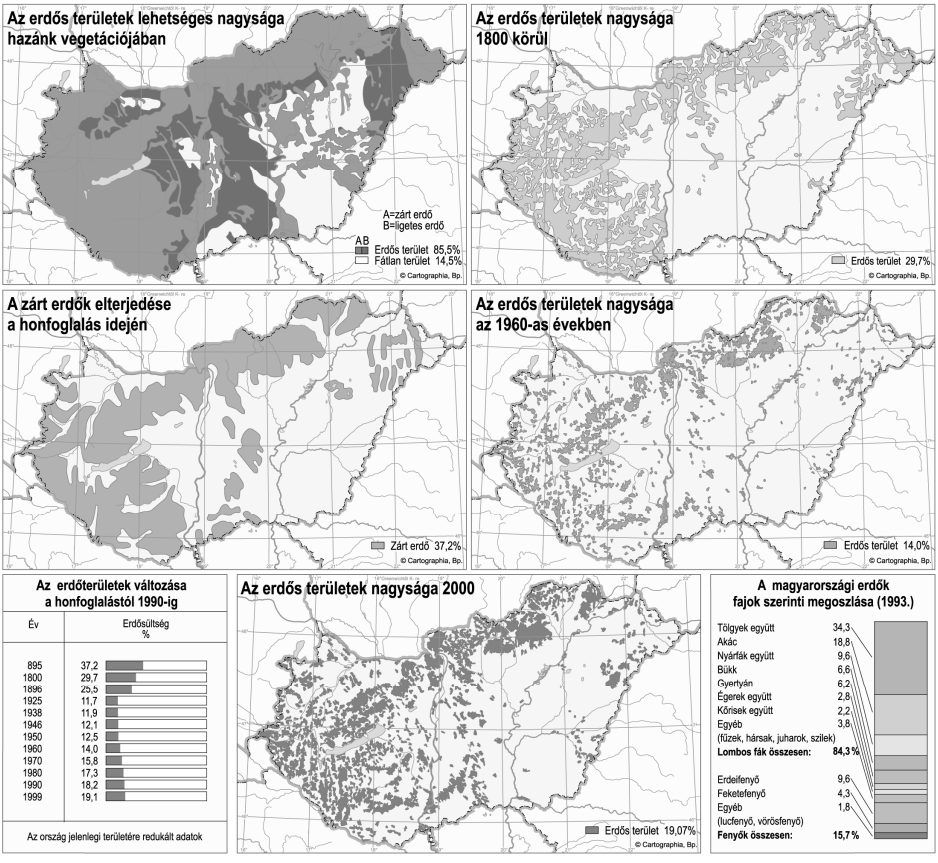

1. ábra. A beerdősültség változása Magyarországon

A honfoglaláskor hazánk mai területének 37,2 %-t zárt erdő borította. A beerdősültség, a zárt erdők területe 1925-ig folyamatosan csökkent 11,7 %-ig. A káros folyamat megállítása, megfordítása érdekében a szakemberek (erdészek, földrajzosok, mezőgazdászok stb.) sora hallatta hangját. Az állami beavatkozás nyomán, ha lassan is, de a beerdősültség mértéke 19,1 %-ra nőtt 1990-ig. Azóta a folyamat, ismét negatív irányba mozdult el, a 2000. évi erdős terület nagysága az országterületnek csak 19,07 %-a (*1. ábra*).

Az ember, a társadalom környezetmódosító hatása nyomán az eredeti növénytársulásoknak csak a nyomai maradtak meg hazánkban (*2. ábra*).

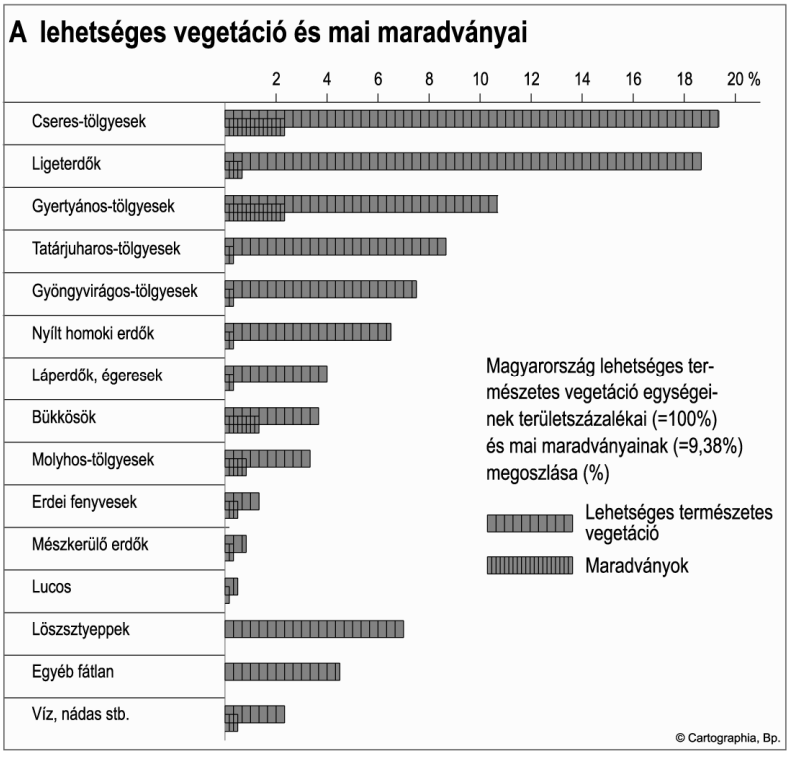

2. ábra. A lehetséges természetes vegetációs és mai maradványai

A földrajzosok környezetváltozást, annak okait, káros hatását regisztráló tanulmányai nem voltak vészkiáltások, nemzetközileg felzengő, cselekvésre ösztönző felhívások. Probáld (2003) részletesen kimutatta, miért nem élt, miért nem tudott élni a földrajz, kutatása tárgyánál fogva a legilletékesebb tudomány azzal a lehetőséggel, hogy elsőként tárja fel az emberiség jövőjét erősen befolyásoló, egyesek szerint meghatározó kérdéseket és tegyen javaslatot azok megoldására. Erdősi (2002) a földrajz pozícióvesztését látva, a folyamat megállítása és megfordítása érdekében javasolta a cikkünk címéül választott környezetérzékenyebb geográfia kimunkálását. A környezetérzékenyebb földrajz kialakításának egyik lehetséges területe az iskolai földrajzoktatás keretében a változó földrajzi környezet, a társadalmi tevékenység hatására módosuló világunk részletesebb megismertetése. A Nemzeti Alaptanterv (NAT) tíz műveltségi területbe sorolta a közoktatásban elsajátítandó ismereteket. Ezek között az egyik, „a Földünk és környezetünk” ismeretanyaga, lényegében a korábbi földrajz tantárgygyal azonos. Az oktatás szervezői szerint a környezetet fenyegető veszélyt a tanulókban tudatos ismeretté, a környezetvédelmet természetes magatartásformává kell alakítani. Ezt szolgálja ez a műveltségi terület.

A környezetismeret (földrajz) oktatásba való szorosabb beépülése érdekében készítette el a Cartographia Kft. a *Földi környezetünk atlaszát*. Az atlasz Kerényi Attila (1995) Általános környezetvédelem című könyvének gondolatmenetét követve dolgozza fel földi (földrajzi) környezetünk jövő szempontjából veszélyes folyamatait, amelyek lassítása, megállítása az emberiség szebb jövőjének, esetleges megmaradásának a feltétele.

A környezetkárosító folyamatok nem állnak meg az országhatároknál, óriási területeket, sokszor az egész Földet veszélyeztetik. A környezetváltozás és a környezetvédelem ezért vált az egyik, egész világot érintő, egyszóval globális problémává. Ennek igazolására egy megrázó példát hívunk segítségül.

A 70-es években az elektromos energiatermelés jövőbeli egyetlen forrásának az atomreaktorokat tekintették világszerte. Az atomreaktorok veszélyei ismertek voltak kutatók előtt, de bíztak abban, olyan ellenőrző, védő rendszereket tudnak kifejleszteni, amely lehetővé teszi egy rosszirányú folyamat időbeli felismerését, megállítását, a katasztrófa elkerülését. Ezt a hitet, naiv reményt tépte szét 1986. április 29-én a csernobili atomreaktor-balesete (*3. ábra*).

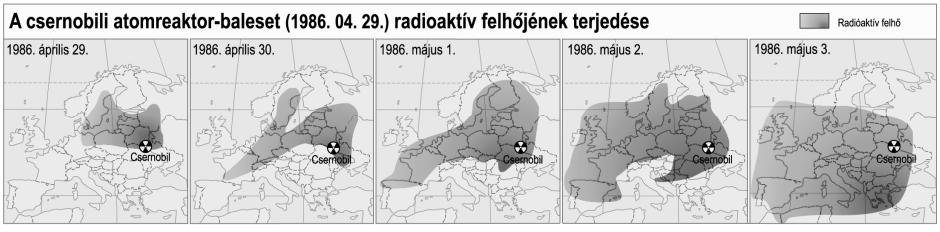

3. ábra – A csernobili radioaktív felhő terjedése

18 év telt el azóta, de a reaktor környezetébe a háttérsugárzás miatt még ma sem lehet belépni. A tiltott zónán túl széles sávban a mezőgazdasági termelés máig is tilos. Az atomreaktorokkal kapcsolatos szemléletet teljesen átformáló eseményt érdemes bemutatni a mai fiataloknak is.

IRODALOM

Baade, Fritz (1965): Versenyfutás a 2000. évig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Bulla Béla (1953) (szerk.): Általános természeti földrajz. Tankönyvkiadó. Budapest

Erdősi Ferenc (2002): Új évezred – környezetérzékenyebb geográfia. In = Mészáros Rezső (szerk.) Jakucs László a tudós, az ismeretterjesztő és művész. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.

Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest

Hettner, Alfréd (1925): A leíró földrajz alapvonalai. M.K. Egyetemi Nyomda. Budapest.

Kerényi Attila (1995): Általános környezetvédelem. Mozaik Oktatási Stúdió. Szeged.

Mendöl Tibor (1963): Bevezetés a földrajzba. Tankönyvkiadó. Budapest.

Mészáros Ernő (2001): A környezettudomány alapjai. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Papp-Váry Árpád (2002): Magyarország története térképeken. Budapest. Kossuth Könyvkiadó – Cartographia.

Probáld Ferenc (2003): A környezeti kihívás és a hazai földrajztanítás válsága. In = Csorba Péter (szerk): Környezetvédelmi mozaikok. Tiszteletkötet Dr. Kerényi Attila 60. születésnapjára. Debreceni Egyetem. Tájvédelmi és Könyezetvédelmi Tanszék. Debrecen.

Rakonczai János (2003): Globális környezeti problémák. Lázi Könyvkiadó. Szeged.

Teleki Pál (1917): A földrajzi gondolat története. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1996.

DR. ABONYINÉ DR. PALOTÁS JOLÁN

GONDOLATOK SZEGED KIALAKULÁSÁRÓL ÉS FEJLŐDÉSÉRŐL A NAGY ÁRVÍZIG ÉS A VÁROS ÚJJÁSZÜLETÉSÉTŐL NAPJAINKIG

Szeged a Tisza és a Maros összefolyásától kissé délre, a 20 – 21. keleti hosszúsági, valamint a 46 – 47. északi szélességi kör találkozásánál fekszik. Itt található az ország legmélyebb pontja a Gyálarét-Lúdvár dűlőben, ahol a Balti tenger feletti magasság 75,8 m. A városra és környékére a meleg-száraz klíma jellemző. A nyár meleg, közepes a napfénytartam, aszályra hajlamos, aránylag kicsi a páratartalom és a felhőzet, a tél pedig csapadékszegény, vékony hótakaróval. Az évi átlagos középhőmérséklet 11,2 ^{o}C, a napsütéses órák száma pedig 2100 óra /év. Az évi átlagos csapadékmennyiség 500 – 550 mm. A város éghajlat módosító hatásában fontos szerepet játszik a Tisza folyó, a körutas és a sugárutas rendszer, valamint a beépítettség mértéke. Az uralkodó szélirány a belterületen ÉNY-DK-i, a külterületen pedig északi, illetve déli egyenlő arányban. Talajai vegyesek, de általában jó minőségűek.

Szeged és környéke erdőben relatíve szegény, de – főleg az ártéren megmaradt – flórája és faunája, valamint a közeli Fehértó élővilága megbecsülésre érdemes természeti kincs.

Szeged város legfontosabb természeti erőforrásai tehát a Tisza folyó (a maga komplex hasznosítási lehetőségeivel), a kőolaj- és földgázkészlet, az ártézi víz, a termálvíz, a változatos, a mezőgazdaság számára kiváló termőtalaj és az igen magas napsütéses órák száma miatt különösen kedvező éghajlat.

Szeged történelmi léptékben korainak nevezhető várossá válásának legfőbb motorja a Tisza – Maros találkozása nyújtotta lehetőségek kihasználása. Tehát meghatározó szerepet játszott a „hely” kiváló fekvése, jó közlekedés-földrajzi helyzete. Évszázadok óta, kitűnő tiszai átkelőhely, és jó kikötési lehetőség.

Szeged és környéke ősidők óta lakott terület. Az ásatások azt tanúsítják, hogy a paleolit kortól – először vadászattal foglalkozó, majd vándorló életmódot folytató, később földművelést űző, illetve gyűjtögető, halászó, vadászó – különböző foglalkozású népek éltek e térségben. Ismereteink szerint a honfoglaló magyarok már a honfoglalás előtt is jártak a környéken.

Az itt élők régi küzdő partnere volt a víz. A hegyekből lezúduló vízzel a lakosságnak rég óta meg kellett küzdenie.

A város neve is a Tiszával és a halász tevékenységgel kapcsolatos. („Ahol a víz öblöt vágott a partba, ott – azt mondták – a víz beszegel, beszegyel a szárazba,… Innen a halfogó öblöket szege, szegye, szeged … ősi névvel nevezték. A Szege(d) név tehát halfogó, halászó helyet, halásztanyát jelent, a halászok lakóhelyét, gunyhóit és egyúttal a halhasító, szárító és füstölő helyét is értették alatta…” Kiss F. – Tonelli S. – Sz. Szigethy V. (1927)

A Maros torkolatától délre eső nagy öböl menti terület, - ahol ma a Stefánia sétány található – volt a Szeged nemzetség hálóvető szege, és a közelben állt a halásztanyája.

E halásztanya azért emelkedett más Tisza menti halásztanyák fölé, mert a Maros igen alkalmas volt hajózásra. Így jó lehetőséget biztosított az erdélyi kincsek (só, fa) gyors és biztonságos Alföldre szállítására, illetve a Dunán más állomáshelyekre. Szeged fejlődésében a Maroson szállított só, a jó kikötési lehetőség, megfelelő kirakodási, tárolási, értékesítési és továbbszállítási feltételek voltak az elsődleges meghatározók. A halásztanya mellé királyi sóházat, mellé sópajtákat építettek, ahol királyi sótiszt végezte a só „terítését", irányította további szállítását hajón- és szárazföldön, illetve a helybeni értékesítést. Azokat a hajósokat és fuvarosokat, akik a só szállítását végezték, a sóval munkálkodtak, sóhordóknak nevezték. (E foglalkozásról neveztek el egy szegedi utcát.) A szegedi sóház pedig olyan országos fontosságú létesítmény volt, amelyet az aranybulla is megemlít.

A só cseretermék és árú volt, a helybeli piacokon és a vásárokon, s ezáltal Szeged korának egyik legjelentősebb kereskedelmi központjává vált.

Az élelmesebb, jobb kereskedelmi vénával és innovatív képességgel rendelkezők hamar felismerték e vásárokban rejlő egyéb lehetőségeket is. Így pl. kocsmákat, étkezési- és szálláshelyeket, védett zárt tereket, istállókat biztosítottak (egyszóval fejlesztették a kereskedelem és a vendéglátás infrastruktúráját), amelyet mind a távolról érkező vevők, mind pedig a bolgár, arab, muzulmán, izmaelita stb. kereskedők kényelmét szolgálta. Ily módon a Maros vízi úton Szegedre szállított só tovagyűrűző, településfejlesztő multiplikatív hatásainak lehettünk tanúi.

Lassan növekedett a lakosság száma, egyre jobb körülmények között éltek, és már megengedhették maguknak, hogy a halászok, pásztorok védőszentje tiszteletére megépítsék a Szent Demeter fatemplomot. Így az egykori halásztanya faluvá lépett elő, és egyházi központtá lett.

Az itteni házak túlnyomórészt a templom körül épültek, amelyek egyszerű, helybéli anyagok felhasználásával létesült nádfödeles házacskák voltak.

1183-ban szerepelt Szeged neve először írott forrásban, amelyben III. Béla három szállító hajót engedett át az egyháznak.

Fontos állomás volt a város fejlődésében, amikor IV. Béla a sóház védelme érdekében földvárat építtetett (1241). A védők idegenek voltak, vendégek, akiknek a magasabb területeken (a szigeteken) osztottak ki házhelyeket.

Tehát Szeged város csírái: a halásztanya, a sóház, a templom, és a vár voltak. A település lélekszáma egyre gyarapodott és újabb területeken épültek házcsoportok. Így jött létre a Szt. Erzsébet templom körül Al-Szeged, a Szt. György templom környezetében pedig Felső Sziget.

A Szeged-nemzetségből származó halászok, hajósok, sóhordók a XIII. szban városi polgár rangra emelkedtek és a század végén a királyi kancellária kimondta, hogy a polgár egyenlő a vendéggel, s ezáltal egységes városi polgárrá

lettek. Így lehetővé vált, hogy a XIII. sz. közepén (1247-ben) Szeged szabad királyi város rangot nyerjen el. (Ősi Szeged a vár körül, mint anyaváros + Al-Szeged a királyi városok rangján + Felső Sziget falu). Közös bíró és tanács kapcsolta egy várossá a három települést.

A XIV. századtól olyan átalakulás zajlott le a térségben, amelynek következményeként Szeged igazi csomóponttá lett. A város gazdasági erejének, bővülő szerepkörének legfőbb forrása Szeged kiváló fekvése volt, s ezt kihasználva rövid idő alatt fontos kereskedelmi központtá lett. Nemcsak az Erdélyből származó sóval, a szerémségi borral, lovakkal, gulyákkal, mézzel, gabonával, gyümölcsfélékkel kereskedtek, hanem mindinkább fontos szerephez jutottak az iparcikkek is. Heti piacai és vásárai nagy felhozatalúak és nagy forgalmúak voltak.

A város mezőgazdasági teljesítménye egyre nagyobb lett mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés vonatkozásában. A növekvő termésmennyiségből egyre többet tudtak eladni és így nemcsak az itteni piacokon és vásárokon értékesítették, hanem már elszállították az ország különböző vidékeire is.

A török hódoltság korabeli szegedi gazdaságról viszonylag kevés információnk van. A törökök idején Szeged is sokat szenvedett, hisz a várost kirabolták, felgyújtották, lakosainak egy része elmenekült, másokat megöltek, vagy elhurcoltak, mégis voltak, akik a török földesurak elől a városba menekültek. A mezőgazdaság fő ágait nagy hanyatlás jellemezte. A törökök 144 éves uralma alól Szeged 1686. október 23-án szabadult fel. Ettől kezdve azonban 320 éven át Szeged végvárrá lett, amitől szintén sokat szenvedett a város. A zilált gazdasági- és tulajdonviszonyok után a fellendülés korszaka következett.

Ha a mezőgazdaság két ágát összevetjük, akkor a növénytermelésnél még nagyobb jelentőségűnek mondható az állattenyésztés.

Kezdtek ipari növényeket is termelni. Pl. a dohány termesztése 1719-től vette kezdetét Szegeden, Szőregen és más települések kertészetében. A fűszerpaprika termesztése is egyre jelentősebbé vált.

1719-ben az évi adókivetési lajstrom szerint a város területén 756 ökör, 330 ló, 802 tehén, 618 tinó, 200 ártány, 1874 juh, 19 méhkas szerepelt. Ugyanakkor 6056 köböl búza, 1139 köböl árpa, 309 köböl zab, 252 köböl köles és kukorica volt feljegyezve. A város területén 9 pálinkafőző is működött. A város egykori mezőgazdasági temelésének volumenét azért tudjuk viszonylag nagy pontossággal, mert az egyházi tized beszedése érdekében rendszeres számbavételt eszközöltek.

Bár Szeged életében, a kereskedelem és a mezőgazdaság volt a meghatározó, azért az ipar gyökerei is nagyon korán megjelentek. Mivel a mezőgazdaság két fő ága korán kialakult, relatíve magas fejlettségi szintet ért el, és a felesleget értékesítették, az élelmiszerek előállítása szinte a növénytermeléssel és az állattenyésztéssel együtt fejlődött. Tehát az élelmiszergazdaság nyomai korán körvonalazódtak a városban. A mezőgazdasági termeléshez (és értékesítéshez) kapcsolódó ipari tevékenység, valamint a tágabb értelemben vett ruházati kézműiparnak így nagy hagyományai vannak a városunkban.

A mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek szállításával kapcsolatos ipari tevékenységek, az ácsmesterség, a kovács, a bognár, a különböző faipari ágazatok stb. szakmái, a szabó a szűcs, a csizmadia, később a török időre emlékeztető hímzett papucs készítés, az ötvösség, a gabonaőrlés, a fűszerpaprika készítés, a szalámigyártás, a mészáros tevékenység nagy múlttal rendelkezik.

Már a XV. században voltak egyes szakmáknak céhei. Az 1522. évi egyházi tizedlajstromban 291 önálló iparos szerepelt, nem számítva a hajósokat, a molnárokat, és a halászokat. Legtöbben a szabók, a vargák és a szűcsök voltak, de a repertoár gazdag volt, mert néhány fővel igen sok szakma képviseltette magát.

A török hódoltság idején átalakult a korábbi ipar szerkezete. Egyes szakmák háttérbe szorultak, vagy megszűntek, mások pedig újonnan keletkeztek. Az utóbbira példa a paszományos és a gombkötő ipar, valamint a paplankészítés. Más ipari tevékenységet pedig módosított a török ízlés.

Szeged ipari fejlődése igazán azonban a török időszak után vett nagyobb lendülete, megváltozott az ipar arculata, céhegyesületek sora keletkezett vagy a régiek megújultak. A fejlődést III. Károly, Mária Terézia, és Ferencz király különösen szorgalmazta. (Új szakmák honosodtak meg, mint pl. a cipészség, a kalaposság, a késgyártás, a kéményseprés, a kőművesség, a lakatosság, a kékfestés stb.) Más esetben pedig a korábban szabad iparként űzött szappanfőzés és gyertyaöntés stb. céhes iparrá vált.

Szeged ipara azonban a fentieknél sokkal fajsúlyosabb volt, hiszen voltak olyan ipari tevékenységek, amelyeket „őstermelésnek” tekintettek, ugyanis nem kívántak olyan szakmai tudást, hogy céhalapítással járjanak. Így pl. szabad iparágként űzték a halászatot (ami ősi foglalkozásként minősült), a molnárságot, a hajósságot, a fafaragást, a fűrészelést, és a zsindelyvágást, a talicskakészítést, a mészégetést, a tégla és cserépégetést, a papucskészítést, és a „népi iparokat” (paprikaőrlést, tarhonyakészítést, kenyérsütést, szappanfőzést stb.)

1719 május 21-én III. Károly Szegednek szabad királyi város címet, oklevelet és címert adományozott. Ezzel visszaállította Szeged jogállását. Ma ezen a napon ünnepeljük a város napját.

Szegeden a szabad királyi várossá minősítést követően dinamikus gazdasági fejlődés bontakozott ki. Nőtt az árutermelés, felélénkült a hetipiacok és az országos vásárok forgalma. 1825 után újabb lendületet vett a város fejlődése. Az infrastruktúra egyes elemei – ha megkésve is – de fejlődésnek indultak. Ehhez lökést adott 1854-ben a vasút Pest és Szeged közti szakaszának a kiépítése. (Ebben az évben 150 éves Szeged vasútja.) Később elkészült a Szeged – Temesvár, a Szeged – Szabadka – Zombori, a Nagyváradi – Szeged – Eszéki vonal is. Számottevő előrelépés következett be a közvilágításban, a közfürdő, illetve uszoda létesítésében, kövesutak épültek ki, lassan kialakult Szeged központi szerepköre az oktatásban, az egészségügyben és a művelődésügy terén.

Hazánkban a kapitalizálódás az élelmiszeriparban (1840-ben keményítő- és szeszgyár létesült) indult meg, amelyen belül is a malomipar kitüntetett szerepet játszott. (A XIX. század második harmadában a gőzgépkapacitásunk kétharmadát a malmok kötötték le.) Szeged első gőzmalma 1854-ben létesült, amelyet

gomba gyorsasággal követték a többiek. 1858-ban alapították a gyufagyárat. Ekkor indult meg a paprikaőrlés és a szalámi gyártásunk is. Erre az időszakra nyúlik vissza az un. Bakay-féle kötélgyár alapítása is. 1865-ben gázgyár létesült Szegeden, 1868-ban téglagyárak, 1873-ban kötélgyár. A gyáripar megjelenésével átalakulás ment végbe a kézműiparban is. A termelés koncentrálódásával, a gyártmányok tömegszerűségi fokának emelkedésével egyes szakmák tönkrementek, versenyképtelenekké váltak.

Szeged vasúthálózatba történő bekapcsolódásával, a kapitalizálódás megindulásával relatíve gyengültek is a város pozíciói. Így a XIX. század harmadik harmadát azok az erőfeszítések jellemezték, amelyek arra irányultak, hogy a város korábban megszerzett pozícióit megőrizzék, illetve a megváltozott gazdasági környezethez alkalmazkodjanak.

A századforduló tájékára nyugvópontra jutott ez a küzdelem az erősödő főváros és a szerepe, jelentősége megőrzéséért törekvő Szeged között.

A szegedi nagy árvíz előzményei

A Tisza szabályozásakor az árterület és a védőtöltések kijelölésével nem a tavaszi legnagyobb vízszintet vették figyelembe. Amikor az árterületet lecsökkentették és a folyó „ágyát" töltésekkel behatárolták, veszély helyzetbe hozták Szegedet. Pedig 1856 és 1896 között márciustól júniusig a nagyvízállások folyamatosan veszélyeztették a várost. A nagyvízállások kulminációjának gyakoriságát szemlélteti az 1. ábra.

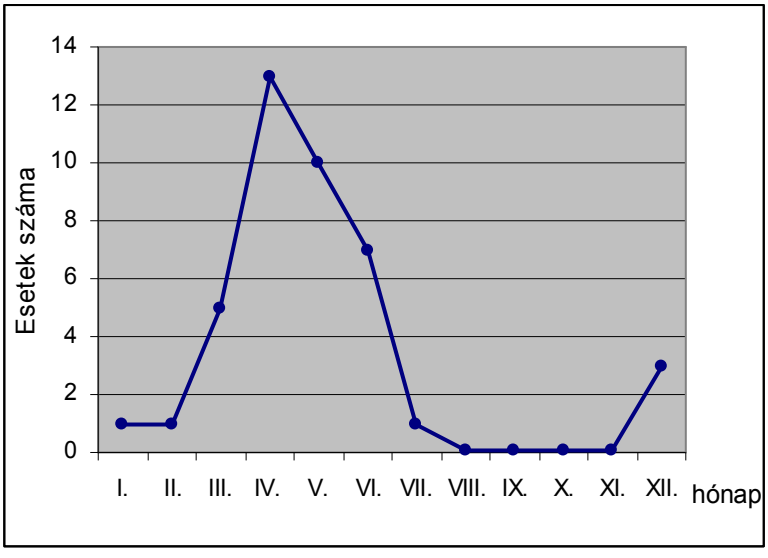

1. ábra. A nagyvízállások kulminációjának a gyakoriság poligonja a szegedi vízmércén 1865 és 1896 között.(Forrás: Lázár György, A Sövényháza – Szegedi Árvízmentesítő Társulat monográfiájának melléklete. Szerk.: Abonyiné Palotás J.)

A várost övező körtöltés megépítését 1874-ben a közgyűlés ellenzéke nem szavazta meg és 1878 februárjában a közgyűlés névszerinti szavazással ismét elvetette, s ezzel veszélybe sodorta Szegedet.

1879 februárjában igen súlyos volt a helyzet a térségben. Pl. március 5-én az átázott petresi töltés megcsúszott és felfordult. Az előrelátók már március 6.-a után elkezdték holmiaik mentését. Március 8-án a töltésen keresztül és a csatornákon ömlött a víz egyes utcákba. Március 11-én 11 órakor szinte orkán erejű szél keletkezett, a kubikosok a szó szoros értelmében megfutamodtak. Menekülésükkel fellármázták Rókus városrész alvó népét az éjszakai álmukból. Sokan e felébresztésnek köszönhették megmenekülésüket. Március 12-én éjfél után fél kettőkor beszakadt a vasúti töltésen épített nyúlgát és betört a víz. Ekkor félreverték a harangot. A lakosság a magaslatokra, az emeletes házak tetejére, illetve Újszegedre, onnan pedig a környék falvaiba menekült.

Amikor március 12-én a Tisza vízállása 8,06 m volt, már 2,7 m magas víz terült el a városban. A vízborította terület 36 200 kh volt.

Az 1879 március 12-i szegedi árvíz korának legnagyobb természeti katasztrófája volt. Ez indokolja azt a nemzetközi figyelmet, részvétet, és segíteni akarást, amelyet kiváltott.

1879-ben Szeged lakossága 60 ezer fő volt, amelyből 150 vesztette életét a vízben. Az öregebb, gyengébb alapú és vályogfalú, mély területeken lévő kis lakóházak kártyavárként omlottak össze. Alsóváros 1546 házából 16

Felsőváros 1543 házából 56 és

Rókus 1014 házából pedig mindössze 14 maradt olyan állapotban, hogy tovább lakhattak benne.

Március 17-én I. Ferenc József, Tisza Kálmán és a miniszterek felkeresték a rombadölt várost. Ekkor hangoztak el a király lelkesítő szavai: „Szeged szebb lesz, mint volt."

Szeged újjáépítése érdekében számos törvény született. Az újjáépítés élére Tisza Lajos személyében királyi biztost nevezték ki. A műszaki feladatokat Lechner Ödön műépítész vezényelte le. A terv olyan gyorsan elkészült, hogy 1879 szeptember elején már ki tudták állítani közszemlére.

A legfontosabb teendő a város védelmének megoldása volt. Ennek érdekében körtöltést terveztek, ami 1890 telére el is készült.

Szerencsés lett volna Szeged tengerszint feletti magasságát úgy feltölteni, hogy magasabb legyen, mint a Tisza eddigi legmagasabb szintje. Ez azonban óriási forrásokat igényelt volna, amire nem volt fedezet.

Szeged sokat köszönhetett Lechner Lajos kiváló, nagy elismertségnek örvendő építészmérnöknek, aki hangsúlyozta, hogy a „föladat nem az volt, hogy a lakosok végleges lakáshoz jussanak, hanem az 1879 XX. t.c. rendelkezéseihez képest arról is kellett gondoskodni, hogy a város a réginél rendezettebb alapokon, a modern eszmék és igények lehető érvényesítésével épüljön fel." Az újjáépített Szeged Párizs, Bécs és Budapest alaprajzára emlékeztető, a kor

Európájának egyik legmodernebb szerkezetű, kettős körutas és sugárutas rendszerű város lett. Mikszáth Kálmán Lechner Lajost „az újjáépítést megtervező és végrehajtó géniusz” – nak nevezte.

Az árvíz után újabb lendületet vett a város fejlődése. Magyarország második legnagyobb városának sorsára az egész világ odafigyelt. Viszonylag kedvező volt a szerencsétlenségben, hogy az újjáépítés időszaka egybeesett a magyar urbanizációs folyamat felgyorsulásával.

A város újjáépítése a városnak, a magánosoknak és az államnak 33 millió forintjába került.

1883. október 14-én I. Ferenc József megszemlélte a várost és a látványt megelégedettséggel nyugtázta.

A kor nagyjai felismerték, hogy milyen irányú fejlődés szolgálja a város érdekeit. Lázár György polgármester szerint „ a város jövedelmei gyarapításának fő emeltyűje a közhasznú intézmények szaporítása, a gyári, ipari, üzleti telepeknek létesítése, amelyek nemcsak a lakosság számát növelik és munkát adnak, nemcsak a városiasságot emelik, s az állandó haladást jelzik, de az adóalap növelés és erősítés által a közjavadalmat évről-évre és állandóan fokozzák”.

Szeged foglalkozási szerkezete 1900-ban azt mutatta, hogy a mezőgazdaság és az ipar volt a vezető ágazat. Az őstermelők a keresők 43,7 %-át, a feldolgozóipar 21,3 %-át adta, a kereskedelem és a hitelélet, a közlekedés, valamint a polgári és egyházi közszolgálat, illetve a véderő 4,6 – 6,2 % közötti arányban részesedett. Tehát a mezőgazdaság vezetett, az ipar egyre inkább növelte szerepét és a különböző szolgáltató ágazatok pedig folyamatosan erősödtek.

Szeged mezőgazdaságában a szántóföldi növénytermelésen belül a rozs, a szemes tengeri, a burgonya és a búza, az állattenyésztésen belül pedig a lótenyésztés tűnt ki jelentőségével. A szarvasmarha és a sertésállomány szerepe kisebb volt, a baromfitenyésztés pedig növekvő szerepet játszott.

Szeged árvíz utáni újjáépítésével az infrastruktúra is lendületesen fejlődött. Különösen látványos eredmények születtek a lakás- és a kommunális ellátottság terén. Azonban még az 1900-as évek elején is viszonylag sok volt az egészségtelen pincelakás és kedvezőtlen volt az épületek falazatának és tetőzetének anyaga szerinti összetétele is. (2. 3. 4. ábra)

Fejlett volt a város kereskedelme is, amelynek gerincét eleinte a vásárok és a piacok képezték, később azonban e keretek mellett a nagyvárosi stílust és formát képező kereskedelem is tért nyert.

A pénzügyi infrastruktúra is mindjobban kiépült.

Látványos fejlődés bontakozott ki a város művelődési helyzetében is. Az árvíz előtti szegényes könyvállományt Somogyi Károly 43 000 kötetnyi magánkönyvtár-adománya egészítette ki. A városban nagy múltú könyvnyomtatás is folyt, ami kedvezően hatott a művelődési helyzetre. Szeged múzeuma is ragyogó gyűjteménnyel rendelkezett. A város új színháza felülmúlhatatlan volt. A zenei élet is szépen fejlődött.

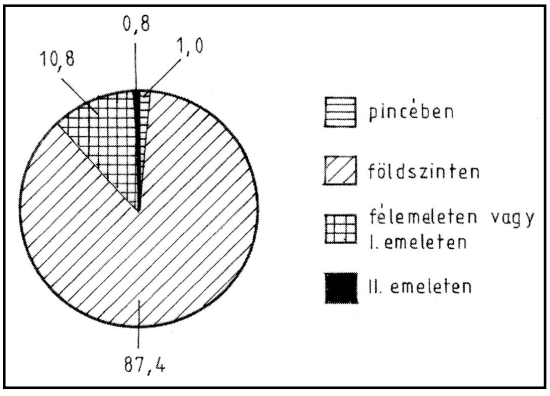

2. ábra. Lakásviszonyok Szegeden 1900-ban (%)
(Forrás: Népszámlálás. Szerk.: Abonyiné Palotás J.)

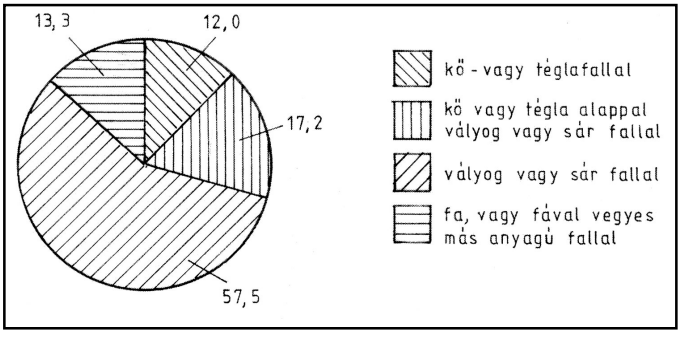

3. ábra. Az épületek falazat szerinti megoszlása Szegeden (1900)
(Forrás: Népszámlálás. Szerk.: Abonyiné Palotás J.)

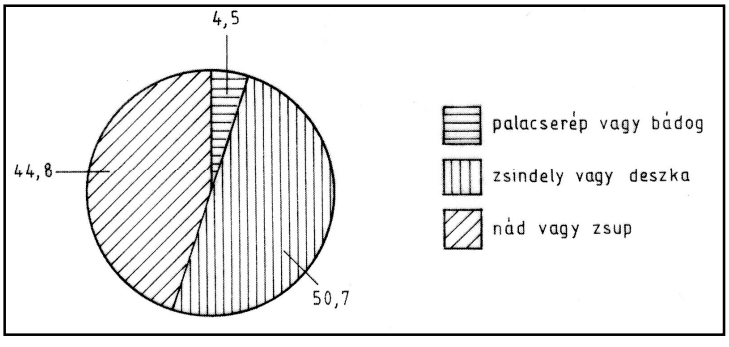

4. ábra. Az épületek tetőzetük anyaga szerinti megoszlása Szegeden (1900)
(Forrás: Népszámlálás. Szerk.: Abonyiné Palotás J.)

Az elemi oktatás nagy múlttal rendelkezett és már a „kezdetekkor” nagyon színvonalas volt. Ugyanez mondható a középiskolai oktatásra is, amely a trianoni határrendezés előtt nagy vonzáskörzettel rendelkezett. A távolabb élő diákok tanulását a bentlakásos rendszer korai kialakulása segítette elő.

Szeged település fejlődésében a közlekedés-földrajzi helyzet meghatározó volt, de ez a történelem során többször változott, és eltérő módon módosította a város gazdasági helyzetét. A város, mint közlekedési csomópont többször átértékelődött. A vasúthálózat kiépülésével Szeged vasúti csomóponttá vált, a hálózat kiépítésének haszonélvezője lett, ugyanakkor a trianoni határrendezés után perifériku ssá vált helyzete miatt ezt a góc szerepet már kevésbé tudta betölteni, sőt a vasúti forgalom leépülésének voltunk szemtanúi.

Szeged egészségügyi ellátása már korán kiemelkedett az Alföld más települései közül, azonban a közkórház alapításával, majd az újkorház felépítésével ez még jelesebbé vált. 1921-től, a kolozsvári egyetem Szegedre költözésétől pedig igazi lendületes fejlődésnek lehettünk szemtanúi.

Szeged már a XVIII. századtól szerette volna, ha a városban színvonalas felsőfokú oktatás folyt volna. Hihetetlen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy universitása legyen. Az iszonyatos erőfeszítés csak 1921-ben járt sikerrel, amikor a beiratkozási felhívás már Szegedet jelölte meg székhelyeként. Rövidesen bebizonyosodott, hogy az egyetem „nem csupán partikuláris érdekek kielégítésére szolgáló eszköz, aminek néhányan eleinte hitték, hanem a nemzeti kultúrának kiváló fontosságú és horderejű tényezője. (Berzeviczy Albert közokt. min.)

Trianon hatása a város fejlődésére

A trianoni határrendezés nagyon hátrányosan érintette Szegedet. Ugyanis Szeged az 1825-től induló reform korszakban kibontakozó látványos fejlődés eredményeként a szó szoros értelmében a régió gazdasági, kereskedelmi, oktatási, kulturális, közlekedési, igazgatási stb. központjává vált. A határrendezés után kiterjedt vonzáskörzete nagyon lecsökkent. Perifériku s helyzetűvé válása azért is érintette érzékenyen Szegedet, mert éppen a déli és a délkeleti térséget vesztette el. A tőle északra, vagy nyugatra eső területek a centrális közlekedési hálózat, a túlzott fővárosi központúság és egyéb okok miatt is nagyon vonzódtak Budapesthez. Így a határrendezés az igazi hinterlandjától fosztotta meg a várost. Elvesztette korábbi nyersanyagellátó és árufelvevő térségét, egészségügyi, oktatási, kulturális, pénzügyi vonzáskörzetének egy részét.

Az egykori centrum perifériává vált. Bár megmaradt a Tisza menti fekvése, de az új határvonal meghúzását követően minimálisra csökkent a hajóforgalom, a vasúti forgalom is elapadt, illetve fontos járatokat eltereltek. Így Szegednek súlyos gazdasági nehézségekkel kellett megküzdenie, majd a kibontakozó általános gazdasági és pénzügyi válság csak tovább nehezítette a helyzetet.

A XIX. századig a Maros vize volt a város éltetője. A vasúthálózat kiépítése csökkentette Szeged kereskedelmi központ szerepét, átértékelődtek az erőviszonyok. Trianon után Szeged határszéli várossá lett. Ettől kezdve nyomasztó teherként nehezedett a városra az igen kiterjedt tanyavilág ellátása. Meg kellett oldania a városnak az elcsatolt területekről ide menekültek problémáit, gondoskodnia kellett

az ipar elvesztett nyersanyagkészleteinek pótlásáról stb. Ebben a nehéz helyzetben jelentett nagy segítséget Klebelsberg Kunó kultuszminiszter városunkat felemelő kultúrpolitikai terveinek megvalósítása.

Szeged különösen lendületes fejlődése az I. világháborúig tartott, majd a két világháború között sokat veszített a dinamikájából. A II. világháború előtt az élelmiszeripar mellett (malom, paprika, szalámi, konzerv, tej, dohány) a könnyűipar (kender, fűrészipar, gyufa, bútor, cipő, bőr – szőrme) vált jelentőssé.

A II. világháború után a háborús károk helyreállítása a vasúti híd kivételével gyorsan megtörtént, számos új ipari objektum is létesült, ezt követően azonban Szeged fejlődése (részben politikai okok miatt) megtorpant. Ez a helyzet egészen az 50-es évek közepéig tartott. A városnak ezt a tempóveszteséget sokáig nem állt módjában behozni.

Újabb lendület 1958-59 után bontakozott ki a városban, amikor a vidék ipari fejlődésének kérdései kerültek előtérbe.

1962-ben Hódmezővásárhely helyett Szeged lett Csongrád megye székhelye. A városközpontban fontos intézmények (MTA Biológiai Központ, Sportcsarnok, egyetemi épületek, kollégiumok), új lakótelepek és ipari objektumok létesültek, ezáltal megváltozott Szeged képe és felgyorsult az agglomerálódási folyamat. A kőolaj- és földgázkitermelés növekedésével Szeged és Algyő között sajátos szénhidrogén kitermelő táj alakult ki.

1973-ban Algyő, Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé és Gyálarét község egyesült Szeged megyei várossal. Azóta Algyő újból önállósult, és esetenként más csatolt települések is gondolkodnak az elszakadáson.

Szeged ipari specializáltsága ekkor relatíve kicsi volt. Ennek legfőbb oka az, hogy a fejlődés – más városokhoz viszonyítva – csak később jutott olyan stádiumba, amikor az ipar fejlődése során a komplexitás erősítése, a több irányú tevékenység végzésére való áttérés helyett a szakosodás fokozódása került előnybe. Szeged esetében új iparágak kialakulására serkentőleg hatott a város környékén feltárt kőolaj- és földgázmező kitermelésének fejlődése. Számottevő belső, lényeges, progresszív strukturális változások is bekövetkeztek. Az ipar markáns strukturális átalakulásából szembetűnő a nehézipar jelentős előrelépése, az élelmiszeripar némi növekedése, valamint a könnyűipar jelentős csökkenése. A továbbiakban míg egyik oldalról az egymásra épülő, vagy egymáshoz kapcsolódó vertikális ágazatok együttműködésének növelése vált indokolttá, más oldalról a hatékonyabb gazdálkodást biztosító, a termelés tömegszerűségi fokának növelését és a koncentráció fokozását eredményező munkamegosztás elmélyítése vált szükségessé. Véleményünk szerint ebben az időszakban az szolgálta volna leginkább a város érdekeit, ha a komplexitás szem előtt tartásával a magára sokat várakoztató ipari specializáció fokozódott volna.

A 80-as évek közepétől Szeged iparában is jelentkeztek a válság jelei. Itt is jellemző volt az elkényelmesedés, s fokozatosan csökkent a termelékenység. A rendszerváltozás után a KGST szétesése és a keleti piacok összeomlása után nehéz helyzetbe került a város ipara is. Megkezdődtek a vállalti átalakulások, csődeljárások, felszámolások, privatizáció, létszámleépítések, stb. Az átalakulások során viszszaesett az iparban foglalkoztatottak száma, csökkent a termelés volumene, nőtt a munkanélküliek és az előnyugdíjasok száma. A szervezeti átalakulás és a külföldi

működő tőke beépülése lassúbb volt Szegeden Budapesthez, vagy a fejlettebb nyugati térségekhez viszonyítva. A válság sajátosan érintette a város iparát. Mivel Szeged ipara nem olyan egyoldalú volt, mint a nehézipari körzetek városaiban, a problémák nem olyan hirtelen, nem olyan intenzitással jelentkeztek, de ugyanakkor elhúzódtak. Egyes átalakulások még ma is folyamatban vannak. Az új vállalatok keresik a versenyképes termeléshez az utat.

Szeged megyei jogú város lakónépessége 162 860 fő volt 2002-ben. Szegeden él a megye teljes lakosságának 38,2 %-a. A város területe 281 km^2, átlagos népsűrűsége 579,6 fő/km^2. Az 1000 férfira jutó nők száma 1162, igen magas. Ebben a kimagasló nőtöbbletben szerepet játszik az is, hogy a születéskor várható átlagéletkor magasabb, mint pl. a megye más településeiben, továbbá az, hogy Szegeden a gazdasági struktúra kedvezett a női munkavállalók foglalkoztatására.

A város népességszám alakulását ha nyomon követjük a XVIII. század elejétől, akkor két jelentősebb visszaesést kell kiemelnünk. Az egyiket az 1949 évi népszámláláskor tapasztaltuk az 1941 évi adatokhoz viszonyítva, a másik pedig 1990 után következett be. Az utóbbiban a természetes szaporodás negatívvá válásán kívül a kibontakozó szuburbanizáció is szerepet játszik. (5. ábra.)

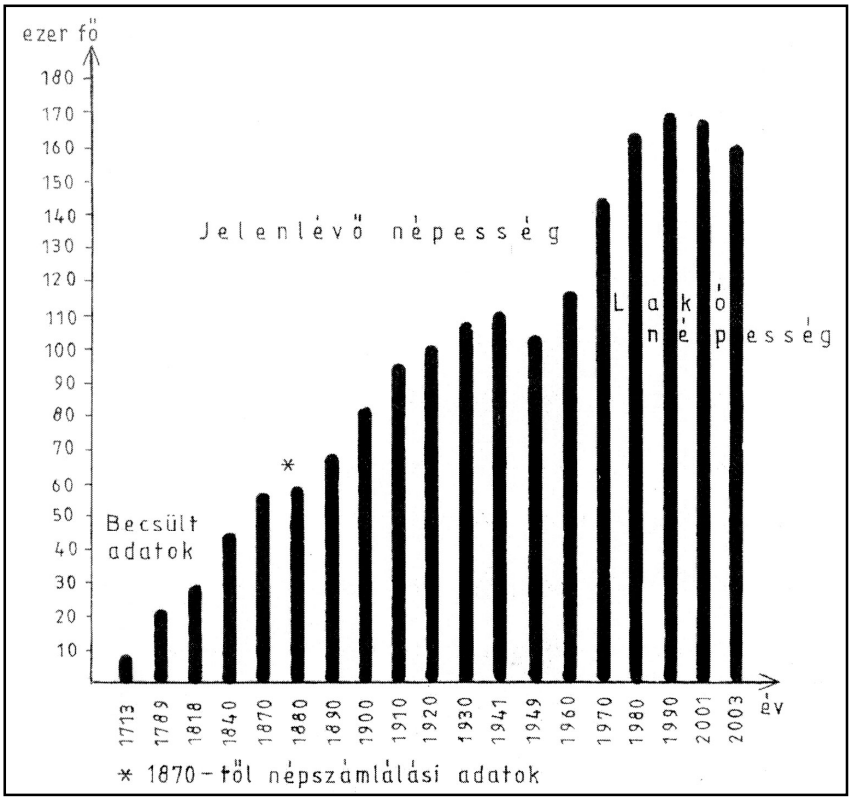

5. ábra. Szeged népességszámának alakulása (1713 – 2003)
(Forrás: Népszámlálás. Szerk.: Abonyiné Palotás J.)

A korstruktúra is egyre kedvezőtlenebbé válik. Míg az öregedési index 1949-ben 0,68 volt, addig 2000-re 1,11- ra emelkedett.

A város aktív keresőinek nemzetgazdasági ágak szerinti megoszlása fejlettséget tükröz. A mező- és erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak hányada csupán 2,0 %, az ipar, építőiparban 26,5 % és a szolgáltatás jellegű ágazatokban pedig 71,5 %. A szegedi lakosság szakképzettségi és iskolázottsági szintje messze az átlag feletti, ezért érthető, hogy a foglalkoztatottak több mint 50 %-os részarányát képezik.

Szeged kedvező logisztikai helyzetű, központi szerepkörének megfelelően fejlett infrastruktúrával rendelkező város. Nemcsak a régió, hanem az egész ország kiemelkedő szellemi központja. Színvonalas a város szellemi, kulturális, oktatási, pénzügyi, egészségügyi teljesítménye, innovációs készsége, logisztikai helyzete. Azonban a kedvező hármas határ közeli földrajzi fekvés és a fentiek sem voltak elegendőek kompenzálni a Kiskunfélegyházán inneni autópálya hiányát. Bár önmagában valamely település autópályán való elérhetősége nem elegendő a fejlődéshez, mert ezen kívül számos más tényező kedvező helyzetével kell, hogy párosodjon, de az autópálya hiánya egymagában elegendő a fejlődés lefékezéséhez. A lassú elérhetőség miatt nőtt a perifériкus jellege, kevesebb tőke áramlik be, lanyhul a befektetési kedv, s ezek tovagyűrűző negatív hatása rontja az általános helyzetet. Jelenleg úgy tűnik, hogy a közlekedés és a humán erőforrás a legfontosabb feltétele a tőke mellett a fejlődésnek, ezek pedig a közeljövőben várhatóan tovább javulnak. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás is kiváló lehetőségeket hordoz magában.

Szeged nemzetközi viszonylatban is kiváló egyeteme, kutatóintézetei, elismert tudósai és szakemberei, a felgyülemlő szellemi tőke, az ipari parkok kínálata, a logisztikai adottságok kiteljesedése, a turisztikai lehetőségek kiaknázása olyan potenciál, amellyel jól sáfárkodva városunknak új, vonzó arculata alakulhat ki, dinamikus fejlődés útjára léphet és sikeres, jól prosperáló régióközponttá válhat.

IRODALOM

Abonyi Gyuláné (1976): Szeged ipari specializációjának változása. Városépítés 5. 39. p.

Abonyiné Palotás Jolán (1991): Szeged néhány infrastruktúrális ágazatának összehasonlító vizsgálata. Gazdaság és Statisztika 2. 26. p.

Abonyiné Palotás Jolán (1991): Szeged Infrastruktúrális ellátottságának belső – városrészenkénti területi differenciáltsága. Földrajzi Értesítő. 40. évf. 3 – 4. sz. pp. 297 - 315.

Andó Mihály (2002): A Tisza vízrendszer hidrogeográfiája. SZTE Természet Földrajzi Tanszék. Szeged. 168. p.

Kiss Ferenc – Tonelli Sándor – Sz. Szigethy Vilmos (1927): Szeged. A Magyar Városok Monográfiája Kiadó Hivatala. Budapest. 423. p.
Krajkó Gyula – Mészáros Rezső (1990): A város szerkezete. In: Az urbanizáció térbeli folyamatai Szegeden. (szerk.: Mészáros Rezső) pp. 139 – 151.
Kristó Gyula (szerk.) (1983): Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig. Szeged. 98. p.
Lázár György (1896): A Sövényháza – Szegedi Ármentesítő Társulat Monográfiája. Szeged. 150. p.
Lechner Lajos (2000): Szeged újjáépítése. (Hasonmás kiadás) Szeged. 90. p. + mellékletek.
Reizner János (1900): Szeged története III. Szeged. 536. p.
Wagner Richárd (szerk.) (1939): Kogutowicz Károly emlékkönyv. Szeged. 542. p.

DR. EKÉNÉ DR. ZAMÁRDI ILONA

CENTRUM-PERIFÉRIA-VISZONYOK A MUNKAERŐPIACON AZ ÉSZAK-ALFÖLDÖN

Bevezető

A nyugat-európai országokban zajló empirikus munkaerőpiaci vizsgálatok igazolják, hogy mind a gazdasági ágazatok, mind a foglalkozások térrendeződésében kimutathatók a centrum-periféria viszonyok. Érvényesek-e a centrum-periféria összefüggések egy mindössze évtizede épülő piacgazdaság munkaerőpiacán, követi-e Magyarország a klasszikus piacgazdaságok elméleti alapvetéseit, vannak-e helyi sajátosságai? Részletes vizsgálat indult meg erről az Észak-alföldi régióban, amelynek néhány aspektusban már vannak eredményei. A fejlett piacgazdaságokban zajló folyamatok mellett ezeket ismerteti a dolgozat.

Az ágazatok és foglalkozások centrum – periféria megoszlása

A foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlása a gazdasági fejlődés során más és más. A mezőgazdaságot, mint legfőbb foglalkoztatót az ipar követte, majd napjainkban a szolgáltató szektoré a vezető szerep. A szektorális szerkezetváltások mindig azzal jártak, hogy foglalkozások épültek le és helyettük újak keletkeztek, s váltak tömegessé. Napjaink terciarizálódó munka világában hármas váltásnak vagyunk a tanúi, ill. résztvevői.

- Miközben az alapanyag-ipar szakmái, de pl. a nyomdászok, pékek, cipészek stb. kevesebben lettek, a programozók, adatfeldolgozók, kereskedelmi képviselők – és még lehetne folytatni a sort –, megszaporodtak.
- A társadalmi pozíció szerinti átrendeződés a második dimenzió. Az önállók száma visszaszorulóban, a nem önállóké emelkedőben van. A nem önállók között csökken a munkások és emelkedik az alkalmazottak és hivatalnokok száma. „Búcsú a proletariátustól” – mondják nyugaton.
- A harmadik vetületet a munkaspóroló technológiák masszív térhódítása képezi, amelyek a direkt fizikai munkákat nem igénylik, s megváltoztatták a munkatartalmakat. A tevékenységi folyamat olyan neveket kapott, mint kontrollál, megfigyel, beállít, beszabályoz, s visszaszorultak az emel, kalapál, súlyt cipel kifejezések.

A fentiekkel párhuzamosan megváltoztak a munkavállalók iránti képzettségi követelmények. Mindegyik gazdasági ágazat fokozódó mértékben alkalmaz magasan képzett munkaerőt még akkor is, ha ezzel párhuzamosan jelentős az alapfokon képzettek iránti igénye is. A fizikai robusztusságról a pszichikai teljesítőképességre tevődött át a hangsúly.
Ez a több területen történő váltás a munka világában erőteljes regionális különbségekkel zajlik az EU országaiban és a világ többi fejlett részén. A technikai innováció előhívta szerkezetváltás először meghatározott telephelyeken következik be, majd diffúziószerűen terjed. A globalizálódó világ centrumtérségeinek ilyen jellegű gyújtópontjai a globális városok, a perifériák pedig még akár érintetlenek is lehetnek a változásoktól.

Centrum-periféria különbségek a munkahelyek ágazati szerkezetében

Az ágagyatok centrum-periféria viszonyainak kifejezésre jutása a legerőteljesebb és a munkavállalókat leginkább érzékenyen érintő a jövedelmek területi különbségeiben. A mezőgazdaság határozott centrum – periféria növekedést mutat. Ez teljesen természetes, hiszen a primer szektor a falusi térségekhez kötődik, s paradox módon különösen erőteljes ez a kapcsolódás a gazdaságilag elmaradott, mezőgazdasági szempontból is kedvezőtlen adottságú (alacsony termőképességű talajok, lejtős területek, határmenti zónák stb.) perifériákon.

1. ábra: A munkahelyek ágazati szerkezete és centrum-periféria szerinti differenciálódása

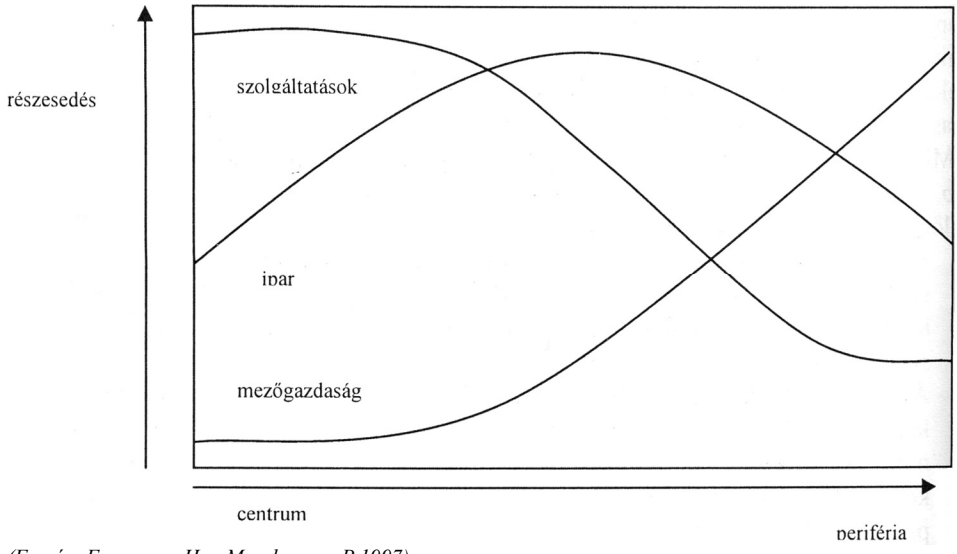

(Forrás: Fassmann, H. – Meusburger, P.1997)

A tercier szektor munkahelyei is határozott görbében emelkednek, csak éppen a mezőgazdaságéval fordított irányban, a perifériától a centrum felé haladva gyarapodnak erőteljesen. A szektornak ugyanakkor van egy erőteljes differenciáltsága. A közszolgálat munkahelyei (iskola, egészségügy) alig mutatnak centrum-periféria változásokat, hiszen ezeknek a szolgáltatásoknak egy szintje a jóléti államokban állampolgári jogon mindenkit megillet. Fenntartásuk, üzemeltetésük nem nyereségorientált, sőt nem is rentábilitás-orientált. Egész más a helyzet a profitorientált szolgáltató szektori munkahelyekkel. A pénz- és hitelügyek, a biztosítás és a gazdasági szolgáltatások cégeinek és vállalkozásainak nagy a centrum-igénye. Létkérdés számukra az első kézből való információhoz jutás, a személyes kontaktusok fenntartása a döntéshozókkal. A pénz- es hitelintézetek, amelyek igen erős vertikális hierarchiában működnek, s a perifériákon is jelen vannak, a csúcsot mindig a centrumokban tartják fenn. Ennek nemcsak a nemzetközi pénzpiacok elérhetősége az oka, hanem a méregdrága telephely a hitelképességnek is bizonyítéka.
A szekunder szektor görbéje eltér az előzőekétől. Az ipari munkahelyek a perifériákon viszonylag ritkán települnek. A centrum felé haladva megsokasodnak, a maximumot középen érik el, majd a centrumban ismét ritkák. A görbe futása a termék-ciklussal magyarázható. Az új termék bevezetésének nagy az innováció-igénye, felvevő piacra differenciált fogyasztói magatartású helyeken (a centrumban, városokban) számíthat. Minél érettebb (bevezetett, elfogadott, stabil piaccal rendelkező) a termék, annál inkább nyomul a periféria felé, mert terjeszkedik az üzem, tömegtermelésre rendezkedik be. Az alapanyag- és kitermelő iparok, valamint a hagyományos fogyasztóellátó iparok, mint a textilipar és élelmiszeripar inkább a perifériákon találhatók.

A munkahelyeket társadalmi pozíciók szerint áttekintve is erőteljes centrum-periféria viszonyok érzékelhetők (2. ábra)
A munkások munkahelyeinek részaránya a periféria felé növekszik. Az alkalmazottaké pontosan ellenkezően, a centrum felé tartva sokasodik meg. Tekintettel az alkalmazotti állások hierarchizáltságára, az mondható el, hogy a centrumban nemcsak az alkalmazotti munkahelyek száma, hanem a magasan képzett és vezető pozíciók mennyisége is növekszik. Minél magasabb a szakképzettség iránti igénye a munkahelynek, annál nagyobb a centrumhoz kötődés igénye is. A bürokratizált alkalmazotti munkahelyek (tanár, postás, stb.) azonban, szétterjedtek, nincs nagy centrum-periféria eltérésük. A hivatalnok, tisztviselő állások is egy enyhébb centrum-periféria esést mutatnak a közszolgálat mindenütt jelenlevősége okán. Az önállók szűk rétegénél sem tapasztalható radikális csökkenés a perifériák felé, annél inkább kimutatható ez a bevételeikben és jövedelmeikben.

2. ábra: A munkahelyek társadalmi pozíciók szerinti szerkezete és centrum-periféria viszonyai

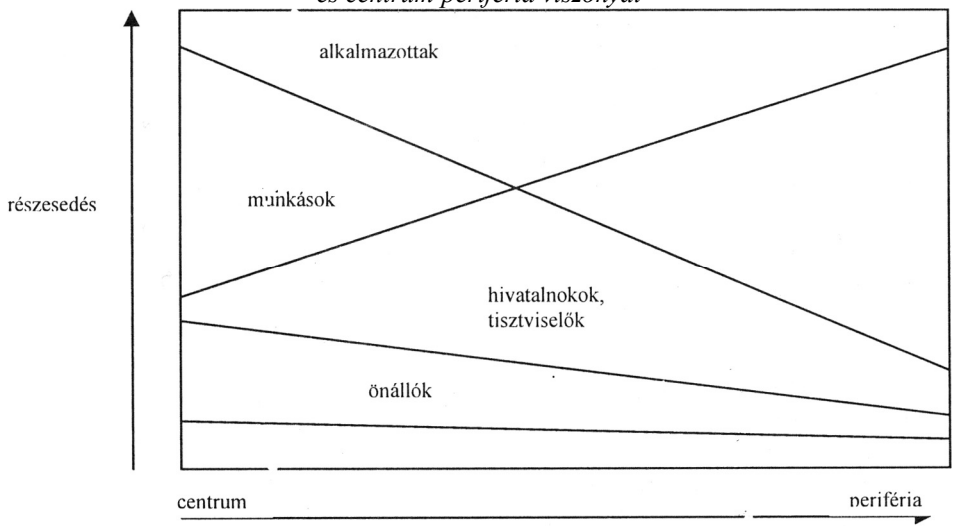

(Forrás: Fassmann, H. – Meusburger, P. 1997)

Végül a nyugati példákat emlegetve érdemes egy osztrák földrajzi foglalkozás- és életpálya-kutatás főbb megállapításait idézni a ínagyar viszonyokkal való rokon vonások okát. (Fassmann, H. 1993). Az ugyanazon képzettségben és foglalkozásban maradók csökkenő tendenciát mutatnak a perifériáról a centrum felé haladva. Megfordítva ez azt jelenti, hogy a periféria felé tartva erősödő mértékben maradtak a munkások az eredeti foglalkozásukban, a kishivatalnokok, alkalmazottak a sajátjukban. A perifériákon sokkal alacsonyabbak a foglalkozás és pozíció-váltó mobilitási lehetőségek, mint a centrum-területeken. Így evidens, hogy erőteljes centrum-periféria csökkenés mutatkozik a társadalmi emelkedést biztosító foglalkozási pozíciókban.

Az Észak-Alföldi régió perifériális helyzete

A Magyarországon belüli gazdasági fejlettségben mutatkozó különbségek alapján a régió egésze periféria-terület, a piacgazdaság kezdete óta a két leginkább kedvezőtlen helyzetű régió egyike. Itt a legkisebb mértékű a munkavállalási korú népesség foglalkoztatottsága, a legalacsonyabb az egy főre jutó hazai termék, s a legrosszabb helyzetben van a munkanélküliek magas aránya miatt is (1-3. tábl.).

1. táblázat
A munkavállalási korú népesség foglalkoztatási rátája a régiókban

Év	Közép-	Közép-	Nyugat-	Dél-	Észak-	Észak-	Dél-
1992	68,7	63,9	69,5	64,7	58,6	58,6	64,4
1993	64,6	61,4	67,9	59,8	55,7	54,0	60,0
1994	63,3	61,0	67,3	59,1	54,0	53,2	59,6
1995	63,1	59,5	65,6	54,5	52,5	51,7	59,6
1996	62,7	58,8	66,3	56,7	51,7	51,0	59,1
1997	62,5	59,7	66,5	56,3	51,5	50,4	59,8
1998	63,4	62,3	68,2	57,5	52,3	51,4	60.1
1999	65,6	65,0	69,5	58,8	54,1	53,7	64,3
2000	66,0	65,8	69,4	59,7	55,1	54,2	61,7
2001	66,8	66,1	68,8	58,5	55,5	54,8	62,0

(Forrás: Fazekas K. 2002)

2. táblázat
Az egy főre jutó GDP regionális különbségei az országos átlag %-ában

Év	Közép-	Közép -	Nyugat-	Dél-	Észak-	Észak-	Dél-
	Magyaro.	Dunántél	Dunántúl	Dunántúl	Magyaro.	Alföld	Alföld
1994	145,6	86,4	100,7	84,0	69,6	73,9	83,3
1995	144,3	90,5	102,9	81,6	72,9	71,2	83,2
1996	146,9	91,9	105,0	80,0	69,1	70,4	81,2
1997	149,1	96,0	105,2	77,6	67,3	69,1	77,9
1998	147,8	98,1	110,5	77,2	68,0	67,7	76.3.
1999	151,1	93,7	114,9	77,7	66,3	64,1	74,5
2000	152,2	100,5	1139	74,8	64,4	63,4	71,8

(Forrás: Fazekas K. 2002)

A periféria-helyzet a régiók között két tekintetben is szembetűnő. A mutatók időbeli változása vagy a rosszabbodó helyzet (foglalkoztatottsági arány és a GDP alakulása) irányába történik, vagy csökkenés esetén a többinél lassúbb ütem (munkanélküliség) jellemzi. A munkavállalási korú népességnek kevéssel több, mint fele a foglalkoztatott, de a foglalkoztatottsági ráta a ma felé haladva csökken. A GDP országos átlaghoz viszonyított arányával ugyanez a helyzet. 1994-ben az országos átlagnak közel háromnegyede volt a fajlagos mutató érté-

ke, ma pedig közel 40%-al marad el attól. Még kiáltóbb az ellentét, ha a Közép-magyarországi régió helyzetéhez mérjük az Észak-Alföldet. Az egy főre jutó GDP két és félszer nagyobb a centrum-területen, mint a periférián. A munkanélküliségi ráták különbsége még ennél is nagyobb, négyszeres.

3. táblázat
A regisztrált munkanélküliségi ráták regionális különbségei

Év	Közép-Magyaro.	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyaro.	Észak-Alföld	Dél-Alföld
1991	1,7	3,7	2,8	4,8	7,0	6,5	5,2
1992	5,7	10,4	7,2	10,8	15.7	15,0	12,2
1992	5,7	10,4	7,2	10,8	15,7	15,0	12,2
1993	8,0	12,8	9,1	13,1	19,1	18,2	14,7
1994	6,6	11,5	8,5	11,9	16,6	16,9	12,9
1995	6,3	10,6	7,6	11,7	15,6	16,1	11,5
1996	6,4	10,7	8,0	12.6	16,7	16,8	11,3
1997	5,6	9,9	7,3	13,1	16,8	16,4	11,0
1998	4,7	8,6	6,1	11,8	16,0	15,0	10,1
1999	4,5	8.7	5.9	12,1	17,1	16,1	10.4
2000	3,8	7,5	5,6	11,8	17,2	16,0	10,4
2001	3,2	6,7	5,0	11,2	16,0	14,5	9,7

(Forrás: Fazekas. K. 2002)

Az Észak-Alföld gazdaságának már a szocialista tervgazdálkodás időszakában kialakult a periféria-helyzetet garantáló karaktere. Országperemi fekvése mellett iparában a könnyű- és élelmiszeripari üzemek domináltak, s az átlagnál mindig nagyobb volt a mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban és a GDP-hez való hozzájárulásban egyaránt. A rendszerváltás a külkereskedelmi kapcsolatokat is átrendezte, amely mind földrajzilag, mind a gazdaság tekintetében keményen sújtotta az egész Alföldet. A külpiaci kapcsolatok keletről nyugatra fordultak, az áruszállítási útvonalból származó előnyöket az Észak-Alföld elvesztette. A keleti partner-kapcsolatok eliminálódása azonban azt is magával hozta, hogy megszűnt a kereslet az Alföld árutermelő mezőgazdaságának és élelmiszeriparának a termékei iránt. Tehát nem csupán a „leszálló ágazatok" szintere, hanem azoké is egyúttal, amelyek a megváltozott viszonyok között túlmérete-

zett, felesleges és kihasználatlan termelési kapacitásokkal rendelkeznek, következésképpen nem tudják foglalkoztatni a rendelkezésre álló munkaerőt.
Mindezt tetézi és súlyosbítja, hogy az átalakult, privatizált gazdaság nélkülözni kénytelen a külföldi tőkét, az jól körülhatároltan a Központi Körzetbe, a Nyugat- és Észak-Dunántúlra települ.

A Nyírbátori kistérség helyzete, gazdasága

Az Észak-alföldi régión belül a Nyírbátor központú kistérség helyzete az egyik legkedvezőtlenebb. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye déli részén foglal helyet, területe 12 %-át teszi ki a megye területének, 45 ezer lakosa 8 %-a a megye lakosságának. Húsz települést ölel fel, amelyek közül Nyírbátor és Máriapócs városi rangú.

3. ábra: A Nyírbátori kistérség földterületének megoszlása művelési ágak szerint 2000-ben (%) (Forrás: Kovács J. 2003)

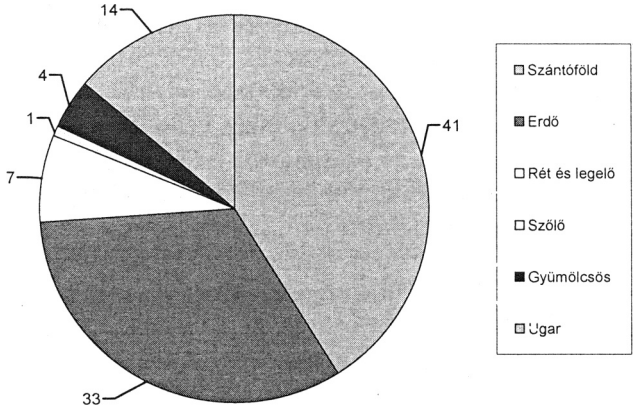

A kistérség gazdaságát a szocialista időszakban egyrészt a fővárosból és más ipari központokból kitelepített ipari üzemek – mint pl. a Csepel Szerszámgépgyártó Vállalat, vagy a Ganz Nyírbélteken –,ivásrészt a mezőgazdasági termelésre épülő élelmiszeripar és a nagyüzemi mezőgazdasál jellemezték. Külön kiemelendő a mezőgazdaságnak, mint jellegadó ágazatnak a szerepe (3. ábra)

A nyírségi homoktalajokon a szántók aránya alacsonyabb az 48 %-os országos értéknél, az erdők és gyümölcsösök részesedése viszont messze magasabb (az erdősültség 19 %-os, a gyümölcsösök aránya 1 %). A kistérség legfontosabb mezőgazdasági exportcikke az alma volt.
A mezőgazdaság aktív keresői a szocialista időszakban az összes foglalkozatott harmadát tették ki, arányuk a keresők között ma is extrémül magas, a 23 % mezőgazdasági foglalkoztatott négyszerese az országos átlagnak. Különösen annak a fényében különös ez az arány, hogy a keleti exportpiacok elvesztésével a mezőgazdasági termelés volumene a felére csökkent. Az ágazat ma menedék a munkanélküliség ellen.
A munkáltatók és munkavállalók körében végzett kérdőíves felmérés igazolta a periféria régión belüli perifériális helyzetet.
A munkáltatók körében az alacsony tőkeerejű, nagy piaci bizonytalansággal küszködő és alacsony foglalkoztatotti létszámmal dolgozó cégek a jellemzőek. Munkavállalói struktúrájuk döntő mértékben a fizikai foglalkozásokat öleli fel. Munkaerőszükségletüket nagyon könnyen ki tudják elégíteni a munkanélküliek régió-átlagot felülmúló tartalékseregéből. A könnyűipar néhány cége a textil és cipőfelsőrész készítő szakmákban mégis munkaerőhiánnyal küzd. Ennek a rendkívül alacsony keresetek az okai. A munkanélküli segély és szociális támogatás, illetve a közhasznú munkavégzés szerény anyagi juttatásait választják inkább a munkanélküliek, mint a sok munkával megszerezhető alacsony bért.
- A kedvezőtlen foglalkoztatási lehetőségek kedvezőtlen összetételű munkaerővel találkoznak. A foglalkoztatottak fele alacsonyabb munkakörben dolgozik a szakképzettségénél, amely alatt a szakmunkás képesítést kell érteni. Az alkalmi- és segéd-munkák dominálnak. A dolgozói érdekvédelmi szervezet meglétére vonatkozó kérdésekre mindenütt nemleges válasz született. A mobilitási esélyek nagyon kicsik, a munkavállalók kétharmada nem, vagy nehezen találna munkát az elbocsátása esetén. A rosszul fizetett és nem a képzettségnek megfelelő állásokhoz a „nincs jobb” helyzet miatt rendkívül erősen ragaszkodnak.
A munkaerőpiac működését a munkáltatók és munkavállalók „féloldalas” viszonya jellemzi. Miközben a munkáltató cégek nagyon nehezen tudják állni a piaci versenyt, a munkavállalóik fölött szinte korlátlan jogokkal rendelkeznek. A munkavállalók kiszolgáltatottsága szembetűnő.

Összegzés

A vizsgálat fő vonalai annak mentén rajzolódnak ki, hogy a piacgazdaság mögöttünk lévő évtizede konzerválta, sőt mélyítette az ágazatok és foglalkozások terén már a szocialista tervgazdaság idején is meglevő periféria-helyzetet.

IRODALOM

Ekéné Zamárdi I. 2001. A társadalomföldrajz új kutatási területe: a munkaerő piac földrajza. In: Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina Tom. 35. 57-67.

Fassmann, H. 1993. Arbeitsmarksegmentation und Berufslaufbahnen. Ein Beitrag zur Arbeitsmarktgeographie Österreichs. Beitrüge zur Stadtund Regionalforschung 11. Institut fiir Stadt- und Regionalforschung. Wien.

Fassmann, H. – Meusburger, P. 1997. Arbeitsmarktgeographie. Erwerbstátigkeit und Arbeitslosigkeit im rüumlichen Kontext. B.G,. Teubner. Stuttgart.

Fazekas K. (szerk.) 2002. Munkaerőpiaci Tükör. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. Bp.

Kovács J. 2003. Munkaerőpiaci vizsgálatok a Nyírbátori kistérségben. Debreceni Egyetem. Debrecen. Kézirat.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve 2002. KSH. Nyíregyháza

AUBERT ANTAL

AZ EGÉSZSÉGTURIZMUS REGIONÁLIS SZINTŰ FEJLESZTÉSE MAGYARORSZÁGON*

Bevezetés

A gyógy- és termálturizmus regionális szintű fejlesztésének és menedzselésének kezdete Magyarországon az ezredfordulóra nyúlik vissza. A 2001-től napjainkig tartó időszakban olyan jelentős, államilag is finanszírozott fejlesztések indultak meg a fürdők infrastruktúrájának megújítására, amelyek eredményeként már 2003-tól kiélezettnek nevezhető verseny indult meg a gyógy- és termálturisztikai piac újrafelosztásáért.
Ezt a folyamatot erősíti hazánk Európai Unióhoz való csatlakozása is, amely során a megújuló területi rendszerünkben kiemelt szerepet kapnak a régiók és a regionális jelentőségű fejlesztési törekvések (KÜHN, M. 1994).

1. Az egészségturizmus kínálati alapjai

Az egészségturizmus meghatározása régóta és hosszan vitatott kérdés mind szakmai, mind pedig kutatói körökben.
Az egészségturizmus tartalma igen széles lehet, összefoglaló néven tartalmaz minden, az egészséggel kapcsolatos utazási típust. Az egészségturizmusban a látogatók alapvető motivációja az egészségi állapot javítása (azaz gyógyítása), illetve annak megőrzése (betegségek megelőzése).
Egészségturisztikai kínálatunk az ország egyik legfontosabb idegenforgalmi vonzereje.
Számottevő természeti értékeink közül kiemelt figyelmet érdemelnek gyógyforrásaink, termálvizeink.
Nemzetközi összefüggésben hazánk az első öt termálvízben leggazdagabb ország csoportba tartozik, úgy mint Japán, Olaszország, Franciaország, Izland.

* A tanulmány a T 038282 sz. OTKA kutatási program támogatásával készült.

1. sz. táblázat. Magyarországhoz képest "követő" és a "piacvezető" egészségturisztikai piacok

Gyógyturizmus		**Wellnesz turizmus**	
Követő országok	*Piacvezető országok*	*Követő országok*	*Piacvezető országok*
Lengyelország	Ausztria	Románia	Svájc
Oroszország	Németország	Szlovákia	Franciaország
Románia	Olaszország	Horvátország	Olaszország
Szlovákia			

Forrás: PUCZKÓ L. 2002.

A táblázatban felsorolt országok közvetlen versenytársainknak tekinthetők, mivel mind egészségturisztikai kínálatukban, mind pedig keresletükben hasonlóak Magyarországhoz.
Az 1200 ***hévíz*** kutunkból 800 aktív, valamint ebből is 240 kút vize fürdésre és gyógyszernek is hasznosított. 147 ***gyógyvíz*** kutunk illetve forrásunk van és kb. 100 elismert ***ásványvíz*** kutunk működik.
A 360 db működő közfürdőinkben 1200 medence található, amelyből 600 termálvizes medence.
Rendelkezünk kb. 122 db gyógyfürdő intézménnyel, amelyből 71 gyógyfürdő, 46 GYÓGYSZÁLLÓ, 4 gyógybarlang és 1 mofetta.
Az egészségturizmus erőforrását jól érzékelteti, hogy 13 db gyógyhelynek minősített településünk van, amelyből 6 kiemelt gyógyhely (GELLAI I. 2003).

2. Az egészségturizmus fogalmi rendszere

Bár az egészségturizmust alkotó turisztikai termékek alapszolgáltatásainak köre igen összefonódó, hiszen vannak mind gyógy-, mind pedig a wellness turizmusban egyaránt megjelenő szolgáltatások, ennek ellenére a keresleti oldalon nem tekinthetünk el a motiváció-alapú felosztástól, azaz a gyógy- és a wellness turizmus meghatározásától.

2. 1. Gyógyturizmus

A gyógyturizmus gyógyászati szolgáltatóhelyen, illetve gyógyüdülőhelyen rendelkezésre álló szolgáltatások igénybevételét jelenti, jellemzően konkrét betegségek gyógyítása érdekében.
A tipikusan természeti gyógytényezőre (például gyógyvíz, gyógybarlang, mikroklíma, gyógyiszap) épülő gyógyászati és turisztikai szolgáltatások között a fő hangsúly a gyógyászaton van, amelyeket inkább csak kiegészítenek az általánosabb turisztikai szolgáltatások és vonzerők.

2. 2. Wellnesz turizmus

A wellness, amely egy, a well-being és a wholeness egyesítéséből létrehozott műszó, az átfogóan értelmezett (mentális, fizikai, biológiai) egészség összhangjának megteremtését célozza; és inkább kapcsolatos az életstílus megváltoztatásával, mint egy-egy konkrét betegség gyógyításával. Az egészségtudatos ember ugyanis életformájával, egészséges táplálkozásával, rendszeres testmozgásával járulhat hozzá egészsége megőrzéséhez, a betegségek megelőzéséhez. A wellnesz turizmus mindezen célokat elégíti ki összetett szolgáltatásaival, amelyek egyszerre szolgálják a fizikai állapot és állóképesség javítását, valamint a szellemi frissesség megőrzését.
A turista általában önkéntesen veszi igénybe a szolgáltatásokat, amelyek széles körből származhatnak, hiszen találhatunk közöttük tradicionális gyógyászati szolgáltatásokat éppúgy, mint spirituális programokat vagy sporttevékenységeket.

2. 3. Spa

A Spa-nak szinte országról-országra más-más tartalmat tulajdonítanak:

- Észak-Európában (például Finnországban vagy Izlandon) egy meleg vizes (élmény) fürdőt jelöl, míg
- Közép-Európában főképpen gyógyászati szolgáltatásokat kínáló (termál) fürdővel kapcsolatban használják, ugyanakkor
- az USA-ban, vagy Ázsiában bármely olyan szolgáltató hívhatja magát spa-nak, amely fizikai és/vagy mentális felfrissülést célzó szolgáltatásokat nyújt, akár termálvíz hiányában is (RÁTZ T. 2003).

Ma még szinte kizárólag csak a termál/gyógyvízre alapozott szolgáltatókat tekintik spa-nak. A kommunikációban a spa szóhasználat viszonylag ritkán található meg, leggyakrabban a medical/thermal bath vagy Kurzentrum kifejezésekkel találkozhatunk. Közös jellemzőjük a teljes egészség állapotának biztosítására való törekvés, a fizikai, szellemi és érzelmi szükségletek kielégítésével.

3. Az egészségturizmus hazai termékjellemzői

Az 1990-es évek második felétől a hagyományos értelmezésű gyógy- és termálturizmus új tartalommal töltődött fel. Bekerültek a köztudatba a wellness, fitness szavak, melyek mára már a belföldi vendég számára is jelentéssel bírnak. Az elmúlt évek turizmusfejlesztési gyakorlatában egyre jelentősebb szerepet kapnak a termál- és gyógyvizekre alapozott elképzelések, jellemzőek az ágazatot érintő és szaporodó számú fejlesztési koncepciók, programok, valamint a megnyíló források nagyságrendje is komoly növekedést mutat.

Az alábbiakban néhány, a két termék általános hazai jellemző tulajdonságait soroljuk fel:

- az ország gyógy- és termálturizmusa sem a szolgáltatások színvonalát, sem a fürdők technológia felszereltségét tekintve nem tartozik hazánk a világ élvonalába,
- a fürdőhelyi szolgáltatások viszonylag alacsony színvonalúak; a kiegészítő és a wellnesz szolgáltatások kínálata tovább fejlesztendő,
- a gyógy-, illetve kiegészítő szolgáltatások árszínvonala közepesnek minősíthető,
- a gyógy- és termálvíz hasznosítására a fürdők nagy értékű infrastrukturális háttérrel rendelkeznek, melyek értéke azonban felújítás és korszerűsítés hiányában csökken, így a fürdők egészségügyi és technológiai színvonala ma már nem megfelelő,
- Magyarországon a belföldi lakosság körében legkedveltebbek a „komplex fürdők" (gyógyító és szórakoztató szolgáltatásokat egyaránt nyújtani tudó fürdők),
- a fürdők nagy része szezonálisan működik,
- a legtöbb belföldi vendég a pihenés, szórakozás céljából keresi fel a fürdőket, míg a külföldiek körében hangsúlyosabban jelenik meg a gyógyulás, mint motiváló tényező,
- a szakorvosok, gyógytornászok, wellnesz szakemberek száma az igényekhez képest alacsony, de fejlődést mutat,
- a szolgáltatások nem szegmentáltak, marketing-szemléletváltásra van szükség.
- a költési színvonal alacsony,
- nemzetközi viszonylatban a gyógy- és termálturizmusban a szezonalitás csak kis mértékben érvényesül. Hazánk esetében ez a tendencia csak azon fürdők esetében mutatható ki, melyek jelentős számú gyógyszolgáltatást kínálnak. A fürdőhelyek szálláshelyei közül a gyógyszállók esetében jellemző a kiegyenlítettebb kapacitáskihasználtság.
- jellemzően a több generációt megcélzó fejlesztések kerülnek előtérbe. Hazánk esetében is kimutatható ez a tendencia a fejlesztések területén, azonban a jelen állapotot tekintve nem karakterisztikus a szolgáltatások szegmentálása.

A termál- és gyógyszállók általában valamilyen egészségügyi intézményhez kapcsolódnak, így egyidejűleg egészségügyi és idegenforgalmi feladatok megoldására képesek. A kezelés nem csak az egészségügyi kormányzat által ellenőrzött orvosi ellátás keretében történik, hanem természetes gyógytényezők (fürdőkúra, ivókúra, inhaláció) felhasználásával is.

Napjainkban 65 termál- és gyógyszálló működik, mintegy 6000 szobával és 12 ezer férőhellyel (KSH 2003.).

A termál- és gyógyszállók adatai mutatják: a kapacitás-kihasználás (70-80%), az árbevételek növekedési üteme és az eredményesség meghaladja az idegenforgalmi átlagot.
Az elmúlt évek fejlesztéseinek eredményeként az egészségturizmus a hazai turizmus meghatározó ágává vált, az egészségturizmus fejlesztési program sikeres megvalósítása hozzájárul Magyarország vonzerejének növeléséhez.

4. Az egészségturisztikai kínálat regionális képe Magyarországon

Magyarországon a Miniszterelnöki Hivatal és a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium foglalkozik a gyógy- és termálfürdőkkel (3. sz. táblázat).

3. táblázat. Magyarország idegenforgalmi régiói a gyógy- és termálturizmus piacán (2000-2001)

Régió	Látogatók száma (becslés)		Százalékos eltérés
	2 000	2 001	
Tisza-tavi régió	807 059	922 950	13%
Dél-alföldi régió	3 420 798	3 888 437	12%
Észak-alföldi régió	3 641 316	4 048 246	10%
Észak-magyarországi régió	1 492 778	1 413 000	-5%
Dél-dunántúli régió	2 157 210	2 078 970	-4%
Nyugat-dunántúli régió	2 083 150	2 203 186	5,5 %
Közép-dunántúli régió	444 262	462 232	4%
Balatoni régió	3 203 494	3 296 675	3%
Közép-dunavidéki régió	651 585	676 266	4%
Budapest	4 214 402	4 089 541	-3%
Összesen	**22 116 054**	**23 079 503**	**5%**

Forrás: GKM, MEH. 2003.

A számok alapján a piacot 22-23 millió fő képezi. Ők azok, akik egy belépőjegyet váltottak az ország valamely fürdőjébe. A meglehetősen nagy kereslet legjelentősebb része Budapesten, az Észak-Alföldön, a Dél-Alföldön és a Balaton régióban csapódik le. A legnagyobb részesedéssel bíró főváros a teljes piac több mint 17%-val rendelkezik, az erős középmezőnyben elhelyezkedő Dél-Dunántúl legjelentősebb riválisa a külföldi piacon Nyugat-Dunántúl. A zömében nyugatról jövő forgalom egyértelmű fő „megcsapolója” ez a régió, hiszen a messzebb fekvő és nehezebben megközelíthető Dél-Dunántúl komoly forgalmat veszít e szempontból kedvezőtlenebbnek ítélhető pozíciója miatt (1. ábra).

1. ábra. A hazai gyógy- és termálturisztikai piac százalékban mért felosztása a régiók versenyében (2001)

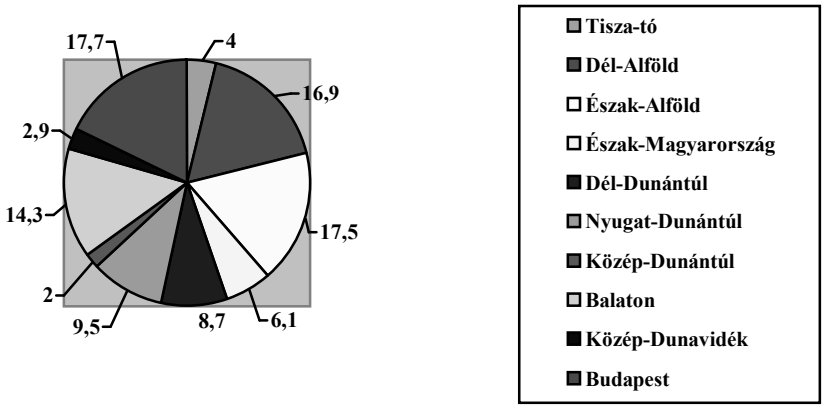

Forrás: GKM adatok alapján szerkesztette: Aubert A.- Miszler M. 2003.

A piacrészesedés 2001-es állapota várhatóan rövid időn belül is jelentőset változhat. Ennek oka pedig az, hogy 2001 és 2002-ben, és 2003-ban is jelentős állami forrásokat ítéltek meg fürdőfejlesztésekre, melyek egy része mára már befejeződött, míg egy részét két éven belül adják át.

5. Állami támogatások és várható hatásuk a piacrészesedésre

Az alábbiakban áttekintjük a megítélt állami támogatások nagyságrendjét, földrajzi eloszlását, a megvalósított fejlesztéseket, valamint ezek várható hatását a piacrészesedés változására (2. ábra).

2. ábra: A gyógy- és termálturizmusra szánt állami források földrajzi eloszlása (2001-2003)

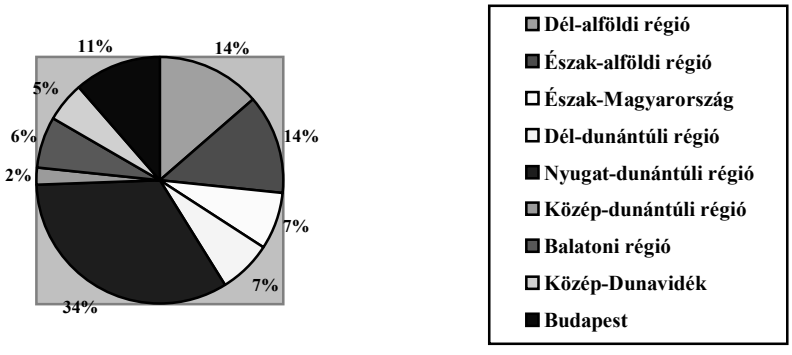

Forrás: GKM adatok alapján szerkesztette: Aubert A.- Miszler M. 2003.

Hazánkban kifejezetten gyógy- és termálfürdő építésére 2001-től napjainkig 30 milliárd forintot szánt az állam. A fejlesztések 9 régióban 57 települést érintenek. A fenti diagramból kitűnik, hogy a legnagyobb forrásokat a Nyugatdunántúli régió kapta, melyet a Dél- és az Észak-Alföld követ. Érdekesen alakul a 10% alatti részesedéssel rendelkező régiók fürdőépítésének állami finanszírozása. A hasonló nagyságrendű támogatások ugyanis a Balaton, Közép-Dunántúl, a Közép-Dunavidék esetében csupán 2-3 fürdőre vonatkoznak, míg a Dél-Dunántúlon 5 fürdő kapott támogatást. Vagyis a közel azonos támogatások több részre oszlanak, így a fejlesztések sem lesznek olyan átütő mértékűek.

Az államilag is finanszírozott fejlesztések eredménye általánosan az alábbiak szerint foglalható össze:

- az eddig is erősnek mondható, nemzetközi hírnévvel is rendelkező, tradicionális fürdők tovább erősödnek, így Hévíz, Hajdúszoboszló, Gyula, Harkány, Bük, Zalakaros, Debrecen és több budapesti fürdő,
- teljesen új, korszerű szolgáltatásokat nyújtó fürdők nőnek ki a földből, Sárváron, Zalaegerszegen, Győrben, Szentgotthárdon, Kehidakustyánban Marcaliban , Sikondán…,
- míg a legtöbb fürdő az elhalaszthatatlan beruházások mellett kisebb-nagyobb fejlesztéseit tudja megvalósítani, és ezzel próbál a hazai és nemzetközi elvárásoknak megfelelni.

A fejlesztések nyilván komoly hatást fognak kifejteni hazánk és az egyes régiók fürdőinek keresletében. A befejeződött új fejlesztések után a vezetők már most kedvező tendenciákról számolnak be, miközben továbbra is tart a szakma attól, hogy a sok fejlesztett fürdő egymás elől veszi el majd a vendéget. Látható tehát, hogy *a fejlesztések jelentős nyomást fejtenek ki a fürdőkre* abban a tekintetben, hogy a beruházások miatt bekövetkezett eladósodottságuk és a nagy verseny miatt jelentős energiát kell fordítani ugyanakkora vendégszám megtartására, vagyis egy kiéleződő versenyszituáció kezd kibontakozni a piacon.

Látni kell közben azt is, hogy a fejlesztések eredményeként a fürdők zömében a korszerű szolgáltatások bevezetésével, új létesítmények kialakításával jelentős *többletkapacitások* keletkeztek, melyek miatt nem elég a meglévő vendégkör megtartása vagy nagyobb költésre ösztönzése, hanem egyre több vendégre van szükség, miközben a szolgáltatások ára jelentősen emelkedik.

A régiók közötti versenyben igen érdekes folyamatok alakulhatnak ki. A komoly támogatásokat kapó régiók közül Nyugat-Dunántúl és Budapest szerepe meghatározó. E két régióban ugyanis részben tradicionális, vagyis ismert üdülőhelyeket találunk, részben pedig földrajzi elhelyezkedésük és jó közlekedési pozíciójuk miatt kiválóan alkalmasak a külföldi forgalom megkötésére. A többi régióban egy-két település tűnhet csupán ki, míg a fürdők zöme inkább a belföldi vendégek fogadására fog berendezkedni. A tendencia már most is érezhető, hiszen a szinten tartó fejlesztések nem elegendőek az elsősorban nyugatról jövő külföldieknek és az egyre igényesebb belföldi keresletnek.

IRODALOM

Kühn, M.(1994): Fremdenverkehr und regionale Entwicklung, Gesamthochschule, Kassel.

Puczkó L. (2002): Az egészségturizmus marketingkoncepciója. In: Turizmus Bulletin VI. évfolyam 2. sz. Budapest, pp. 3-24.

Gellai I. (2003): Az egészségturizmus szerepe – nagyságrendje Magyarországon. In: Egészségturizmus (szerk.: Aubert A. - Csapó J. 2004), PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 68-85.

Rátz T. (2003): Zennis és Lomi Lomi, avagy új trendek az egészségturizmusban. In: Turizmus Bulletin, 2001/4. Budapest.

Aubert A. – Miszler M. (2003): A regionális szintű termékfejlesztés –és menedzselés elméleti keretei a gyógy-és termálturizmusban. In: Egészségturizmus (szerk.: Aubert A. - Csapó J. 2004), PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 3-30.

GKM és MEH statisztikák a gyógy-és termálturizmusról, 2003.

KSH 2002 és 2003. évi adatsorai

1. melléklet. A turizmus rendszere és környezete

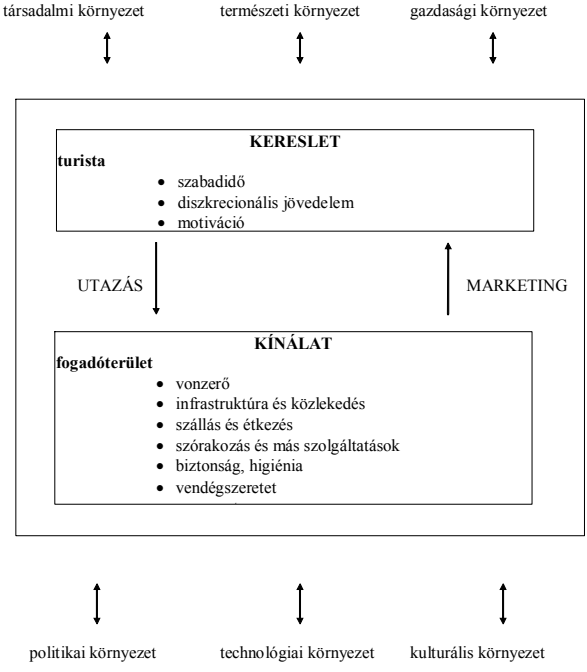

Forrás: Lengyel M. 1994

DR. HANUSZ ÁRPÁD

AZ EURÓPAI UNIÓ TURIZMUS POLITIKÁJA (KAPCSOLÓDÁSI PONTOK A FALUSI ÉS ÖKOTURIZMUS TERÜLETÉN AZ EURÓPAI CSATLAKOZÁS UTÁN)

Miután a konkrét csatlakozásunk dátumáig (2004. május 1.) a hatályos szerződések nem tartalmaztak külön turizmus címszót vagy fejezetet, az Európai Uniónak a turizmust illetően nincs világosan meghatározott turizmus politikája. Ez természetesen csak feltételezés, de valószínűsíthető, hogy mindez azért történhetett, mert a turizmus nagyon sok szállal kötődik a földrajzi környezethez, a kistérségekhez és ezen a területen viszont határozott szabályozás jellemzi a fejlett tagállamokat. A korábbi szabályozással ellentétben egy hangsúlyos területfejlesztési politika érvényesül, amely magába foglalja a turisztikai fejlesztéseket is, mint az életminőség javításának egyik lehetséges eszközét. A turizmusra tehát az általános elvek és szabályok érvényesek, és a vele kapcsolatos gyakorlati tevékenységre csak azok alapján, illetve a kiemelt területekre kidolgozott politikák végrehajtása során - azok részterületeként - kerül sor. A szubszidiaritás elvét (miszerint a döntéseket a közösségen belül mindig az állampolgárokhoz legközelebb álló szinten kell hozni, tehát az EU nem avatkozik be olyan témákba, amelyek nemzeti, regionális vagy helyi szinten kezelhetők) a turizmust illetően a különböző tagországok eltérő módon értelmezik. (1)

A turizmus helye és szabályozása az Európai Unióban

„A turizmus és a vendéglátás sok esetben nehezen definiálható fogalmak, ezért az Unió sem tudott megvalósítani egy kifejezetten az ágazatra szabott, annak valamennyi aspektusát felölelő intézkedési, szabályozási rendszert. Ennek megfelelően nem létezik sem közös, sem pedig közösségi turizmuspolitika. Ez azt jelenti, hogy az uniós szabályok, intézkedések meghatározásakor az EU a turizmus szempontjait nem tartja közvetlenül szem előtt. …egy-két ágazati irányelvtől, rendelettől eltekintve az általános elvek és szabályok érvényesek.”(2)

A turizmus gazdasági hatása az Európai Unióban igen jelentős, amit az Európai Statisztikai Hivatal, illetve a WTO adatai, valamint az Európai Bizottság kimutatásai is igazolnak:

- a 2001. évi világturizmus 462 milliárd dolláros forgalmának közel felét Európa bonyolította, és ennek a forgalomnak a 85%-a az EU tagállamaiban történt (WTO);
- a 2002. évi turistaérkezések 57%-a is a kontinensre irányult, és itt realizálták a nemzetközi turizmusból származó bevételek közel felét;
- a világ 10 legnépszerűbb turisztikai fogadóhelyéből 5 az Európai Unió tagja (Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Egyesült Királyság, Ausztria);
- az Unióban közvetlenül 8, közvetetten mintegy 20 millió munkaerőt foglalkoztatnak a turizmus területén (EU Bizottság).

E néhány adat alapján is látható, hogy Európa, az Európai Unió a világ turizmusának egyik főszereplője, ha nem a központja. A legújabb statisztikai adatok ugyan arról tanúskodnak, hogy a világ és Európa turizmusból származó bevételeinek arányaiban eltolódás figyelhető meg azért Európa meghatározó szerepe továbbra is érvényesül. A kontinensen belül azonban igen eltérő az egyes országokban – így az EU tagországok esetében is – a turizmus gazdasági-, politikai-, társadalmi szerepének a megítélése.

A turizmus nehezen „mérhető" ágazat, csak bonyolult statisztikai kimutatásokkal, ún. szatelitszámla rendszerrel hasonlítható össze a nemzetgazdasági jelentősége más ágazatokéval. Talán ebből is adódik, hogy az egyes tagországok fejlettségi szintje és hagyományai, kormányaik fejlesztési-stratégiai elképzelései és idegenforgalmi szabályozása is igen eltérő.

Az előbbiek alapján vizsgálódva három „érdekcsoport" különíthető el: a fejlett gazdaságú, elsősorban küldő országok (pl.: skandinávok, Egyesült Királyság); a fogadó országok (mediterrán országok), amelyek nemzetgazdaságának a turizmus nagyon fontos tényezője; valamint az ún. küldő-fogadóországok (pl.: Ausztria, Franciaország, de ma már a csatlakozott Magyarországot is ide sorolhatjuk).

Mindezekből következik, hogy „közösségi szinten meglehetősen lassú az előrehaladás, és az EU jelenleg nem rendelkezik kompetenciával a turizmus területén. Turizmussal kapcsolatos tevékenységét ennek következtében nem a folyamatosság és a konzisztencia, hanem a széttöredezettség és az eseti történések jellemzik – alapvetően más közösségi tevékenységek kiegészítő részeként."(3)

Az Európai Unió intézményrendszerét az 1. sz. ábra szemlélteti.

A turizmus az Európai Bizottság Vállalkozási Főigazgatóságának felügyelete alá tartozik, amely a turizmusért felelős egységgel (D/3. Tourism Unit) együtt folyamatosan folytat tárgyalásokat az ágazat képviselőivel a turizmust befoyásoló politikáról.

1. ábra. ***Turizmus az Európai Unióban***

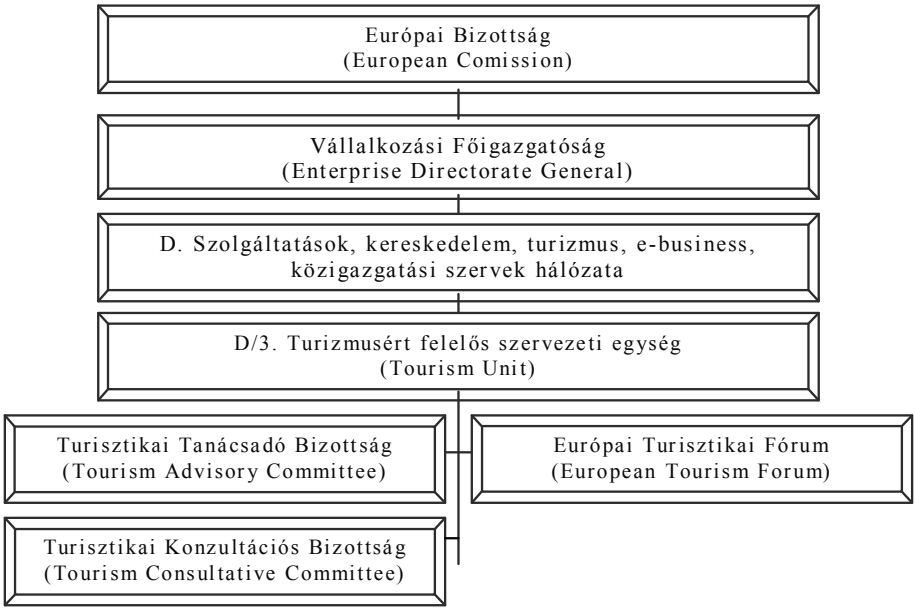

Forrás: Európai Unió organogrammja

Ezt a munkát három csoport segíti:

A Turisztikai Tanácsadó Bizottság (Tourism Advisory Committee), a Turisztikai Konzultációs Bizottság (Tourism Consultative Committee), valamint a Európai Turisztikai Fórum (European Tourism Forum).

A Turisztikai Tanácsadó Bizottságot 1986-ban hozták létre, és olyan hivatalnokokból áll, akik az egyes tagországok turizmusért felelős közigazgatási szervének tisztviselői. Ez a bizottság évente egyszer ülésezik, döntéshozatal céljából.

A Turisztikai Konzultációs Bizottság a turizmusért felelős szervezeti egységből és különféle, kis- és középvállalkozások széles körét reprezentáló szakmai szervezetekből áll össze. A tagok évente néhányszor találkoznak, lehetőséget teremtve az Európai Bizottság számára, hogy a turizmus ágazat képviselőivel megvitathassa saját tevékenységét.

Az Európai Turisztikai Fórum viszonylag új testület, 2001. végén jött létre azzal a céllal, hogy az ágazat tagjai megvitathassák az őket érintő legfontosabb témákat, ill. hogy a szakma Európai Unión belüli rangját és szerepét növeljék. A tagok vállalkozások és társadalmi szervezetek, valamint a turizmusért felelős európai, nemzeti, regionális hatóságok képviselői. (A Fórum 2002. évi rendezvényén már magyar vállalkozások is képviseltették magukat.)

A turizmust érintő legfontosabb intézkedések az EU-ban

Az Európai Uniós intézkedések zöme nem kifejezetten a turizmusra irányul, de nagyon sok olyan van köztük, ami összefügg vele. Ezeket az intézkedéseket három nagy csoportba oszthatjuk: gazdaságra, a turisták érdekeinek védelmére, ill. a bel- és igazságügyi vonatkozású intézkedésekre.

1. Gazdaság és turizmus

- közösségi versenypolitika: egyenlőség elve (pl. fúzió tiltása), állami támogatások és intézkedések ellenőrzése;
- a belső piac és a turizmus: szolgáltatások szabad áramlásának biztosítása (pl. kereskedelemre vonatkozó irányelv);
- költségvetésre vonatkozó irányelvek és szabályok: ÁFA, speciális adókulcsok;
- közlekedés: polgári repülésre vonatkozó intézkedések (pl. a repülőgép üzemanyag jövedéki adója), integrált légiirányítás bevezetése;
- szociálpolitika, foglalkoztatás: programok, akciótervek (a szezonalitás kiegyenlítésére való törekvések);
- információáramlás elősegítése: külön irányelv a statisztikai adatok gyűjtésére;
- oktatás, képzés, szakképzés: programok, akciótervek (pl. SOCRATES, LEONARDO, öko- és fenntartható turizmus);
- szakma specifikus kiadványok, füzetek: „…helyes gyakorlata” c. útmutatók megjelentetése;
- biztonság (pl. tűzvédelem);
- egészségpolitika és turizmus: információs rendszer működtetése (fertőzések, járványok elkerülése);
- környezetvédelem és turizmus: fenntarthatóság (pl. vizek védelme), zajszennyezés (légiközlekedés);
- természeti és kulturális örökség védelme (támogatások);
- régiós politika, vidékfejlesztés: a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap (támogatások).

2. A turisták érdekeinek védelme

- az euró bevezetése és a hozzá kapcsolódó intézkedések;
- kölcsönös elismerés elve (a több leányvállalattal, társirodával rendelkezőknek el kell ismerni egymás rendszerét);
- fogyasztóvédelem: pl. timesharing, légiutas biztosítás, utazási csomag, biztosítékok…

3. Bel- és igazságügyi kérdések és a turizmus

- szolgáltatás: jogi tranzakció megvalósítása, vagyis kezelni kell a határon átnyúló vitákat (az EU szabályozza, hogy mikor melyik ország bírósága az illetékes, szorgalmazza a peren kívüli megegyezést);
- büntetőjog és turizmus (szexturizmus, gyermekpornográfia).

Az előzőekben leírtakból is látható, hogy az Európai Unió intézkedései sok helyütt kapcsolódnak a turizmushoz.

A kifejezetten a turizmusra irányuló intézkedések nem túl nagy múltra tekintenek vissza: közösségi turizmuspolitika hiányában csak a nyolcvanas évek végén, ill. a kilencvenes évek elején születtek meg az első olyan döntések, amelyek közösségi szinten kezelik a turizmus aktuális és hosszabb távú kérdéseit.

Időrendben áttekintve a következő, turizmust érintő tevékenységeket kell feltétlenül megemlíteni:

- 1986: a Turisztikai Tanácsadó Bizottság (Tourism Advisory Committee) létrehozása, a Tanács döntése konzultációs és együttműködési eljárás kialakításáról a turizmus területén (86/664/EGK);
- 1986: a Tanács ebben az évben további intézkedéseket hoz még kifejezetten a turizmus területén: ajánlás a szállodákban elhelyezett egységes információkról (86/665/EGK); döntés a szállodák tűzbiztonságáról (86/666/EGK); határozat a turizmus kedvezőbb szezonális és földrajzi megosztásáról (1986. december 22.);
- 1990: az Európai Tanács ezt az évet a turizmus évének nyilvánította (89/46/EC), ráirányítva a figyelmet az európai kontinens turizmusban betöltött szerepére;
- 1990: Tanács irányelve az utazási csomagról, az üdülési csomagról és a túracsomagról (90/314/EGK);
- 1990-től 2 éves programok indítása a turizmus statisztikájának fejlesztése érdekében (a Tanács 90/665/EGK döntése alapján);
- 1992-ben a Maastrichti Szerződés 3. t) cikkelye elismeri, hogy az Unió megvalósítását célzó tevékenységnek a turizmuspolitikára is ki kell terjednie;
- 1992: a Szerződés 235. cikkelye alapján a Tanács határozatával (92/241/EEC) elfogadja az első akciótervet a turizmus támogatására;
- 1993-95: az első turisztikai Közösségi Akcióterv megvalósítása (92/42/EC). A program célkitűzései: a turisztikai szektorral kapcsolatos ismeretek javítása, a tagországok turizmussal kapcsolatos intézkedéseinek összehangolása. Ez utóbbin belül konkrét javaslat a szünidők széthúzására (a jobb és egyenletesebb kapacitáskihasználtság érdekében). Külön foglalkozott az akcióterv a kulturális, a falusi, a szociális és az ifjúsági turizmussal.
- 1995: a Bizottság elfogadja a „Zöld Könyv az Unió szerepéről a turizmus területén” c. dokumentumot, amelyben az akcióterv tapasztalatai és a turizmus területén bekövetkezett változások alapján kijelölik azokat a középtávú tennivalókat, amelyek a turisztikai kínálat szélesítését, minőségének javítását, folyamatos fejlődésének biztosítását szolgálhatják.
- 1995. november 23-án elfogadják azt az irányelvet (95/57/EC), amely a statisztikai adatok gyűjtéséről (pl. határstatisztika, belföldi utazási szokások, szatelitszámla készítése) intézkedik. E direktívának a bevezetése bonyolult, hosszadalmas folyamat.

- 1996: a Tanács határozatot hoz az Euro-Mediterrán együttműködésről a turizmust illetően; az Európai Bizottság kidolgozza a turizmus támogatására az első többéves (1997-2000) program tervezetét (PHILOXENIA). A többszöri egyeztetés azonban nem járt sikerrel, és végül a programot a Tanács elvetette.
- 1996-97: a Kormányközi konferencia ismét elhalasztja a döntést a turizmusról.
- 1998. május: a XIII. DG támogatásával Landudnóban szervezett konferencia Agenda 2010 címmel ajánlásokat fogad el a kis- és középvállalkozások számára a turizmus területén.
- 1998. július: Mayrhofenben (Ausztria) Európai Turizmus Fórumot szerveznek „Integrált Minőség-menedzsment a Turizmusban" címmel, amelyen a Bizottság energia, Euratom, kis- és középvállalkozás, valamint turizmusért felelős tagja előadásában felvázolja az EU tevékenységét és mozgásterét a turizmus területén.
- 2001: létrejön az Európai Turisztikai Fórum.
- 2002: az Európai Tanács elfogadja az európai turizmus jövőjéért címet viselő határozatot (2002/C 135/01), amely célul tűzi kis a tagországok együttműködését a turisztikai ágazat növelése és fenntartható fejlesztése érdekében, kiemelt szerepet szánva a Turisztikai Tanácsadó Bizottságnak (Tourism Advisory Committee) az ágazat fejlesztési irányainak meghatározásában, valamint a tagországok közötti turisztikai célú együttműködés elmélyítésében. (5)

Az itt felsorolt, közvetlenül a turizmust érintő intézkedéseken kívül számos olyan szabály és határozat létezik az uniós jogalkotásban, amely indirekt módon hat a turizmus területére is. Ezeket az intézkedéseket tovább csoportosíthatjuk aszerint, hogy az ágazat melyik részterületére irányulnak: a turistára, a turisztikai ágazatra vagy a turizmus erőforrásaira.

Az ágazat és a turisztikai erőforrások bővítésére, fenntartható fejlesztésére számos terv, program létezik uniós szinten.

Az EU turizmus területén érvényesülő kompetenciájának meghatározása nem csupán a szektor rendkívül összetett és nehezen behatárolható volta miatt okoz nehézséget, hanem azért is, mert végső soron az állam turizmusban játszott szerepének sokat vitatott témájához kapcsolódik. Az egyes országok megítélése e kérdést illetően rendkívül eltérő. Valóban nehéz egyezségre jutni az állami beavatkozás mértékéről és formáiról egy olyan ágazatot illetően, amely viszonylag új (a turizmus a XX. század második felében vált tömegjelenséggé), résztevékenységeivel a természeti- és kulturális környezethez, valamint szinte az egész nemzetgazdasághoz kapcsolódik (ahol minden hagyományos ágazatnak megvan a maga felelős minisztériuma), ugyanakkor szervezésében a magánszektor főszerepet játszik. Bár sok országban a turizmus legfelsőbb irányítószerve egy – a többi ágazatéval egyenrangú – önálló minisztérium, a legutóbbi időben kétségtelenül jellemző a növekvő privatizáció és az állam szerepének mérséklődése a turizmus területén. (4)

Hazánk turisztikai lehetőségei. Helyünk a nemzetközi turizmusban

Magyarország a WTO 2003-as adatai szerint a 12. helyen található a nemzetközi turistaérkezések rangsorában. Ugyanakkor a turisztikai bevételek rangsorát tekintve World Travel & Tourism Council (WTTC) becslése szerint 2003-ban a turizmus ágazat hozzájárulása Magyarország GDP-jéhez (a multiplikátor hatások figyelembe vételével) 1866,9 milliárd forint, ami 10,4%-os részesedést jelent. Az ágazat 2004-ben közel 401700 munkahelyet biztosít a magyar gazdaságban, azaz csaknem minden tizedik munkahely a turizmusnak köszönhető.

Magyarország image

Az egyes országok lakói földrajzi távolságuk és Magyarországgal való történelmi, politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatuk függvényében igen eltérő képpel rendelkeznek hazánkról. Már a nyugat-európai országokban is jellemzően igen kevéssé ismerik Magyarországot, Közép-Kelet-Európában ezzel szemben – részben a közös történelmi múltnak köszönhetően – az emberek jóval többet tudnak, és pozitívabban vélekednek Magyarországról.
Aki már ismeri hazánkat, jellemzően igen pozitívan vélekedik az országról, mert a Magyarországra látogatók sok esetben „kellemesen csalódnak". A hazánkban már jártak jóval részletesebb ismeretekkel rendelkeznek, a Magyarország-kép elemei között szerepel Budapesten kívül a művészet, a kultúra, a zene és az építészet, a táj, a folyó (Duna), a gyógyfürdők, a kellemes klíma, az atmoszféra és a jó ár/érték arány, valamint a kelet-európai országok vonzereje.
Megállapítható, hogy a Magyarország-imázs elemei között hangsúlyosan jelenik meg történelmünk, a kommunizmus, a szegénység és az alacsony életszínvonal. Gazdag történelmünkből több országban is az imázs elemét képezi az Osztrák-Magyar Monarchia. A társadalom és az emberek szempontjából pozitív, egységesen megjelenő elem a vendégszeretet, a vendégszerető emberek. Az országon belül kiemelten a főváros, Budapest ismert, ezt követi a Duna és a Balaton. A földrajzi elhelyezkedés tekintetében a kelet-európai imázs dominál a közép-európaival szemben. A Magyarország-imázs a vendégszeretet mellett a tájkép, a természet tekintetében a legegységesebb, a szép tájak és természeti értékek ismertek. Országképünk meghatározó elemeit képezik a kultúra és a kulturális értékek is, ezen belül a hagyományok, a népművészet, a zene és az építészet. A gasztronómia ezzel ellentétben már nem minden országban van jelen, a magyar ételek általánosságban, a magyar borok, a paprika és a gulyás azonban – különösen a Magyarországot ismerők körében – több országban megjelenik. A legtöbb negatívum a turisztikai kínálatnál, infrastruktúránál jelenik meg: a nem megfelelő minőségű és mennyiségű szolgáltatás, program, szálláshely vonatkozásában. Pozitívumként emelendő ki a kedvező ár/érték arány. A „Paprika-Puszta-Gulyás" hármasa továbbra is meghatározó a Magyarországról kialakult képben, azonban ez egyre inkább kiegészül az egészségturizmussal, az öko turizmussal és falusi turizmussal.(5)

A megvédendő ökológiai környezet

Azzal, hogy a Római Klub publikálta a Massachusetts Institute of Technology (MIT): „A fejlődés határai” című tanulmányát, az emberiség számára széles körben ismeretessé vált, hogy a tapasztalható exponenciális növekedés miatt milyen kritikus helyzetbe került Földünk. A bűnös levegő- és vízszennyezés, a termőföldek gondatlan beépítése, a rendelkezésre álló természeti kincsekkel folytatott rablógazdálkodás komoly mértékben zavarja a természeti egyensúlyt, aminek súlyos következményei lehetnek az emberiségre. Az ökológia - mint az élet és környezete kapcsolatának tana - az emberi túlélés meghatározó elemévé vált.

A turizmus természetszerűleg függ a természeti adottságainál fogva vonzó környezettől. Az idegenforgalomnak az ökológiai környezettől való függősége sokkal nagyobb mint a többi gazdasági ágazaté. A „táj” lerombolása, aminek elemei a föld, a vizek, a levegő, a növények, az állatok, valamint a különböző jellegű emberi alkotások, hosszabb-rövidebb idő alatt az idegenforgalom tönkretételéhez vezet.

A környezetvédelem általános célkitűzésének ily módon - a turizmus szempontjából is - a következőnek kell lennie: össze kell hangolni egymással egyrészről a fejleszthető természeti lehetőségek megengedett terhelését, másrészről a technika, a gazdaság, a jólét és a szabadidő fejlesztését.

Ehhez meg kell tenni azokat az intézkedéseket, amelyek a bioszférát elemeivel, a talajjal, vízzel, levegővel, klímával, növényzettel és állatvilággal együtt hosszú távon optimálisan fenntartják és fejlesztik. Ennek során figyelembe kell venni, hogy a megengedett terhelés nem állandó érték. Meg kell kísérelni az emberi tevékenységeknek a fejleszthető természeti lehetőségekre gyakorolt hatásait oly módon összehangolni, hogy az egész bioszféra - amelyhez az ember is hozzá tartozik - hosszú távon ne csak fenntartható, hanem fejleszthető is legyen. A környezet terhelése alatt a természeti viszonyok változását, azaz főleg az emberek, állatok és növények életfeltételeinek mennyiségi és minőségi romlását értjük.

Az idegenforgalom számára legfontosabb minőségi terhelések a következők: a levegő, a vizek és a talaj elszennyeződése, a zaj, a táj beépítése, valamint feldarabolása és ezzel a táj képének lerombolása.

A környezetnek az idegenforgalmat közvetlenül érintő - legjelentősebb mennyiségi terhelése -az üdülési területek idegen célra történő igénybevétele. A turizmus keretében a környezetvédelmet főleg területrendezéssel illetve területtervezéssel és a kibocsátások csökkentését vagy megelőzését szolgáló intézkedésekkel lehet megvalósítani.

A turisztikai tevékenységek döntően kihatnak a környezetre, ha az idegenforgalmat mint tömegjelenséget tartjuk szem előtt. Különösen egyértelmű a természeti környezet illetve az ökológia és az idegenforgalom kölcsönös összefonódása és függősége. A tágabb turisztikai fejlesztés ökológiai problematikája egyre több állampolgárban tudatosodik és megfelelő politikai akciókhoz vezet. Ez fokozottan beszűkíti a turisztikában a felelősök döntési mozgásterét.

Az utóbbi években egyre inkább követelik az úgynevezett szelíd turizmust, az olyan idegenforgalom fejlesztését, amely magával hozza a táj, a pihenés és a gazdasági értékalkotás közötti egyensúlyt, és összhangban van a természeti-, társadalmi- és kulturális környezettel, és amelyet a tájjal való kíméletes bánásmód jellemez. A falusi turizmus azzal, hogy fejlesztésében szem előtt tartja a fenntartható fejlődés elvét, kiváló lehetőséget biztosít arra, hogy az ökoturizmus feltétel rendszerének megfeleljen. Az ökoturizmus falusi környezetben történik, de a résztvevői mindenképpen igénybe veszik a falusi turizmus szolgáltatásait.

A manapság sikeres koncepcióként elismert minőségi turizmus a fent ismertetett környezetet az idő és tér viszonyában foglalja magába. Az Európai Unió kiemelten kezeli az ökorégiók kialakítását, és a kialakítandó területeken fontos szempont kell hogy legyen a fenntartható fejlődés olyan formája, amely az ott lakók számára egy folyamatos életminőség javulást is eredményez. Azok a kezdeményezések, amelyek az ország legkeletibb kisrégióiban elkezdődtek ezen elvárásnak igyekeznek mindenben megfelelni. Csak bízni lehet abban, hogy a természeti értékek megőrzése és a hagyományos gazdálkodási módok újraélesztése szorosabbra fűzi a kapcsolatot. Az ökorégió gondolata az ökoturizmus és a falusi turizmus között, és ez a tevékenység további támogatást élvez az elkövetkező években.

Lehetőségek a falusi turizmus fejlesztésében

Az EU-ba való csatlakozás miatt is egyre fontosabbá vált saját értékeink kiaknázása, illetve sokak anyagi körülményei nem teszik lehetővé a külföldi nyaralást, ennek következtében nő a kereslet a falusi turizmus iránt, és ha az emberek csak néhány napot akarnak pihenni, akkor inkább a természeti környezetben vágynak, főleg a zsúfolt városokban élők.

A turizmus területfejlesztő hatása, különös tekintettel a falusi turizmusra

Hazánknak a világ legnagyobb idegenforgalmi piacán kell helytállnia. Az országnak versenyképessé kell válnia és ez azt jelenti, hogy jogharmonizációt meg kell teremtenünk, az infrastruktúrát -, a szállodaipart fejleszteni kell- és jelentős mértékben kell termékfejlesztést szorgalmazni, hiszen a szállás és a fejlett infrastruktúra még nem elegendő turisztikai vonzerő.

Valamennyien érdekeltek vagyunk abban, hogy már a fejlesztési célok meghatározásának folyamatában részt vegyen a fejlesztésben érdekelt összes szereplő (állam, önkormányzatok, vállalkozók, lakosság). Fontos, hogy a fejlesztések ne csupán költségvetési, esetleg nemzetközi forrásokra támaszkodjanak, hanem egyéb - a fejlesztésben közvetve vagy közvetlenül érdekelt - források is feltárhatóvá és bevonhatóvá váljanak.

Akkor érünk el eredményt, ha az ország „turistabarát” lesz és minden polgár saját aktivitásával hozzájárul a települések és a környező területek harmonikus fejlődéséhez, egyben a nemzet felemelkedéséhez. Semmiféle állami jó szándék nem képes helyettesíteni a helyi kezdeményezéseket. A települések polgárai jobban ismerik saját igényeiket, kívánalmaikat, így a területfejlesztés célja elsősorban ezek támogatása és elősegítése lehet.

A falusi és agroturizmus szervezetei úgy próbálják befolyásolni a vidék turizmusának fejlődését, hogy megszervezik a termékek felvásárlását, a helyben történő színvonalas feldolgozását és értékesítését, beindítva ezzel a „helyi exportot”. A hagyományos gazdálkodási módok újraélesztésével feledésbe merült termékek újrakészítésének a feltételei teremthetők meg, biztosítva ezzel a természet értékeinek megóvását. A vidék munkahelyteremtő, munkaerő-megtartó és jövedelemtermelő lehetőségeit nagyban növelheti a falusi turizmus feltételeinek a megteremtése és az erre alapozott idegenforgalmi szervezés. Mindez a mezőgazdasági, idegenforgalmi, népművészeti, vendéglátóipari és egyéb szolgáltató ágazatok együttes és összehangolt tevékenységeként lehet igazán eredményes.

A turizmus jelentőségét egyrészt a nemzeti összterméken belül elfoglalt szerepe, másrészt az országról alkotott kép fontossága húzza alá. A turizmus fejlesztését az ágazat összetett, strukturált kezelésével lehet megvalósítani. A turizmus a legszorosabb összefüggésben van a területfejlesztés kérdéseivel.

Abban az esetben, ha egy terület fejlesztésében a turizmus hatását vizsgáljuk, akkor azokat a szempontokat kell előtérbe helyezni, amelyeket a terület értékeinek megvédése és a fenntartható fejlődés alapelemeinek megtartása mellett a térségben lakók életminőségének javításához hozzájárulnak. A területfejlesztési pénzeszközök egy részét közvetlenül a turizmus fejlesztését célzó tevékenységekre kell fordítani. Kiemelt szerepet kapnak azok a területek, ahol hazánknak jól látható előnyei vannak (gyógyturizmus, ökoturizmus, aktív turizmus). Ugyanakkor nagyon fontos a kedvező területfejlesztési hatású belföldi turizmus fejlesztése is. Javítani szükséges a mezőgazdasághoz kapcsolódó falusi turizmus feltételein is.

Egy konkrét példa a turizmus területfejlesztő hatására: Szatmárban a Falusi turizmus szervezésében létrejött a „Szilvaút Egyesület” és rendszeresen rendeznek gasztronómiai fesztiválokat. A szilvalekvár, az aszalt szilva a szilvapálinka olyan termékek, amelyek a hazai és külföldi piacon jól értékesíthetők. A rendezvények ráirányították a figyelmet a termékekre, majd megindult annak kereskedelme, létrejött a „helyi export”. Mára a terület szilvatelepítései indultak meg, hiszen kevés a szilva a tevékenységek folytatásához. Munkalehetőség, munkamegosztás, népességmegtartó erő növekedése figyelhető meg a térségben. A komplexitás mellett fontos a terület természeti erőforrásainak megőrzése, hiszen a térség a történelmi idők során ártéri gyümölcsöseiről volt híres, ahol megvalósult az ökogazdálkodás, a természettel való harmonikus együttélés.

Ezen hagyományok újraélesztése a hagyományos gazdálkodás beindítása az a kapcsolódási pont, amely lehetővé teszi a falusi és ökoturizmus kapcsolódását szorosabb együttműködését.

A falusi turizmus hatása a vidék felzárkóztatására

Azáltal, hogy az ország aprófalvaiban is fogadnak vendéget, a legkisebb településeken is képesek meghonosítani a turizmust, bővítik országunk idegenforgalmilag értékes területeit, s ezzel is csökkentik a kiemelt üdülőterületek vagy idegenforgalmi központok túlterheltségét. Új tájegységeket vonnak be a turizmusba; ez ott munkaalkalmat jelent, a helyben megtermelt mezőgazdasági és ipari termékek értékesítési lehetőségeit bővíti, a szolgáltatások iránti keresletet fokozza, tehát sokrétű fejlődés előmozdítója. Ösztönözheti a települések városiasodását, modernizálódását. A vendégek és vendégfogadók közötti személyes kapcsolatok révén az emberek-országok közötti személyi kapcsolatok is kiteljesednek, megerősödnek. A külföldről jött vendég egy másik világ kulturális értékeivel, szokásaival is megismerteti a falusi-vendéglátó családot.

SWOT elemzés

A falusi és agroturizmus SWOT elemzése

ERŐSSÉGEK	GYENGESÉGEK
➢ Élő hagyományok ápolása ➢ Hagyományos magyar vendégszeretet ➢ Kapcsolt termék: gasztronómia és bor, lovas kultúra	➢ Hatékony marketingtevékenység hiánya ➢ Nyelvtudás és szakmai alapismeretek hiánya ➢ Komplex programcsomagok hiánya ➢ A turisztikai szolgáltatás a szállásadásra korlátozódik
LEHETŐSÉGEK	**VESZÉLYEK**
➢ Népművészeti interaktív programok bővítése ➢ A sokszínű népi kultúra promóciója ➢ Újjáéledő népi kismesterségek és hagyományok összegyűjtése ➢ Saját előállítású termékek védjeggyel történő ellátása ➢ A biogazdálkodás népszerűsítése ➢ Tematikus utak kialakítása ➢ Agroturizmus bevezetése ➢ Az Internet használata	➢ Infrastrukturális hiányosságok ➢ Falusi lakosság elszegényedése, elöregedése ➢ Élő hagyományok elhalása ➢ Önkormányzatok forrásszegénysége ➢ Helyi közösségek passzivitása ➢ Minősítési rendszer ellenőrzésének hiánya

Forrás: Magyar Turizmus Rt.

Az ökoturizmus SWOT elemzése

ERŐSSÉGEK	GYENGESÉGEK
➢ 3 nemzeti parkunk a világörökség része ➢ 3 Európa diplomás terület ➢ Bioszféra rezervátumok, nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyek ➢ Erős szakmai szervezet ➢ Turisztikai szakemberek a nemzeti parkokban	➢ Effektív marketing kommunikáció hiánya ➢ Komplex programcsomagok hiánya ➢ Infrastrukturális hiányosságok: kiszolgáló létesítmények, fogadóbázisok ➢ Ökoturisztikai irányelvek hiánya (fogadóképesség, maximált látogatószám)
LEHETŐSÉGEK	**VESZÉLYEK**
➢ Az ökoturizmus piaci bevezetése ➢ Média kampány ➢ Komplex programcsomagok kialakítása ➢ Termékfejlesztés: tanösvények, bemutatóhelyek, erdei iskolák ➢ Öko-szálláshelyek kialakításának ösztönzése	➢ Versenytársak intenzív marketing tevékenysége ➢ Forráshiányos önkormányzatok ➢ Helyi közösség passzivitása ➢ Hazai környezettudatos magatartás elmaradása a fejlett országokhoz képest

Forrás: Magyar Turizmus Rt.

IRODALOM

1.) *Dr. Fekete M.:* A turizmus alapja. 2003. (kézirat)

2.) *Kovács B.:* Turizmus az Európai Unióban – Személyek szabad áramlása, Európai Füzetek 52., MEH – KüM, 2004

3.) *Dr. Lengyel M.:* Turizmus stratégia / Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz, KIT Budapest, 1999).

4.) *Dr. Lengyel M.:* Az Európai Unió turizmussal kapcsolatos tevékenysége egyes tagországok tapasztalatai tükrében. I. rész. Turizmus Bulletin III. évf. 2. szám.

5.) *Magyar Turizmus Rt.:* Nemzeti turizmusfejlesztési Stratégia. 2004.

6.) *Miniszterelnöki Hivatal, Nemzeti Fejlesztési Terv, MeH NFTH, Budapest, 2003*

7.) *Kovács B.:* Turizmus az Európai Unióban: GKM Turisztikai Hivatal 2003.

8.) *Horváth Z.:* Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés 2003.

PRISTYÁK ERIKA*

ÁRTÉRI ERDŐK ÉS ÁRTÉRI GYÜMÖLCSÖSÖK A SZATMÁR-BEREGI SÍKSÁGON ÉS ADALÉKOK AZ IDEGENFORGALMI HASZNOSÍTHATÓSÁGÁHOZ

Síksági ártéri erdők az alföldi nagyobb folyók mentén, időszakosan vízelöntésnek kitett területen, öntéstalajon alakultak ki. A mély fekvésű hullámtereken a bokor-füzesek és a fűz-nyár ártéri erdők, magasabb fekvésekben a keményfás tölgy-kőris-szil erdők a természetes állomány. A cserjés erdők változó szélességben övezik a folyók mindkét partját, holtágakat vesznek körül.

Az árterek és az ármentes mezotájak (életkamrák) eltérő termelési szerkezete a természetföldrajzi feltételrendszer különbözőségéből fakadt, jelzi a termelő tevékenység racionalitását (Frisnyák 1992).

Az ártér a folyó völgyének az a része, amely tudatos emberi védekezés nélkül árvizek alkalmával elöntés alá kerül. Az árvízvédelmi töltés az ártereket két részre osztja: a folyó és a töltés közötti, továbbra is elöntés alá eső területet hullámtérnek, a töltésen kívüli területet mentesített ártérnek nevezzük. A Tisza-völgyben ma mintegy 100 000 hektár hullámtér található. Az ártéri erdők meghatározó része a hullámtéren található, de a gátakon kívül is találunk erdőket, amelyek a területfejlesztésbe a védettséget is figyelembe véve inkább bevonhatók. Az ország ártéri erdőterületének 1/3-a (19 ezer ha) a Tisza mentén húzódik, ami erdeink mindössze 1,1 %-a.

A szatmár-beregi ártereken ma is találhatók még ezekből az erdőkből és az úgynevezett dzsungelgyümölcsösökből, melyek jelentősége egyre inkább felértékelődik. Ezen erdők és gyümölcsösök területét, fajta-összetételét, jelenlegi állapotát és hasznosíthatóságát vizsgálom.

Erdőtervezés, erdőfelügyelet

Az erdők jelenlegi állapotát a természetes biológiai folyamatok és a több évszázados emberi tevékenység alakították ki. Az 1879. évi erdőtörvény az egységes igazgatás megteremtésével mérföldkő a hazai erdőgazdálkodás történetében. Azóta még három erdőtörvény született: 1936-ban, 1961-ben és 1996-ban. Az 1997. január 1-től érvényben lévő legújabb erdőtörvényünk címében is jelzi az erdőkkel kapcsolatos társadalmi elvárások megváltozását: az 1996. évi LIV. törvény: „Az erdőről és az erdő védelméről”, az erdőt nem elsősorban nyersanyagtermelő „üzemnek”, hanem fenntartandó és fejlesztendő igen összetett életközösségnek tekinti.

* Nyíregyházi Főiskola TTFK Földrajz Tanszék, tanársegéd; levelező PhD-hallgató

Az állami erdőgazdálkodás jelenlegi szervezete: az ország 1,9 millió hektár erdejéből a 19 ÁPV Rt. erdőgazdasági társaság és a 3 HM erdőgazdasági Rt. 1063 ezer hektár állami erdőt és egyéb földterületet kezel. Feladatuk a kincstári erdők fenntartása, a közcéloknak is megfelelő erdőgazdálkodás. Határaikat az erdőtájakhoz és a megyékhez igazodva alakították ki. Hagyományosan többnyire e határokhoz igazodik az állami erdőfelügyelet területi struktúrája is.

Az erdőterv az erdőtömböket erdőtagokra, azokat erdőrészletekre osztja. Az ország bármely erdőrészlete egy községnévvel, tagszámmal és erdőrészletjellel azonosítható (pl. Tarpa 5A). Az erdőtag a terepen jól azonosítható természetes vagy mesterséges vonalakkal határolt, összefüggő, 20-100 ha nagyságú erdőterület. Az erdőrészlet a tervezés alapegysége: általában összefüggő erdőterület, melynek termőhelyi (klíma, talaj, vízviszonyok) és faállományviszonyai többé-kevésbé azonosak. Az erdőtervezés és erdőfelügyelet feladatát 1997. január 1-től 10 helyi igazgatósága útján egy szervezet, az Állami Erdészet Szolgálat látja el (internet-2). Megyénk erdői a Debreceni Igazgatóság Nyíregyházi Erdőfelügyeleti Osztályába tartoznak.

A gazdálkodás az Állami Erdészeti Szolgálat által 10 évenként elkészített és megújított erdőgazdálkodási tervek alapján történik. A védett területek esetében a természetvédelmi hatóság véleményének figyelembevételével hagyják jóvá. Az erdővagyon egyik fő mérőszáma a fakészlet. Ennek nagysága az erdőgazdasági társaság által kezelt erdőkben az 1986. január 1-én megállapított 187 millió m^3-rel szemben 1998-ban 198 millió m^3 volt. Az egy hektárra eső fatömeg 1986-ban 192 m^3, 2002-ben 208 m^3. Az elmúlt 10 év alatt a fakészlet tehát 11 millió m^3-rel, az egy hektárra eső fakészlet 16 m^3-rel gyarapodott (internet-1).

A gazdálkodás általi erdőfenntartás legfontosabb bázisa a megtermelt faanyag értékesítése. Ez a forrása az erdőfelújításnak, a természetvédelmi erdők fenntartásának, az infrastrukturális beruházásoknak, a közjóléti üzemeltetésnek. Árnyoldala a faanyagból származó bevétel kizárólagosságára vezethető vissza az is, hogy az erdőgazdálkodóra különösen nehéz terheket ró a természetvédelmi szabályozás. Az erdőkben nincs természetvédelmi vészhelyzet, a legtermészetesebb ökoszisztémák közé tartoznak. A kitermelt erdő felújítását az erdőtörvény szigorúan előírja, mely vonatkozik a magánterületekre is. Melléktevékenységek közül legnagyobb jelentőségű a vadgazdálkodás és a vadászat. Az erdőgazdaságok alig több mint 1,2 millió hektár területen gyakorolják a vadászati jogot. Árbevétele főként a szarvas, dámvad, őz, vaddisznó és madarak vadászatából származik. Az erdőgazdasági társaságok által kezelt erdők több mint 35 %-a, 335 ezer hektár esik védett természeti területre. A természetvédelmi korlátozások alá eső erdőterületek mintegy 90 %-át az állami erdőgazdasági társaságok kezelik *(1. táblázat)*.

Megyénkben 107 703 ha erdő található (a megye területének 18 %-a), ebből 32 152 ha állami erdő, a többi, 75 551 ha, ami 70 %-ot tesz ki; magán, szövetkezeti és közösségi tulajdonú. A Bereg erdeinek nagy része a Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzethez tartozik.

1. táblázat. Erdőterület és a tulajdoni szerkezet változása Magyarországon

	1990		1995		1996		1997	
	ezer ha	%	ezer ha	%	ezer ha	%	ezer ha	%
Állami	1157	68,9	1041	60,5	1032	59,4	1048	59,6
Szövetkezeti	515	30,6	190	11,1	176	10,2	144	8,2
Magán	9	0,5	480	27,9	520	29,9	555	31,6
Közösségi	–	–	9	0,5	8	0,5	9	0,5
Összesen	*1681*	*100*	*1720*	*100*	*1736*	*100*	*1756*	*100*

A Tisza menti erdők a folyószabályozás befejeztéig

A folyószabályozást megelőzően Tiszabecstől Szegedig a Tisza átlagos esése 3,3 cm/km volt. A kis esés miatt a víz sebessége csökkent, a kanyarulatok viszonylag lassan vándoroltak. A lassú vízfolyás, a gyakori tavaszi árvizek és a nagy kiterjedésű állandó vízfelületek folyamatos, az erdők szempontjából kiegyenlítettnek nevezhető vízellátást biztosítottak. Az elárasztásokat szegélyező magasabb térszinteken a termőhelyi adottságok kedveztek a terület beerdősülésének. Így a mocsarak, a morotvák és a lapályok szigeteit és partjait – ha azt az ember nem bolygatta – előbb-utóbb fás vegetáció borította el. Becslések szerint a mai Nagyalföld területének 2/3-át hajdan nagy kiterjedésű erdők uralták. Az erdőket az ember fokozatosan irtani kezdte. Kezdetben azért, mert szántóföldet és legelőt akart a természettől elhódítani. Az erdők égetése és tartós legeltetése nagymértékben csökkentette kiterjedésüket. Jelentősen csökkent arányuk a török uralom alatt is. A XIX. század második felében 300 méter alatti domborzati szinteken az Nagy-Magyarország erdőállományának 10 %-a helyezkedett el *(1. ábra)*. Ekkor Bereg vármegye erdősültsége 20-30 % közötti (Frisnyák 1992).

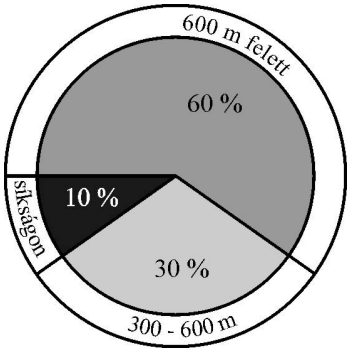

1. ábra. Az erdőterület megoszlása 1890-ben domborzati szintek szerint. Frisnyák S. ábrája nyomán

A folyamszabályozás során a szűk hullámtérbe szorított Tisza szélsőséges vízjárásához a természetes erdőtársulások képtelenek voltak alkalmazkodni. Vásárhelyi terveinek megfelelően a szabályozás keretében 112 kanyart vágtak át a Tiszán, s így a Tiszaújlak és Titel közötti Tisza-szakasz 1212 folyókilométer 729 km-re csökkent. (Dobrosi 2002.) A beavatkozásokat megelőző tiszai ártér 38500 km^2-nyi kiterjedése 1800 km^2-re csökkent. Az átlagos árvízszint a hajdani állapothoz képest 2,5-3,5 méterrel emelkedett. Tiszaújlak–Vásárosnamény folyószakasz eredeti hossza 87,2 km-ről 54,5 km-re csökkent, 15 db átvágás történt, ami összesen 10,5 km.

A XIX. század végétől a jobb termőhelyeken a természetszerű erdőtípusokat a fatermesztő ültetvények váltották fel *(2. ábra)*. A rossz termőhelyeken és a nehezen kezelhető, az év nagy részén vízzel borított területeken továbbra sem folyt intenzív erdőgazdálkodás, a háborítatlan területeken a természetes megújulásnak köszönhetően az őshonos fafajú erdők összterülete állandó maradt. A fatermesztés céljából történő nemes-nyár ültetvényeket kezdetben javarészt a felhagyott szántók és a rétek helyére telepítették. Az ártéri erdőterület növekedéséhez nagyban hozzájárult az is, hogy XX. század elején a védtöltések folyó felőli oldalán, a hullámverés csökkentése érdekében füzeseket telepítettek. Az ember tevékenységének egyéb negatív hatásai ellenére még mindig gazdag élővilág maradt itt fenn. (Dobrosi-Szabó 2002).

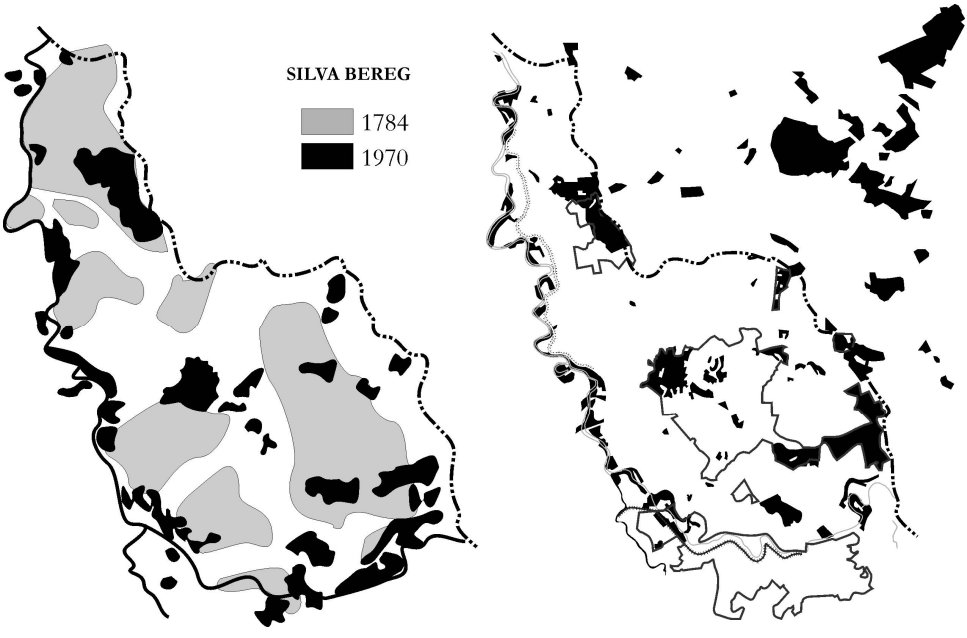

2. ábra. A Bereg erdőségei a múltban (Frisnyák S. nyomán) és 2003-ban
(a második ábrán a körülhatárolt részek védettterületek).

A síksági ártéri erdőtársulások

Egykor még a sertésmakkoltatás is elterjedt volt: a hajdan Silva Bereg névvel jelölt beregi síkföld erdőterület, magában foglalja a Tisza mindkét partját, elterül a hegyek aljáig és benyúlik a folyók, elsősorban a Borsova mentén a hegyek közé. Az erdőt szeszélyesen kanyargó holt folyómedrek és mocsarak szaggatták meg. Mocsarai a sertések nyári tartását, makkos erdői a hízlalást biztosították. A rideg sertéstartás szempontjából táji egységnek tekinthető területet – a XVIII. századot megelőző időről – jól meghatározzák a birtokosok közt a makkos erdők birtokáért és az elhajtások miatt folytatott perek (Csiszár 1998)

A Hármas Kistükör című verses iskolai földrajzkönyv, amely néhány soros rigmusokban jellemzi az ország megyéit és amelyet több mint száz éven keresztül tanítottak az iskolákban, Bereg megyéről ezt írja:

„Vég Bereg vármegye szomszéd Ugocsával
Igen büszkélkedik Munkátsnak várával.
Itt Vári, Beregszász, Helmecz falujával
*Bővelkedik **makk**al s kormos **almá**jával”*

Természetes állományok

I. Tölgy-köris-szil ártéri erdők (más néven keményfaligetek): A folyamszabályozások előtt az árterek középmagas és magas térszintjeinek ez volt a jellemző erdőtársulása. E társulás leggyakoribb fafajai a kocsányos tölgy, magyar kőris, mezei szil, vénicszil, mézgás éger és helyenként a gyertyán. A folyamszabályozások után ez az erdőtársulás visszaszorult. A mentett oldali területeken jórészt kiirtották, a hullámtereken belül pedig a megváltozott árvízi magasság miatt a felújulásuk vált lehetetlenné. A Felső-Tisza szakaszon vannak még ilyenek, lentebb nincsenek *(3. ábra)*.

II. Fűz-nyár ligeterdők: Az árterek mélyebb fekvésű területein kialakuló pionír erdőtárulás, a hullámtér legelterjedtebb állománya. E társulás leggyakoribb természetes fafajai a fehér nyár, a fekete nyár, a fehér fűz és a törékeny fűz, jól bírják a szélsőségessé vált hidrológiai viszonyokat.

III. Bokorfüzek: Az árterek mélyebben fekvő részein kialakuló pionír társulás. Több formája létezik, legelterjedtebb a mandulalevelű fűz bokorfüzese. E társulás egyedüli élőhelye a Tisza mente.

A Tisza hullámterében Dobrosi és munkatársai vizsgálata szerint 14 olyan fásszárú növényfajt találunk, amely ott *tájidegen*, többségük nem is európai. Valamennyinek jelenleg is létezik ültetvénye, vagy már korábban kivadult „önállósította” magát. Ültetvények: akác, gledicsia, keskenylevelű ezüstfa, fekete dió, vörös tölgy, szomorúfűz, nemesített nyárak, nemesített füzek, bálványfa, kaukázusi dió, mamutfenyő. Kivadult fajok: amerikai kőris, zöld juhar, gyalogakác, amerikai vadszőlő. Különös veszélyt a kivadult fajok jelentenek, agresszív terjeszkedésükkel elveszik az életteret a természetes társulásoktól, másfelől lehetetlenné teszik az erdő vagy faültetvény telepítést.

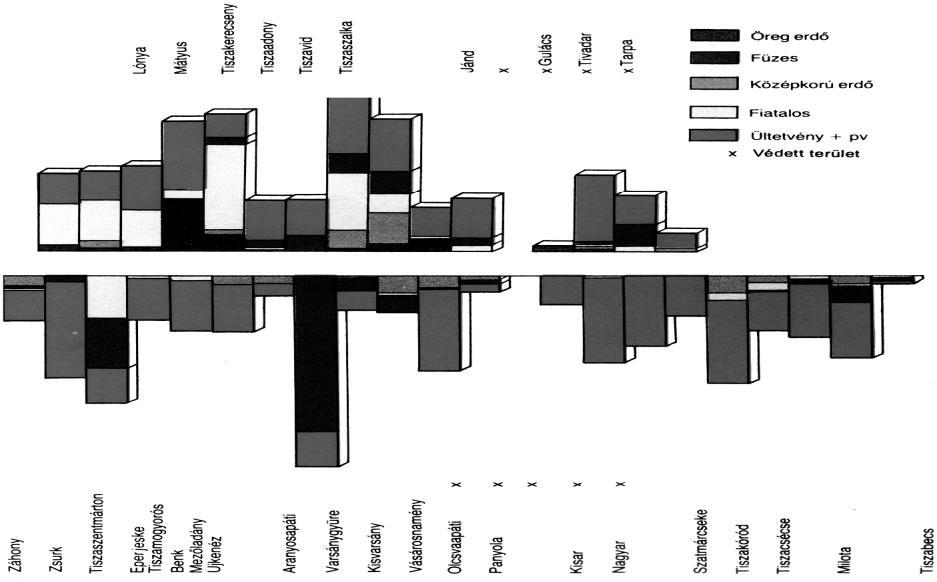

3. ábra. A Felső-Tisza szakasz erdőtipusainak eloszlása (Dobrosi–Haraszthy–Szabó 1993)

Védett területek a folyók mentén

Természetvédelmi területeink jelentős része folyók mentén helyezkedik el. A hazai hullámtereken, melyek az ország területének 1,6 %-át teszik ki, fészkelő madárvilágunk (201 faj) döntő többsége, összesen 131 faj rendszeresen költ. Vannak azonban olyan területek, ahol például a költési időszak biztosítása szükséges; a legeltetést, kaszálást ezért egyeztetni kell a gazdákkal, ezt anyagilag is rendezni volna szükséges. Idegenforgalmi hasznosítással együtt lehetne oldani ezt.

Országos jelentőségű védett területek a Tisza mentén:

A *Szatmár-Beregi TK* a legnagyobb, kiterjedése 22 246 ha, ebből 2307 fokozottan védett, a HNP helyi Igazgatósági kirendeltsége Fehérgyarmaton van, 5 emberük dolgozik terepen. További védett területek: Tiszatelek-Tiszaberceli ártér TT, Tokaj-Bodrogzug TK, Tiszadobi ártér TT, Kesznyéteni TK, Tiszafüredi Madárrezervátum, Közép-Tiszai TK, Pusztaszeri TK.

Az ártéri erdőkben mindenütt tapasztalható az emberi beavatkozás nyoma. Kizárólag természetes folyamatok produkálta ártéri őserdőket ma már nem találunk. Az erdők közel fele ugyan őshonos fafajokból áll, ezek állományszerkezete és fafaj-összetétele azonban többnyire igen messze áll attól az állapottól, amit igazából természetesnek nevezhetnénk. Az „őserdőkre" jellemző a változatos fafajösszetétel, ahol a fák és cserjék fajonként is számos korosztályt képviselve több szintet, térbeli lépcsőket alakítanak ki. Egy ilyen erdőben együtt van a fiatal csemete az öreg évszázados fákkal. A folyószabályozások során drasztikusan

megváltozott környezeti tényezőkhöz ezek az erdők hosszú távon képtelenek voltak az eredeti módon alkalmazkodni (Dobrosi–Haraszthy–Szabó 1993).

Az erdőgazdálkodás révén új ártéri erdők telepítésére is sor került. Az 1900-as évek elején készült térképek azt mutatják, hogy ma kétszer annyi ártéri erdő van, mint akkor volt. Ez persze természetvédelmi szempontból önmagában még nem jelent feltétlen pozitív élőhelyi változást. A század elején ugyanis még igen kevés volt a tájidegen fafajokból álló Tisza menti ültetvény, ma már azonban az erdőterületek fele ilyen. Az őshonos fafajokból álló erdők területe gyakorlatilag nem nőtt.

Az erdőgazdálkodás egyre több természetszerű gazdálkodási módszert alkalmaz: őshonos fafajokkal történő erdősítések, természetszerű erdőfelújítások, biológiai vágáskorok alkalmazása. Felújítások alkalmazására példa a fehérnyárerdők vágás utáni gyökérsarjaztatása. Vitathatatlan, hogy ez a felújítási mód biztosítja a fák eredeti genetikai állományának legegyszerűbb és legteljesebb megőrzését *(4. ábra)*.

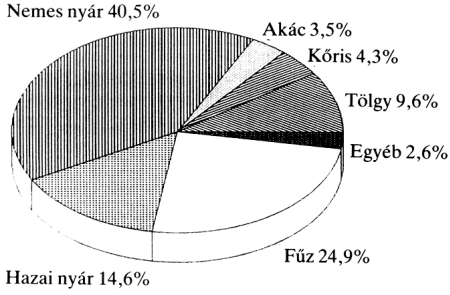

4. ábra. A Tisza árterének fafajeloszlása 2000-ben (Dobrosi–Haraszthy–Szabó 1993)

Az erdők állapota és a földhasználat az ártéren

A földhasználat módja meglehetősen változatos hullámtereinken, leggyakrabban szántókkal, rétekkel-legelőkkel és erdőkkel találkozunk, itt fogják kialakítani az árvízi vésztározókat. Ezen kívül előfordul még gyümölcsös, zöldségtermelő kultúra, illetve az üdülés, a sport és a horgászat céljára igénybe vett terület. Hazai hullámtereinken a szántók kiterjedése 38 000 hektár, az összes hullámtér 25 %-a.

Az erdőket élőhelyi állapotuk alapján hat kategóriába sorolják. Természetvédelmi szempontból legjobb kategória a természetszerű elegyes erdő (1.), a két legrosszabb a gazdasági faültetvény (5.) és a vágásterület (6.). További kategóriák: kis mértékben elegyes erdő (2.), homogén erdő (3.), vegyes faállomány (4.), melyek a Tisza menti fás vegetációk jelentős részét képezik, kiterjedésük az összes erdő 25,6 %-a. Az erdőrészletekben a faegyedek általában több kor-

osztályba tartoznak, a kort az uralkodó faj kora alapján határozzák meg. A biológusok és madárvédők szerint a fekete gólya nagyon jó indikátor faj, megbízhatóan jellemzi az ártéri erdők élőhelyi értékét (Dobrosi–Szabó, 2003).

Változások 1990 és 2000 között

A Tisza ártéri erdeinek változását ezen időszakra vonatkozatva Dobrosi Dénes (Hortobágyi Nemzeti Park) és Szabó Gábor (Állami Erdészeti Szolgálat, Kecskemét) irányításával, a WWF támogatásával vizsgálták.

Az elmúlt időszakban a Tisza menti ártéri erdőkben természetvédelmi szempontból kedvező irányú változások történtek. Ez minden vizsgált mutatóra igaz: kor, fafaj, csoportok aránya, tervezett vágáskorok, természetességi mutató szerinti összehasonlítás. Ez a pozitív változás jellemző a felső, a középső és az alsó szakaszra is.

A Tisza védett természeti területein a legjobb kategória – a természetszerű elegyes erdők – területe nőtt. A nem védett területeken 1990–2000 között a Felső-Tisza mentén az első két legfontosabb erdőkategóriában kis mértékű csökkenés tapasztalható. A legértékesebb erdők területarányának növekedése, a nem védett területeken is ugyanolyan mértékű, mint a védett területeken. Ez a természetkímélő erdészeti gyakorlat terjedésének köszönhető.

Az erdők jelenlegi állapota

A folyamszabályozási munkák előtt a tölgy-szil-kőris keményfás ligetek voltak a hullámterek jellemzői. Azóta megváltozott az összetétel: mocsári és kocsányos tölgyet keveset találni, helyüket a fűzfák, nyárfák foglalták el. Magasabb hullámtéri területeken a mezei szil és a magas kőris is megtalálható. A cserjés erdők változó szélességben övezik a Tisza mindkét partját, holtágakat vesznek körül.

Fafajmegoszlás: Kiemelkedően magas, 41,3 % a nemes nyár aránya. Ennek oka elsősorban az, hogy a törvényi változások ellenére a rövidtávon érvényesülő gazdasági érdekek az erdőgazdálkodókat arra ösztönzik, hogy területükön ne honos fafajokból álló erdőket telepítsenek, hanem gyorsan növő nemes nyár ültetvényeket. Egy rendelet szerint ártéri nemes nyárasok tölgy célállományra történő átalakítása esetén a tölgy célállományra kifizethető támogatást kaptak. A füzek 23,9 %-os elegyaránya elfogadható. Elsősorban a mederparti övzátonyokon és a gátak mentén, a hullámtéri véderdőkben fordulnak elő. A hullámtéri véderdőkben javarészt botolófüzesként kezelik őket. A hazai nyárak 18,5 %-os elegyaránya rendkívül alacsonynak számít. A tölgyek 6,4 %-os valamint a hazai kőrisek és szilek összesen 1,8 %-os ártéri jelenléte rendkívül alacsony, még akkor is, ha az utóbbi 10 évben arányuk nőtt. Természetesen el kell fogadnunk azt, hogy a hullámterek jelentős részben a magas árvízszintek miatt a lassan növő fafajok felújítása kivitelezhetetlen, vagy legalábbis nagyon költséges, és azzal a veszéllyel jár, hogy az egy esetleges magas árvíz miatt befullad a fiatal állomány. Az amerikai kőris és a zöld juhar össze-

sen 4,9 %-os aránya elfogadhatatlanul magas. Rendkívül nehéz ezeket a fajokat visszaszorítani. Az akác ártéri területeken történő telepítését és fenntartását egyszerűen szakmai hibaként értékelik, 3,2 %-os területarányukat nagyon magasnak tartják *(5. ábra)*.

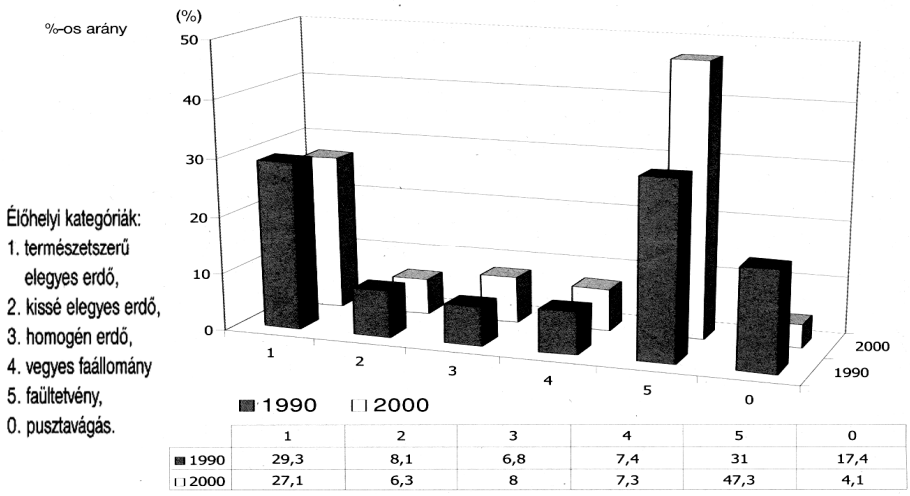

	1	2	3	4	5	0
1990	29,3	8,1	6,8	7,4	31	17,4
2000	27,1	6,3	8	7,3	47,3	4,1

5. ábra. Ártéri erdők élőhelyi csoportosítása a Tisza felső szakaszán (Dobrosi–Szabó, 2003)

Korosztályviszonyok: Túl sok a homogén, elegyetlen ültetvény. Ezek kevés fajnak adnak otthont, emiatt a folyót kísérő zöld folyosó természetvédelmi értékét jelentősen rontják. Az ültetvények magas arányából és az őshonos fafajoknál alkalmazott alacsony vágáskorokból következik, hogy az erdők átlagkora is alacsony. A 60 évesnél idősebb korosztályok aránya mindössze 4,6 %, és az 50 évesnél idősebb erdők is csak az összes erdőterület 10,2 %-át foglalják el.

A vizsgálatból kiderült, hogy az elmúlt évtizedben a Tisza ártéri erdeinek ökológiai állapota javult. Mérsékelt e tendencia, de a 10 évvel ezelőtt jósolt változásokhoz képest igen kedvező. A pozitív változások gyakorlatilag a teljes magyarországi Tisza-szakaszon kiegyenlítetten érzékelhetőek (Dobrosi-Szabó 2003.).

Gazdálkodási és várhatóan idegenforgalmi szempontból is elgondolkodtató, hogy érdemes volna e térségben is egy összefüggő nagyobb védett területet kialakítani. Erre voltak elképzelések egy esetleges Szatmár-Beregi Nemzeti Park kialakításánál. Az „érintetlen Bereg" mezőgazdasági és turisztikai hasznosításához hozzátartozik, ha egy gazda a falusi portán elszállásolt vendégnek megmutatja, hogyan kell például kaszálni, szarvasmarhát kihajtani. Nem az ősföldrajzi viszonyok fenntartása az egyetlen megoldás, régi időket idézve, de a térségben való megélhetés is cél.

Az ártéren földdel rendelkező gazdák által is kedvelt az akác; gyorsan nő, a méhészeknek is szükségük van e fára. Kiirtásuk sem egyszerű, hiszen erősen sarjadzik. A beregi és szatmári védett területen az akácot nem engedik ültetni. A HNP szakemberei a kivágásokat és a telepítéseket is alaposan felügyelik, esetleges kárpótlást nem tudnak fizetni a gazdáknak. A kaszálók használatát a védett madarak fészekelhagyása után engedélyezik, ami gyakran augusztusban van. A természetvédő és a földhasználó érdekei gyakran ütköznek.

A „zöld folyosó elmélet" kiterjesztése várható, de a megoldás nem egyszerű. A Tisza jelenlegi „csatorna" jellegének megszüntetése természetvédelmi, erdészeti, árvízvédelmi és gazdasági szempontból egyaránt fontos. Az árterek egy része visszaadható a természetnek. Az erdészekhez és a természetvédőkhöz csatlakozva – ma már egyre több vízügyi és gazdasági szakember is megvalósíthatónak tartja ezt. Természetes ártéri környezet nélkül nem lehet természetes ártéri erdőket fenntartani, és az ártéri gazdálkodás jelenlegi formáját megvalósítani.

A beregi holtágak helyzete

Az ártér képe a holtágak vizsgálatával válik teljessé. Morotvának a Tisza szabályozása előtti időben, természetes úton lefűződött állóvizet nevezzük. Az átvágott Tisza-kanyarulatokból kialakított holtágak és a gátépítéshez felhasznált föld kivételi helyén kialakult kubikgödrök új életteret jelentettek, melyek meghatározói a Tisza-völgy mai képének. Mesterséges átmetszésekkel kialakított holtmedreket holt-Tiszának hívjuk. Az ilyen elhagyott, maradvány medrekre javasolja Dévai György az ómeder elnevezést használni. A Tisza-völgyben 149 holt-meder található, együttes területe 2812 ha. A legnagyobbak: cibakházai (161 ha, Tisza), tunyogmatolcsi (146 ha, Szamos), szarvasi (121 ha, Hármas-Körös).

A Tisza és a Felső-Tisza-vidék hidroökológiájának vizsgálatával foglalkozik Wittner Ilona (Nyíregyházi Főiskola) és Dévai György (Debreceni Egyetem). Tanulmányuk a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Pályázat keretében készül. Egy három lépcsőből álló – felmérés, értékelés és minősítés-rendszert dolgoztak ki. A beregi holtágakat e tanulmányt is felhasználva jellemzem.

A Felső-Tisza a Tiszának az országhatártól Dombrád–Cigánd vonaláig terjedő része (a 745. fmk-től az 590. fmk-ig terjedő 155 km hosszúságú Tisza-szakasz). A Felső-Tisza mentén 78 holtmedret különítettek el. A Beregben, a Tisza minkét partját ideértve, összesen 53 holtág található; melyek között nyílt víztükrű és már csak a növényzetből és domborzatból rekonstruálható is található. Az intenzív erdészeti hasznosítás megváltoztatja a víztér környékét is, úgy hogy a természetes ártéri erdők helyére homogén faültetvények, sok esetben nemesnyárasok kerülnek.

A vizuális benyomások alapján történt integrált kategorizálás: I. természetvédelmi prioritás, II. bölcs hasznosítás, III. gazdasági hasznosítás. A vizsgált víz-

testeket a társadalom több céllal, azon belül pedig elsősorban rekreációs, üdülési, horgászati, esetleg hajózási céllal hasznosítja. A Tisza minősített szakasza jelenlegi állapotában – gazdag, európai viszonylatban veszélyeztetett fajokkal jellemezhető élőhely társulásai ellenére – az ember műszaki-technikai tevékenysége, a folyószabályozás, partvédelem által befolyásolt, de a leromlottság mértéke alapján, a kevésé degradált területek közé sorolható. A vizsgált 78-ból 34 holtmeder sorolható a természetvédelmi prioritású kategóriába. (Wittner I. 2004.)

Bölcs hasznosításra a Szatmár-Beregi síkság területéről 21 holtágat javasolnak, a táblázat mutatja ezt. A bölcs hasznosítás leggyakoribb lehetősége, ha az objektum legfeljebb 50 %-a rekreációs hasznosítású, a rekreáció és a természeti rendszerek fenntartásának kapcsolata harmonikus. Gazdasági hasznosításra 12 holtágat javasolnak: víztározás (vésztározás, belvízbefogadás); mezőgazdasági vízkivétel (öntözés); rekreáció (üdülés, vízisport, horgászat) – a táblázatban G betűvel jelezve. (M: mentesített oldal, H: hullámtér).

Bölcs és gazdasági hasznosításra javasolt holtágak a Beregben

Sorszám	*Holtmeder neve*	*Közigazgatási hovatarto-*	*Helyzet:Part*	*Töltés*
6	Kis-tó-háti-morotva	Tivadar	J	M
11 **G**	Nyilasi-morotva	Jánd	J	M
15 **G**	Temető-tagi-morotva	Tiszaszalka	J	M
16	Apáti-szegi-morotva	Aranyosapáti Tiszaadony	J	M
17	Füzesi-Holt-Tisza	Tiszaadony	J	H
20 **G**	Hosszú-akoli-morotva	Mátyus Tiszakerecseny	J	M
22 **G**	Kis-Tisza	Benk Lónya Mátyus	J	M
24 **G**	Eszternai-morotva	Lónya	J	M
36 **G**	Halábori-szegi-	Tiszakóród	B	M
47 **G**	Espántai-morotva	Gyüre	B	H
51	Lapályi-Holt-Tisza	Aranyosapáti	B	H
53	Apáti-morotva	Aranyosapáti	B	H
55	Ladányi-Holt-Tisza	Mezőladány	B	H
56	Sziget-dűlői-morotva	Tiszamogyorós Lónya	B	H
57 **G**	Bátyi-tó	Tiszamogyorós	B	H
58 **G**	Csicsó-rét-dűlői-	Tiszaszentmárton	B	M
59	Kastély-kerti-Holt-	Tiszaszentmárton	B	H
60	Szeg-dűlői-morotva	Zsurk Tiszaszentmárton	B	H
61 **G**	Láp-tövisi-morotva	Zsurk Tiszaszentmárton	B	H
62 **G**	Tövis-közi-morotva	Zsurk	B	H
63 **G**	Zovány-tó-közi-	Zsurk	B	M

További holtágak a Beregben

Sorszám	*Holtmeder neve*	*Közigazgatási hovatarto-*	*Helyzet:Part*	*Töltés*
1	Badalói-szegi-morotva	Tarpa	J	H
2	Ducskósi-morotva	Tarpa	J	H
3	Helmec-szegi-morotva	Tarpa	J	H
4	Gacsán-szegi-Holt-	Tarpa	J	H
5	Vágás-dűlői-morotva	Tarpa	J	H
7	Halvány-háti-morotva	Tivadar, Gulács	J	M
8	Nagy-szegi-morotva	Gulács	J	H
9	Boroszló-kerti-Holt-	Gulács	J	H
10	Foltos-kerti-Holt-Tisza	Jánd, Olcsvaapáti	J	H
12	Halvány-háti-morotva	Jánd, Vásárosnamény	J	M
13	Bagi-szegi-morotva	Vásárosnamény,	J	H
14	Bagtanyai-morotva	Tiszaszalka	J	H
18	Mese-szegi-Holt-Tisza	Tiszakerecseny	J	H
19	Kát-szegi-Holt-Tisza	Tiszakerecseny	J	H
21	Rózsás-dűlői-Holt-	Mezőladány, Benk,	J	H
23	Zátonyi-dűlői-Holt-	Benk Lónya	J	H
37	Kis-szegi-Holt-Tisza	Szatmárcseke	B	H
38	Tarpai-szegi-Holt-	Szatmárcseke	B	H
39	Espántai-morotva	Nagyar	B	M
40	Kis-szegi-Holt-Tisza	Tivadar Kisar Nagyar	B	M
41	Süllős-foki-morotva	Kisar Gulács	B	M
42	Kis-mező-szegi-Holt-	Kisar Gulács	B	M
43	Kerice-háti-morotva	Kisar Panyola	B	M
44	Báka-szegi-morotva	Olcsvaapáti Panyola	B	M
45	Nagy-kerti-Holt-Tisza	Nagyvarsány Kisvarsány	B	H
46	Ispán-szegi-Holt-Tisza	Nagyvarsány	B	H
48	Szalkai-szegi-Holt-	Gyüre Tiszaszalka	B	H
49	Gyürei-szegi-Holt-	Aranyosapáti Gyüre	B	H
50	Aranyosi-Holt-Tisza	Aranyosapáti	B	H
52	Lapályi-ómeder	Aranyosapáti	B	H
54	Terem-szegi-morotva	Újkenéz Aranyosapáti	B	H
64	Fövenyesi-ómeder	Zsurk	B	H

Ártéri gyümölcsösök

A Felső-Tisza-vidéken a gazdálkodás fontos szinterei a szegekben levő gyümölcsösök is. Több adat is szól amellett, hogy a Tisza és mellékfolyóinak árterében már a honfoglalás korában nagy kiterjedésű ártéri gyümölcsösök voltak. A folyók partján ligeterdők díszlettek, a benne élő állatok, főleg madarak, de az ember is elszórták a gyümölcsök magját, melyek a kedvező tenyészfeltételek mellett kicsírázhattak és fává nőttek. A tavaszi, kora nyári esetleg őszi

áradáskor a folyó elvégezte a trágyázást. Az áradások iszapja tápanyagban dús termőréteget képzett. Az ártéri hatás jelentkezett a gyümölcs ízében, zamatában, edzettebb is lett (Fábián 2001).

Ezen dzsungelszerű szilvásokból nyerték a szilvalekvár, a pálinkafőzés, ecetgyártás alapanyagát. A pálinkafőzés és az ecetgyártás a XVI. századtól lendült fel. A házi főzés elsősorban szilvából, 10-15 literes cserép vagy réz pálinkafőző fazekakban folyt. A szájhagyomány szerint a múlt század elején Tarpán mintegy száz jobbágyháznál főztek rendszeresen pálinkát. Ez nem volt titkos tevékenység, bizonyítják a Beregi Múzeumba bekerült pálinkafőző fazekak és egyéb emlékek.

A gyümölcsöst keveset gondozták, a kiszáradt fákat kivágták, törött ágat lefűrészelték, hernyóval fertőzött ágat elégették, *ahogy termett, termett, oszt mindig termett annyi, amennyi kellett* – közölte a gyűjtővel Barkász Gedeon csengeri adatközlő. A gyökérsarjak, az elhullatott gyümölcsök, magvak révén folyamatosan megújult az állomány.

A XVII. században *Evlia Cselebi török utazó* is megcsodálta az óriási félvad fákat és ízlelés után ékesszólóan dicsérte a zamatos gyümölcsöket. Az I. katonai felmérés leírásában is olvashatjuk (Pók J. 2000.): *4. Az erdők: Kis Ar: Az erdő itt szétszórt, sűrű cserjésből és gyümölcsfákból áll. Gulács: A falu két oldalán húzódó erdő többnyire magastörzsű tölgyből áll, itt-ott cserjével sűrűn be van nőve. A Tisza mentén gyümölcsfák is vannak. Nábrád: A Szamos mellett az erdő gyümölcsfákból és szétszórt cserjékből áll. Kér: A Szamos menti erdőség gyümölcsfákból és és szétszórt cserjésből áll. Aranyos: A Tisza innenső partján ritkásan vannak a fák, gyümölcs és tölgyfák. A Rózsahegytől errefelé lévő erdő vegyesen tölgyből s bozótból áll.*

XIX. századi levéltári adatok is bőven alátámasztják ezt. Például: *1804. maga kerített házi kertjében szilva fáján lopásba találtatván Pesti Józsefet, midőn megfogta volna, már egy szőr tarisznya szilvát is szedett vala.*

Írásos emlékekkel a református egyházközségek számadáskönyveiben is találkozhatunk, a révaranyosi jegyzőkönyvben: *Az Ispány-szegi szilváért adtak 7 Forintot, Az Eklézsia szilvája eladódott 4 Ft. Tarpán a Szigetben termett szilvát adják el évről évre. Gulácson két gyümöltsös, mely megtermhet 35 hordó szilvát.*

A Tisza árterében találjuk Közép-Európa egyik legnagyobb és legszebb ártéri vad gyümölcsösét. A szatmári részeken nagyobb összefüggő gyümölcsösök maradtak fenn, a Beregben elszórtan kisebb foltokat találni ma. A Szamos teljes hosszában keskeny parcellákra osztották a földeket. A keskeny vége a folyó partjáig ért, ahol a bozótos kerítésként védte a víz felől. Az itt termett szemek a legnagyobbak és legízletesebb. Csenger és Szamosangyalos közelében az 1920-as évek statisztikai adatai alapján összesesen közel 20 000 darab szilvafát számoltak, Szamosbecsen az Aszalós réten volt a legnagyobb szilvás. Az alma telepítések után a szilvások itt is visszahúzódtak. A ma megtalálható gyümöl-

csösök közül kiemelkedik a kisari partszakasz. Szilva, alma, dió és körtefák alkotják elegyesen az ártéri gyümölcsöst *(6. ábra)*.

A gyerekektől az öregekig mindenki „szedte” a szilvát. Augusztus vége felé elkezd potyogni a mélykék szilva a fáról, ettől kezdve még megrázzák, botokkal leverik, a fák alatt gondosan lekaszált fűre hullik. Gyakran nagyméretű házi-szőttest, *hammast* terítettek a fa alá, ebből szedték fel vesszőből font, 80 cm magas, 1-1,5m átmérőjű szénahordó kosárba. Szekérre rakva szállították haza, legtovább október elejéig tartott a szilvagyűjtés. (Fábián 2001).

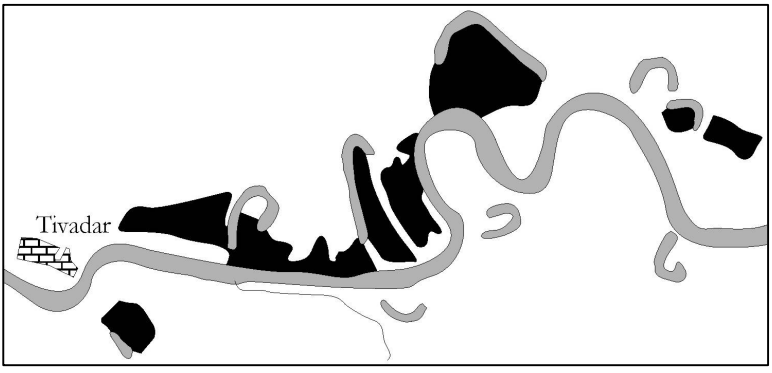

6. ábra. Az ártéri gyümölcsösök (alma és szilvaerdők) a Tisza mellékén a XIX. században (Weiss I., Frisnyák S. ábrája nyomán)

A Kisaránál található mintegy 50 hektáros ősfa rengeteg egy hajdani gyümölcsös maradéka, fajai egyenértékűek egy génbankkal. A szilvásokban mindig akadt egy-egy vadkörte, mézkörtefa, és más fajták is. A gyümölcsfajták elnevezése is beszédes: *Ősalmák*: kenézi piros, Batur (a Batár patak a határnál torkollik a Tiszába), Kormos, Sóvári, sárgaédes, jánycsöcsű, sikkes, bőralmák, lapostányér-almák. – E tájfajták egy évig is elállnak. *Őskörték*: árpával-érő, császár, vérbeli körte. *Ősdió*: papírhéjú diók – a vad diófák 60-70 évig élnek, nagyobb az olajtartalmuk, vékonyabb a héjuk a nemesített fajtáknak. *Ősi szilvák*: penyigei vörös, borsó-, fosó-, nemtudom-, duráncai szilva, Csenger környékén: bercencei, penyigei nemtudom, veresszilva, bodószilva (gömbölyded), németiszilva (magvaváló).

A területen néhány gazdának is van gyümölcsöse, a szilvát nem permetezik, a család leszedi, pálinka és lekvárfőzéssel hasznosítják. Vadregényes kemping kialakítható a homokos parton, a Sziget adottságait is kihasználva, akár Uszturó néven, célszerűen az ősi szilvatermesztést bemutató ösvénnyel, melyet szívesen felkeresnének az ide, Tivadarba és a környékre egyre nagyobb számban érkező látogatók, túristák, vízitúrázók *(7. ábra)*.

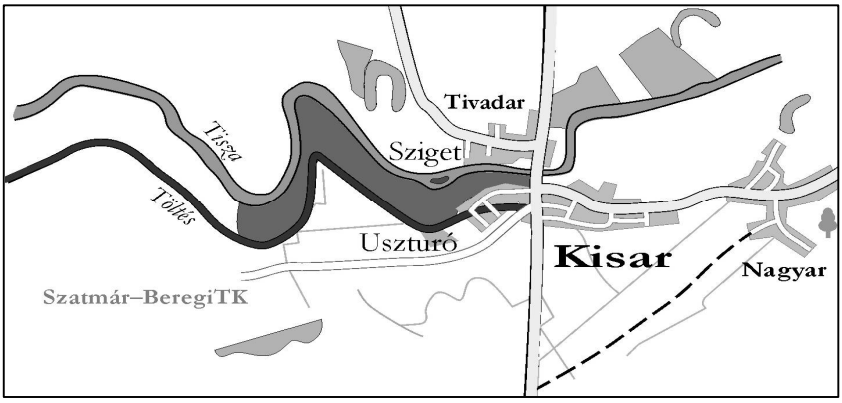

7. ábra. A Kisar mellett található ártéri gyümölcsös elhelyezkedése (sötét folttal jelezve)

Ökoturizmus az ártéren

A Turisztikai Világszervezet által definiált ökoturizmus definíciójának e térség teljes egészében meg tud felelni: természeti és társadalmi-kulturális környezetre irányuló hatások minimalizálása; a Bereg természeti környezete, mint fő motiváció; természetközeli kultúrák megfigyelése, megóvása; jelenségek éretelmezése, oktatása; helyi vállalkozásra épülve, csoportok számára szervezve. Gazdasági hasznot rejtve a helyieknek alternatív foglalkozatási és bevételi lehetőség. A fenntartható turizmus olyan formát takar, ahol a természeti és kulturális látnivalókat az utódaink számára is elérhetővé tesszük, az ökoturizmus fő elemeivel, attrakciók bemutatásával (Hanusz 2003).

Egy táj ritkaságai, azok tudományos értéke, egyedisége a fő vonzerők egyike (Szabó 2000). E terület sem tartozik a magas látványértékű tájak közé; a könnyű bejárhatóság, a kis távolságok a természetjárók és kerékpáros túristák, fiatalok és idősebbek körében is fontos adottságként jelentkeznek. Egy létrehozandó ökorégió turisztikai központjává válhat a Bereg egy-egy települése.

A Tisza teljes vízgyűjtő területén a legnagyobb településállománnyal (120 helység) a Felső-Tisza-szakasz rendelkezik. Az egyes települések idegenforgalmi súlya között azonban jelentős eltérések vannak (Michalkó 2003.). A vendégéjszakák száma növekszik, férőhely kapacitás még a Felső- és Közép-Tisza-vidéken is rendelkezésre áll, a kihasználtság még növelhető *(8. ábra)*.

Térségünkben elsősorban az önkormányzatokkal, kistérségi társulásokkal, idegenforgalommal foglalkozó szervezetekkel, természetvédelmi, erdészeti, vízügyi szervekkel közösen kell kidolgozni a szelíd turizmus koncepcióját. A hasznosítás mértéke, esetlegesen negatív hatásai ne tegyék lehetetlenné más érdekek megvalósulását. A vegyes hasznosításról már bebizonyosodott, hogy nem megoldható, a szabályozott körülmények közötti hasznosítás megengedhető. A tájé-

koztatás, az eszmecsere és a konkrét tennivalók előkészítése itt a feladat. A fő tennivaló a bölcs hasznosítás és a gazdálkodás megoldása, a szelíd turizmus koncepciójának előkészítése, a környezetileg érzékeny területek rendszerezése.

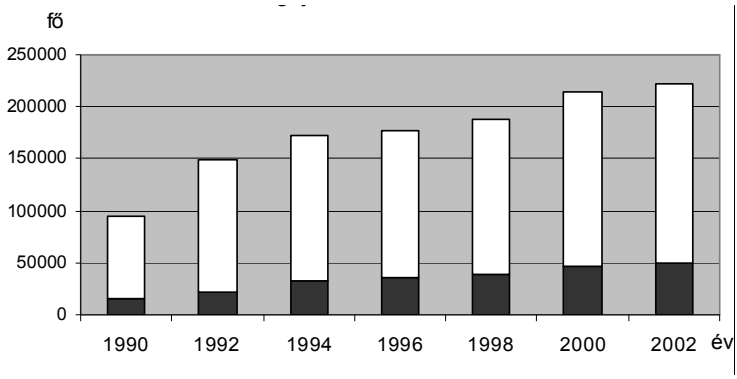

8. ábra. A vendégéjszakák számának alakulása (összesen, és abból külföldi) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1990 és 2002 között

A Csarodán megvalósítandó Ökoturisztikai Centrum és Tanösvény létrehozásával ilyen feladatra vállalkoznak a helyiek. A kulturális turizmus egyik fellegvára mellett ökoturisztikai központtá válhat, látogatóközpont, fogadóállomás lehet. A Csaronda rekonstrukcióját vízügyi szakemberek igyekeznek megoldani. Az élővíz mellett kiserdő található, a híres templommal átellenben, a *Két-domb* területén vadszilvás, néhány diófával. Távolabb mintegy 400 hektáros csodálatos ártéri erdő, több száz éves mocsári tölgyesekkel, néhány vadkörtefával. Az ide érkezőket erről eddig nem tájékoztatták, jószerivel a falubelieknek sem volt tudomása ennek jelentőségéről. A szálláshelyek és az oktatatás megoldható, tartalmas tanösvények, korszerű információs táblák elkészíthetőek. A természet- és környezetvédelmi szempontok és feladatok megvalósítása mellett a kistérségi identitás erősítéséhez is nagyban hozzájárul. A regionalizmus összehangolt munkafolyamatokkal valósítható meg, melynek elsődleges céljai között szerepel a területfejlesztés, ezáltal a megélhetés biztosítása.

Az ártéri erdők és gyümölcsösök ezen irányú hasznosítása a már ismertté vált fesztiválok és gasztronómiai rendezvények mellett színesíti az Észak-Alföldi Régió turisztikai kínálatát. Összehangolt marketingmunkával már a belátható jövőben hozzájárulhat a Bereg területfejlesztéséhez. Az ökoturizmus tényleges megvalósításának egyik iránya ez lehet, úgy, hogy térségünk az országosan is egyedülálló értékeit mutatja be.

IRODALOM

Csiszár Árpád (1998): A Beregi népélet. Ethnica kiadó, Debrecen 1998, (Erdőhasználat a Felső-Tisza mentén a XVIII és a XIX. század elején, Adatok a Felső-Tisza-vidék pálinkafőzéséről és felhasználásáról a XVIII-XIX, század fordulóján)

Dobrosi Dénes–Szabó Gábor (2002): A Tisza ártéri erdeinek változása 1990-2000 között, WWF füzetek 20. Budapest, 2002.

Dobrosi Dénes–Haraszthy László–Szabó Gábor (1993): Magyarországi árterek természetvédelmi problémái, WWF füzetek 3. Budapest, 1993.

Fábián László (2001): Szatmári szilva – régen és ma. A Jósa András Múzeum Évkönyve, szerk: Almássy Katalin–Istvánovits Eszter, XLIII. évf. Nyíregyháza, 2001.

Frisnyák Sándor (1992): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó.

Hanusz Árpád (2001): Idegenforgalmi helyzetkép. Adalékok a falusi turizmus és a kalandturizmus fejlesztéséhez, Természettudományi Közlemények 1., Nyíregyházi Főiskola TTFK, Nyíregyháza, 2001.

Jereb Ottó (1979): Erdőművelestan I. Erdészeti tankönyv, Dinasztia kiadó, Budapest 1994.

Pók Judit (szerk) (2000), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (1782-1785) Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, Közlemények 20. (Az első katonai felvétel lapjaiból)

Mező András (1978): Találkozás Bereggel. Vásárosnaményi Járási Könyvtár, Vásárosnamény 1978.

Michalkó Gábor (2003): A Tisza vízgyűjtőjének idegenforgalma. Magyarország az ezredfordulón: A Tisza és vízrendszere. Szerk: Teplán István, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest 2003.

Szabó Géza (2000): Villány-Siklós körzetének természeti adottságai, idegenforgalmi vonzástényezői, Területfejlesztés – Regionális kutatások, Szerk: Lovász György – Szabó Géza, Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2000.

Wittner I., Dévai Gy., Kiss B., Müller Z., Miskolczi M., Nagy S. A. (2003): A Tisza és a Felső-Tisza-vidék hidroökológiája. NKFP-3B/0019/2002. „D" részfeladatcsoport: Holtmedrek hidroökológiai állapotértékelése. 14. részfeladat: Holtmeder-felmérés. Zárójelentés. Kézirat. – Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.

Wittner I., Dévai Gy., Kiss B., Müller Z., Miskolczi M., Nagy S. A. (2004): A Felső-Tisza menti holtmedrek állapotfeltárása. 1. rész. Állapotfelmérés. – Hidrológiai Közlöny, megjelenés alatt

Köszönettel tartozom Varga Valentin IV. évfolyamos földrajz-történelem szakos hallgatónak. Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék 2004

1. http://www.gak.hu/fm/hun/erdeszet.htm

2. http://lazarus.elte.hu/tajfutas/magyar/tajolo/97-1/erdo.htm

3. http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/pallas26.htm

DR. KÓKAI SÁNDOR

A BÁNÁT NÉHÁNY NÉPESSÉGFÖLDRAJZI JELLEMZŐJE ÉS SAJÁTOSSÁGA 1870-1910 KÖZÖTT*

I. Bevezetés

A Maros, Tisza, Al-Duna és az erdélyi hegyek által közrefogott Bánát az 1876-1918 közötti Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyék területe. A honfoglalás kora óta magyarlakta terület, melynek központi síksági részét a középkorban Temesköznek nevezték. Ebben az időben viszonylag sűrűn lakott Temesvár eleste (1552) után fokozatosan elnéptelenedett és a vár visszafoglalásáig (1717) teljesen elvadult az egykor gazdag és termékeny mezőgazdasági terület. A török kiűzése után a bécsi kormány az egész vidéket kincstári tulajdonnak nyilvánította, tizenegy vidékre osztva – Temesi Bánság néven – katonailag Bécsből kormányozta. A kedvező természeti adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte teljesen lehetetlenné tette, így a Mercy tábornok által támogatott nagyszabású mocsárlecsapolási és folyamszabályozási munkálatokkal párhuzamosan megindult a régió benépesítése. Az első évtizedekben – csekély kivétellel – csak német katolikus telepesek költözhettek be szervezett és kényszertelepítés eredményeként, s 1720-1740 között a németekkel együtt kisszámú olasz, spanyol és francia telepes is bevándorolt, akik néhány generáció alatt elnémetesedtek. A Bánát német lakossága szinte az egész német nyelvterületről gyűlt össze több nagy telepítési hullámban (1763, 1780-87, stb.) 1812-ig. Szerbek a török hódoltság alatt is laktak a vidéken, 1740 után pedig Szeged környékéről és a Maros vidékéről a dél-Bánátba húzódtak le, illetőleg 1751-ben a tiszai határőrvidék feloszlása miatt telepedtek le Kikinda környékén. 1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra a török elől Olténiába menekült katolikus bolgárok, s szintén az 1740-es években vándoroltak a Karas folyó felső völgyébe a krassowánerek. Románok már a 15. században is éltek a Temesközzel határos keleti hegyvidéken, a 18. században szervezett telepítés és spontán migráció következtében a Bánátban mindenütt falvakat alapítottak. A 18. század végétől Torontál és Temes megye déli részén szlovák, a 19. század második felében Krassó-Szörényben cseh bányászfalvak is keletkeztek.

A sokféle telepítési akció következményeképpen a Bánát a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává lett, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok,

* Az előadás a T 034569 sz. OTKA kutatási programhoz kapcsolódik.

szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be (II. Resolutio Carolina engedélyezte protestánsok letelepülését), bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba. A magyarok idetelepítését zömében a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező vármegyék és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánátba, s 1867 után a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött, s mindössze kilenc (Torontálkeresztes, Szapányfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva, Igazfalva stb.) új telepes falu alakult ki 1913-ig.

A különböző formákban lezajlott népességmozgások eredményeként a Bánát népessége az 1770-es évek közepére elérte a 450 ezer főt (Borovszky S. 1911., 359. o.), s a II. József korabeli népszámlálás idejére pedig megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál 152088 fő, Krassó 188469 fő, 1784-87-ben, a Bánáti Határőrvidék: 125807 fő 1798-ban), amely több mint huszonötszörös növekedés 1720-1787 között. A Bánát népességszáma 1870-re ismét megduplázódott (1335989 fő), ami elmaradt az Alföld népességének két és félszeres gyarapodásától, de magasabb volt, mint az országos növekedési átlag (87%). 1870-ben a Bánát területén élt az ország lakosságának 8,6%-a (*1. táblázat*), népsűrűsége (46,8 fő/km^2) pedig megközelítette az országos átlagot (47,7 fő/km^2), amely időpontra az etnika térszerkezet is stabilizálódott, s a demográfiai viszonyokat a belső, szerves fejlődés törvényszerűségei határozták meg.

1. táblázat. A Bánát népességszámának alakulása 1870-1910 között

Vármegye Törv.hat.jogú Város	Terület	Az 1870. évi népesség			Az 1890. évi népesség			Az 1910. évi népesség			Népesség növ. 1870-1910.	Népesség növ. 1870-1910.
		száma	*sűrűsége*	*rész-aránya*	*száma*	*sűrűsége*	*rész-aránya*	*száma*	*sűrűsége*	*rész-aránya*		
	km^2	*fő*	*fő/km^2*	*%*	*fő*	*fő/km^2*	*%*	*fő*	*fő/km^2*	*%*	*fő*	*%*
Torontál	9903	528697	53,38	39,57	570802	57,64	39,82	592978	59,88	37,73	64281	12,15
Temes	7151	354388	49,55	26,52	370331	51,78	25,83	398641	55,74	25,37	44253	12,48
Krassó-Szörény	11074	378077	34,14	28,33	407635	36,81	28,45	464163	41,91	29,54	86086	22,78
Temevár	85	36844	433,45	2,75	44849	527,63	3,13	68471	805,54	4,35	31627	85,84
Versecz	196	21095	107,62	1,57	21859	111,52	1,52	26941	137,45	1,72	5846	27,71
Pancsova	113	16888	149,45	1,26	17948	158,83	1,25	20201	178,77	1,29	3313	19,61
Összesen	**28522**	**1335989**	**46,84**	**100**	**1433424**	**50,25**	**100**	**1571395**	**55,09**	**100**	**235406**	**17,62**

II. A Bánát demográfiai jellemzői 1870-1910 között

II.a. A népességszám változása

A tőkés termelési viszonyok megszilárdulásának időszakában a Bánát térszerkezeti helyét és népesedését kedvezően befolyásolta az is, hogy a vasúthálózat kiépítése (*1. térkép*) lényegesen javította a régió közlekedésföldrajzi helyzetét, lehetővé téve, hogy termékei (pl. szén, vas, bánáti búza stb.) bekapcsolódjanak az Osztrák-Magyar Monarchia egységesülő piacába, korábban soha nem tapasztalt tömegben és kedvező feltételek mellett.

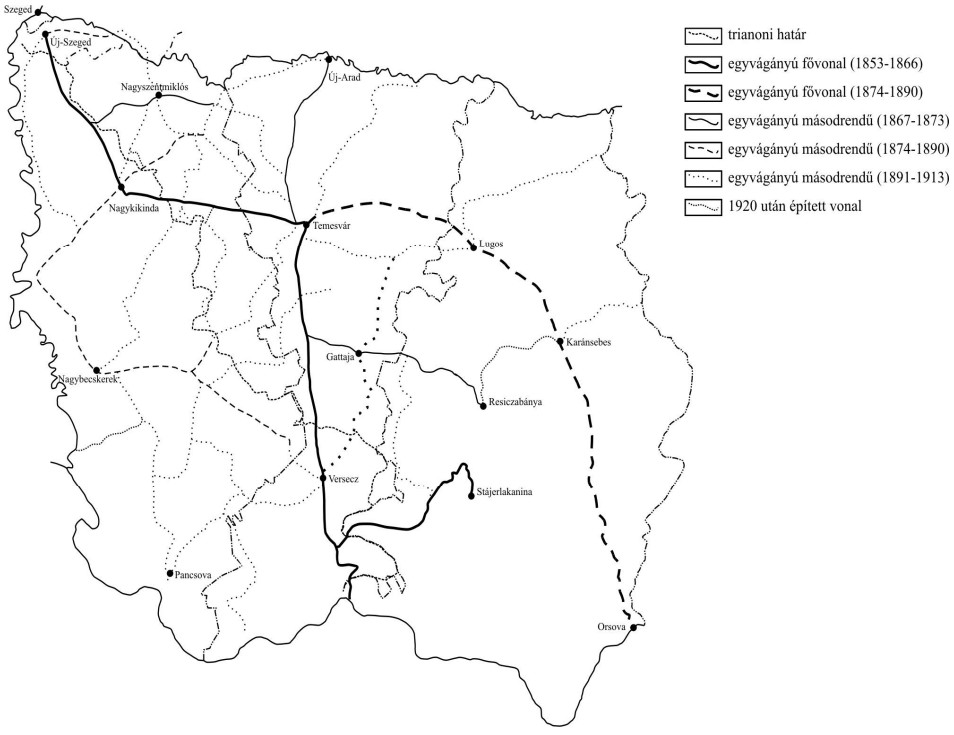

1. térkép. A Bánát vasútvonal-hálózatának kiépülése

E tényezők hatására a népességszám közel kettőszázötvenezer (235406 fő = 17,62%) fővel növekedett 1910-ig. A népsűrűség 55 fő/km^2 fölé emelkedett, amely elmaradt az országos átlagtól (64,3 fő/km^2), s jóval alacsonyabb volt mint az Alföld más térségeiben (70 fő/km^2 feletti értékek). A népességgyarapodás folyamatában a Bánát fokozatosan lemaradt az ország más régióihoz képest, s ez a lemaradás 1890-től gyorsult fel, egyrészt megmutatkozik ez a népsűrűség alakulásában (1890-ben a bánáti átlag 50,2 fő/km^2, az országos átlag 53,8 fő/km^2), amelyben közel 10 fő/km^2-es különbség alakult ki az időszak végére, másrészt a vizsgált települések népességszámának alakulásában. A népsűrűség területi differenciáiban nem az iparosodás és az urbanizáció különböző szintjei, mint inkább még mindig a mezőgazdasági termelés eltérő táji lehetőségei differenciáltak.

Az urbanizációs folyamat eredményeként 1870-1910 között a városi népesség száma több mint százezer fővel gyarapodott (109585 fő = 27,3%), mindez azonban azt jelentette, hogy az 1870. évi 30,0%-os értékről 1910-re 32,5%-ra növekedett a Bánát városi lakossága. Ez az érték megfelelt az országos átlagnak, de messze elmaradt az Alföldi tipikusnak mondható magterületeitől (pl. Csongrád és Hajdú megye lakóinak 91%-a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye lakói-

nak 78%-a, Jász-Nagykun-Szolnok megye lakóinak 76%-a, Csanád megye lakóinak 67%-a élt városokban 1910-ben stb.), s mindez nem a bánáti-hegyvidék kevésbé urbanizáltabb mikrorégióinak köszönhető. A népességszám-változás Bánáton belüli területi és időbeli differenciái alapján megállapítható, hogy a növekedés kis szigetei állnak szemben a különböző ütemű népesség-csökkenés kiterjedt térségeivel, melyek főként az Erdőhát vidékén és az ún. Haide területén állnak össze nagyobb övezetekké, s ezekbe városi szerepkörű és funkciójú települések is beletartoztak (*2. táblázat*). Nem meglepő módon az etnikai szigetek központjait jelentő települések (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krassowánerek) népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát. Ugyanez figyelhető meg az 1880-as és 1890-es évekre vonatkoztatva a bánáti sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a Bánáti-hegyvidéken és Versecztől délre számos olyan település található, amely népes-ségmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el (pl. Marosberkes, Jám, Krassóvár, Óbesenyő, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

Az eltérő arányú népességszám-változás lényeges eltéréseket eredményezett a megyék szerinti megoszlás vonatkozásában is. Legnagyobb mértékben Krassó-Szörény vármegye népességszáma növekedett (28,33% → 29,54%), míg Torontál vármegye részaránya közel két százalékot (39,57% → 37,73%) csökkent. Temes vármegye – köszönhetően Temesvár dinamizmusának – lényegében stagnált (0,6%-os növekedés) a területen lévő két törvényhatósági jogú város adatait is figyelembe véve.

2. táblázat. A Bánát népessége 1870-1990 között
Torontál vármegye

Járás	***Népességszám***						***Változás %-ban***					***Összesen***
	1870	*1890*	*1910*	*1930*	*1950*	*1990*	*1870-1890*	*1890-1910*	*1910-1930*	*1930-1950*	*1950-1990*	*1870-1990*
Alibunári	24677	28645	29270	27450	27073	20560	16,1	2,2	-6,3	-1,4	-24,1	-16,7
Antalfalvai	41825	45787	47011	47826	50288	46344	9,5	2,7	1,7	5,1	-9,9	10,8
Bánlaki	25030	25512	27635	29811	27126	20380	1,9	8,3	7,9	-9,0	-24,9	-18,6
Csenei	30587	33885	30918	30145	30464	22620	10,8	-8,8	-2,5	1,0	-25,8	-26,1
Módosi	26926	26609	27024	26912	28159	18588	-1,2	1,5	-0,4	4,6	-34,0	-31,0
Nagybecskereki	45821	51298	54685	55184	58858	50046	11,9	6,6	0,9	6,6	-15,0	9,2
Nagykikinadai	33052	32827	32987	30212	30209	22757	-0,7	0,5	-8,4	-0,1	-24,7	-31,2
Nagyszentmiklósi	42114	43406	43411	44923	41286	35198	3,0	0,1	3,5	-8,1	-14,8	-16,5
Pancsovai	38727	44687	47841	47084	64099	96575	15,4	7,0	-1,5	36,1	50,6	149,3
Párdányi	26325	27169	27147	26484	24394	16121	3,2	-0,1	-2,5	-7,9	-34,0	-38,8
Perjánosi	30254	32914	30307	28116	26935	22031	8,8	-8,0	-7,2	-4,2	-18,2	-27,2
Törökbecsei	42271	43960	48440	46379	45351	37408	4,0	10,2	-4,3	-2,2	-17,5	-11,5
Törökkanizsai	40257	41878	47610	48868	49008	35206	4,0	13,6	2,6	0,3	-28,2	-12,5
Zsomolyai	42331	47532	46866	54026	60214	44801	12,3	-1,4	15,3	11,5	-25,6	5,8
Nagybecskerek	19666	21934	25470	32831	38479	81316	11,5	16,1	28,9	18,0	109,8	313,5
Nagykikinda	18834	22768	26356	28400	29570	43051	20,9	15,7	7,7	4,1	45,6	128,6
Pancsova	16888	17948	20201	22089	30103	72793	6,3	12,5	9,3	36,3	241,8	331,0
Összesen	**545585**	**588750**	**613179**	**626740**	**661851**	**685795**	**7,9**	**4,1**	**2,2**	**5,6**	**3,6**	**25,7**

Temes vármegye

Járás	Népességszám						Változás %-ban					Összesen
	1870	1890	1910	1930	1950	1990	1870-1890	1890-1910	1910-1930	1930-1950	1950-1990	1870-1990
Buziásfürdői	35048	33801	35757	31970	29035	21709	-3,4	5,7	-10,6	-9,2	-25,3	-38,1
Csáki	29338	28730	30456	27629	24882	18960	-2,1	6,0	-9,3	-10,0	-23,8	-35,4
Dettai	24305	24327	28470	26068	24843	22510	0,1	17,0	-8,5	-4,7	-9,4	-7,4
Fehértemplomi	26738	31805	36796	34533	34856	29026	18,9	15,7	-6,2	0,9	-16,7	8,5
Kevevárai	22496	27663	35119	36973	39282	38539	23,0	26,9	5,3	6,2	-1,9	71,3
Központi(Temesvári)	39470	43371	46337	55676	39069	41881	9,8	6,8	20,1	-29,8	7,2	6,1
Lippai	34458	32957	34784	29969	30566	19669	-4,4	5,5	-13,9	2,0	-35,7	-43,0
Temesrékasi	31350	32526	35911	31826	28104	19235	3,7	12,8	-11,4	-11,7	-31,6	-38,7
Újaradi	30884	33513	33832	32697	23157	20766	8,5	0,9	-3,4	-29,2	-10,4	-32,8
Verseczi	36117	34888	36955	33668	28757	18685	-3,4	6,0	-8,9	-14,6	-35,1	-48,3
Vingai	35900	37709	34063	32085	30863	25532	5,0	-9,7	-5,8	-3,8	-17,3	-28,9
Fehértemplom	8284	9041	10181	9657	9803	11634	9,1	12,6	-5,2	1,5	18,6	40,4
Temesvár	36844	44849	68471	91580	142257	334115	21,7	52,6	33,7	55,3	134,8	806,8
Versecz	21095	21859	26941	26711	26110	36885	3,6	23,2	-0,9	-2,3	41,3	74,8
Összesen	**412327**	**437039**	**494053**	**501042**	**511584**	**659146**	**6,0**	**13,0**	**1,4**	**2,1**	**28,8**	**59,8**

Krassó-Szörény vármegye

Járás	Népességszám						Változás %-ban		Összesen			
	1870	1890	1910	1930	1950	1990	1870-1890	1890-1910	1910-1930	1930-1950	1950-1990	1870-1990
Bégai	15734	17125	23804	22783	20111	12403	10,9	39,0	-4,3	-11,7	-38,4	-21,1
Boksánbányai	31652	33213	36420	32867	32844	34024	4,9	9,6	-9,8	-0,1	3,6	7,5
Bozoviczi	25163	37482	29775	25981	23484	18071	9,2	8,3	-12,8	-9,6	-23,1	-28,2
Facsádi	20505	19755	24867	21682	23218	18071	-3,7	25,8	-12,8	7,0	-22,2	-11,9
Jámi	36880	36906	35564	31680	22022	13694	0,1	-3,7	-11,0	-30,5	-37,8	-62,9
Karánsebesi	27282	30631	35766	33796	34144	38479	12,2	16,7	-5,5	1,0	13,4	42,0
Lugosi	18938	18104	21073	18761	16913	11320	-4,5	16,4	-11,0	-9,9	-33,1	-40,3
Marosi	21786	20200	20788	18778	15699	8166	-7,3	2,9	-9,7	-16,4	-48,0	-62,5
Oraviczabányai	42280	44036	44367	36825	35753	35276	4,1	0,7	-17,0	-3,0	-1,4	-16,5
Orsovai	16055	22624	27923	25132	24895	37332	40,9	23,4	-10,0	-1,0	50,5	132,5
Resiczabányai	37677	44090	49888	49247	69442	112376	17,0	13,1	-1,3	41,0	61,8	198,2
Temesi	22564	21405	25885	25020	24235	19894	-5,2	20,9	-3,4	-3,2	-18,0	-11,9
Teregovai	27605	29839	33143	34260	32398	25765	8,1	11,0	3,3	-5,5	-20,5	-6,7
Újmoldovai	18790	24272	28136	30065	27927	34375	29,1	15,9	6,8	-7,2	23,1	82,9
Karánsebes	3512	5464	7638	8704	15195	31389	55,6	39,8	13,9	74,5	106,5	793,7
Lugos	11654	12489	19126	23587	30252	49742	7,1	53,1	23,3	28,2	64,4	326,8
Összesen	***378077***	***407635***	***464163***	***439168***	***448532***	***500647***	***7,8***	***13,8***	***-5,4***	***2,1***	***11,6***	***32,4***

Megállapítható, hogy a Bánát népesedési súlypontja DK felé tolódott el (mind az össznépességet, mind a városi népességet tekintve), amely Krassó-Szörény vármegye magasabb természetes szaporodásával volt összefüggésben, a legkritikusabb helyzetben lévő megyéje viszont Torontál vármegye volt, melynek csökkenő részaránya, lassuló népességnövekedése (12,15%) és a dinamikus központok hiánya jelentette a halmozódó problémák legszembetűnőbb megnyilvánulási formáit.

II/b. A Bánát etnikai térszerkezetének változásai

A tizenhat nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánát nagyfokú etnikai keveredése csak regionális értelemben igaz, ha ugyanis megvizsgáljuk a területen elhelyezkedő 803 település (1890-ben) lakóinak nyelvi összetételét (*2.*

térkép), akkor azt tapasztaljuk, hogy 471 település (58,6%) teljesen homogén volt, azaz lakói 100%-ig egy nyelvet beszéltek. A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma volt (327 db), de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3-3 db szlovák, horvát és krassowaner, valamint 1-1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) lakosságú település is elhelyezkedett a vizsgált területen. Nem elhanyagolható tény, hogy további 90 db olyan település volt e régióban, ahol az uralkodó nemzetiség aránya több mint 75% volt, s a kisebb etnikai töredékek (település nagyságtól függően arányuk 3; 5, ill. 10% alatt maradt) nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját (44 db román, 24 db szerb, 16 db német, 3 db bolgár, 2 db magyar és egy cseh nyelvű település tartozott ide). A fenti tények alapján lényeges etnikai keveredésről 242 db (30,1%) bánáti település esetében beszélhetünk, melyekből alapvetően kétnyelvű volt 154 db település, háromnyelvű 79 település és négy vagy több nyelvű kilenc (!) település, melyek területi elhelyezkedése alapján kijelölhetők a nagyobb nemzetiségek kontakt zónái. Magyar-szerb viszonylatban Törökbecse-Nagybecskerek-Ittebe-Csenge-Nagykikinda-Nagyszentmiklós vonal mentén, román-szerb viszonylatban Kisbecskerek-Csakovár-Denta-Versecz-Fehértemplom-Moldova települések által jelzett vonal alkotta a kontakt zóna tengelyét *(2. térkép)*. Több mint elgondolkodtató, hogy a Bánát területén összefüggő magyar-román kontakt zóna nem alakult ki (24 román többségű, kétnyelvű településen a magyarság alkotta a kisebbséget, de mindössze egy magyar többségű, kétnyelvű település (Ómor) volt az egész Bánátban, ahol a románok voltak kisebbségben), a két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. A Bánát etnikai tömbjeit megszakító és tagoló etnikai szigetek és szórványok asszimilációja jóval előrehaladottabb stádiumba került.

A németek a Bánát lakosságának (1433424 fő) közel 27%-át (387580 fő) alkották 1890-ben, mely értékek 1910-re 24,5%-ra (387545 fő) csökkentek (*3. táblázat*). A vizsgált 803 település közül 220 településen élt jelentősebb (100 fő feletti) német közösség, melyből 105 településen 75% feletti volt arányuk. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint *(3. táblázat)* a németek Torontál vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (181504 fő), s alig néhány ezerrel voltak kevesebben a szerbeknél (188940 fő). 1910-re a németek száma több mint tizenötezer fővel csökkent, a szerbeké pedig csaknem elérte a kettőszázezer főt (1999750 fő). A németek legtömegesebben Torontál vármegye középső részén (Bega és Aranka között) az ún. Haide területén éltek, ahol huszonöt homogén német település helyezkedett el, s itt élt a bánáti németek kb. 30%-a. (A csenei (63%), a zsombolyai (64%) és a perjámosi (62%) járásban abszolút, míg a nagyszentmiklósi (39,6%, a bánlaki (36,7%) és a módosi (41,8%) járásokban relatív többséget alkottak (*4. táblázat*). A fentieken túlmenően még hat jelentősebb német etnikai tömörülés figyelhető meg a Bánátban (Temesvár és környéke, ún. Erdőhát vidéke, Nagybecskerek-Torontálszécsény-Jánosfölde háromszögben, Pancsova és környéke, Versecz-Nagyzsám-Detta-Istvánvölgy mikrorégióban, Krassó-Szörényi bányavárosok).

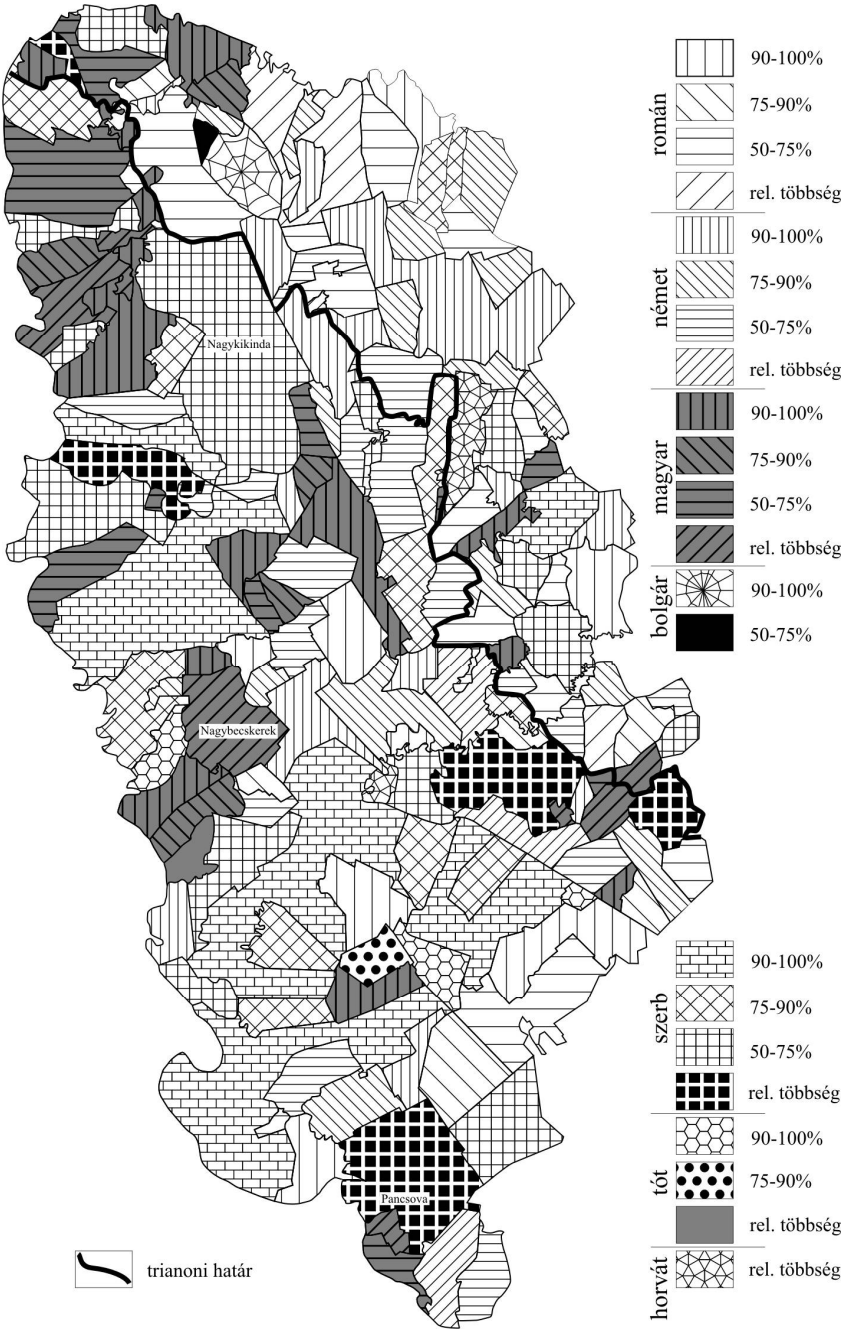

2. térkép. A Bánát etnikai térszerkezete 1910

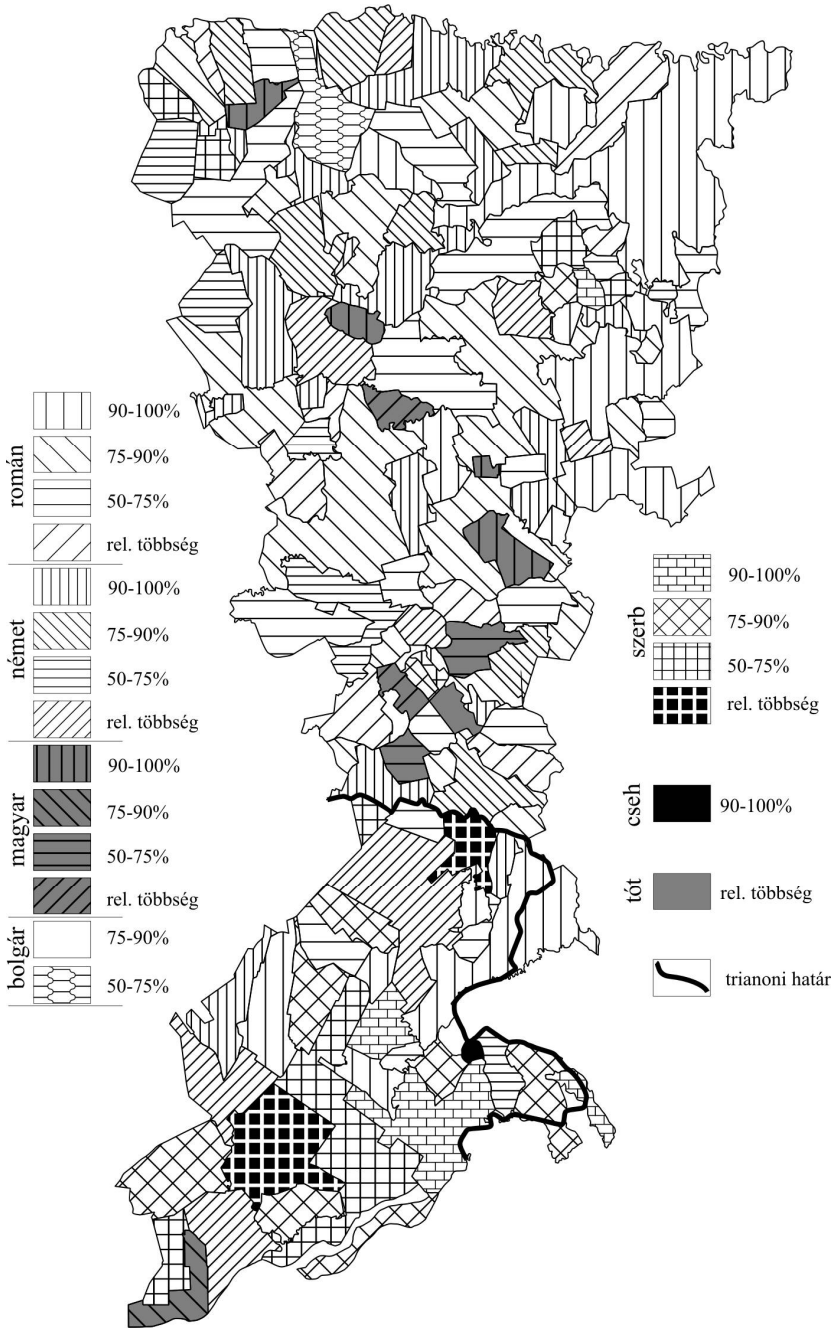

2. térkép. (folytatás)

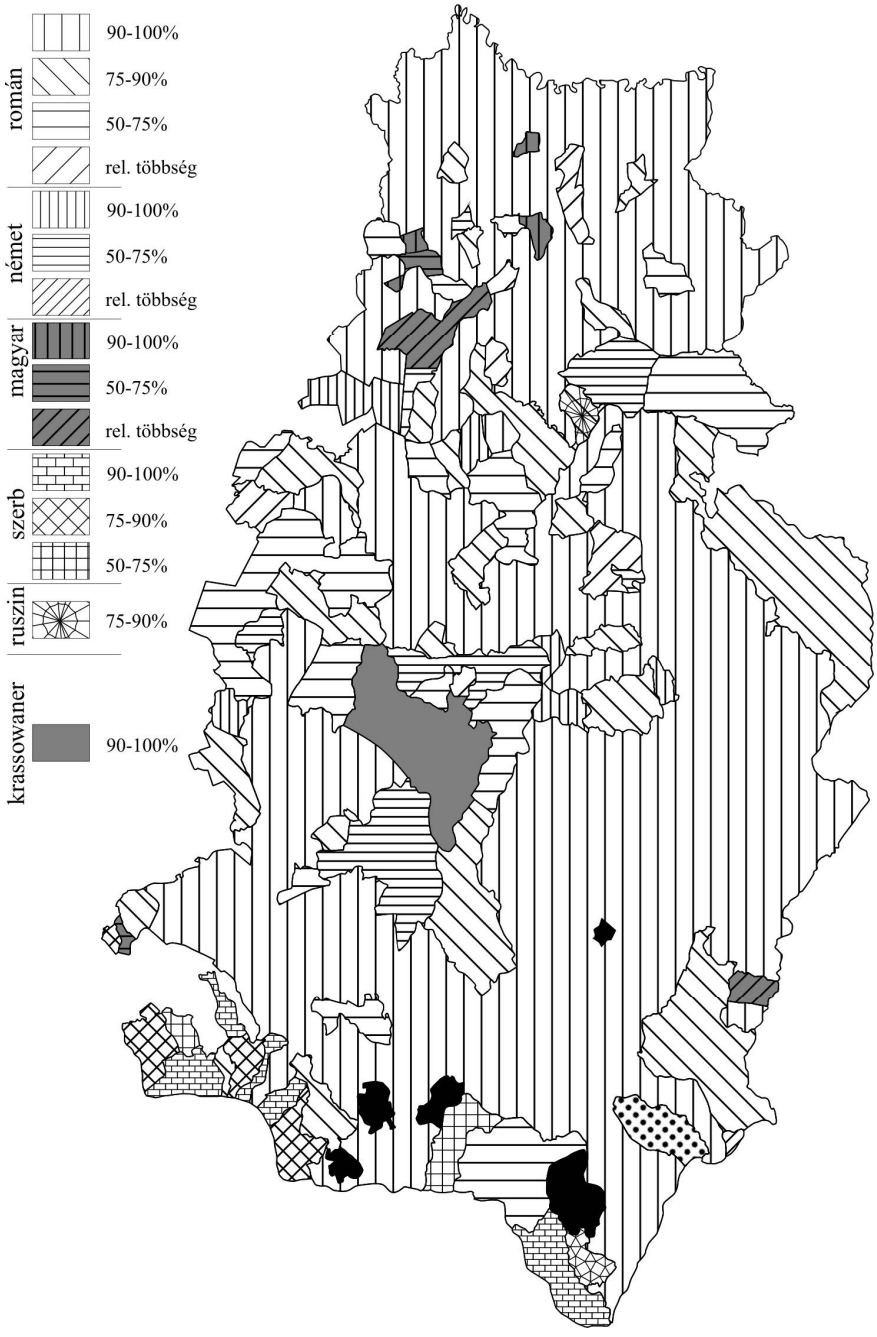

2. térkép. (folytatás)

3. táblázat. A Bánát nemzetiségeinek alakulása 1850-1990 között

Nemzetiségek	***1851.****			***1890.***			***1910.***		
	Tor.	*Tem.*	*K.*	*Tor.*	*Tem.*	*K-Sz.*	*Tor.*	*Tem.*	*K-Sz.*
magyar	42999	11177	2153	92386	31088	7665	128405	79960	33787
német	80724	57490	10526	181504	161355	44721	165779	165883	55883
szerb	108260	14825	602	188940	63254	11079	199750	69905	14674
román	59015	140549	181362	84460	164431	318681	86937	169030	336082
szlovák	2225	952	-	13011	1265	4842	16143	3080	2908
horvát	820	230	8693	3356	-	5065	4203	350	319
bolgár	7526	-	-	8986	5053	-	8500	4500	-
Cseh	-	-	-	-	1925	5373	-	2000	6100
krassowaner	-	-	-	-	-	2926	-	-	7195
cigány	-	152	-	281	-	294	-	-	-
ruszin	-	-	-	-	-	-	11	30	2351
egyéb	8201	1435	327	15536	12483	9331	5423	6097	6848
Összesen	***309743***	***227079***	***203663***	***588750***	***437039***	***407635***	***615151***	***500835***	***466147***
Mindösszesen	**740485**			**1433424**			**1582133**		

1930.			***1950.***			***1990.***		
Tor.	*Tem.*	*K-Sz.*	*Tor.*	*Tem.*	*K-Sz.*	*Tor.*	*Tem.*	*K-Sz.*
113239	72552	19618	130911	65265	18810	86626	51751	14232
158760	156060	49478	43421	80730	29351	2758	14205	13880
228011	68407	12444	317278	91630	10896	374440	92761	7640
79052	179809	335144	99721	242858	361785	102338	451275	435028
16522	1580	574	19050	631	1020	16748	907	-
3273	-	-	4370	-	-	530	-	3559
7113	4131	-	7098	3985	-	4744	1304	-
-	1915	4797	-	1263	4914	-	909	3281
-	-	6113	-	-	6798	-	-	2708
-	-	404	821	318	975	5947	2483	4678
663	426	3275	-	-	3910	254	384	5173
19847	16146	7676	39359	24905	10670	91378	43169	10469
626740	***501042***	***439168***	***661851***	***511584***	***448532***	*685795*	*659146*	*500647*
1567405			**1622564**			**1845558**		

** Fényes Elek geográfiai szótára (613 település) alapján (Temesvár és a Bánáti Határőrvidék adatai nélkül)*

A magyarok a Bánát lakosságának több mint kilenc százalékát (131139 fő = 9,11%) alkották 1890-ben, mely értékek 1910-re 15,3%-ra (242152 fő) növekedtek. A magyarság térnyerése már 1850-től megfigyelhető volt a magyar-szerb kontakt zónában, melynek köszönhetően az egyetlen magyar többségű járás (törökkanizsai 21479 magyar = 50,7%) itt volt, s a bánáti magyarok több mint 70%-a (92386 fő) Torontál vármegyében élt, mely értékek 1910-re így módosultak: 128405 fő = 53%. A törökkanizsai járásban élt a bánáti magyarok 10,3%-a (24961 fő), ahol kilenc településen 90% feletti, 1 településen 75-90%

közötti, öt településen 50-75% közötti volt a magyarság aránya, s két településen relatív többségben éltek 1910-ben. A fentieken túl még három jelentősebb magyar etnikai sziget volt megfigyelhető a Bánátban (Nagykikindától DK-re a Bega folyó vonaláig, Székelykeve környékén, Végvár és környéke.) A Torontál vármegyei etnikai szigetekkel szemben Temes és Krassó-Szörény vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző, s mindössze nyolc településen élt abszolút (pl. Udvarszállás, Gattaja stb.) többségben, s csak 28 db bánáti településen haladta meg a 20%-ot arányuk (pl. Orsova 20,03%, Törökszákos 28,7% stb.). Az 1910. évi népszámlálási adatok alapján egyértelmű, hogy Temes és Krassó-Szörény megyék magyar lakossága a különböző telepítési akciók eredményeként gyarapodott, s Temesben tíz településen élt 1000 főnél népesebb magyar közösség, azonban még így is a vármegye magyarságának 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt. Krassó-Szörényben a bánáti magyarok 14%-a (33787) élt, de csak a begai járásban (5626 fő = 23,6%) és Lugoson, ahol a nagyobb relatív többséget alkottak (6875 fő =34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot.

A szerbek a Bánát lakosságnak több mint 18%-át alkották (263273 fő), úgy, hogy 25 település 100%-ban általuk lakott, 39 településen arányuk több mint 75%, 32 településen pedig abszolút többséget (50-75%) alkottak, s 8 településen relatív többségben voltak.

4. táblázat. A Bánát nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1890)

Torontál vármegye

Járás neve	***Tel. száma***	***Össz. lakosság***	***szerb***	***német***	***román***	***magyar***	***szlovák***	***horvát***	***bolgár***	***cigány***	***egyéb***
Alibunár	10	28645	11281	-	15742	207	645	-	-	-	770
Antalfalva	13	45787	24585	773	5595	4908	8456	457	-	-	1012
Bánlak	17	25512	3668	9358	6147	3666	496	-	712	-	1464
Csene	17	33885	5535	21350	3501	2312	-	729	-	-	457
Módos	20	26609	6361	11141	3191	3195	-	986	255	-	1481
Nagybecskerek	24	51298	14060	17064	10639	2791	2814	-	908	-	3023
Nagykikinda	10	28623	15298	6540	-	6476	-	-	-	-	309
Nagyszentmiklós	15	47188	2851	18701	10177	8447	-	-	6437	-	575
Pancsova	13	44678	13839	14290	11143	2061	599	1184	674	-	887
Párdány	14	27169	10005	6902	4278	5020	-	-	-	-	964
Parjámos	11	32914	3392	20420	7771	-	-	-	-	-	1331
Törökbecse	8	43328	30009	964	-	11899	-	-	-	-	457
Törökkanizsa	25	42300	16154	2477	2190	21479	-	-	-	-	-
Zsombolya	18	47532	2904	30427	4086	8939	-	-	-	281	896
Nagykikinda (v.)	1	22768	13248	5894	-	3627	-	-	-	-	-
Nagybecskerek(v.)	1	21934	7969	7874	-	5116	-	-	-	-	975
Pancsova (v.)	1	18290	7781	7331	-	2244	-	-	-	-	935
Összesen	**218**	**588460**	**188940**	**181504**	**84460**	**92386**	**13011**	**3356**	**8986**	**281**	**15536**

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*bolgár*	*cseh*	*egyéb*
Buzias	24	33801	-	5253	23448	4142	510	-	-	449
Csakovár	13	28730	681	8888	17556	1303	-	-	-	301
Detta	18	24327	1388	8346	8231	2792	312	1437	-	1821
Fehértemplom	19	31805	18717	3378	7601	-	-	-	1003	1106
Kubin	9	27663	14857	5162	4849	1866	-	372	-	557
Lippa	28	32957	-	11175	20223	1121	-	-	-	438
Rékás	28	32526	4459	5045	20917	955	444	-	-	707
Új-Arad	17	33513	1982	20484	9009	1076	-	-	-	1012
Versecz	25	34888	4615	8825	18629	1017	-	-	922	881
Vinga	18	32914	3505	16316	9627	2389	-	-	-	1077
Központi	21	48336	1674	25279	19394	946	-	-	-	1043
Vinrga r.tv.	1	4795	-	746	-	-	-	3245	-	804
Temesvár th.j. v.	1	43437	2141	23995	4257	11572	-	-	-	1473
Versecz th.j. v.	1	22121	7742	12244	-	1321	-	-	-	814
Fehértemplom r.tv.	1	9041	1541	6219	690	591	-	-	-	-
Összesen	**224**	**440854**	**63254**	**161355**	**164431**	**31088**	**1265**	**5053**	**1925**	**12483**

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*krasso-waver*	*cseh*	*olasz*	*egyéb*
Begai	26	17125	-	545	15167	1413	-	-	-	-	-	-	-	-
Bogsán	21	33213	-	3420	26281	503	455	-	-	-	441	-	-	2114
Bozovics	18	26743	-	-	25594	-	-	-	-	-	-	732	-	530
Facset	37	19755	-	679	18697	317	-	-	-	-	-	-	-	62
Jám	28	36906	966	679	34523	409	-	-	-	-	-	55	-	274
Karánsebes	36	30631	-	2429	27014	-	784	-	-	-	-	92	128	183
Lugos	24	18104	-	2543	14800	-	569	-	-	-	-	-	-	192
Maros	25	20200	-	-	19746	234	-	-	-	-	-	-	-	220
Moldva	23	25685	10113	1102	11551	-	-	-	-	-	-	2068	-	851
Oravicza	21	44036	-	10856	28953	394	1572	-	-	-	-	1214	-	1047
Orsova	21	20390	-	1925	15984	1009	-	-	-	-	-	659	-	813
Resicza	26	44090	-	9332	23881	719	1232	5065	-	-	2485	552	-	825
Temes	30	21405	-	1601	18321	109	230	-	-	294	-	-	-	850
Teregova	22	31399	-	2053	29037	-	-	-	-	-	-	-	-	309
Lugos r.tv.	1	14216	-	5574	6045	2167	-	-	-	-	-	-	-	483
Karánsebes r.tv.	1	5464	-	1984	3088	393	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen (Krassó Sz.)	**360**	**409362**	**11079**	**44721**	**318681**	**7665**	**4842**	**5065**	**-**	**294**	**2926**	**5373**	**128**	**8753**
+ 1 telep. (Ada+Kaleh)	*1*	*(török) 450*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Torontál	*218*	*588460*	*188940*	*181504*	*84460*	*92386*	*13011*	*3356*	*8986*	*281*	-	-	-	*15536*
Temes	*224*	*440854*	*63254*	*161355*	*164431*	*31088*	*1265*	-	*5053*	-	-	*1925*	-	*12483*
Bánát Összesen	**803**	**1439126**	**263273**	**387580**	**567572**	**131139**	**19118**	**8421**	**14039**	**575**	**2926**	**7298**	**128**	**36772**
% - értékek		(100)	(18,29)	(26,93)	(39,43)	(9,11)	(1,32)	(0,58)	(0,97)	(0,04)	(0,2)	(0,5)	(0,01)	(2,55)

A fentieken kívül még 32 olyan település volt, ahol a szerbek etnikai kisebbségben (*3. térkép*) éltek (öt településen magyarokkal, 4 településen németekkel, 12 településen románokkal, s 11 településen három-négy nemzetiséggel együtt). A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk (1910-ben 70,3%-uk) Torontál vármegyében élt, ahol a legnépesebb

nemzetiséget alkották (188940 fő), s így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagykikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút, a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak (*4. táblázat*). Temes vármegyében a fehértemplomi (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) alkottak abszolút többséget. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki. Az egész Bánát területén egy elszigetelt szerb etnikai sziget alakult ki – Temes vármegyében – Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal. Kisebb szerb töredékek és szórványok (pl. Szerb-Csanád, Szerb-szentpéter stb.) a Maros balpartján is éltek (*3. térkép*). Az 1910. évi adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánáti településen éltek többségben (201670 fő 70,9%), s 20% felett is csak további 33 településen.

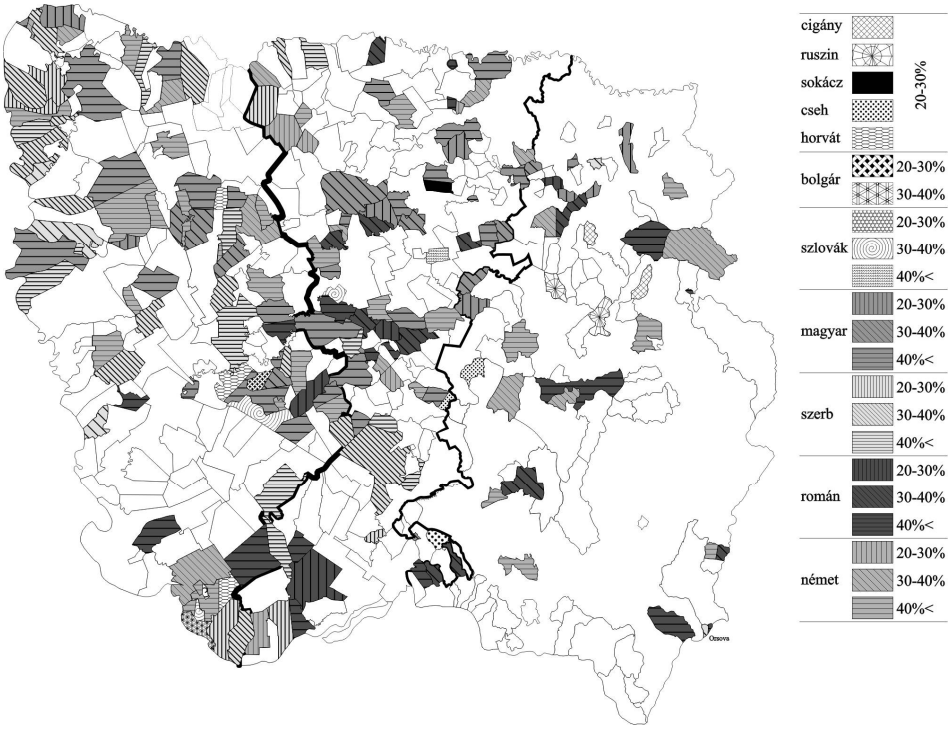

3. térkép. A Bánát kisebbségben élő etnikumai.

A románok a Bánát lakosságának már ekkor is majdnem 40%-át (567572 fő) alkották – 1910-ben 37,4%-át = 592049 fő –, úgy, hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánáti

települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatóak voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén, 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánáti települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot(!). A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol minden járásban abszolút többségben voltak, csupán a moldvai járásban alkottak relatív (44,9%) többséget (*4. táblázat*). Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak, megelőzve a németeket (161335 fő = 36,6%), s öt járásban (buziasi 69,3%, csakovári 61,1%, lippai 61,3%, rékasi 64,3%, verseczi 53,4%) abszolút többséget alkottak. Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségű csak az alibunári járásban alkotott abszolút többséget (15742 fő = 54,9%). A fenti adatok 1910-re úgy módosultak, hogy a Bánát 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk, s itt élt a bánáti románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek – 32 településnek nem volt román lakossága -, de csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk.

A Bánát négy nagy nemzetiségének eltérő mobilitása, társadalmi-gazdasági sajátosságai, identitástudata alapvetően befolyásolta a régió demográfiai változásait, urbanizációs folyamatait s térszerkezetét.

II/c. Az urbanázációs folyamat bánáti sajátosságai

A városok különleges, a többi makrorégióban tapasztaltnál nagyobb szerepet töltöttek be a Bánát népesedésében. Ez abban is megnyilvánult, hogy a kivándorlás időszakában a városok nem elégséges dinamizmusa volt az, amely a kivándorlás nagy volumenét lehetővé tette, különösen Torontál vármegyében. A régió városokra koncentráló iparosítása és az igazgatási-szervezési funkciók kiteljesedése a századfordulótól a város hinterlandját képező településekből meginduló bevándorlás növekedésével járt együtt. A Bánát városi települései meglehetősen differenciáltak abból a szempontból is, hogy a népességnövekedés mely típusába tartoznak *(4. táblázat)*, hiszen a vizsgált negyven év változásait taglalva minimálisan hat alapvető kategóriába sorolhatók. Az első két típusba a bánáti városi átlagnál gyorsabb népességnövekedést produkáló városok (24 db) tartoznak, melyből tizenöt töretlen növekedéssel, míg kilenc egy jelentősebb visszaeséssel jellemezhető. A következő két típus (10 db) még a bánáti falusi átlagnál (13,4%) nagyobb növekedési ütemet produkált, két altípusába a folyamatos illetve a visszaesésekkel tarkított települések tartoztak. Több mint meglepő, hogy a vizsgálatba bevont települések közel harmada (22 db) lassúbb népességgyarapodást könyvelhetett el, mint a bánáti falusi átlag. A minimális növekedésű városok sorát a népességcsökkenéssel jellemezhető (19 db) német többségű városok (pl. Csatád, Csene, Billéd, Beodra, Párdány, Temeshidegkút, Móriczföld, Német-Oravicza stb.) valamint Krassóvár és Óbesenyő zárja.

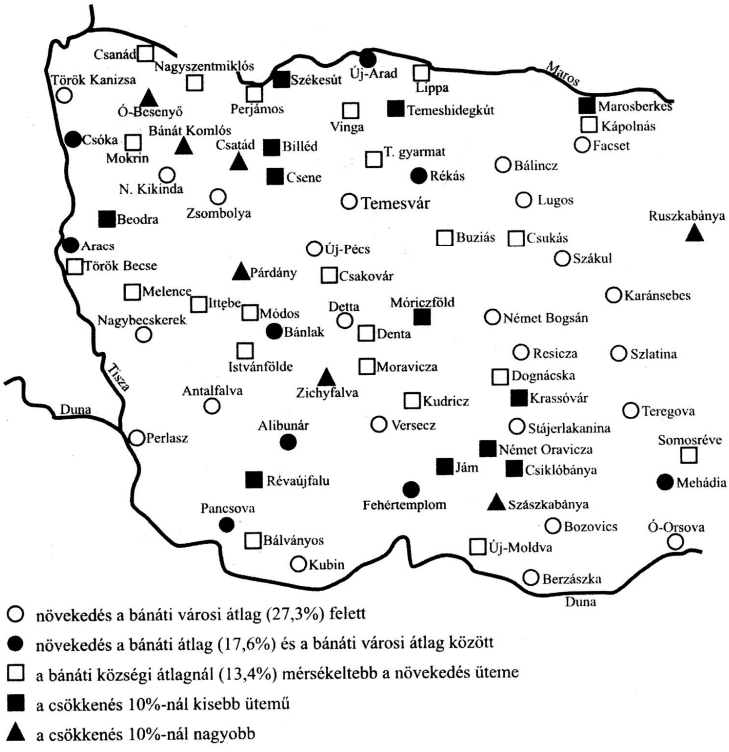

4. térkép. A népesség-változása városok szerinti differenciái a Bánátban (1870-1910).

Lényeges különbségek mutatkoznak abban is, hogy mekkora népességet koncentráltak az egyes központok *(2. táblázat, 4. térkép)*. Ebből a szempontból Temesvár mellett Versecz, Pancsova, Nagykikinda és Nagybecskerek emelkedett ki, melyek 50 ezer ill. 20 ezer fő feletti népességet tömörítettek. Nem elhanyagolható tény, amely részben településszerkezeti sajátosságokból fakad, hogy nincs e csoportban Krassó-Szörény vármegyei település.

A megyeszékhelyek gyors népességnövekedésének eredményeként megnőtt részarányuk az adott megye népességéből (Nagybecskerek 25470 fő = 4,15%, Temesvár 68471 fő = 13,6%, Lugos 19126 fő = 4,12%), mindazok ellenére, hogy dinamizmusukat a megyén belüli ellenfelek igyekeztek mérsékelni. A legszembetűnőbben ez Torontál vármegyében követhető nyomon, ahol Nagykikinda a vizsgált időszakban gyorsabb népességgyarapodással megelőzte Nagybecskereket, amely dinamizmusát Pancsova törvényhatósági jogú város is korlátozta. Temes vármegyében Versecz, Krassó-Szörény vármegyében Resiczabánya tekinthető bizonyos mértékig „ellenpólus" városnak, mind funkcionális mind népességszám vonatkozásában *(Kókai S. 2001.)*.

A megyeszékhelyek az adott megyék városi népességéből is növelték részarányukat. Ez a részarány-növekedés Temesvárott (29,0% → 39,3%) volt a legnagyobb ütemű, legalacsonyabb viszont Nagybecskereken (10,2% → 11,5%), s alig valamivel jelentősebb Lugos (14,3% → 16,4%) térnyerése, amely összefüggésben lehet a fent említett központok (Nagykikinda, Pancsova, Resiczabánya) paracentrum jellegének érvényesülésével. Temesvárnak több mint tíz százalékos térnyerése a vizsgált időszak népesedési folyamatainak természetes következménye, térszerkezeti helyének és jelentőségének egyértelmű bizonyítéka. A népességkoncentráció pozitívumai mellett nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a gyorsuló koncentráció a másik póluson lassuló-stagnáló helyzetet eredményezett (a vizsgált 75 db településből 48 db népességszáma 5000 fő alatt maradt), melyek egyértelműen nem tudtak megfelelni a bánáti településszerkezetben rájuk háruló feladatoknak.

A megyei összesített adatok megmutatják (*5. táblázat*), hogy Torontál vármegye városaiban és ötezer fő feletti lakosságú községeiben mindössze 27 ezer fővel éltek többen 1910-ben, mint 1870-ben, ez a bánáti városi népességnövekedés alig negyede (27248 fő = 28,84%), ami igen szerény (1870-ben a városi népesség aránya 35,4%, 1910-ben 35,9%) gyarapodást jelent abszolút és relatív értékben is. Nem elhanyagolható tény, hogy Torontál vármegye általunk vizsgált harminc településéből kilenc jelentős természetes fogyással rendelkezett (pl. Óbesenyő népességszáma 15,7%-kal csökkent, Bánátkomlós esetében megközelített a 30%-ot, de Párdány esetében is 20% feletti volt a csökkenés 40 év alatt).

5. táblázat. A Bánát népességének számszerű alakulása vármegyék szerint (1870-1910)

Megnevezés	Népességszám					Népességszám változás				
	1870	1880	1890	1900	1910	1870-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1870-1910
Torontál vm.	545585	530988	588750	607538	613179	-2,7	10,8	3,2	0,93	12,38
Városok	193036	189636	208471	214582	220284	-1,8	9,9	2,9	2,65	14,1
Községek	352549	341352	380279	392956	392895	-3,2	11,4	3,3	-0,01	11,4
Temes vm.	412327	397036	437039	470798	494053	-3,7	10,1	7,7	4,94	19,82
Városok	126778	129538	139073	157104	174208	2,1	7,3	12,9	10,94	37,4
Községek	285549	267498	297906	313094	319845	-6,4	11,4	5,3	1,96	12,01
Krassó-Szörény vm.	378077	380313	407635	441266	464163	0,6	7,2	8,2	5,2	22,77
Városok	81314	87223	97668	108010	116221	7,2	12,0	10,6	7,6	42,92
Községek	296763	293090	309967	333256	347942	-1,3	5,7	7,5	4,4	17.14
Összesen	**1335989**	**1308337**	**1433424**	**1519602**	**1671396**	**-2,1**	**9,5**	**6**	**3,4**	**17.62**
Városok	***401128***	***406397***	***445212***	***479696***	***510713***	***1,31***	***9,55***	***7,74***	***6,5***	***27,3***
Községek	***934861***	***901940***	***988212***	***1039906***	***1060682***	***-3,52***	***9,56***	***5,23***	***2***	***13,45***

A kismezővárosi múlttal rendelkező települések népességcsökkenése különböző okokkal magyarázható, részben az országos tendenciáknak megfelelően az 1873. évi kolerajárvány, az 1890 után felgyorsuló kivándorlás, részben regionális és lokális tényezők (pl. egy-gyermekrendszer elterjedése a német lakosság körében, napszámosok elköltözése, az uradalmak bérbeadása vagy parcellázása miatt a gazdasági cselédek elköltözése, stb.) eredménye.

Torontál vármegye urbanizációs sajátossága, hogy a bánáti városi átlag (17,3%) feletti népességnövekedésre mindössze hét település (Törökkanizsa 48,3%, Nagykikinda 39,9%, Zsombolya 36,3%, Antalfalva 57,0%, Új-Pécs 29,2%, Perlasz 39,1% és Nagybecskerek 29,5%) volt képes. A fenti hét város dinamizmusa olyan mértékű volt, hogy ez (21579 fő) tette ki Torontál vármegye városi népességnövekedésének közel nyolcvan százalékát (79,2%). A legnagyobb népességnövekedést abszolút értékben Nagykikinda (7522 fő), Nagybecskerek (5804 fő), Zsombolya (2901 fő) és Pancsova (3313 fő) érte el, míg a többi település esetében a növekedés mindenhol kettőezer fő alatt maradt. Jellemző, hogy Új-Pécs „dinamizmusa" 550 fős népességgyarapodást (1885 fő → 2435 fő) jelentett mindössze negyven év alatt. E tények is azt mutatják, hogy az urbanizáció kedvező hatásai nem voltak olyan átfogóak, mélyek, s minden központi funkciót betöltő településre kiterjedők, mint ahogy ezt gondoltuk. A kedvező változások, pozitív urbanizációs folyamatok mindössze 7-10 db torontáli településen éreztették hatásukat, melyek a bánáti városi átlag feletti vagy átlagos növekedést produkáltak folyamatosan, ill. maximum egy visszaeséssel a többi települést vagy nem érte el a pozitív urbanizáció, vagy annak kedvezőtlen hatásai érvényesültek jobban.

A fenti megállapítások jelentősebb mértékben módosulnak Temes és Krassó-Szörény vármegyék esetében. Temes vármegye városaiban és ötezer főnél népesebb falvaiban közel ötvenezer fővel (47430 fő = 37,4%) éltek többen 1910-ben, mint a vizsgált időszak kezdetén, ami a bánáti városi népességnövekedés 43,3%-át tett ki, melynek eredményeként a városi népesség aránya 30,7%-ról (126778 fő) 35,2%-ra (174208 fő) emelkedett. E kedvező tendencia mellett azonban elgondolkodtató az a tény, hogy a fenti gyarapodás (47430 fő) mindössze néhány településre koncentrálódott. Temesvár (31627 fő) és Versecz (5846 fő) törvényhatósági jogú városok adták a növekedés közel nyolcvan százalékát (79,1%), melyből Temesvár 66,7%-kal részesedett. E két város mellett mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486 fő = 54,8%) esetében következett be a bánáti városi átlag (27,3%) feletti népességnövekedés, ami mutatja egyrészt a két törvényhatósági jogú város dinamizmusát, hinterlandjának kiterjedését, másrészt stabil kapcsolatrendszerét és térszerkezeti helyét. Nem véletlen, hogy a fenti négy településen túlmenően csak Új-Arad (20,6%), Temesrékas (18,8%), Fehértemplom (22,9%) és Denta (13,8%) tudott a bánáti falusi átlagtól (13,4%) nagyobb népességgyarapodást produkálni *(4. sz. térkép)*. Valószínű, hogy az urbanizáció kedvező hatásai is mindössze 6-8 db Temes vármegyei településen jelentették tartósan a növekedés alapját, mindazok ellenére, hogy a vármegye vizsgált települései (19 db) közül csak három (Székesút, Temeshidegkút, Móriczfeld) népességszáma csökkent. A népességszám stagnálását és csökkenését az ismert okok mellett az is befolyásolta, hogy a Temesvár (melynek növekedése /85,8%/ országos viszonylatban Budapest után következett) körül elhelyezkedő települések egy része agglomerációs je-

gyeket is magára öltött, másrészt a lakosságuk egy része a városba költözött (pl. Temesgyarmat, Szentandrás stb.) a századfordulót követő években. E tényezők mellett egy-egy természeti katasztrófa is megingathatta a népesség gazdasági létalapját, mint ahogy a filoxéra pusztítása nyomán Temeskutas lakossága kettőszáz fővel csökkent, mivel a szőlőmunkások Verseczre és a közeli ipartelepekre költöztek az 1880-as években. A kismezővárosi múlttal rendelkező települések tehát Temes vármegyében sem tudták betölteni azt a szerepet, még ha igazgatási-szervezési funkciókkal gazdagodtak is, melyet a modernkor kihívásai követeltek, sőt Temesvár dinamizmusának kedvezőtlen hatásai miatt fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek.

Krassó-Szörény vármegye huszonhat települését vizsgálva megállapítható, hogy közel harmincötezer (34907 fő) fővel gyarapodott népességszámuk, ami a bánáti városi átlag feletti növekedést (42,9%) és a Bánát városi népességének 22,7%-át jelentette 1910-re. E dinamizmus azonban e vármegyében is csak néhány középvárosra (pl. Resiczabánya, Stájerlakanina stb.) rendezett tanácsú városra. (Lugos, Karánsebes), bányavárosra (pl. Berzászka, bogsán stb.) és igazgatási központra (pl. Facsád, Bozovics) korlátozódott. Mindazok ellenére hogy a bánáti városi átlag feletti növekedést produkáló települések több mint fele (13 db) e megyében található, hét olyan központja is volt, amelyek népességszáma csökkent. A dinamikus népességnövekedést produkáló városok esetében megfigyelhető, hogy a növekedés forrása nem a természetes szaporodás (a megye népességnövekedése a Bánát esetén a legmagasabb volt, 22,77% negyven év alatt), hanem a bányászat és a vasipar fejlődése (Berzászkabánya stb.), a kincstári telepítések (pl. Facsád, Bálincz, stb.) illetve a közlekedésföldrajzi potenciál felértékelődése (pl. Orsova, Karánsebes stb.). A bányászatban és a vasiparban foglalkoztatott népesség mobilitására jellemző, hogy Új-Moldova és Ruszkabánya bányaüzemeinek bezárása, illetve a vasgyártás korlátozása több száz fős csökkenést eredményezett *(2. táblázat)*. A vármegye demográfiai sajátosságai között kell megemlíteni, hogy a kivándorlás az összlakosság 0,2%-ának elvesztését jelentette mindössze, szemben Temes (0,8%) és Torontál (1,1%) jóval magasabb értékeivel, s így a városi népességnövekedés magas falusi népességnövekedéshez (17,24%) kapcsolódva stabil hinterlanddal rendelkezett, ahol az etnikai tömbök és szigetek differenciái tovább fokozták a mozaikszerű heterogenitást. A vizsgált időszak népesedése Krassó-Szörény vármegyében volt a leginkább extenzív jellegű, magas születési és halálozási arányszámok jellemezték ezt az időszakot, tíz ezrelék feletti természetes szaporodással. Annak ellenére, hogy a megyében a tőkés iparosodás hatására itt-ott ipari üzemek települtek a gazdaság profilját mindvégig a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás (1918450 kat.hold = 48,9% a vármegye területének erdővel borított volt) szabta meg, mindazok ellenére, hogy itt bontakozott ki a történelmi Magyarországon a modern vas- és acélkohászat, s mind az innovációban, mind a szakemberképzésben az első helyen állott *(Frisnyák S. 1990)*. E kohászati vertikum az 1880-as években 13-15000, a századfordulón kb. 17000 embert foglalkoztatott, s a magyarországi nyersvas- és acélter-

melés 25%-át adta, melyhez azonban csak Resiczabányán kapcsolódott jelentősebb gépgyártás. A fenti tények ellenére Krassó-Szörény vármegye ipari keresőinek növekedése 1890-től 1910-ig 42% volt, s hasonló értéket ért el Torontál vármegye (41%). Temes megyében ugyanakkor 59%-os növekedést regisztráltak, de még így is az országos átlag (11%) alatt maradt az iparban foglalkoztatottak aránya a Bánátban (kb. 8%) 1910-ben.

Természetesen a megyére is igaz, hogy az urbanizáció kedvező hatásai alig néhány településre (8-10 db) terjedtek ki, a kisebb központok népességnövekedése általában véve az ún. mezővárosoké pedig meglehetősen vontatott. A városi népesség növekedés (34907 fő) közel nyolcvanöt százalékát (24913 fő = 84,3%) öt dinamikusan fejlődő (Resiczabánya 9870 fős, Lugos 7472 fős, Karánsebes 4126 fős, Orsova 3983 fős és Stájerlakanina 3962 fős gyarapodás) centrum produkálta a fent említett okok miatt. Nem elhanyagolható tény, hogy valamennyi bánáti település (804 db) közül Orsova népességnövekedése volt a legnagyobb (1555 fő → 5585 fő) arányú (256,1%), mindez azonban úgy következett be, hogy 1900-ban a hajóműhelyek és a vasúti telep Nagyzsupánytól Orsovához került. A megye másod- ill. harmadrendű központjainak dinamizmusa csak látszólagos, s alig egy-két ezer fős gyarapodást jelent (pl. Facsád, Berzászkabánya, Bozovics stb.), de még így is kisvárosok mélyen ötezer fő alatti népességszámmal. Ezek a városok képtelenek saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká lenni, a népességkoncentrálódásnak nem jelentős gócai miként a Torontál és Temes vármegyei hasonló központok sem a Bánátban.

A községi népesség változásában is jelentős mikroregionális különbségek vannak, ezek mind a változás arányában, mind pedig a vizsgált időintervallumok szerinti módosulásokban kifejezésre jutnak *(5. táblázat)*. Legkedvezőtlenebb helyzetben mindkét szempontból Torontál és Temes vármegye volt, köszönhetően annak, hogy a kedvezőtlen demográfiai tendenciák (pl. kolerajárvány, kivándorlás, egy-gyermekrendszer stb.) itt érvényesülhettek a legjobban.

Érvényesült a „gyorsuló idő-lassuló idő" szindróma, amely a kisvárosokban a „megáll az idő" képzeletét keltette. Nem vitatható, hogy egy kiegyensúlyozottabb - egyenletesebb városi népességnövekedés, amely több központra terjedt volna ki, kedvezőbb képet eredményezett volna. Az extenzív városodás időszakában azonban mindez csak illúzió, mind a Bánát, mind a történelmi Magyarország vonatkozásában.

II/d. A bank- és pénzügyi élet sajátosságai a Bánátban

A Bánátban a történelmi Magyarország legsűrűbb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki. Ennek alapját az adta, hogy a gyáripar, a kereskedelem és a szolgáltatások (pl. sűrű vonalas infrastruktúra, fejlett egészségügy stb.), valamint az igen jó minőségű talajokon kialakult árutermelő mezőgazdaság együttesen válhattak a fejlődés motorjává, s ezt a sokszínű (16 bánáti nemzetiség) társadalom még

inkább elősegítette. Ez lett a regionális modernizáció fő tőkeforrása, a modern vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztések révén az urbanizációs jelleg kiemelője. A Bánát takarékpénztárairól bővebb információk az 1860-as évekből állnak rendelkezésünkre. A számszerű gyarapodást tekintve a temesvári takarékpénztár (1845) megalakulását követően pontosan húsz évet kellett várni a második pénzintézet (Oraviczabányai Takarékpénztár 1865.) alapításáig. A temesvári pénzintézet mindezek ellenére nem volt abszolút monopol helyzetben, mert 1845-ben Szegeden és Aradon, 1864-ben pedig Újvidéken alapítottak takarékpénztárt. Különösen az előző két hitelintézet esetében feltételezhető, hogy ügyfeleinek egy része Torontál ill. Temes és Krassó-Szörény vármegyék területéről lépett velük kapcsolatba.

A „gründolási és bankalapítási láz" 1869-ben elérte a Délvidéket, s ezen belül a Bánátot is. Addig amíg 1867-ben csak Nagybecskereken, 1868-ban pedig Verseczen jött létre takarékpénztár, 1869-ben kilenc pénzintézetet alapítottak (Csákova, Fehértemplom, Új-Arad, Nagykikinda, Nagyszentmiklós, Törökbecse, Zsombolya, Pancsova, és Temesváron a második). A társadalmi-gazdasági fejlettség területi különbségei nem csak az Alföldön (pl. Bács-Bodrog vármegyében 10 db, Pest-Pilis-Solt vármegyében 8 db takarékpénztár működött Pest-Buda nélkül, míg Csanád és Ugocsa megyékben egy sem stb.), hanem a Bánát területén (Temes és Torontál vármegyében 6-6 db, míg Krassó-Szörényben 1 db takarékpénztár funkcionált 1869-ben) is markánsan megmutatkoztak mind a pénzintézetek számát, mind tőkeerejét tekintve. E területi különbségek 1873-ig – az első számottevő magyarországi pénzügyi válságig – semmit sem változtak, hiszen a Bánát 30 működő takarékpénztárát vizsgálva Krassó-Szörény vármegyében csak kettő (Oraviczabánya, Boksánbánya), míg Torontál 17 db, Temes pedig 10 takarékpénztárral büszkélkedhetett. Nagybecskereken három, Temesvárott, Verseczen, Dettán és Nagykikindán két-két pénzintézet működött, melyek viszonylag szerény forgalmát alapjaiban rendítette meg az 1873. május 9-i („fekete-péntek") bécsi tőzsdekrach.

Az 1878. december 31-i vagyoni állapotot összesítő adatsorok *(Varga Gy. 1880)* alapján szerkesztett térképről (*5. térkép*) leolvasható, hogy mind az összvagyon nagysága, mind a hitelintézetek száma alapján a megyeszékhelyeknek és járásközpontoknak volt domináns szerepük. A temesvári pénzintézetek (több mint 7,3 millió forint vagyon) és a nagybecskereki pénzintézetek (több mint 1,4 millió forint vagyon) együttesen nagyobb vagyonnal rendelkeztek mint az összes többi pénzintézet együttesen (67627754 forint). A Bánát harmadik legjelentősebb pénzügyi központja Versecz volt, ahol a hitelbank és a takarékpénztár együttes vagyona az 1,1 millió forintot is meghaladta. Több mint meglepő, hogy Detta két hitelintézete nagyobb vagyonnal rendelkezett (709741 forint), mint Nagykikinda (698123 forint) és Oravicza (618950 forint) hitelintézetei, mint ahogy az sem lehet véletlen, hogy a hitelintézetek zömmel német lakosságú városokban és falvakban (pl. Nagyteremia, Gyertyámos) alakultak meg. E tényt még inkább alátámasztja, hogy a legnagyobb tőkeerő is itt koncentrálódott, olyan, zömmel naturálgazdálkodást folytató térségek rovására, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába (Krassó-Szörény megye nagyrésze a bányavárosok kivételével).

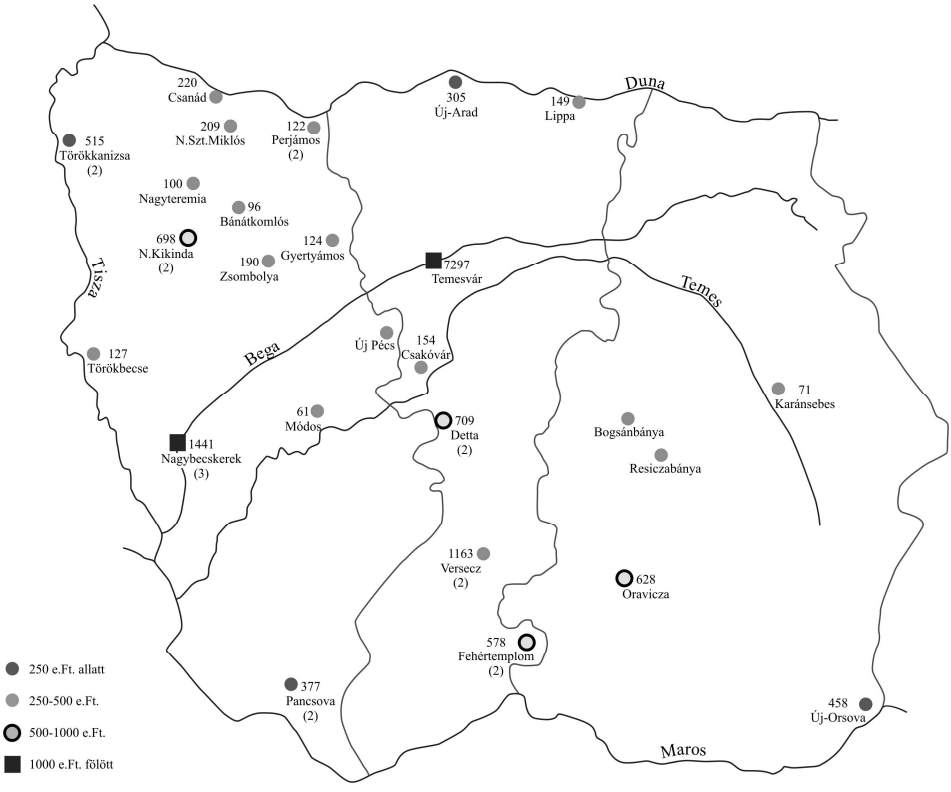

5. térkép. A Bánát bank- és pénzügyi központjai 1878

Az 1909. évre készült felmérés *(Varga Gy. 1913)* alapján már lehetséges a pénzintézeti alapú településhierarchia elkészítése. Egyrészt a pénzintézetek száma (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), hierarchikus fokozata, másrészt az úgynevezett „jelentőségtöbblet" számítás *(Gál Z. 1997)* alapján.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható (*6. térkép*), hogy a Bánát 28 ezer km^2-nyi területén élő 1582133 fő (1910) számára *három elsőrendű pénzügyi centrum* állt rendelkezésre. *Arad* országosan is a legjelentősebb, Budapest után a második legfejlettebb pénzügyi centrum (pénzintézeteinek vagyona 130 millió korona), *Szeged*, mely az Alföld ötödik legjelentősebb (pénzintézeteinek vagyona 70 millió korona) pénzügyi központ volt és Temesvár. *Temesvár* pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (120 millió korona), a pénz és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő 1910-ben) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. A jelentőségtöbblet számítás alapján *(Gál Z. 1997)* is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma.

6. térkép. A Bánát bank- és pénzügyi központjai 1909

A Bánát 217 pénzintézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzintézet működött 1909-ben) 117 településre összpontosult, így a *másodrendű pénzügyi központok* (8 db) is jelentős pénzintézeti vagyont (pl. Versecz pénzintézeteinek vagyona 23,2 millió korona, Pancsova esetében 16,4 millió korona stb.) és hinterlandot tudtak kiépíteni. Általában négy (Fehértemplom) és nyolc (Lugos) közötti volt pénzintézeteik száma, s több járásra kiterjedő pénzügyi vonzáskörzettel rendelkeztek. A két megyeszékhely Lugos (vagyona 22 millió korona) és Nagybecskerek (vagyona 25 millió korona) mellett e csoportba került a hasonló fejlettségű és funkciókat „de facto" ellátó Karánsebes, Nagykikinda, Pancsova és Versecz is. Nem meglepő, hogy a bánáti németség négy kiemelkedő másodrendű központja pénzügyi vonatkozásban is ide került (Zsombolya, Fehértemplom, Versecz, Pancsova). E pénzintézetek vagyona (pl. Zsombolya 10,1 millió korona, Fehértemplom 10 millió korona) magasabb mint Karánsebes (6 millió korona) vagy Nagykikinda (8 millió korona) esetében.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzintézettel, s 5 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek. Általában a járásszékhelyek (pl.

Nagyszentmiklós, Oraviczabánya, Kevevára, Antalfalva stb.) valamint a jobb gazdasági feltételek (mezőgazdaság, ipar) és forgalmi helyzetben lévő központok (pl. Resiczabánya, Szászkabánya, Mehádia, Csákova, stb.) kerültek ide. A központok több mint fele a bánáti németek abszolút többségével (pl. Módos, Perjámos, Új-Arad, Német-Sztamora, Lippa, Temeshidegkút, Temesgyarmata, Varjas, Német-Csanád, Nagyősz stb.) is jellemezhető. A központokban működő pénzintézetek vagyona már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan elemi központok voltak, ahol vagy bank egy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkezve szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó tevékenységgel saját és néhány környező település lakói számára. E pénzügyi központok „tőkehiányban" szenvedtek, s alig néhány betétes (ipari-, kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták alacsony kamattal. A csoportba tartozó központokban nagy mérvű jelentőségtöbblet hiány alakult ki, s így a modernizáció olyan elemi csírái lettek, amelyek továbbfejlődését az 1920-as változások hosszú időre meghiúsították.

III. A Bánát térszerkezeti jellemzői a XIX. század végén

A régión belül differenciák gyorsuló növekedése azt eredményezte, hogy településein megindulhatott és felerősödött a funkcionális specializálódás, illetve a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedése. A mennyiségi és minőségi változások a Bánát népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történeti földrajzi, etnikai, néprajzi, urbanisztikai stb. sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők, s leggyorsabban a településhierarchiai változásokban tapinthatók ki. A Bánát településhálózata is olyan változékony rendszer, amelynek alkotóelemei évtizedeken át hajlamosak bizonyos tartós vonások megőrzésére (pl. településszerkezet, textúra, beépítettség, jogállás stb.), azonban éppen a vizsgált időkeresztmetszetekre az a jellemző, hogy új településhierarchiai jellemzők és sajátosságok kialakulása és felgyorsult változása következett be. A mennyiségi és minőségi gyarapodás tette lehetővé, hogy elkészítsük a *Bánát településhierarchiai vázlatát.*

A gyarapodó városi alapfunkciók mellett a speciális funkciók mennyiségét és az azt ellátó intézmények hierarchikus fokozatait is figyelembe vevő, ún. „leltározó módszert" *(Beluszky P. 1966, 1992)* alkalmaztam, melyeknek menynyiségi- és minőségi értékelése alapján az alábbi eredményt kaptam *(7. térkép)*:

Az első rendű központok esetében 23 db olyan tényezőt (pl. 40 ezer fő feletti népességszám, törvényhatósági jogú város, közigazgatási és szakigazgatási feladatkörök, szolgáltatási feladatkörök, folyammérnöki hivatal, iparban, kereskedelemben foglalkoztatottak aránya, értelmiségi keresők aránya, közlekedésföldrajzi helyzet stb.) vizsgáltam meg, amelyek megléte vagy hiánya alapján eldönthető a központi szerep-

kör. A Bánát lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, első rendű központ állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg, ezért Szeged és Arad településhierarchiai értékelésétől eltekintünk, mindazok ellenére, hogy hatásuk kétségtelen tény.

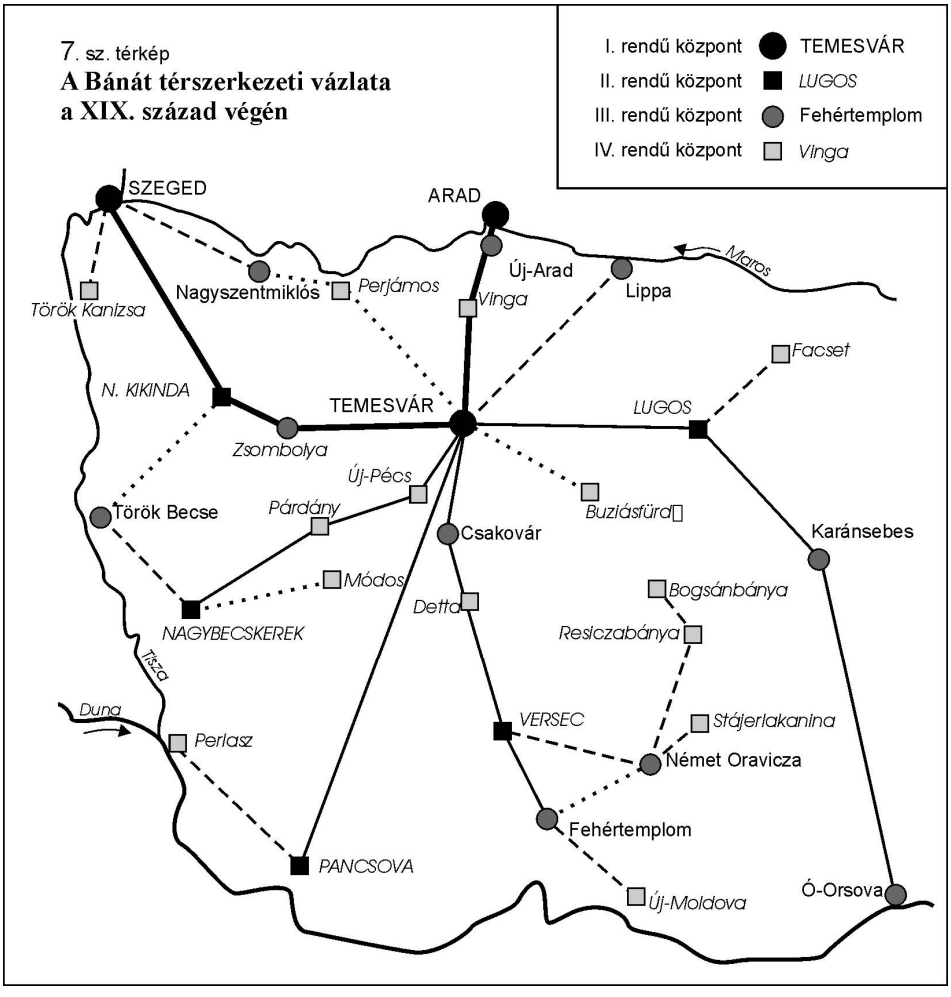

7. térkép. A Bánát térszerkezeti vázlata a XIX. sz. végén

Temesvár a legkomplexebb városképző és -fejlesztő tényezők hatására a Dél-Alföld egyik legfejlettebb regionális központjává vált, Arad és Szeged gyors fejlődése ellenére. Temesvár népességnövekedési üteme (1848-1870 között 93,3%, 1830-1900 között 395%) egyedülálló az egész Alföldön, s a Bá-

nát területén is csupán Resiczabánya (582%) előzte meg az ismert okok miatt. A Bánát legfejlettebb centrumának népesség-növekedése szoros összefüggést mutat az urbanizációval, s mindezt felerősítette központi funkciókban való gazdagsága (pl. pénzügyi-igazgatóság központja, fővámhivatal, katonai igazgatás központja, kereskedelmi és ügyvédi kamara központja, stb.) és sajátos, gyors integrációra hajló városi társadalma, amely nagyfokú etnikai keveredés és beolvadás színtere is volt. Központi funkcióit tekintve a város szakigazgatási szerepköre hiányos (pl. nincs sajtóügyi bíróság, váltó törvényszék, nem tankerületi székhely, stb.), ami érthető Szegednek – mint a Dél-Alföld tradicionálisan legfejlettebb központjának – és Aradnak a térszerkezeti helyzete miatt. A város ipari-kereskedelmi súlyát mutatja, hogy a két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 33,65%-a 1870-ben *(Keleti K. 1873),* de az értelmiségi keresetből élők aránya is megközelítette a 4,5%-ot. Az előbbi érték országosan is a legmagasabb volt, megelőzve Pest-Budát is. Temesvár speciális (pl. katonai, egyházi, stb.) funkciói is gyarapodtak, amelynek eredményeként a századfordulóra a Dél-Alföld egyik legfejlettebb központjává vált, viszonylag alacsony népességszáma (49624 fő) ellenére.

A legnagyobb változás a *másodrendű központok* körében következett be, mindez annak köszönhető, hogy a felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként határozottan nőtt a szakadék az egyes hierarchiai szinteken belül és között. A másodrendű központok esetében 13 olyan tényezőt (pl. 16 ezer fő feletti népességszám, rendezett tanácsú város, megyeszékhely, királyi törvényszék központja, ügyészségi-, pénzügyi központ, egészségügyi /kórház/központ, stb.) vizsgáltam meg, amelyek alapján *három teljes értékű* (minimum 9 db központi funkció) *és két részleges* (6-8 központi funkció) másodrendű központ adódott a Bánát területén.

Nagybecskerek viszonylag kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzettel rendelkezve is a Bánát második legfejlettebb központja, alapvetően megyeszékhely szerepköréhez kapcsolódó központi funkciókkal (pl. királyi törvényszék, ügyészség, adófelügyelőség, stb.). Nem elhanyagolható szolgáltatási (pl. oktatási-, kórházi-, főtávíró központ, stb.) feladatköre, az pedig több mint figyelemre méltó, hogy 1873-ban már három bank és takarékpénztár működött (több mint Temesváron) a városban, s betétforgalmuk sem volt elhanyagolható.

Torontál vármegye központjaként azonban a város számára az igazi kihívást Pancsova (törvényhatósági jogú város, határőrvidék volt székhelye) és Nagykikinda (1870-76 között a kikindai kerület 10 települése önálló közigazgatási egység volt) jellemezte. Nagybecskerek azonban dinamikus népességnövekedésének (1870-1900 között 31,96%), központi funkciókban való gazdaságának és nem utolsó sorban a fejlett mezőgazdaságának és kibontakozó tőkés iparának (a foglalkoztatottak 13,11%-a dolgozott az iparban és a kereskedelemben 1870-ben) köszönhetően a Bánát délnyugati részének legfontosabb központjává vált. Sikeresen növelte hinterlandját mind Pancsova, mind

Nagykikinda rovására, amihez az is hozzájárult, hogy etnikai tarkaságát (németek, magyarok, szerbek, románok) kedvezően kamatoztatni tudta. Nagybecskerek térszerkezeti súlyát mutatja, hogy szűkebb környezetében csak ötödrendű központok (Törökbecse kivételével) tudtak funkcionálni.

Pancsova a bánáti határőrvidék legfejlettebb és legnépesebb centruma volt, amelynek speciális igazgatási szerepköre (garnizon város), a hozzá kapcsolódó királyi törvényszék és ügyészség, valamint a kedvező közlekedésföldrajzi helyzete (Balkán felé haladó vízi- és szárazföldi kereskedelmi útvonal metszéspontjában) is hozzájárult ahhoz, hogy népességszáma több mint 50%-kal gyarapodott 1848-70 között. Pancsova fejlettségét szabad királyi városi (1876-tól törvényhatósági jogú) kiváltságai és gazdag német származású polgárai is elősegítették, miként az önállósuló Szerbia fővárosához való közelség minden előnyét is igyekezett kamatoztatni. Fejlődése azonban 1873 után megtorpant (1870-1900 között mindössze 9,61%-os népességgyarapodás), amihez vasúti mellékvonalának késői érkezése és a Szerbiával kapcsolatos politikai álláspont is hozzájárult. Pancsova városi alap-funkciókban (takarékpénztár, gimnázium, kórház, adófelügyelőség, gyárak) gazdag, teljes értékű mezocentruma volt a vizsgált régiónak.

Versecz dinamikus népességnövekedéssel (1848-1870 között 52,1%), kiemelkedően kedvező közlekedésföldrajzi helyzettel (már ekkor vasúti csomópont), a bank- és pénzügyi élet fejlettségével (2 db takarékpénztár), valamint tradicionálisan fejlett kereskedelemmel és iparral rendelkező (e két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 12,48%-a) központja volt a Bánátnak, amelyekhez szabad királyi városi (1876-tól törvényhatósági) jogállása, a kor színvonalához képest fejlett egészségügyi valamint egyházi-katonai igazgatási szerepkör is hozzájárult. A város oktatási-kulturális kisugárzó ereje viszont elenyésző volt, mindazok ellenére, hogy görögkeleti (szerb) püspökség székhelye is volt. Versecz központi funkciógazdagsága ellenére az 1870-es évektől egyre inkább leértékelődött a bánáti településhierarchiában, részben a Krassó vármegyei bányavárosok előretörése, részben Lugos és Fehértemplom funkcionális és társadalmi-gazdasági gyarapodása következtében, így 1900-ra a Bánát 6-7. legfejlettebb központjává vált *(Beluszky P. 1992)*.

Nagykikinda közigazgatási funkcióinak megerősödése ellenére a részleges másodrendű központok közé került besorolásunkban. Kedvező igazgatási helyzete egyrészt ideiglenes, másrészt jelentősebb hinterlandot is alig tudott kiépíteni. Központi funkcióinak gazdagságát (ügyészségi központ, oktatási-egészségügyi központ stb.) mindössze járásnyi nagyságú terület lakói vették igénybe, amihez az is hozzájárult, hogy a Szeged-Temesvár közötti vasútvonalon is inkább tranzit jellege (forgalomáteresztő szerepe) emelkedett ki. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy Torontál megye középső részének legfejlettebb központja volt, amit mutat, hogy a kibontakozó bank- és pénzügyi élet egyik központjává vált. Komoly gondot okozott azonban fejlődésében kiváltsá-

gainak elvesztése (1876), mezővárosi jogállása, valamint az, hogy hinterlandját nem tudta kiterjeszteni a tőle keletre lévő német falvakra és kismezővárosokra. Az ún. Haide németségének szellemi és gazdasági központjává egyre inkább Zsombolya és Perjámos vált, Temesvár mellett, Nagykikinda társadalmi-gazdasági stagnálása az 1880-as években egyértelmű, s csak az 1890-es években kap olyan fejlesztő energiákat, amelyek fejlődését előremozdították (pl. 1893-ban rendezett tanácsú város lett).

Lugos a Bánát északkeleti részén elhelyezkedő több mint 11,5 ezer fős népességszámú, dinamikusan fejlődő (1848-70 között népessége megduplázódott) megyeszékhely, amely kedvező közlekedésföldrajzi helyzetének, megyeszékhely rangjához kapcsolódó igazgatási-szervezési feladatainak köszönhetően a részleges másodrendű központok közé kerülhetett. Dinamikus népességnövekedés jellemezte, így megerősödött elmaradott, aprófalvas környezetében népességkoncentráló szerepe, azonban szoláltatási funkciói hiányosak (csak 1880-ban alakul meg az első takarékpénztára), emiatt nem tudta egész Krassó vármegyét magához kapcsolni. Több megyére kiterjedő funkcióval alig rendelkezett, így a hinterlandját alkotó vármegye egy részében a fejlett szubcentrumok (pl. Karánsebes, Oravicza, Orsova) átvették központi szerepköre egy részét. Különösen kedvezőtlen tény, hogy a város oktatási-kulturális szerepköre és szellemi kisugárzó ereje ekkor még igen gyenge volt, s a bányavárosok és az egykori határőrvidék felé is gyorsan kioltódott. Fejlődése csak a századfordulót megelőző évtizedben gyorsult fel, köszönhetően annak is, hogy 1887-től a rendezett tanácsú városok csoportjába került.

A harmad- és negyedrendű központok esetében 10 központ funkcióit (pl. 6500 fő feletti népességszám, járásközpont, járásbíróság, adófelügyelőség, minimum egy takarékpénztár, oktatási- és egészségügy központ, közlekedésföldrajzi helyzet stb.) vontunk be a vizsgálatokba, s azt a 10 központot, ahol minimum hat ilyen összpontosult szubcentrumnak, ahol 3-5 központi funkció összpontosult (14 település) mikrocentrumnak tekintettük.

A szubcentrumok vonatkozásában megállapítható, hogy számuk viszonylag kevés (10 db) a Bánát másodrendű központjainak számához (5 db) viszonyítva, de magas az Alföld más régióhoz képest *(Kókai S. 1999)*. E kettősség alapvető oka a népesség- és településföldrajzi sajátosságokban keresendő. A harmadrendű központok fejlettségük, társadalmi-gazdasági jelentőségük és térszerkezeti helyük alapján minimálisan két csoportra bontható:

- teljes értékű középvárosok (8-9 központi funkció), néhány magasabb szintű funkcióval

- részleges középvárosok (6-7 központi funkció) magasabb szintű funkciók nélkül.

A teljes értékű középvárosok csoportjába *három település* került. *Fehértemplom* és *Karánsebes* a bánáti határőrvidék két önálló közigazgatási egységgel rendelkező települése, amelyek dinamikus népességnövekedése (Fehér templom lakossága 1848-70 között 40%-kal gyarapodott, Karánsebes lakossága 1870-1900 között 74%-kal gyarapodott), központi funkciókban történő gyarapodása és rendezett tanácsú várossá válása, valamint kiemelkedően fontos közlekedésföldrajzi helyzete önmagában hordozta a fejlődés és előrelépés lehetőségét. A két város közötti különbség legszembetűnőbb jele az időbeni eltolódottság, melynek értelmében Karánsebes később dinamizálódott, s vált hinterlandjának innovációs szigetévé. (Az első pénzintézet is csak 1877-ben nyitotta meg kapuit a városban). *Lippa* olyan tradicionális középváros volt és maradt, amely lassuló népességgyarapodással (1848-1870 között 11,7%, 1870-1900 között 5,97%), egyre kedvezőtlenebb közlekedésföldrajzi helyzettel jellemezhető, melynek eredményeként térszerkezeti helyzet és jelentősége fokozatosan gyengült, s a környező vidékére kisugárzó ereje is megcsappant. Központi funkcióinak nagy része is járásszékhely szerepköréhez kapcsolódott (járásbíróság, adóhivatal stb.) illetve e tradicionális mezőváros társadalmi-gazdasági berendezkedéséhez.

A részleges középvárosok csoportjába *hét bánáti kismezőváros* (lakosságuk 1555 fő és 9105 fő között változott) került, mindegyik mezővárosi jogállású, hiányos központi funkcióval. A Bánát eddig be nem sorolt járásközpontjai (kivétel: Törökkanizsa, Buziasfürdő, Vinga, Új-Pécs, Facset) ide kerültek. Az egyetlen Zsombolya jelentett kivételt, amelynek viszonylagos központi funkciógazdagsága (takarékpénztár, egészségügyi központ, kedvező közeledésföldrajzi helyzet, stb.) nem közigazgatási szerepköréhez kapcsolódott és dinamikus népességnövekedés (1848-70 között 60,9%) jellemezte.

Nagyszentmiklós, Csakovár és *Oravicza* lassú népességgyarapodással, funkcióvesztéssel és térszerkezeti helyzetük gyengülésével jellemezhető járásszékhelyek. Mindhárom igazgatási központ gyengülő kereskedelmi-pénzügyi szerepkörrel és kapcsolatrendszerrel, jelentősebb egészségügyi feladatokkal, tagolatlan városi társadalommal, s alacsony színvonalú belső városi szolgáltatás-rendszerrel rendelkeztek, amelynek következtében közigazgatásilag kijelölt hinterlandjuk egy részét is elvesztették a dinamikus központokkal szemben.

Orsova, Törökbecse és *Új-Arad* a bánáti térszerkezet peremén elhelyezkedő, de nem elhanyagolható központjai. Mindhárom rendkívül kedvező közlekedésföldrajzi helyzettel (Temesvár-Arad, Temesvár-Újvidék, Temesvár-Balkán közötti legrövidebb útvonalak mentén feküdtek), igazgatási szerepkörrel, hiányos, de fontos központi funkciókkal (pl. Új-Arad: takarékpénztár, ezredparancsnokság, Törökbecse takarékpénztár, főtávirda központ, Orsova: hajógyár, kórház, 1875-től takarékpénztár stb.) rendelkezett ahhoz, hogy megőrizze helyét és szerepét a bánáti térszerkezetben, amint azt lassuló-gyorsuló népességgyarapodásuk is mutatja.

A mikrocentrumok (14 db) közé azok a kisvárosok kerültek, amelyek népességszám (csak Stájerlakanina /8361 fő/ és Resiczabánya /7498 fő/ népessége haladta meg az ötezer főt) és központi funkciógazdagság tekintetében egyaránt a városi-falusi lét határán mozogtak. Ennek megfelelően e csoportban volt a legnagyobb a fluktuáció is, amit jól mutat, hogy 7 település (Stájerlakanina, Detta, Buziasfürdő, Módos, Perjámos, Perlasz, Párdány) 1848-ban még csak az ötödrendű központok között foglalt helyet (Kókai S. 2001.), míg Törökbecse és Csakovár a harmadrendű központok közé kerülhetett. A csoportba tartozó települések közül mindössze Vinga volt rendezett tanácsú város (1901-ig), amelyhez 1862-től járásszékhelyi rang is kapcsolódott. E központok esetében a jogállás, a társadalmi-gazdasági fejlettség és a központi funkciógazdagság már egyetlen esetben sem felelt meg egymásnak, miként önmagában a népességszám sem mérvadó a hierarchiai sorrend kialakulásánál (Stájerlakanina több mint 8300 lakosú, míg Detta alig több 2700 fős mezővárosnál). E kisvárosok néhány fontos központi funkcióval (pl. Detta 2 db takarékpénztár, hat település járásszékhely stb.) emelkedtek a környezetükben lévő *ötödrendű települések* fölé, amelyek már ekkor menthetetlenül stagnáló-hanyatló központjaivá váltak a Bánátnak. A mikrocentrumok csoportja sem homogén, ugyan úgy jelen vannak a dinamikus népességnövekedésű települések (pl. Törökkanizsa 67,9%, Új-Pécs 76,1% stb.), mint a népességüket és központi funkcióikat elvesztő hanyatló kisvárosok. Az igazi problémát viszont az jelenti, hogy szinte lehetetlen éles határvonalat húzni a mikrocentrumok és az ötödrendű (elemi) centrumok között.

Összegzés

A bánáti régió néhány népességföldrajzi sajátosságának vizsgálata önmagában nem elegendő a kérdéskör komplex megvilágítására, arra azonban igen, hogy néhány probléma megválaszolásában segítsen. Az egyik e tekintetben annak eldöntése, hogy szétválasztható-e az urbanizációs folyamat illetve e folyamat mely oldala, milyen mélységig hatolt a bánáti városhálózatba. Azaz az urbanizációs növekedés (városodás), amely alapvetően mennyiségi változás, vagy az urbanizációs fejlődés (városiasodás), amely alapvetően minőségi változás volt-e a meghatározó. Kétségtelen tény, hogy a Bánát esetében a városfejlődésnek a mennyiségi oldala dominált 1870-1910 között és a városiasodásban még komoly lemaradásai voltak a régiónak. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a városodás lassú, alig észrevehető változása, amely a kialakult térszerkezeti pozíciók, erőegyensúlyok rendszerét nem bontotta meg, így a tizenhat legnépesebb város köre 40 év alatt nem változott. Majd csak a 17. helyet tudja elfoglalni Karánsebes, amely látványos növekedéssel (1870-ben a 40.) több mint húsz helyet javít pozícióján. A városiasodás sem kerülte azonban el a Bánát területét a vizsgált időszakban, erre talán jó bizonyíték Temesvár dinamizmusa (1870-

ben hetvenöt százalékkal, 1910-ben százhatvan százalékkal népesebb mint a sorban utána következő Versecz).

Nehezebb kérdés annak eldöntése, hogy a városiasodás folyamat mely bánáti városokra terjedhetett még ki, az biztos, hogy elég szűk az igazi dinamizmussal rendelkező központok köre, s mint vizsgálataink bebizonyították, ezek hiánya egyértelműen determinálja az ún. városhiányos régiókat mind jogi, mind funicionális értelemben. E mikrorégiókat a demográfiai erózió (elvándorlás, kivándorlás, egy-gyermekrendszer), a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet, a helyi és helyzeti energiák átértékelődése, a határmenti elhelyezkedés halmozottan hátrányos helyzetbe hozta.

A fokozatosan átformálódó és megerősödő központok elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy Temesvár körül félkör alakban helyezkednek el. Temesvártól 20-25 km-es sugarú körben kialakult egy *belső periféria*, melynek stagnáló központjai (pl. Temesrékas, Buzias, Vinga, Temeshidegkút, Billéd, Perjámos, Csákovár stb.) csak az 1870-es években kaptak fejlesztő energiákat, s alakítanak ki szerény, részben önálló vonzáskörzetet. Temesvár és a másodrendű központok vonzáskörzetei árnyékában (határán) helyezkednek el e mikro- és elemi centrumok. Temesvártól 40-50 km-es sugarú félkörben találjuk a másodrendű *dinamikus központokat* (pl. Nagybecskerek, Versecz, Lugos stb.), melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsoltak magukhoz. Észak, Észak-nyugat felé nyitott volt ez a gyűrű, ugyanis a három regionális központ (Temesvár-Szeged, Temesvár-Arad) között nem alakulhatott ki erős központ, az itt lévő szub- és mikrocentrumok szoros kapcsolatrendszert alakítottak ki Szegeddel és Araddal. Szeged központi funkcióinak köszönhetően Nagyszentmiklós, Törökkanizsa és Nagykikinda térszerkezeti kapcsolatrendszere Szeged felé gravitált, miként Temesvár is Szegeden keresztül kapcsolódhatott az ország fővárosához. Arad befolyása nem ennyire markáns, de Temes- és Krassó vármegye északi részének centrumai (pl. Új-Arad, Lippa, Vinga, Székesút stb.) szorosan kapcsolódtak (pl. egyház-igazgatási, piacközponti stb. funkciók miatt) e dinamikusan fejlődő centrumhoz. Termesvártól 60-70 km-es sugarú félkörben kialakult egy *külső periféria,* melynek stagnálóhalódó központjai (pl. Oravicza, Orosva, Új-Moldova, Kubin, Periasz stb.) csak az 1890-es években kapnak (nem mindegyik) fejlesztő energiákat, s alakítanak ki önálló mikrokörzeteket.

A bánáti polgárosodás törékeny vázát (Beluszky P. 1992) is jelentő városhálózatra – máig is visszavezethető – a trianoni országhatárok meghúzása jelentette az eddigi legnagyobb csapást, melynek eredményeként egységes térszerkezete alkotó elemeire hullott szét, s a régió térskizofrémája a „Bánát-szindróma” napjainkig ható egyik legfontosabb eleme.

IRODALOM

Beluszky P. (1992): Magyarország városhálózata 1900-ban. Budapest. Enyedi Gy. emlékkötet. pp. 91-128.

Beluszky P. (2001): A Nagyalföld történeti fölrajza. Dialóg-Campus Kiadó. P. 219.

Borovszky S. (1910, 1911): Magyarország vármegyéi és városai (Temes és Torontál vármegye). Budapest, p. 527., p. 619.

Gál Z. (1997.): A magyarországi városhálózat pénzintézeti funkciói a századfordulón. Pécs.

Keleti K. (1873): Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából. Budapest, 150 p.

Kókai S. (1996): A Dél-alföldi városok hierarchia-rendszere és vonzáskörzetei az 1850-es években. In: Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 369-386.

Kókai S. (1999): Az Alföld vonzásközpontja- és körzetei a XIX. Század közepén. Nyíregyháza, p. 181.

Kókai S. (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához. In: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 303-321.

Kókai S. (2001): A Bánát telepüéshierarchiai jellemzői és sajátosságai a XIX. század második felében. Természettudományi Közlemények I. Nyíregyháza, pp. 109-124.

Kókai S. (2001): A Bánát térszerkezeti sajátosságai a XIX. század közepén. Földrajzi Konferencia. Szeged, CD-room.

Kókai S. (2001): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai a XIX. század közepén. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 10. kötet. Nyíregyháza, pp. 5-24.

Kókai S. (2002): A Bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. Nyíregyháza, pp. 139-155.

Kókai S. (2002): A bank és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845-1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének 10. Tudományos ülése.

Kókai S. (2003): Adalékok az urbanizációs folyamat bánáti sajátosságaihoz 1850-1910 között. In: Természettudományi Közlemények 3. Nyíregyháza, pp. 149-164.

Tóth J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. P. 200.

Varga Gy.: Magyarország hitelintézetei 1980. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények, Budapest, pp. 1-95.

Varga Gy. (1913): Magyarország hitelintézeti statisztikája 1894-1909. Budapest. In: Hivatalos Statisztikai Közl. Pp. 1-399.

DR. DOBÁNY ZOLTÁN

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VISZONYOK A SAJÓ-BÓDVA KÖZÉN A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG*

A „Magyarország kistájainak katasztere" című könyv szerint (szerk.: Marosi S.-Somogyi S. 1990) a Sajó-Bódva közén – a mai országhatárig – az **Aggtelek-Rudabányai-hegyvidék** és az **Észak-magyarországi medencék** kistájai (Aggteleki-hegység, Alsó-hegy, Rudabányai-hegység, Bódva-völgy, Sajó-völgy, Putnoki-dombság és a Szendrői-rögvidék DDNY-i része) találhatók. A terület több mint 700 km^2 kiterjedésű, **változatos földtani felépítéssel, geomorfológiai sokszínűséggel**. Területén egyaránt megtalálható **ártér**, **közepes magasságú hullámos és tagolt síkság, alacsony domblábi, dombsági lejtő és hát,** itt-ott **fennsík,** valamint **alacsony és közepes magasságú hegység**. A nagyobb kiterjedésű déli, dombsági terület éghajlata **mérsékelten meleg, mérsékelten száraz, hideg telű, a tenyészidőszakban elégtelen nedvességgel**. Az északi részre a **mérsékelten meleg, mérsékelten nedves, hideg telű**, a legmagasabb tetőkre pedig a **hűvös, mérsékelten nedves, hideg telű klíma** a jellemző. Természetes növénytakarója klímazonális szempontból a **tölgyes erdők** és a **gyertyános tölgyesek** övébe sorolható.

Legnagyobb kiterjedésben **agyagbemosódásos barna erdőtalaj** borítja a felszínét, a **rendzina** a mészkő és dolomit térszíneken gyakori. Kisebb foltokban **csernozjom barna erdőtalaj** is előfordul, a patak- és folyóvölgyek talpát **öntéstalajok** foglalják el. A Sajó-Bódva közét túlnyomórészt gyenge termőképességű, **alacsony talajértékszámú,** erózió által is sújtott talajok jellemzik. A mezőgazdasági termelés szempontjából a vidék északi, hegyvidéki részén általában **kedvezőtlenek az ökológiai adottságok**, a középső, dombsági felszínen, és a két folyó (Sajó, Bódva), valamint a nagyobb patakok völgyei mentén **viszonylag kedvezőek**.

A mai országhatár és a Sajó, valamint a Bódva folyók által bezárt terület az **Alföld és Felvidék** (mint gazdasági nagytájak) **érintkezési zónájában**, de egyértelműen a Felvidék részeként (annak DK-i peremén) formálódott az idők folyamán. A magyarság a Sajó és a Bódva völgyei mentén, azok ármentes térszíneit elfoglalva népesítette be, majd fokozatosan hatolt be a dombsági, hegyvidéki patakok letelepedést biztosító völgyeibe. A tagolt domborzat a **kisfalvas településszerkezet** kialakulásának kedvezett, nagyobb település egyáltalán nem jött létre a térségben, csak a peremeken futó közlekedési folyosókon (elsősorban a Sajó völgyében).

* A T034569. sz. OTKA kutatási program keretében készült tanulmány

A ma is létező települések zöméről az első írásos feljegyzések a 13-14. századból tudósítanak. A települések környékét akkor túlnyomórészt erdő borította. Földművelést elsősorban a folyó- és patakvölgyek ármentes felszínein lehetett folytatni, majd az **erdőirtás** révén nyert, később egyre magasabb térszínekre felhúzódó **irtványföldekre** helyeződött át a gazdálkodás súlypontja. **A földművelés mellett az állattenyésztés és az erdőhasználat is jellegadóvá vált**.

A 10-13. században helyi nyersanyagot felhasználó **vasipar** is kialakult a Rudabányai-hegységben és annak tágabb térségében. A fémművesség e területen már korábban is jellemző volt, amit a régészeti leletek egyértelműen alátámasztanak. A kora Árpád-kori vasművességnek az emlékei Trizs, Imola, Aggtelek, Jósvafő, Rudabánya, Kánó, Ragály, Szuhafő, Égerszög települések határából kerültek elő (Dénes Gy. 1998). A vasérclelőhelyek környezetében ún. Imola típusú kis vasolvasztókban történt az érc olvasztása, a nyersvas megmunkálását pedig vasverő műhelyekben végezték (Frisnyák S. 1990). A földművelés, az állattenyésztés és a fent említett ipari tevékenység következményeként a térséget korábban jellemző ökoszisztéma a 13-14. századra alapvetően megváltozott, **kultúrtájjá** transzformálódott.

A következő évszázadokban **a gazdálkodás meghatározó eleme továbbra is a földművelés és az állattenyésztés maradt, amit szervesen kiegészített az erdőhasználat**. A 18. század elejére azonban a vidék népessége erőteljesen megfogyatkozott. Ebben az ismert történelmi okok mellett a gyakran pusztító járványok is fontos szerepet játszottak (pl. az 1710-ben kitört pestisjárvány). A megfogyatkozott népességű vagy teljesen lakatlan falvakba elsősorban Gömörből – de más vidékekről is – magyarok, tótok települtek be.

A 18. század utolsó harmadára a társadalmi-gazdasági állapotok normalizálódtak a Sajó-Bódva közén is. Az első magyarországi népszámlálás (1784/87) már 19 009 főt talált a vizsgált térség településeiben. **A legnépesebb település Putnok volt** (1655 fő), legkevesebben Tornakápolnán laktak (78 fő). A népsűrűség (29,1 fő/km^2) megegyezett a korabeli országos átlaggal, de az egyes települések népsűrűségi értékei széles intervallumot fogtak át. A legnagyobb népsűrűségű Hét (70,9 fő/km^2) és a legritkábban lakott Dubicsány között pl. hétszeres volt a különbség.

A népesség száma a későbbi évtizedekben csekély mértékben növekedett ugyan, de csak az 1940-es évekre duplázódott meg, s **a települések 44 %-a ekkorra népességmaximumát is elérte**. 1850 és 1941 között évtizedenként mindössze 1905,5 fővel gyarapodott a lakosság. A növekedés differenciáltan zajlott a térségben. A 18. századi népességszámot és az 1941-es népszámlálás adatait összevetve az egyes települések esetében három-ötszörös növekedés mutatható ki (pl. Izsófalva, Rudabánya, Kurityán, Múcsony, Felsőtelekes, Szuhakálló), míg a falvak egy részében alig történt változás. **A fiatalos korstruktúrával jellemezhető népesség száma nem a tradicionális gazdálkodást folytató településeken növekedett elsősorban**, **hanem a bányászati tevékenységet folytatókban**. E falvakban sem az átlagon felüli természetes szaporodás okozta a növekedést, hanem a munkavállalás lehetősége miatti beköltözés. (1. ábra)

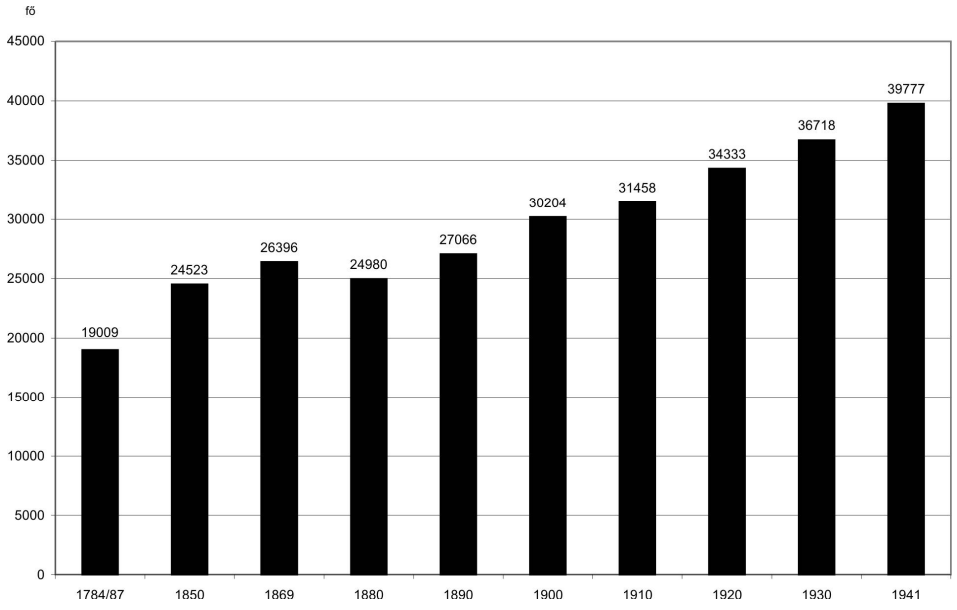

1. ábra. A népességszám változása a Sajó-Bódva közén a 18. század végétől 1941-ig

A falvak 1/3-a Gömör (1802-től Gömör-Kishont), 1/3-a Torna (Abaúj-Torna), a többi Borsod vármegyéhez tartozott. Elsősorban a gömöri területen **magas volt a kisnemesi falvak aránya** (pl. Zádorfalva, Szuhafő, Alsószuha, Aggtelek, Imola, Kánó, Ragály, Hét, Zubogy), de a Torna vármegyéhez tartozó Jósvafőn, Égerszögön, Varbócon, Teresztenyén, Szinben, Komjátiban, Tornanádaskán, valamint a Borsod vármegyei Felsőnyárádon, Sajókazán és Izsófalván is jelentős számú kisnemes élt. Egyes településeket, mint pl. Aggtelek, Égerszög, Imola, Jósvafő, Teresztenye **nemesi közbirtokosság** igazgatott.

Fényes Elek (1851) adatai szerint a Sajó-Bódva köze településeinek közel háromnegyedében református vallású volt a népesség nagyobbik hányada. Csak római katolikusok lakták Serényfalvát, Múcsonyban pedig a görög katolikusok számaránya volt igen magas. Jákfalván és Kurityánban az evangélikusok alkották a többséget, Szuhakállón az óhitűek. Később a reformátusok aránya mindenütt csökkent, még az olyan tisztán reformátusok lakta településeken is, mint Imola, Szuhafő és Tornakápolna. Elsősorban a nagyobb természetes szaporodást produkáló római és görög katolikus felekezet tagjai gyarapodtak számottevően. 1900-ban a reformátusok és evangélikusok együttes aránya még magasabb volt, mint a katolikusoké, ám 1930-ra az utóbbi felekezet tagjai már számbeli fölénybe kerültek. Az országos adatokat tekintve azonban a vizsgált térségben **még mindig átlagon felüli volt a reformátusok aránya, a katolikusoké viszont elmaradt a korabeli átlagtól**. (2. ábra)

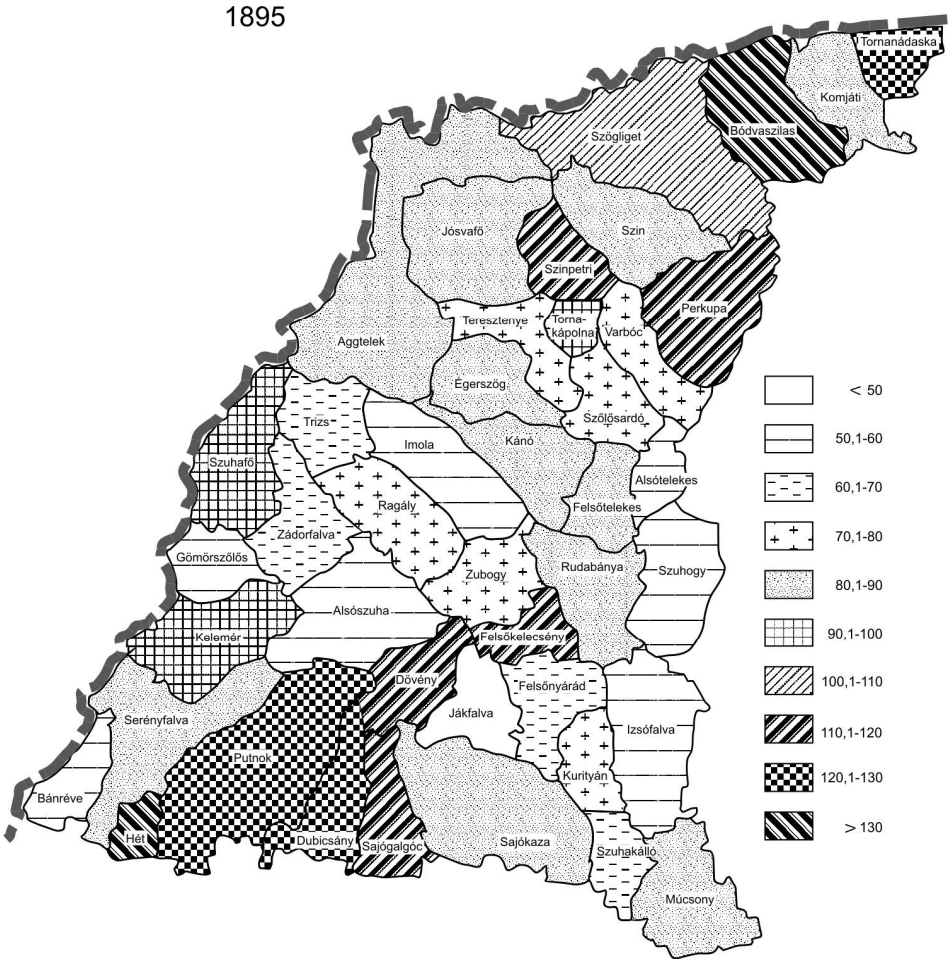

2. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása az 1840-es években (Fényes E. adatai alapján)

A reformátusok és a katolikusok között hosszú időn át merev társadalmi korlátok húzódtak (pl. vegyes házasság nem fordulhatott elő), s társadalmi-gazdasági tevékenységeik egyes elemei is jelentős különbségeket mutattak. **A reformátusokat puritánságuk mellett nagyfokú racionalitás jellemezte, mely tulajdonság egyaránt megmutatkozott gondolkodásukban, szokásaikban, gazdálkodásukban, s épített környezetükben is** (E. Kovács J.-E. Kovács L. 1997).

A **zsidók** már a 18. század végén jelen voltak a térségben, igaz, akkor még csekély létszámban. Később számuk és a gazdasági életben betöltött szerepük is növekedett. 1900-ban **arányuk néhol már meghaladta az országos átlagot** (4, 9 %) (Putnokon pl. 18,9 %-al részesedtek az összes népességből).

A Sajó-Bódva köze településeinek zöme vízfolyások által kialakított völgyekben jött létre. Némelyik **szűk patakvölgyben** (pl. Imola az Imola-patak völgyében), mások **tágas völgytalpakon** formálódtak (pl. Felsőnyárád a Szuha- és a Csörgős-patak által feltöltött térszínen), a Sajó bal partján **folyóteraszokon** (pl. Hét, Putnok), de **bővizű karsztforrás** is telepítő tényező lehetett (pl. Tornanádaska, Teresztenye). A völgyi falvak sorába egyedül a 350 méter tengerszint feletti magasságban fekvő Aggtelek nem illeszthető be, míg Tornakápolna egy **karsztperemi töbörben** jött létre (Móga J. 1998).

A völgyek fekvése, kiterjedése, vízrajzi és talajtani adottságai stb. alapvetően meghatározták a települések térbeli kiterjedését. A vizsgált térségre a természeti adottságokhoz nagymértékben alkalmazkodó, **egytelkű településrendszerű falvak** voltak a jellemzők. A belsőségen állt a paraszti üzemszervezet központja, a **beltelek** (Pintér I. 1986). A **külsőség** (a faluhatár) alkotta a település lakóinak a munkahelyegységeit (szántó, rét, legelő, erdő, egyes településeken szőlő). (3. ábra)

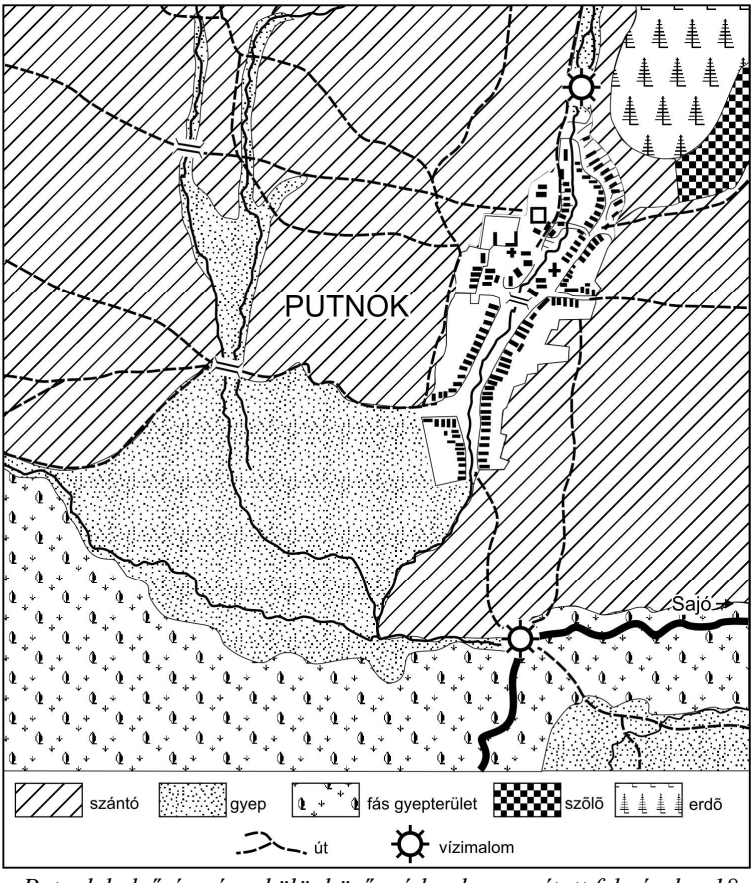

3. ábra. Putnok belsősége és a különböző módon hasznosított felszínek a 18. század utolsó harmadában (Az I. katonai felmérés alapján)

A falvak **térszerkezeti képe** némileg differenciált képet mutatott. A **szabályos alaprajzú egyutcás szalagtelkes falvak** mellett (pl. Zubogy) megtalálható volt a domborzati adottságokhoz alkalmazkodó **halmazos alaprajzú falu** (pl. Jósvafő), a **zsákutcás szalagtelkes település** (pl. Tornakápolna), a **szalagtelkes útifalu** (pl. Serényfalva) és a **többutcás szalagtelkes település** is (pl. Aggtelek). (4. ábra)

4. ábra. Szalagtelkes települések a 19. század második felében (Szuhay P. alapján, módosítva)

A falvak egy részére jellemző volt **a keresztcsűrös hármas osztatú szalagtelek**, s némelyikben az **erdőtelkes porta** sajátosságai is felismerhetők (pl. Imolán, Kánón). A legtöbb helyen a szalagtelkek nagysága és tagolódása a vagyoni helyzet függvényeként alakult, de többnyire a **három részre felosztott szalagtelek** volt a meghatározó (gazdasági udvar, szérűskert, kiskert).

A telkeken álló házak általában **hármas osztatúak** voltak (elsőház, pitvar, hátsóház), de Gömörszőlősön, Szuhafőn, Aggteleken, Teresztenyén, Varbócon és Perkupán a 19. század második felében itt-ott a **kétlakószobás házak** is megjelentek (Balassa M. I. 1997). A falvakban alkalmazott építési technika és technológia, a felhasznált építőanyagok stb. sajátosan tükrözték az északról érkező felvidéki, és a délről jövő alföldi hatásokat. A 19. század második felétől egyre szélesebb körben terjedő, jellegzetesen díszített tornácos házak egyedi arculatot biztosítottak egyes – főképp református kisnemesek által lakott – településnek.

A 18-19. században a Sajó-Bódva köze településrendszerét – a hasonlóan a szomszédos Cserehathoz – a **kétszintű hierarchia** jellemezte (a belső térséget a jobbágy- és kisnemesi falvak, a peremeket a mezővárosok). Az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a művelődés és a közigazgatás szempontjából **nem akadt egyetlen település sem a magterületen, amely centrumszerepet tölthetett volna be**. Még a legnagyobb lélekszámú Putnok sem tudott meghatározó tájszervező központi funkciót ellátni, legfeljebb vásárai révén vonzott néhány környékbeli települést. Komolyabb szerepkört (elsősorban adminisztratív jelleggel) csak a 20. században kapott.

A kisfalvas településhálózat mellett a vidék fejlődését az is hátráltatta, hogy **a falvak zöme forgalmi árnyékban feküdt**. Abaúj-Torna és Gömör stratégiai és kereskedelmi szempontból is fontos útvonalainak talán legfontosabbika Kassától Szomolnokon és Rozsnyón át Rimaszombat felé vezetett, de északról elkerülte vidékünket. A Felvidék déli részének legnagyobb forgalmú főútja a Hernád-völgyén keresztül haladt – Miskolc érintésével – az ország központja felé, de ez sem érintette a Sajó-Bódva közét. A vidék szempontjából legfontosabb útvonal a Sajó völgyében vezetett, megközelítése azonban a belső településekről– az utak állapota miatt – körülményes volt. A Bódva völgyében volt ugyan egy összekötő út – ebből ágazott el a Jósva-patak völgyét Tornaljával összekötő út – jelentősége azonban messze elmaradt a fentebb említettekétől. (5. ábra)

A nagyobb városok hiánya, az ebből is fakadó **szűk felvevő- és munkaerőpiac**, a kisfalvas településszerkezet, a forgalmi árnyékban való fekvés, a regionális munkamegosztásban való nagyobb arányú részvétel nehézségei stb. együttesen azt eredményezték, hogy **a Sajó-Bódva köze vizsgált településeinek halmaza már a 18-19. században is belső perifériává vált**. Ez az állapot **alapvetően meghatározta a térség társadalmi-gazdasági fejlődésének lehetséges mozgásterét, sajátosságait és a népességnek a földrajzi munkamegosztásban betölthető szerepét** is. A periféria állapotból fakadó hátrányok azonban ekkor még nem tették olyan kontrasztossá a különbséget a régió fejlettebb vidékei és a Sajó-Bódva köze települései között, mint amennyire szembe-

tűnővé vált az a 20. század második felében. Ebben nem kis szerepe volt annak a sajátos gazdálkodási gyakorlatnak melyet a vizsgált térség népessége a 18-19. században, valamint a 20. század első évtizedeiben folytathatott, s amely szervesen kapcsolódott a régióban zajló társadalmi-gazdasági folyamatokhoz.

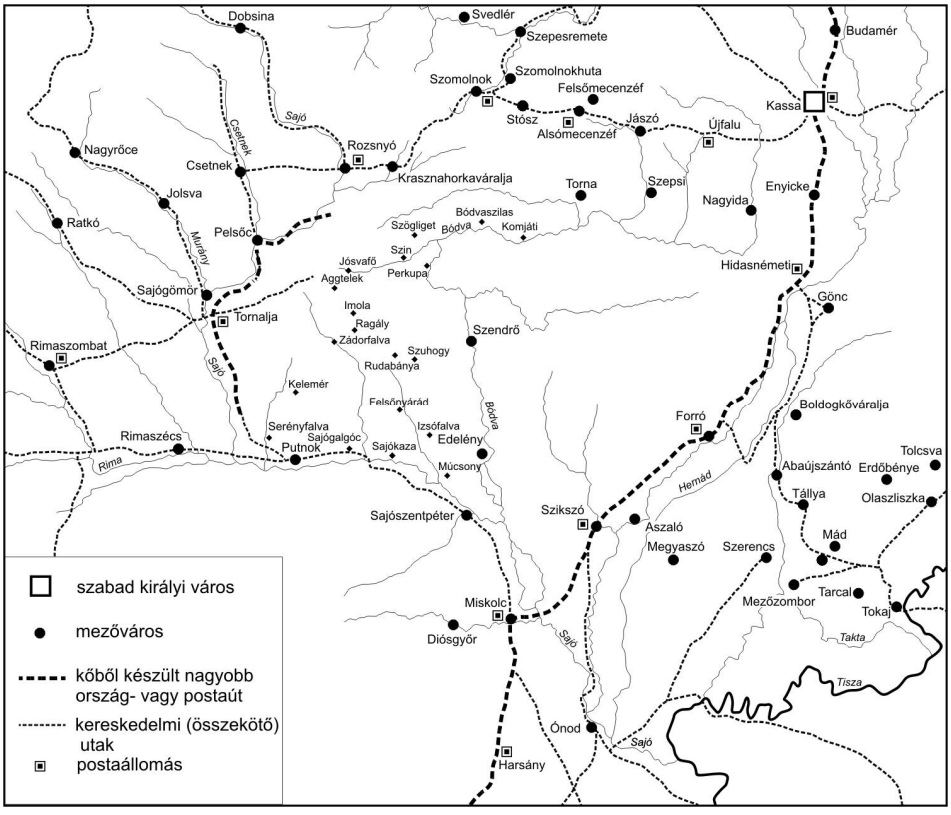

5. ábra. A Sajó-Bódva köze tágabb térségének település- és úthálózata az 1830-as években (Forrás: Mappa Generalis Topographico-Ecclesiastico-Ethnographico-Statistica Regni Hungaria)

A 18. század végén, 19. század elején a Sajó-Bódva köze a Felvidék térszerkezetébe, mint **dombvidéki mező- és erdőgazdálkodást (egyes településeken szőlő- és bortermelést) folytató vidék** illeszkedett be. Tőle északra – Gömörben – az ország **egyik legjelentősebb manufakturális vasipari körzete alakult ki**. (Magda Pál 1819-ben megjelent munkájában a Sajó völgyében 15, a Csetneki-völgyben 14, a Murány völgyében 7, Ratkó környékén 5 és a Rima völgyében 4 vasolvasztót illetve hámort említett.) Délen, a Bükk-hegység egyes völgyeiben (Garadna-, Szinva-, Szalajka- és Bán-patak völgye) is működtek vasolvasztók és hámorok, s ugyancsak fontos vasipari körzet volt északkeleten, Alsó- és Felsőmecenzéf környékén.

Gömörben jelentős volt még a **bőr-**, a **posztó-** és a **papírgyártás**, országosan is **kiemelkedő a fazekasipar**, a Bükk-hegység térségében pedig az **üvegmanufaktúrák** termelése és a **papírgyártás** volt számottevő. Mindezek, valamint a **kiterjedt kézmű- és háziipari tevékenység** is fontos szerepet játszott abban, hogy a Rimaszombat és Rozsnyó közötti térség a Felvidék egyik legfejlettebb ipari körzetévé váljon a 18-19. század fordulójára, s hogy Miskolc és környékének gazdasága is meghatározóvá válhasson a régió déli peremén. (6. ábra)

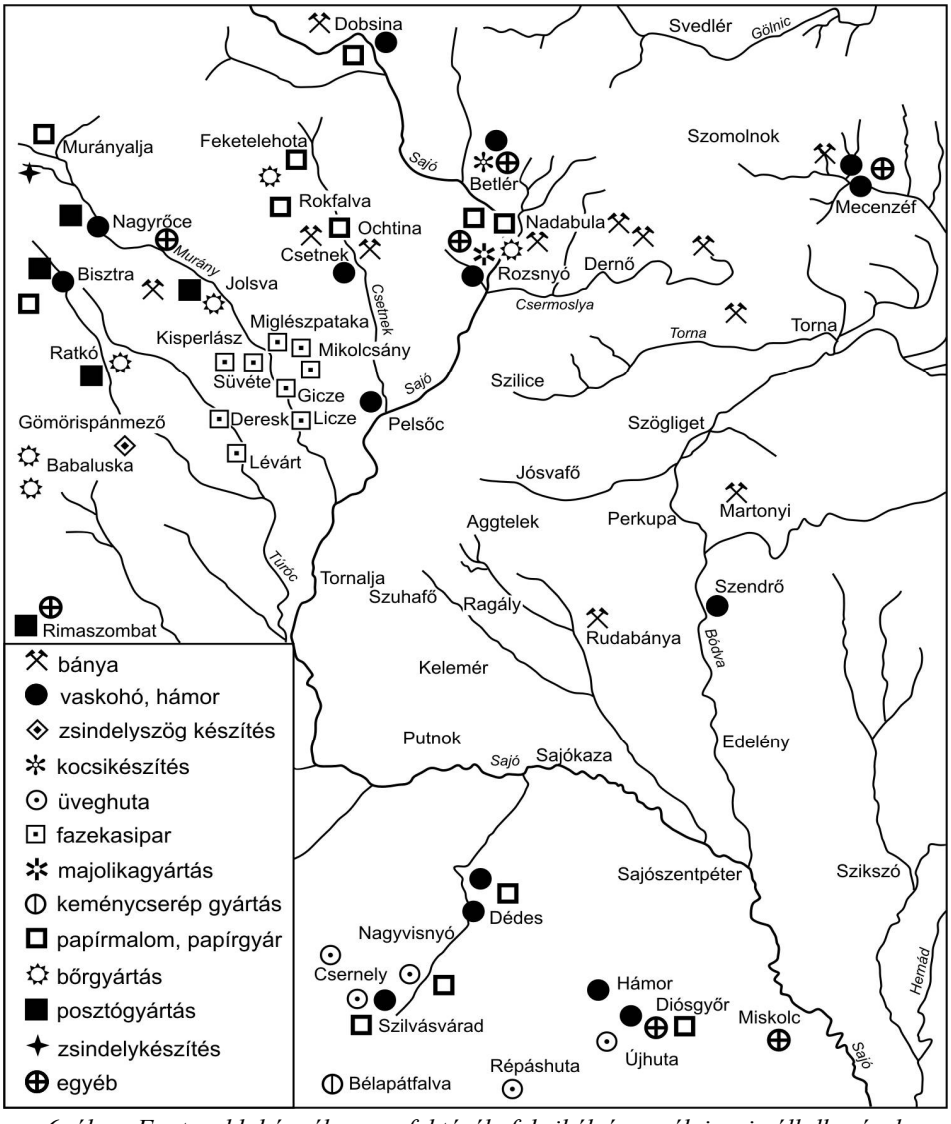

6. ábra. Fontosabb bányák, manufaktúrák, fabrikák és egyéb ipari vállalkozások a Sajó-Bódva köze tágabb térségében (1770-1830)

E sajátos környezetbe ágyazódva – és a szomszédos körzetekhez sok szállal kapcsolódva – a Sajó-Bódva köze településeinek népessége **vegyes (polikultúrás) gazdálkodással** teremtette meg létszükségleteinek alapjait. A falvak mindegyikében a **szántóföldi növénytermesztés** és az **erdőhasználat** dominált, amit az **állattartás** szervesen kiegészített. Egyes településeken a **szőlő- és gyümölcstermesztés** is említhető, de csak néhányban volt jellegadó.

A települések többségében **csekély kiterjedésű szántóföldeket lehetett művelni**, többségük **gyenge termőképességű**, gyakran **erodálódott felszínű volt**, melyeket általában évente kellett trágyázni ahhoz, hogy biztonsággal lehessen rajtuk termelni.

A zömmel **három nyomásban** (de pl. Sajógalgócon két nyomásban), **extenzív módon művelt szántókat** felaprózva, egymástól néha távol fekvő parcellákban művelték. **A 18. század végén, 19. század elején a szántóként hasznosított felszínek együttes területe valószínűleg nem haladta meg az összes terület 20-25 %-át.** (7. ábra)

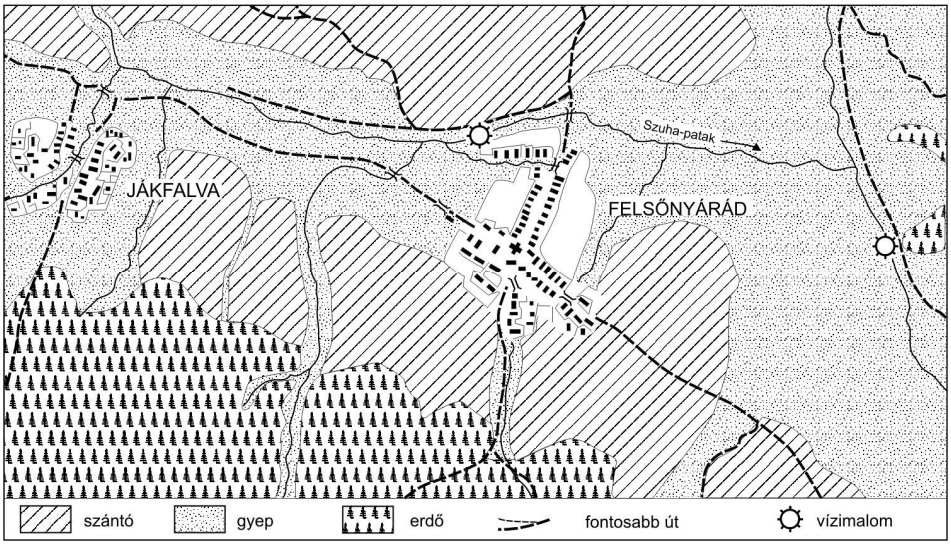

7. ábra: A Szuha-völgy településeire jellemző földhasznosítás a 18. század végén (Az I. katonai felmérés alapján)

Az alacsony színvonalú szántóföldi növénytermesztés, melyet egyes falvakban az árvízi elöntések és a kiszámíthatatlan időjárás is nehezített, **általában csak a létfenntartáshoz szükséges javak egy részének megtermelését tette lehetővé** (elsősorban gabona- és zöldségféléket, burgonyát, kukoricát, kendert stb. termeltek.).

A falvak többségében kisebb-nagyobb felszínen **szőlőt (és gyümölcsöst)** is műveltek. Jó néhány Torna vármegyei Investigatioban azt olvashatjuk, hogy a falu lakói Szögliget, Szin, Szinpetri, Varbóc, Szőlősardó szőlőiben kereshetnek

pénzt (Udvari I. 1990). Magda Pál (1819) azt írta Putnokról, hogy „…sok és jó asztali bort termeszt…”, Vályi András pedig a ragályi, zubogyi és keleméri borokat dicsérte a 18. század végén megjelent munkájában. A nagyrészt paraszti gazdaságok által végzett, és igen nagy munkaráfordítást igénylő szőlő és bortermelés – kedvező időjárású években –számottevő hasznot eredményezhetett tulajdonosának

A vidék népességének fontos megélhetési forrása volt az erdő is. A 18. század végi paraszti vallomások többségében az **erdő hasznai** között a **tűzifa** és az **épületfa** meglétét említik, egyes településeken ezt azzal kiegészítve, hogy **a száraz fát el is adhatják**, amiből némi jövedelemre tehetnek szert. Az **erdőélés egyéb formái** (gyűjtögetés, zsákmányolás) is szerves részét képezte gazdálkodásuknak. A 18. század végén, 19. század elején hozott erdőtörvények azonban szűkítették az erdőhasználat lehetőségeit azokon a településeken, ahol az erdő földesúri tulajdonban volt. (8. ábra)

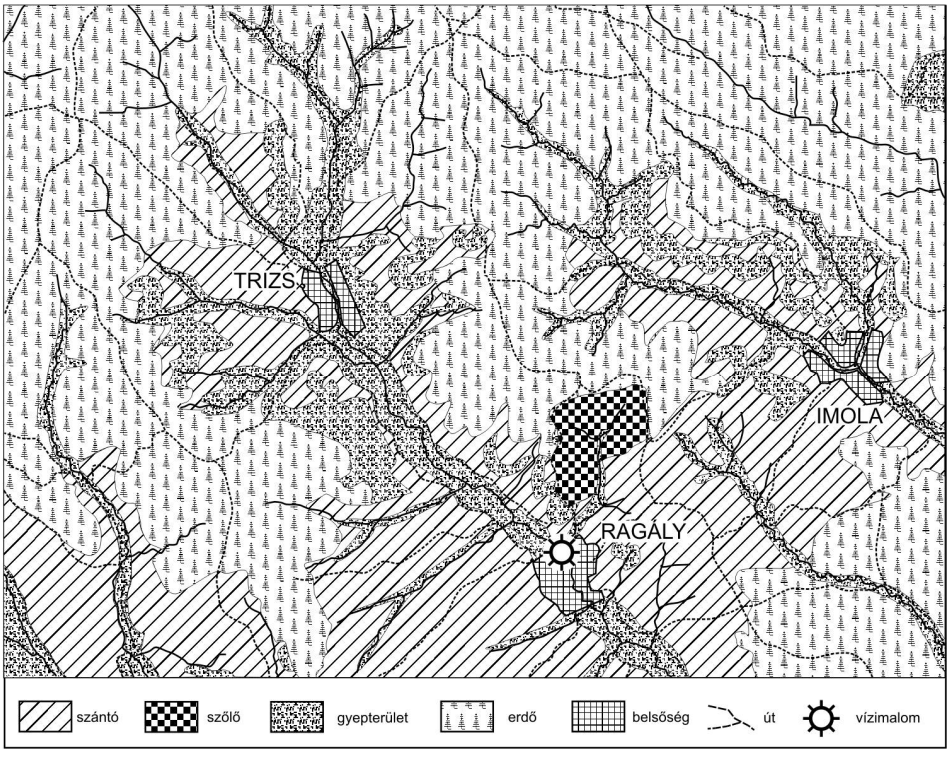

8. ábra. Kiterjedt erdőségekkel rendelkező települések földhasznosítási övezetei a 18. század második felében (Az I. katonai felmérés alapján)

A vizsgált térség erdőborítottsága a 18. század végén valószínűleg 40-60 % körüli lehetett, s a korabeli katonai leírások szerint a faállomány minősége (értéke) meglehetősen változó képet mutatott.

A módosabb gazdaságokat kisebb-nagyobb állatállomány egészítette ki. Az **extenzíven tartott állomány** téli ellátása azonban sokszor nehézségbe ütközött. Mivel takarmánytermesztés akkor lényegében még nem volt, az állatok téli takarmányszükségletét a természetes kaszálókról kellett biztosítani. A patak-(folyó-) völgyekben a keskeny, a völgytengely irányába erősen megnyúlt, **nem nagy kiterjedésű kaszálóréteket azonban gyakran elöntötte a víz**. Kedvező időjárású években némelyiken ugyan még sarjút is kaszálhattak, összességében azonban nehézséget okozott az állatok teleltetéséhez szükséges takarmány biztosítása. **A magasabban fekvő legelőket az erózió veszélyeztette**, **a karsztterületek legelőin a gyakori vízhiány nehezítette az állomány eltartását**. Több település is arra kényszerült, hogy szarvasmarháinak más település határában béreljen legelőt, s ez további terheket rótt a lakosságra (pl. Izsófalva, Dövény, Felsőnyárád stb.).

Összességében megállapítható, hogy a Sajó-Bódva köze népességének **a kor termelési színvonalán megvalósított földhasználata megfelelt a környezeti adottságoknak, azzal alapvetően összhangban volt. A falvak lakossága az önellátás szűkös keretei között igyekezett megtermelni a legszükségesebb javakat,** de erre irányuló törekvéseiket – pl. a kedvezőtlen időjárás miatt – nem mindig koronázta siker**.** Azáltal viszont, hogy eltérő gazdasági tájtípusok között (Felvidék, Alföld) racionálisan szervezve gazdaságát („lánckereskedelmet" folytatott, bérfuvarozást vállalt, meszet- és szenet égetett, idénymunkára szerződött stb.) **képes volt valamilyen szinten bekapcsolódni a termékcsere alapján kialakult földrajzi munkamegosztásba**, **már tartósan biztosítani tudta legalapvetőbb életfeltételeit.**

A 19. század közepének társadalmi-gazdasági viszonyairól Fényes Elek (1851) adott viszonylag részletes, sok település esetében forrásértékű információkat is tartalmazó leírást. A Borsod vármegyéhez tartozó települések egy részének 19. század közepét jellemző földhasznosítási struktúráját rekonstruálni is lehet általa. (9. ábra) Egyes települések esetében azonban **a ténylegesnél kedvezőbb képet rajzolt a mezőgazdasági termelés lehetőségeiről**, így azokat az információkat csak némi fenntartással lehet felhasználni. Az 1865. évi helytartótanácsi statisztika alapján azonban már lehetőségünk nyílik a földhasznosítási viszonyok település szintű rekonstruálására. Bár a statisztika sok pontatlanságot hordoz, elemzése révén következtethetünk a 19. század második felét jellemző gazdálkodási gyakorlatra is. Az adatok összesítése után kiderül pl. az, hogy a Sajó-Bódva közén **a szántóterület** (29,6 %) **elmaradt az országos** (40,4 %), **és Borsod vármegye átlagától** (33,3 %), de magasabb volt, mint Gömör-Kishont (24,1 %) és Torna vármegyék (20,5 %) hasonló értékei.

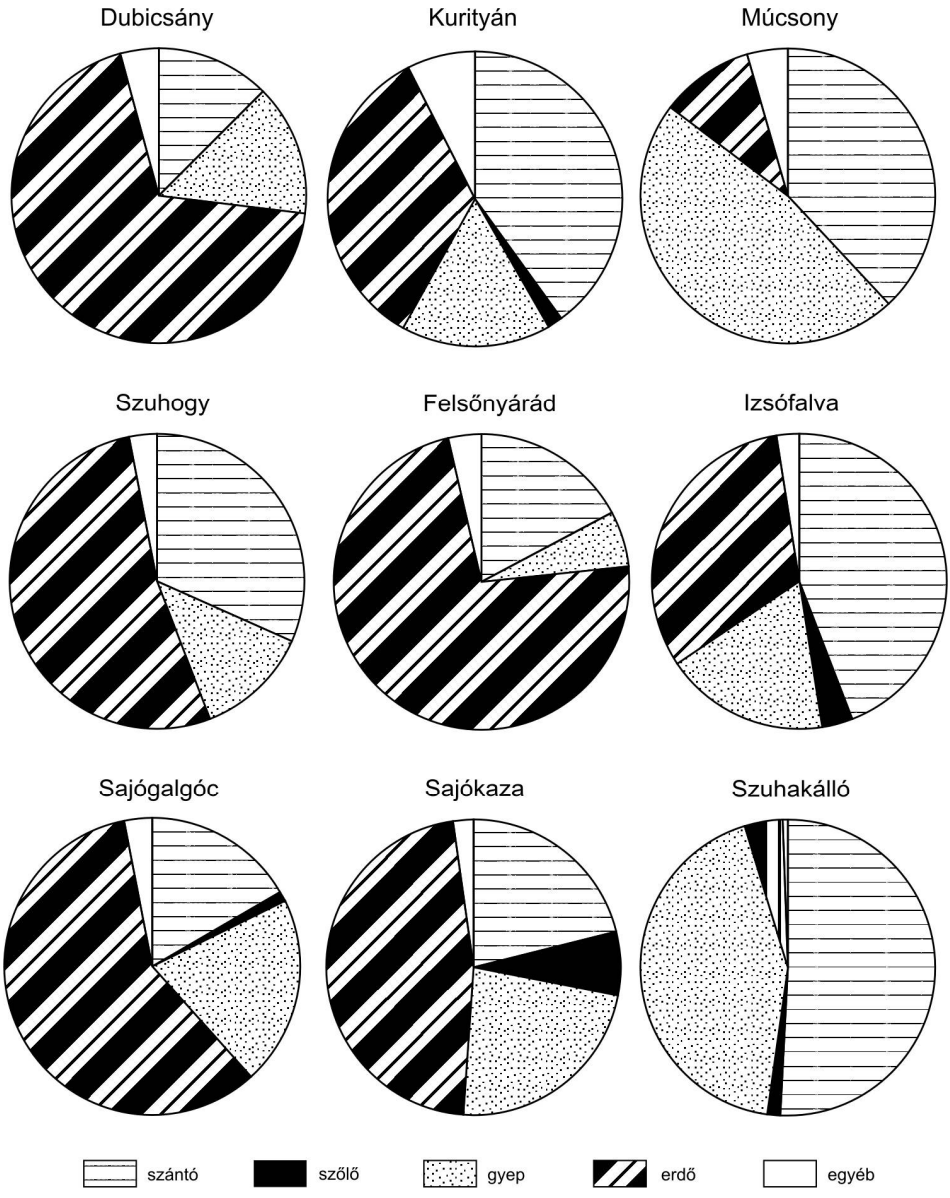

9. ábra. Néhány Borsod vármegyei település földhasznosítási szerkezete az 1840-es években (Fényes E. adatai alapján)

Az egyes települések közül Bánréve (53 %), Zádorfalva (52,9 %), Izsófalva (49,3 %), Felsőnyárád (47, 4 %), Hét (46 %) stb. rendelkeztek a legnagyobb szántóterülettel. Ugyanakkor Teresztenye (14,7 %), Jósvafő (15,2 %), Dubicsány (15,8 %) stb. csekély kiterjedésű szántói – ha figyelembe vesszük azok termőképességét, az alacsony színvonalú talajerőgazdálkodást, az alkalmazott termelési technika és technológia elmaradottságát stb. – még kedvező időjárású években is csak az önellátás szűkös kereteit (vagy még azt sem) biztosíthatták.

A **gyepterület** (rét, legelő) részesedése mindössze 20 %, ez az érték **kisebb az országos átlagnál** (29, 4 %) és Borsodban, valamint Tornában is nagyobb volt a gyep részaránya. Szuhakálló (33,2 %), Múcsony (31,3 %), Hét (27,4 %) kiterjedt rétségekkel rendelkeztek, de olyan települések is előfordultak, ahol alig volt kaszáló a határban (pl. Jósvafő 2,8 %, Teresztenye 4,3 %, Imola 4,7 %, stb.). Aggtelek, Perkupa határainak közel harmada legelő volt, de akadt olyan település is, ahol nem jelzett legelőt a statisztika (pl. Alsószuha, Dövény, Jákfalva). **Mivel a gazdaságok többségében még ebben az időszakban sem volt takarmánytermesztés, s okszerű rét- és legelőgazdálkodást sem folytattak, a rendelkezésre álló gyepterületek nem tudtak nagyobb állatállományt eltartani.**

A jókora kiterjedésű erdőségek (43 %) révén **a Sajó-Bódva köze** – az erdőirtások ellenére – **az ország erdőben gazdag vidékeinek sorába tartozott**. A falvak 21 %-ban 60 % fölött volt az erdő részesedése (pl. Dövény 71,8 %, Jósvafő 66,4 %), s csupán Hét nem rendelkezett erdővel.

A **szőlő** nem volt olyan fontosságú a vizsgált területen, mint a környező térségekben (pl. Szikszó és környéke, Tokaj-Hegyalja), ennek ellenére 1,8 %-os aránya alig maradt el a korabeli országos átlagtól (2,2 %). **A települések 80 %-ban kisebb-nagyobb felszínen műveltek szőlőt** (gyakran gyümölcsfákkal együtt). Szőlősardón (7,3 %), Szinben (5,2 %), Szinpetriben (4,8 %), Sajókazán (4,6 %) Szögligeten (3,9 %), Tornakápolnán (3,9 %) és Putnokon (3,6 %) volt jelentős a kiterjedése és a termelt bor mennyisége.

Az 1865-ös statisztika lehetővé teszi a művelt területre jutó **tiszta jövedelem** kiszámítását is. Ennek **egy hektár művelt területre jutó átlaga vidékünkön mindössze 3,8 forint** volt, ami igen alacsony érték, s egyben jól illusztrálja a területet jellemző kedvezőtlen ökológiai adottságok hatását.(10. ábra)

A földterület művelési szerkezete lényegében már nem sokat változott a későbbiekben. Sem a gabonakonjunktúra idején, sem azt követően nem gyarapodott úgy a szántóterület, mint amilyen mértékben az ország más területein (pl. a környezet-átalakító munkálatokat követően a Tisza völgyében, vagy éppen a szomszédos Csereháton). **1935-ben a szántó az összes területnek mindössze 39 %-át foglalta el** (az országos átlag akkor 60,2 % volt). A helyi természeti adottságokat jól ismerő tulajdonosok tisztában voltak azzal, hogy az újabb, a korábbiaknál esetleg kedvezőtlenebb termőképességű területek szántóvá történő alakítása csak saját költségeiket növelné, realizálható jövedelem nélkül.

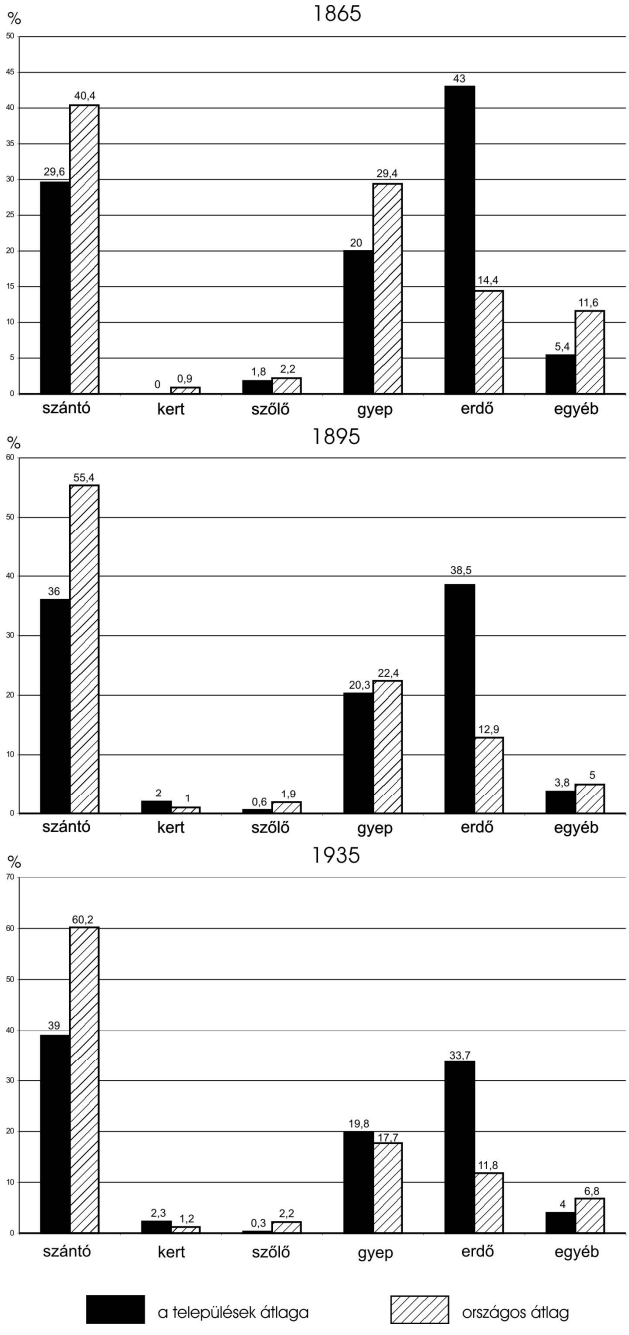

10. ábra. A földhasznosítási viszonyok alakulása a jelzett időpontokban a Sajó-Bódva közén és országosan

Összességében **a gyepterület sem változott az 1865-ös állapotokhoz képest**, mindössze a rét-legelő aránya cserélődött fel. Jelentősége a takarmánytermesztés fokozatos térhódítása következtében már nem volt olyan mértékű, mint korábban. Az erdő kiterjedése viszont számottevően csökkent az 1865-ös állapotokhoz képest. E kedvezőtlen tendencia hatását fokozta az is, hogy a **vidéken alkalmazott erdőgazdálkodás sok településen az erdő leromlásához vezetett**. 1935-ben pl. a faállomány 63 %-a már a sarjerdő kategóriába tartozott. A teljes erdőterületnek mindössze 3 %-át használták ki, a valamivel több, mint 100 000 m^3 kitermelt fának 90 %-át alacsony jövedelmet biztosító tűzifaként értékesítették.

A filoxéra következtében a szőlő jelentős része eltűnt a vidékről. A nagyrészt direkt termő fajtákkal történő újratelepítés minőségromlást eredményezett, s ez végül **a szőlő és bortermelés teljes ellehetetlenüléséhez vezetett**. A szőlőskertekben (és a belsőségek kertjeiben) ezt követően **a gyümölcsfák jelentősége növekedett** némileg. 1895-ben a vizsgált 43 településen összesen 193 855 db. gyümölcsfa állt, 1935-ben valamivel kevesebb, 162 811 db. Kezdetben a szilva volt a legfontosabb gyümölcs sokoldalú hasznosíthatósága, eltarthatósága és igénytelensége révén. Később aránya csökkent, s a nagyobb piaci értéket képviselő gyümölcsfajták (alma, körte stb.) foglalták el helyét.

A szántóföldi növénytermesztésben a kalászosok domináltak, s a Felvidék egészével ellentétben, ahol a rozstermesztés volt az elsődleges, **a Sajó-Bódva közén a búza vetésterülete volt a meghatározó.** A szántók többi részén sokféle növényt termesztettek, ami eleve **kizárta a területi specializáció és a nagyobb arányú piacra történő termelés lehetőségét.**

A néprajzi irodalomban gyakran jelentősnek tartott állattenyésztés a statisztikai adatok és elemzések tükrében – legalábbis a 19. század végén, 20. század első felében – korántsem meghatározó. A 100 hektár szántóra jutó számosállat, vagy az állatsűrűségi adatok szerint **a Sajó-Bódva köze településeinek az állatállománya csak átlagos volt**, s részben a szántóföldi növénytermesztést szolgálta (mint energiaforrás), másrészt a népesség élelmiszerrel történő ellátását biztosította. **Nagyobb volumenű, piacra irányuló állattenyésztés a települések többségében nem volt**. (11. ábra)

A kereső népesség nagyobbik hányada (1900-ban 74,3 %-a) a 19-20. század fordulóját követő évtizedekben is a mezőgazdaságból próbált megélni. A vidék mezőgazdaságát azonban a **kedvezőtlen birtokviszonyok, a mezőgazdasági infrastruktúra hiánya illetve a meglévő korszerűtlensége, a konzervatív szemléletmód következtében állandósult elavult termelési technológiák** (a vetésváltó földművelési rendszer még a 20. század első évtizedeiben is alig terjedt a vidéken), **a heterogén vetésszerkezet, 1920 után a korábbi felvevőpiacok jelentős részének az elvesztése miatti értékesítési problémák stb. jellemezték.** (12. ábra)

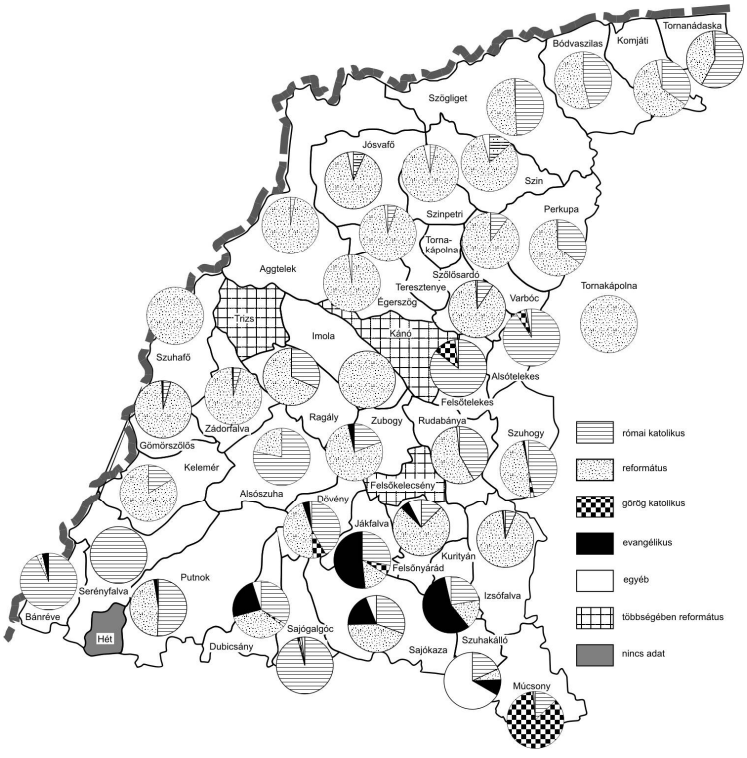

11. ábra. 100 hektár szántóra jutó számosállat 1895-ben az egyes településeken

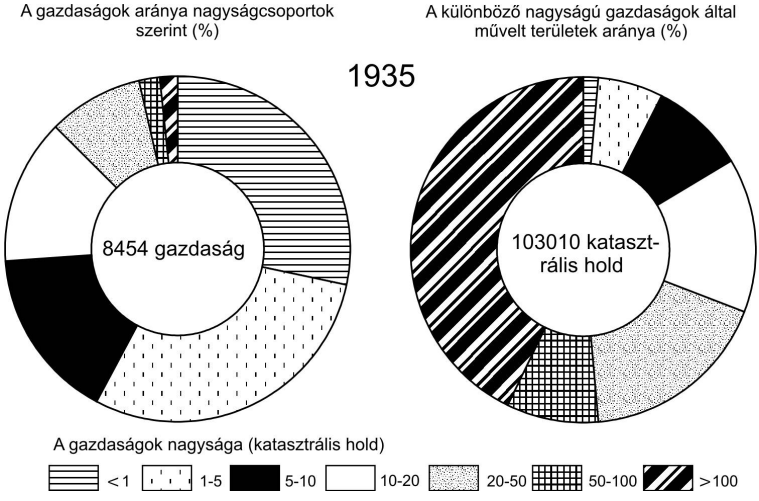

12. ábra. A különböző nagyságú gazdaságok számaránya és az általuk művelt területek aránya a Sajó-Bódva közén 1935-ben

Az életminőség kétségtelen javulása mellett **a települések infrastrukturális lemaradása, a falvakat összekötő jó minőségű utak hiánya,** a gazdasági életet sújtó válságok egyaránt a gazdálkodók helyzetét nehezítették. A folyóvölgyekben kiépített vasútvonalak felcsillantották ugyan a reményt a belső periféria helyzetből fakadó hátrányok csökkentésére, ám ennek a lehetősége is szertefoszlott 1920 után. A **krónikus tőkehiány**, valamint a **kedvezőtlen hitelképesség** nem tette lehetővé a gazdaságok továbbfejlesztését, a termelés specializációját és annak a képességnek az elérését, hogy gazdaságaikat a piac változásaihoz rugalmasan alkalmazkodni tudó üzemekké alakíthassák át. **A 20. század első évtizedeiben még mindig 19. századi viszonyok és gondolkodásmód determinálták a termelést.** Mindezek következtében **a helyi gazdaságok többsége továbbra is csak az autarchia szintjén volt képes a népesség megélhetését biztosítani.** A népesség egy része el- (ki-) vándorolt, bár növekedése összességében a természetes szaporodásnak köszönhetően nem állt meg.

Egyes településeken a 19. században meginduló bányászati tevékenység új munkalehetőséget biztosított és **foglakozási átrétegződést** is eredményezett (1900-ban pl. Rudabányán a bányászatban foglalkoztatottak a keresők közel 70 %-át tették ki, de viszonylag magas volt ez az arány Felsőtelekesen, Szuhogyon, Sajókazán, Alsótelekesen és Izsófalván is). **Az iparban foglalkoztatottak aránya is növekedett** (Putnokon az összes kereső 34, 9 %-a az iparban boldogult 1900-ban), ám a Sajó-Bódva köze teljes területére ezeknek a kétségtelenül kedvező tendenciáknak még nem volt érdemleges hatása. A belső periféria kedvezőtlen hatásainak felszámolásához szükséges változások a településeknek és a bennük élő népességnek csak kicsiny hányadát érintették. **A vidék egyoldalú agrárjellege, a falvak szegényes művi környezete, az úthálózat fejletlensége stb. lényegében a 20. század második feléig változatlanul fennmaradt. Az 1920-ban meghúzott országhatár pedig az addig csak a belső periféria hátrányait elviselni kényszerülő vidéket a „periféria perifériájára" taszította, olyan viszonyokat teremtve és konzerválva ezzel ott, melyek negatív hatásait napjainkig sem sikerült felszámolni.**

IRODALOM

Balassa M. I.: Népi építészet. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete (szerk.: Fügedi M.) Miskolc, 1990. pp. 125-170.

Csorba Cs.: Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. Miskolc, 1990

Csorba Cs.: Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 33. Miskolc, 1993

Csorba Cs.: Gömör vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34. Miskolc, 1993

Dénes Gy.: Történeti áttekintés a XIX. század második feléig. In: Az Aggteleki Nemzeti Park (szerk.: Baross G.) Budapest, 1998. pp. 378-394.
E. Kovács J. - E. Kovács L.: A vidék néprajza. In: Aggtelek és vidéke turistakalauz (szerk.: Rakaczky I.-Repei Z.) Miskolc, 1997
Fényes E.: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik I-IV. Pesten, 1851
Frisnyák S.: Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1990
Magda P.: Magyar Országnak és A' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pesten, 1819
Marosi S. - Somogyi S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest, 1990
Mezősi G.: A természeti környezet potenciáljának felmérése a Sajó-Bódva-köze példáján. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Elmélet-Módszer-Gyakorlat 37. Budapest, 1985
Móga J.: Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. In: A Felvidék történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.) Nyíregyháza, 1998. pp. 481-492.
Németh Gy.: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúratabellákon. In: Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 1989. pp. 7-60.
Paládi-Kovács A.: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör Néprajza XIV. Debrecen, 1988
Pintér I.: Dél-Gömör településnéprajza. Gömör Néprajza II. Debrecen, 1986
Szalkay G. - Németh J. (szerk.): Ipar-czímtár. Pest, 1847
Szuhay P.: Az Aggteleki-karszt falvainak szociográfiája. In: Az Aggteleki Nemzeti Park (szerk.: Baross G.) Budapest, 1998. pp. 395-410.
Tóth P.: A Mária-Terézi-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai: Borsod vármegye (1770). Miskolc, 1991
Udvari I.: Abaúj, valamint Torna vármegyék jobbágynépe Tokaj-Hegyalján a XVIII. század második felében. In: Tokaj és Hegyalja II. Miskolc, 1990. pp. 38-46.
Vályi A.: Magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda, 1796-1799

DR. GÖŐZ LAJOS

MEGVALÓSÍTHATÓSÁGI VIZSGÁLATOK, JAVASLATOK AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI GEOTERMÁLIS ENERGIA-HASZNOSÍTÁSÁRA – FIGYELEMBE VÉVE A SZOMSZÉDOS ROMÁNIAI ÉS KÁRPÁTALJAI ADOTTSÁGOKAT IS – AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS SZÁNDÉKÁVAL

BEVEZETÉS

A Nemzetközi Energiaügynökség igen jelentős szervezet, hiszen Észak-Amerikát, Európát, Japánt is képviselik, főleg olyan országokat, amelyeket a fosszilis energia-tüzelőanyagokra támaszkodnak.

Megállapították, hogy a világ most a fenntartható energiarendszerre való elkerülhetetlen áttérés kezdeti időszakában van, és ez nagyrészt a megújuló energiaforrásokra tud támaszkodni.

A világon ma húszszor annyi szélenergiát használnak mint 10 évvel ezelőtt, a napenergia-fogyasztás pedig kétszeresére nőtt. A változást igenlők és ellenzők igen széles skálája található az egész Földön, a világ nagyon megosztott ebben a tekintetben, tehát, hogy a jövőben milyen típusú energia felé kell tartani.

Az elmúlt évek időjárás-, éghajlat-változás tényei szoros összefüggésben van-e az emberi tevékenységgel? Pontosabban annak következménye? Még nem tudjuk. Akár elfogadjuk az antropogén hatások módosító hatását vagy tagadjuk, az éghajlati változások kétségtelenül jelen vannak, nem tudjuk magunkat semlegesíteni e folyamatoktól. *A természeti katasztrófákból adódó globális gazdasági veszteségek évente megkétszereződnek. Becslések szerint a következő 10 évben megközelíti a 150 milliárd dollárt.*

A korlátozott források – például az olaj - körüli politikai-, gazdasági- és katonai konfliktusok egyre erősödnek. A fosszilis tüzelőanyagok ára is egyre bizonytalanabb. Konfliktusok lángolnak fel és az olajban gazdag területek világszerte befolyásolják a gazdaság stabilitását.

Az afrikai államok export-bevételeik 80 %-át olajbehozatalra költik. Becslés szerint Brazília külföldi adóssága kb. 140 milliárd dollár lenne, ha 25 éves etil-alkohol-program nem helyettesítene naponta 220 ezer hordónyi olajat.

A megújuló energiaforrások általában hazai eredetűek. Bizonyos mértékű függetlenedést is jelentenek a gátlástalan, profitéhes energia-multikkal szemben. Nem jelentenek ugyanakkor a tüzeléssel, égetéssel vagy a szállítással kapcsola-

tos kockázatokat, kevésbé vannak kitéve terrorista támadásoknak. Gyorsan lehet telepíteni és szétszórtan, széles dimenzióban lehet alkalmazni.

A biomasszán kívül minden megújuló energiaforrás megszünteti az égetés költségeit, a tüzelőanyag-árak későbbi ingadozásával összefüggő kockázatokat, tehát sokkal kisebb a társadalmi-, környezeti- és egészségi költségük mint a hagyományos energiaforrásoké. Ne feledkezzünk meg arról, hogy mindez ugyanakkor a munkahelyekről is szól.

A világ energiafogyasztása forrásonként 2000-ben

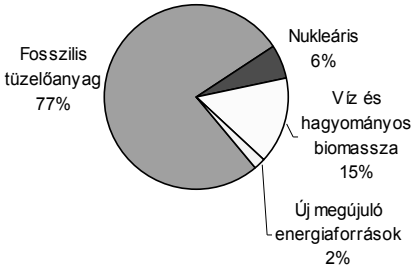

A világ áramtermelése típusonként 2000-ben

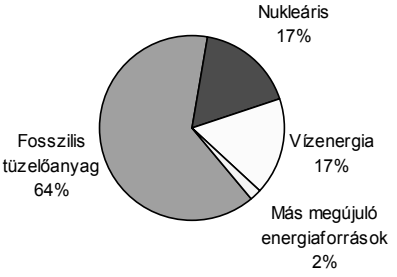

Kimeríthetetlen energiatartalékot jelent a biomassza, a geotermikus energia, a vízenergia, az ár-apályból, áramlatokból, az óceáni hullámokból eredő energia. Jelenleg leggyorsabban, a szél- és a napenergia hasznosítása fejlődik. A technológiák olyan mértékben változtak és fejlődtek, hogy versenyre kelhetnek néhány területén az energiatermelés leghagyományosabb formáival is.

Jelenleg csak - ha a szélenergiát vesszük - már több mint 20 millió háztartást tudnak villamos energiával ellátni. Európában van a leggyorsabb fejlődés, több mint 16 ezer ember dolgozik kizárólag a szélgenerátor iparban, 45 országban termelnek a világon széllel áramot. Az értékesítés már 2001-ben meghaladta a 6 milliárd dollárt. Az ipari befektetők szerte a világon rájöttek arra, hogy igen gazdaságos és jó befektetés ebbe az iparágba fektetni a tőkét. Dánia az évtized végére teljes energiaszükségletének 35 %-át tervezi megújuló energiaforrásokból fedezni. Erre különösen alkalmasak a lakott területektől távoleső shelf területekre történő telepítések.

Akármilyen gazdaságosnak ítéljük is a megújuló energiaforrások egyes területeit, mégsem lehet eltekinteni a fejlesztések támogatásától, a piaci kompenzációtól. Különben is a nukleáris energia és a fosszilis tüzelőanyagok is élvezték a szubvenciókat, és még ma is sokkal nagyobb támogatásban részesülnek, mint a megújuló energiaforrások.

Összegezve tehát, ebben a szektorban is ösztönözni kell az egyéni és a szövetkezeti, közösségi, önkormányzati tulajdonformákat, hogy a programok megvalósuljanak. Terjeszteni kellene az ezirányú ismereteket helyi és országos szinteken. A megújuló energiaforrásokban rejlő előnyökről, a kapacitásokra

vonatkozó lehetőségekről, de ugyanakkor az esetleges kudarcokról is pontos képet kell adni a lakosságnak. Olyan intézkedéseket kell hozni a kormánynak, amelyek következetesek és hosszú távra szólnak, és elegendő időt hagynak az iparnak és a piacnak az alkalmazkodásra.

Területünkön pl. nagy gondot okoz az elektromos hálózatra való bekapcsolódás és a rövid intervallumokra szabott árak. Ezzel kapcsolatosak a viták, akadékoskodások – hiszen elemi érdekeltség tükröződik a nagy áramszolgáltatók részéről – ebben a kérdésben is.

E néhány általános és – feltételezhetően – ismert probléma taglalása után szorosabban vett témánkat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a megújuló energiaforrások között a földi hő hasznosítása, egyes területeken igen gyors fejlődést mutat. A német szövetségi kormányzat egyik programja 2001 közepétől 2003 végéig tartott. Ennek keretében kizárólag a geotermia-kutatások intenzívebbé tételére 140 millió Eurót bocsátottak rendelkezésükre.

Milyen célkitűzései voltak ennek a programnak? Hat projektet támogattak, ebből három a HDR-kutatást, tehát hőbányászati kutatást szolgáltak, s egyben finanszíroztak is.

11 millió Euróval támogatták a geotermikus áramtermelés területén végzendő kutatómunkát. Ebből hat projektet finanszíroztak. Egy projekt pedig a fúrás technikájával foglalkozott, és ennek keretében know-how cserével szakszimpoziumot is szerveztek. A HDR-programot - a klasszikus hőbányászati megoldást - gyakorlatban kivitelezték, két mélyfúrás révén a gránit-rétegben, hőcserélővel, stimulációval áramoltattak különböző összetételű folyadékot, és így próbálták ki e rendszerek költségét ill. gazdaságosságát. Vizsgálták, hogy milyen módon lehet a költségek csökkentését ezekben a rendszerekben elérni úgy, hogy ez kereskedelmileg is használható technológiát jelentsen. Ennek céljából a német, francia, olasz és holland energiavállalatok közös európai gazdasági érdekközösséget is alapítottak, hogy ezeket a projekteket nem csak tudományos kísérleti fázisban, hanem gyakorlatban is alkalmazni tudják.

Ezek a tanulmányozott hőbányászati eljárások; amelyek a magasabb hőmérsékletű mélységi gránitos rétegekben laboratóriumi kísérletekkel és mesterségesen kialakított repedésekkel, törésmechanikai modellszámításokkal, és a különböző folyadékok turbulens áramlása révén injektálási kísérletekkel (és így produkált repedésekkel) kívánta a földi hőt felhozni és hasznosítani.

Sajnos Magyarország nem vesz részt ebben az európai HDR projektben. Meg kellene vizsgálni azokat a lehetőségeket, hogy a már említett államok által kialakított szervezet munkájában a magyar szakemberek milyen módon tudnának bekapcsolódni, hiszen a hazai adottságok kedvezőbbek, a németországinál. Még itt Északkelet-Magyarországon is kimutattak 3000 méter körüli mélységben 200 ºC körüli kőzethőmérsékleteket, nem is beszélve a Dél-alföldi területekről.

A hazai adottságok tehát rendkívül kedvezőek, hiszen közismert, hogy a Dél-Alföldön számos helyen 100 ºC körüli hőmérsékletű termálvíz feltárási

lehetőségek vannak, és gyakorlatban is hasznosítják. Nagyszénás környékén pedig 220-230 ºC körüli hőmérsékleteket mértek és gőzkitörés is előfordult. Számos városban több ezer lakás fűtését, melegvíz-ellátását geotermikus energiával oldjuk meg*. Igen jelentős ez a hasznosítás a mezőgazdaságban is. Közismert, hogy Magyarország a termálvizek mezőgazdasági, kertészeti hasznosításban világelső.

Milyen lehetőségek és adottságok vannak Északkelet-Magyarországon? Kettős feladat ennek megválaszolása, tudniillik felmerül egyszer a legújabb geofizikai kutatások alapján a nagy entalpiájú kőzetformációk jelenlétének értékelése, ami éppen Északkelet-Magyarországon is kimutatásra került geoelektromos és más módszerekkel, és ugyanakkor a hagyományos, már feltárt és meglévő termálkutak ésszerű hasznosítása.

A terület vízföldtani viszonyait, hévíztároló képződményeit vizsgálva két fontos rétegvíz-adó formációt kell említenünk: az egyik a sajátos földtani felépítés és szerkezeti viszonyok következtében a nagyobb mélységben a fiatal, harmadkori porózus üledékekben található, meglehetősen nagy mennyiségű hévíz, ami nem csak mennyiségileg de minőségileg is értékes.

Jelentős a vízkészlet a Felső-pannóniai porózus üledéksorban, a sajátosan kedvező geotermikus gradiensnek köszönhetően ezek a vizek általában hévizek. A másik fontos vízadó-képződmény már fiatalabb, negyedkori, folyóvízi üledéksor.

A medence szerkezetileg mély, süllyedék ami főleg a harmadkorban és a negyedkorban képződött. Ebben egy nagy, de sajnos nem egységes áramlási rendszer alakult ki. A központi medencék, a Kis- és a Nagy-Alföld és a Szávai-Alföld határvonala a miocén és idősebb képződmények felszíni érintkezési vonala. Tehát ez az a határ, ami a hidrológiában, morfológiában és az ősföldrajzi ábrázolásokban is jól kimutatható. A medence erős süllyedése legnagyobb mértékben a pliocén korra esik, és ezt mindenütt mélyreható szegély-törések követték. A törések sávjától befelé a medencetöltelék már nagymértékben kivastagszik, és a belső medencék fiatal korát az is jelzi, hogy a kristályos alapra nagy területen, a Felső-Pannonnál nem idősebb rétegek települtek.

A központi medence két szerkezeti emeletre tagozódik. A felső szerkezeti elemen a pliocén üledékek vannak a felszínen, vékony, negyedkori takaróval fedetten, vagy anélkül, az alsó szerkezeti emelet a negyedkori süllyedékek területe. Tehát az áramlási rendszer lefelé, gyakorlatilag az alsó pliocén tetejéig terjed, kivéve a hegységi perem vékony, homokos alsó pliocén részét. A Felső-Pannonban a nátrium-hidrogén-karbonátos, az Alsó-Pannonban gyakorlatilag pangó, nátrium-klorid típusú víz van.

A pliocén hévizes formációit – ez a regionális áramlási régió – az Alföld területének nagyobb részén gyakorlatilag vízzáró, vagy igen gyengén vízáteresztő

* Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Kapuvár, Csorna

vastag réteg választja el a felette lévő köztes „hidegvizes” áramlási régióktól, amely a negyed-időszaki kőzetek rétegeiben foglal helyet.

Már ezelőtt több mint 50 évvel megkezdődtek a hazai hővezető képesség mérések, és ezek megerősítették azt a közismert jelenséget és tapasztalatot, hogy országunk területén a földi hőáram sűrűség (általában $2x10^9$ cal/s) jelentősen magasabb a világátlagnál, mintegy kétszerese. Ez a Pannon-medencében lévő sajátos geológiai viszonyoknak a vékonyabb földkéregnek köszönhető. Ezt a hőmérsékleti anomáliát nem egyszerűen a beáramló hévizek okozzák és nem helyi jelenség, hanem tulajdonképpen a teljes tektonikus egység litoszférájában mérhető. Ez a hőmennyiség igen jelentős. A hőkonvenció mértéke a teljes hőáram 3-4 %-a, de nem egyenletesen oszlik meg, akár 50 %-os termikus anomáliát is okozhat.

Északkelet-Magyarország területén – a fúrási adatok alapján – a medencealjzat Északon mezozoos, Délen palezoos (kristályos pala, délkeleten krétaflis). Ezen nagy vastagságú miocén vulkáni összlet helyezkedik el. Például a Nyíregyháza 1. sz. mélyfúrás 1150-2579 méter között vulkáni képződményeket harántolt. A vulkáni összletet feltárta már a tisztabereki kutatófúrás is 1934-ben. A kisvárdai hévíz-kút is 1040-1180 méter között vulkanitot mutatott ki. A rekord talán a Necs-I (Nagyecsed) mélyfúrás, ahol 4001 méterben, a talpmélységben még mindig vulkanitot harántoltak.

A pannóniai üledékek helyenként nagy vastagságban (1700 m) megtalálhatók az egész területen, de észak felé jelentősen elvékonyodik. A víztározó réteg elsősorban ez az üledék, és a geotermikus energia feltárása szempontjából is ez a perspektívikus rétegösszlet, itt is elsősorban a Felső-Pannon. Ez nagyjából rétegzett típusú, vízszintes településű, sok emeletes homok, homokkő sorozatból áll. Ez mintemlítettük kb. 500 métertől 1600 méter között változik. Az Alsó-Pannon rétegek bár nagyobb hőösszletet tudnának biztosítani, de mivel kisebb a rétegvastagsága, a vízadó képessége ennek következtében a geotermikus energia-termelés szempontjából nem mindig gazdaságos.

Érdekes hidrodinamikai jelenség is fellép a területen. Egyes területeken a rétegvíz lefelé áramlik, és az 1000 méteres maximális izoterma eléri a 70 ºC-ot is. De ugyanakkor egy felfelé áramlást is lehet tapasztalni egy szűkebb területen, a Tisza és a Szamos környékén. Ennek a területnek a kivételével az idősebb anyakőzetektől a már említett vastag vulkáni összlet választja el a pliocénüledékeket.

Tekintettel arra, hogy a terület igen gazdag a kitermelhető rétegvíz valamint a parti szűrési készletekből kivonható víz tekintetében – ami gyakorlatilag 1 millió m^3/nap készletet jelent, folyamatos és tartós terhelést feltételezve – nagyon gyakran az az álláspont alakul ki, hogy felszín alatti vízkészletekben Magyarországnak ez a leggazdagabb területe. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy a vízkészlet területi eloszlása a megengedhető fajlagos területi terhelése és a telepíthető vízkivételi nagyságok egyenletes terhelés-eloszlás

mellett is helyenként veszélyeztetve vannak. A felszínen megjelenő szennyeződések – ha csökkent mértékben is – késleltetve, rövid időn belül a talajvízbe juthatnak, és ezek az egyes víztartó rétegek energiaszintjének különbségeiből adódóan még a védettnek mondott rétegvizekben is megjelenhetnek. Tehát csak nagyon gondos, jól előkészített vízkivételi tervekkel, a fajlagos területi terhelést figyelembe véve lehet ennek a hasznosítását megoldani.

A negyedkor folyamán lesüllyedt és a északi folyók hordalékai által összegyűjtött negyedkori összlet, pontosabban az alsó pleisztocén durva, szemcsés üledékei, a terület legjelentősebb víztározói. Itt a vízzáró rétegek csak kis vastagságban, kiékelődve találhatók meg, ezért a rétegsorba a hidrodinamikai rendszert nem zavarják meg. A rétegsorok átlagos vastagsága 80-150 méter között van. Itt a vízmozgás lehetősége rosszabb mint az alsó pleisztocénban, mivel az üledékek szemcsenagysága igen változatos.

Mindezt a geotermikus adottságokat kevésbé érintő, de a víztermelés szempontból mégis fontos adatokat csak azért említjük, mivel egyes területeken pl. a Felső-Tisza hatalmas kavicsteraszaiban igen nagy hozamú kutak kialakítására van lehetőség, *van olyan terület, ahol 150 méterből 12500 liter/perc teljesítményű, kiváló ivóvíz tárható fel.* Azonban ezen a területen kitermelés révén kialakult depressziónak a számításait gondos mérésekkel kell ill. szabad kialakítani.

Meg kell megjegyeznünk, hogy a maximálisan kitermelhető vízhozam nem egyenlő a természetes vízhozammal. Ugyanis ha csak a kutakból ennyit veszünk ill. szivattyúzunk ki, akkor ez a vízmennyiség elvileg korlátlan ideig lenne elég. Ez egy téves felfogás. A vízkészletek és a kitermelési folyamat adatait egybevetve csak az engedhető meg, hogy nem egy koncentrált kútból történő vízkivételt szorgalmazunk, hanem több, kisebb hozamú kút víztermelésével valamint több vízadó réteg bekapcsolásával lehet folyamatos termelést kialakítani. Ez a vízkészlet-gazdálkodásnak igen fontos része, a kutak által okozott depresszió matematikai modellezését már évtizedekkel ezelőtt a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság elvégezte.

Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy ezek a számítások sajnos csak részterületekre korlátozódtak. Tehát a jövőben a teljes terület globális modellezése volna szükséges.

Visszatérve a geotermikus kutak hasznosítási lehetőségeire, mint előzőleg már megállapítottuk, hogy a sajátos földtani szerkezeti viszonyok következtében a harmadkori porózus üledékekből nagy mennyiségben tárható fel termálvíz. Ez minőségileg is értékes. Ez elsősorban – mint említettük – a Felsőpannóniai üledéksorra vonatkozik.

A fentiekben részletezett megállapítás, hogy igen bonyolult hidrodinamikai, szerkezeti viszonyokkal állunk szemben, bizonyítható azzal is, hogy a területen található olyan kút is, amely több mint 23 éve termel ugyan abból a rétegből. Ez a Jósa II-es számú geotermikus kút. A Jósa I. nevű kutat 1989-ben lezárták. Ez a Jósa András Kórház területén található, és az I-es épület alatt helyezkedik el.

Ezt a kutat nem használják. A jelenlegi kutat tőle néhány-tíz méterre fúrták, mivel a régi kút a kórház új pavilonjának építése során útban állt, viszont a kút rendkívül gazdaságos volt az egész kórház HTV-vízellátása szempontjából, ezért engedélyt kaptak egy új kút fúrására. Ez ugyanabból a rétegből termel, mint az előző, I-es számú kút. Ez a vízadó réteg 1000 méter mélységben van, a rétegek közötti beszűrődés elhanyagolható. A kút 47 ºC-os vizet szolgáltat, alacsony keménységű, alkáli kloridos, hidrogénkarbonátos jellegű hévizet ad, ami színtelen, igen kevés üledéket, homokot tartalmaz. A vízben oldott ionok tartalma megfelelő, jó, kivéve a magas sótartalmat.

Magyarországon kivételes megoldást is alkalmaztak ennél a kúthasznosításnál, a jelenléktelen „kőkiválás" révén tudniillik a melegvíz-rendszerbe – hőcserélő nélkül – direktbe vezették be a vizet. Nagyobb gondot, korróziót a rendszerben nem okoz, minden esetre évente néhány alkalommal tisztítani kell a zuhanyzórózsákat is és a bojlerben lévő csőkígyót is.

A vízkivétel 45 m^3/óra, tehát 45000 liter/óra, és a Rheumatológián, rendelési időben használják, a napi kivétel így csak 120-200 m^3/nap. Ez az évszaktól is függ. A maximális napi kivétel lehetne 1080 m^3/nap is, azonban így csak 20 %-ban használják ki a kút kapacitását. Ez fedezi a teljes melegvíz-igényt. A Rheumatológián kívül a használati melegvízként is hasznosítják.

Érdekessége a kútnak, és jellemző a terület geotermikus adottságaira, hogy az évi kivett mennyiség nem változik nagymértékben, stabilitást mutat, így 75000 m^3/évtől 80000 m^3/év közötti, több éves átlagban. Ami még sajátosabb ez esetben, hogy nincs depresszió, nem csökken a vízadó réteg vízszintje, nem is kell mérni, tulajdonképpen az üzemi és nyugalmi állapotban sem szükséges ennek az ellenőrzése.

Az üzemi vízszint minden esetben 25-26 méter között van, a nyugalmi pedig 17 méter. A vízhozamgörbét a mellékelt ábra mutatja.

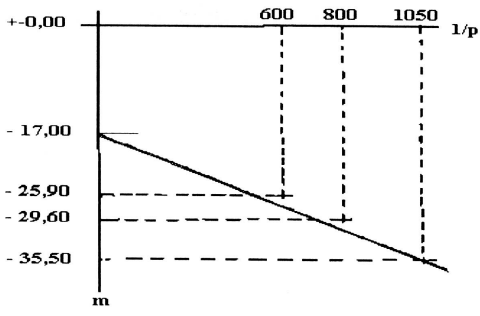

Mint legtöbb esetben, a területen lévő kutaknál is a kivett vizet gáztalanítani kell, a metántól leválasztani, és majd bizonyos kémiai kezelésnek teszik ki. A kútnak a hasznosítása igen gazdaságos (a HMV-vel együtt is), mivel több millió forintot takarítanak meg évente (egyedül a gázmegtakarításból is). Itt is alacsony a kihasználás foka, ami az egész Északkelet-magyarországi balneológiai állapotokra jellemző. Gazdaságos lenne esetleg nagyobb mélységből, magasabb hőértékű vízzel vagy hőszivattyúval –még a fűtési gondokon is segítve – hasznosítani ezt az energiát a Jósa András Kórháznál.

Északkelet-Magyarországon igazolódik az az ismert tényező, hogy a földkéregben meglehetősen diffúz állapotban lévő hő koncentrációja különböző

típusú geotermikus rendszerekben a szomszédos környezethez viszonyítva pozitív-geotermikus anomáliát eredményez. Területünkön Kisvárda, Tiszavasvári környékén. E geotermikus anomália regionális vgy lokális lehet. Így a Pannonmedencében, amelyet egészében véve a regionális geotermikus anomália jellemez, számos lokális anomália is előfordul. Ezek felderítése a geotermikus energia feltárása szempontjából rendkívül fontos.

Hévízkitermelés szempontjából azok a vizsgálatok a legfontosabbak, amelyek a pannon rétegek és a pleisztocén rétegek és víztároló rendszerek közötti összefüggéseket értékelik vagy vizsgálják. *A víztermelés okozta depresszió hatására a tapasztalat szerint jelentős oldaláramlások, keresztáramlások alakultak ki a megcsapolt szintek irányába.* A szemipermeábilis szinteken keresztül történő függőleges irányú átszivárgás egészen a talajvíztároló szintig terjedhet.

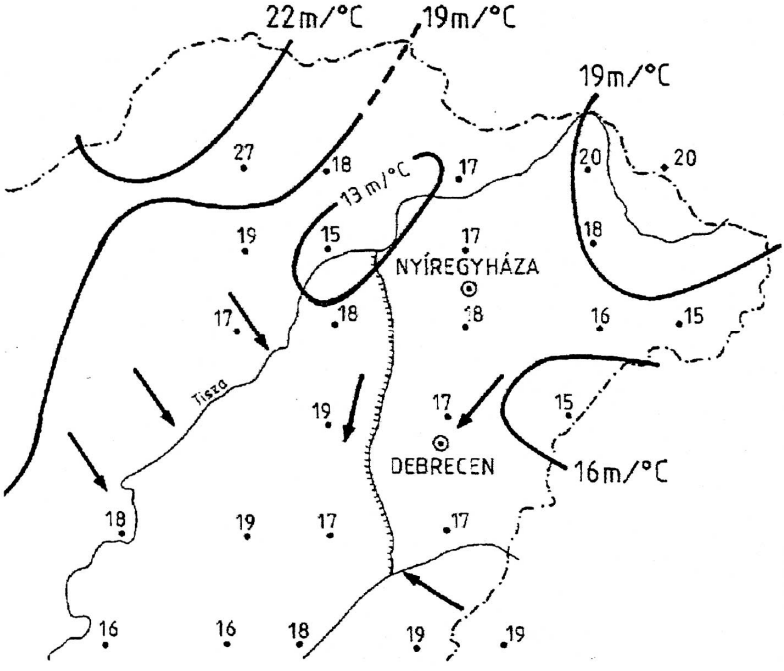

Geotermikus gradiens átlag értékei 900 m mélységre számolva (szerk. Göőz L.)

A hévízkutatás rövid története

A területen vízföldtani adottságok alapján geotermikus energia feltárásra különösen kedvezőnek mondható a Tiszavasvári-Nagyhalász-Kisvárda-Fehérgyarmat-Nagyecsed-Nagykálló által bezárt terület.

Az első nagymélységi földtani kutatófúrást Tisztaberek községben mélyítették le még 1934-ben (1105-1109 méter mélységből 40 liter melegvíz tört fel percenként.) Rendszeres hévízkutatás a Sóstó I. és Sóstó II. hévízkút lemélyítésével kezdődött el a területen. Pávai Vajna Ferenc tanácsára 1957-ben fúrták az I. sz. 998 méter mély kutat, melyből 50 ºC-os kloridokban és karbonátokban gazdag gyógyhatású víz tört fel (a kút pozitív volt). Ennek a két fúrásnak a jelentősége az, hogy egyértelművé tette, hogy *vízfeltárásra* a Nyírségben is van lehetőség és erre a *Felső-Pannon üledékek a legalkalmasabbak.*

A Felső-Pannon alsó határa:

Nyíregyházán 750 méter
Nyírlugoson 712 méter
Kisvárdán 751 méter
Tisztabereken 715 méter

Ez csak a Szamos és a Kraszna közén mélyül el, kb. 800 méterig. Fent említett két kút fúrását Sóstón még további három követte, így már öt mf. található egy viszonylag szűk, kb. 500x500 m-es területen.

Kút	***Fúrás ideje***	***Mélység***	***Vízhőfok***
I.	1957	908	50 °C
II.	1958	800	50 °C
III.	1967	601	37 °C
IV.	1968	904	50 °C
V.	1991	789	49 °C

A hévízkutak általános értékelése (talpmélység, hőmérséklet, vízhozam, vegyi jelleg, vízkeménység) alapján történik.

A kutak többsége felső-pannon üledékekbe került lemélyítésre és az ott lévő vízadó homokkő-rétegeket csapolja meg. Mindössze két hévízkútban szűröztek be alsó-pannonkori rétegeket is. (Mátészalka, Sóstó I.)

A területen a geotermikus gradiens 14 m/ºC és 26 m/ºC között változik, átlagosan 17,5 m/ºC.

A kutak talpmélysége 513 és 2579 méter között változik, átlagosan 949,2 l/perc.

A kifolyó víz hőmérséklete 35 ºC és 67 ºC között változik, átlagosan 50,35 ºC.

A vizek vegyi jellegére az iontáblázatok adnak felvilágosítást. Általában a vizek vegyi jellegét egyes kiterjedtebben előforduló anion koncentráció alapján lehet megállapítani.

Eszerint az osztályozás szerint 3 csoporba sorolhatjuk:

a. hidrogénkarbonátos, b. szulfidos, c. kloridos

Ezen belül több alcsoportot különböztethetünk meg. A feltárt hévizek túlnyomó része (80 %-a) alkálihidrogénkarbonátos, kisebb arányban jódos, brómos.

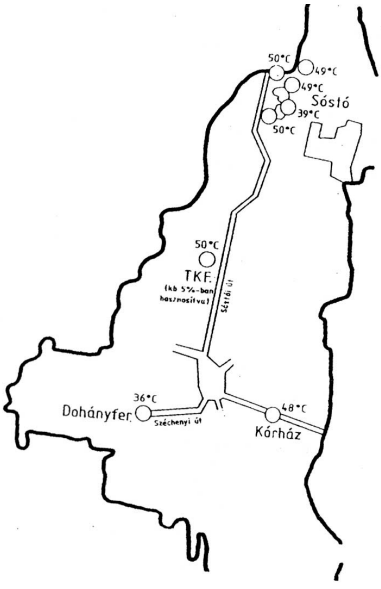

Nyíregyháza Hévízkútjai

Kloridos hévizek pl.:

Nyíregyháza Sóstófürdő I.
Nyíregyháza Sóstófürdő II.
Nyíregyháza Sóstófürdő III.
Nagykálló
Tiszavasvári
Sárospatak-Végardó.

A kationok közül a nátrium és a kalcium szerepel a legnagyobb mennyiségben. Keménységüket tekintve a terület hévízkútjainak többsége a lágy alkalikus vizek csoportjába tartozik. Csak a fehérgyarmati, sárospataki sorolható a kissé kemény vizek közé.

Ásványvizek, gyógyvizek

A hévízkutak kb. 70 %-ának a vize ásványvíznek minősül, ezek nagy része gyógyhatású. Ezek különböző szervi és gyulladásos megbetegedések ellen

eredményesen használhatók fel (mozgásszervi, reumatikus, nőgyógyászati megbetegedések). A sóstói kutak egy részének alkalikarbonátos és hidrokarbonátos vize gyógyvízként való palackozásra is alkalmas, más része – viszont – mint pl. az 1991-ben Kínál és Krä Kft. által furatott hévízkút – vize a nagy metabórsav tartalom miatt palackozásra vagy ivóvízkúrakénti alkalmazásra nem javasolt. *A kisvárdai hévíz is gyógyvíz.* Egyaránt felhasználható fürdővízként és ivóvízkúrára is. Jelentős jódtartalma miatt jódhiányban szenvedő betegek kezelésére lehetne alkalmazni.

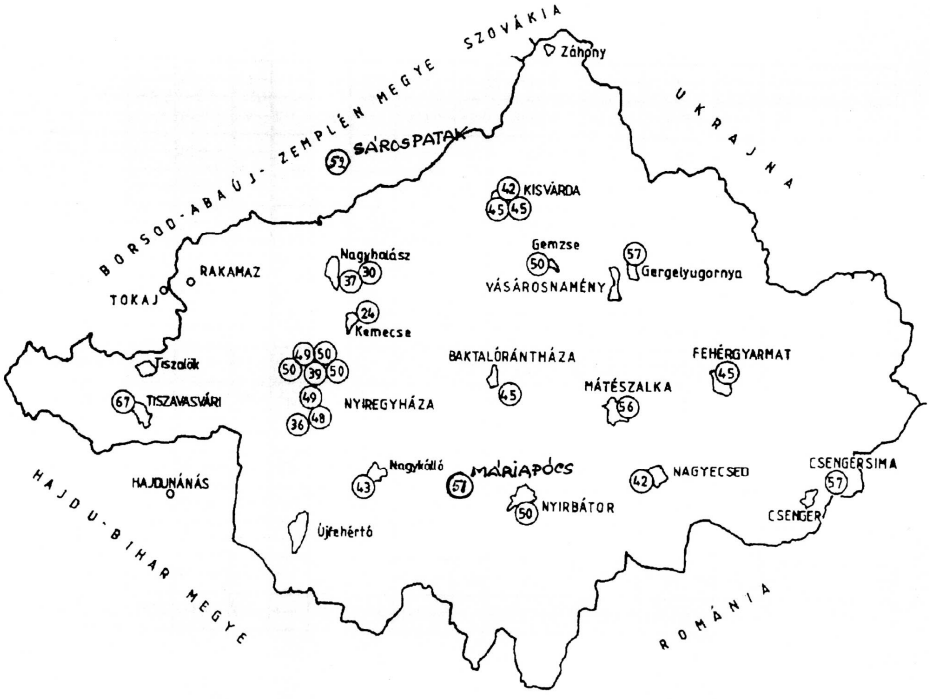

Északkelet magyarországi hévízkutak.
A körök a kutak helyét, benne a számok a kifolyó víz hőmérsékletét jelölik (°C)

A hévízhasznosítás jelenlegi helyzete

A geotermikus energia sajátosságai, felhasználásának előnyei és hátrányai. A geotermikus energia hasznosítására vonatkozóan sok még a megoldatlan kérdés. Ez tulajdonképpen egy *értékes fluidum, aminek sajnos legtöbb esetben csak a hőjét hasznosítjuk.* Tartalékaink országosan kétségtelenül nagyok. Előnyei közé tartozik, hogy ez az energiaforrás nem okoz vegyi vagy nukleáris környezetszennyezést. Nagy mértékben gazdaságossá teszi a hasznosítást az, hogy a hőmennyiséget felszínre hozó víz sokoldalúan értékesíthető. A

terület hévizeire kiválás nem jellemző, az élővízbe bizonyos feltétel mellett (hőmérséklet stb.) elhelyezhető. Hátránya, hogy helyhez kötött energia, a hasznosítási célokat előre kell mindig meghatározni – akár mezőgazdasági, akár kommunális, vagy balneológiai – s a hasznosítást tervezni kell, természetesen a feltárási lehetőségek, a földtani-geológiai adottságok függvényében. *Hiába van meg a magashőfokú víz feltárási lehetősége (pl.: területünkön a penészleki körzetben), ha az adott területen nincsenek olyan hasznosítók, akik segítségével a gazdaságos felhasználás megoldható.* Ilyen esetben nemcsak hogy célszerűtlen ennek az energiának a feltárása, hanem környezetvédelmi és vízkészlet-gazdálkodási okokból egyenesen káros.

A területen jelenleg a kútállomány magasabb és a kitermelhető hőenergia is jóval nagyobb, mint a felhasználás mértéke. A kutak vízhozamának jelenleg mintegy 55-60 %-át hasznosítják. Egyes területeken a rétegnyomás csökkenés mértéke már a kritikus határhoz közelít, ami szigorú, összehangolt vízgazdálkodást követel.

A kutak vizsgálata során gyakran észleljük, hogy még azonos mélységű, egymástól csekély távolságra levő kutak termelésénél is – mint már említettük – rendkívül nagyok az eltérések, a vízhőmérsékletben, a vízhozamban és az ásványi anyagok összetételében. Ugyanez vonatkozik a hasznosító ágazatok igényeire is. Eltérőek az igények a berendezések, a kihasználási hatásfok, a használt termálvíz elhelyezésének módja tekintetében is.

Sajnos magas költségű és jelenleg technológiailag is csak részben megoldott a hévíz visszasajtolása (előzetes mechanikai és biológiai tisztítás után), *ami pedig a jövő szempontjából egyetlen célszerűen járható út lenne.* A tervezésnél tehát rendkívül fontos annak eldöntése, hogy milyen formában veszik igénybe ezt az energiát, és az, hogy *csak komplex hasznosítást szabad támogatni.*

A geotermikus energia hasznosítási területei

A geotermikus energia hasznosításának területei a következők:

1. Kommunális hasznosítás (fűtés, használati melegvízellátás, ivóvíz ellátás, épületek hűtése)
2. Balneológiai hasznosítás (gyógyszanatóriumok, vízgyógyászat, wellnes fürdők stb.)
3. Mezőgazdasági hasznosítás (fűtés, melegvízellátás, szárítás, a hűtőházak üzemelése, intenzív haltenyésztés, stb.)
4. Egyéb hasznosítás

- ipari hasznosítás (konzerv ipar, kenderfeldolgozás, egyéb ipari területeken pl. a Szentesi Kontaktagyár ily módon több millió Ft-ot takarít meg évente)
- kereskedelmi felhasználás (hűtőlánc kialakítása)
- „gyógyászati termékek” (a gyógyvíz bepárlásával, gyógyiszap készítése)
- ásványi anyagok kitermelése

- villamosenergia termelése (alacsony hőmérsékletű vizekre kidolgozott technológiák révén)
- hőszivattyúk alkalmazásával, fűtés, hűtés.
5. Komplex hasznosítás.

Az utóbbi arra törekszik, hogy a termálvíz útját olyan állomásokon keresztül haladva határozza meg, hogy a termálvíz mindig hasznos feladatot lásson el, s egyetlen rendszerkomponens se jelentkezzen szükséges rosszként a költséghelyek sorában. Tehát nem egyszerűen az előzőekben felsorolt hasznosítási területek szimpla egymásutániságával.

Bármilyen fenntartások vannak ezzel az energiával szemben, hosszútávon jelentős energiabázisként kell figyelembe venni, különösen ha a hidrogeológiai viszonyainknak megfelelő „hőbányászat" technológiáját sikerül megoldani. Egyes kutatók szerint a geotermikus alapon termelt villamosenergia termelés mennyisége négy évente megduplázódik.

(A franciaországi Chaudes Aigues-ben 81 ºC-os 250 l/min hozamú kútra telepítettek 25 kW teljesítményű freon munkaközegű áramfejlesztőt, amely a komplex hasznosítási rendszer egyik eleme. A melegvizet még szállodafűtésre, uszoda és gyógyfürdő üzemeltetésére is használják. *Párizs elővárosában, Creil-ben* – hol magyar fúrószakemberek is részt vettek a munkálatokban – a rendszer még az Északkelet-Magyarországihoz hasonló, viszonylag kis kifolyóvíz hőmérsékleténél is gazdaságos. *A két termelő kút összesen 270 m^3/h hozamú és 57 ºC hőmérsékletű vizével fűtenek 4000 lakást.* A hasznosítás érdekessége, hogy közvetlen fűtéssel csupán 13167 kW teljesítményt adna a veszteségmentes ideális rendszer. A radiátoros és padlófűtéses kombinációval 3 sorbakapcsolt hőszivattyú beépítésével 31350 kW a megvalósított rendszer csúcsteljesítménye. A hőszivattyúk 2112 kW, a termelő és besajtoló szivattyúk 390 kW elektromos teljesítményt vesznek fel. Az évi fűtőolaj megtakarítás 2760 t.)

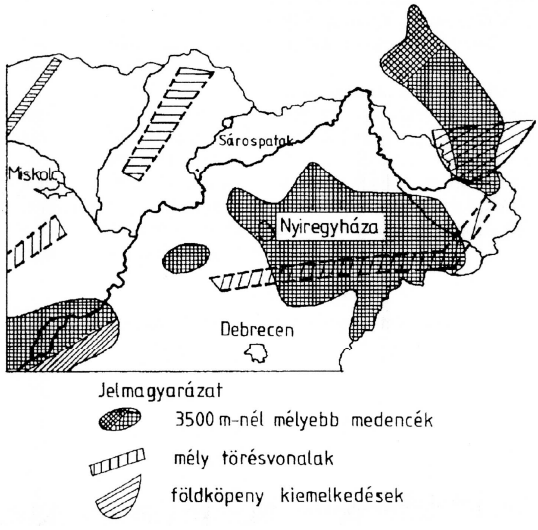

Nagyentalpiájú (200 °C körüli) geotermikus tározók előfordulásának perspektivikus területei

Egy 1987-ben készült tanulmány, ami a Központi Földtani Hivatal megbízásából készült, a *nagynyomású, nagyhőmérsékletű geotermikus tározók* kutatásával foglalkozott. 13 olyan medencét vagy medencerészt mutatott ki, ahol az aljzatmélység meghaladja a 3500 métert és mélytöréseket is igazoltak. Ezek között van *a mi területünk is, a Közép-tiszai és a terebesi medence is. Ezeket mint potenciális geotermikus erőmű létesítésére alkalmas területeknek minősítetek*, természetesen még számos részletező geofizikai, geokémiai és fúrásos kutatás kell, hogy megelőzze ezt az értékelést, illetve a gyakorlati lépéseket.

Néhány gondolat még a felhasználással kapcsolatban

Egy átlagos méretű családi ház olajfűtéséhez kb. 1,2 t/év, használati melegvízellátáshoz pedig 0,6 t/év a fűtőolaj szükséglet. A termálvíz hasznosítása során a makói, mosonmagyaróvári tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a háztartások hidegvíz igénye jelentősen csökken, mivel a felhasznált háztartási víz kb. 80 %-a melegvízként hasznosul.

A kommunális célokra fűtés szempontjából többféle hasznosítási megoldást lehet számításba venni. A padozat fűtés a legcélszerűbb Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén – a feltárható vizek hőmérséklete alapján – korszerű hőcserélő berendezések alkalmazásával. A használati melegvíz- és fűtési igények ellátása tekintetében éppen a megye területén lokálisan – a sajátos és kedvező oldott ásványi anyag tartalomból kiindulva – esetlegesen plusz ráfűtés révén jól hasznosítható ez az energia. A nyíregyházi Jósa András Kórház direkt úton történő melegvíz hasznosítása, különösebb korróziós gondok nélkül, mint említettük.

A megyéhez közeli, határon túli - romániai és ukrajnai – területek geotermikus kutatásának eredményei

A már közeljövőben remélhetőleg szoros együttműködést tudunk kialakítani a szomszédos országokkal, hiszen *vízföldtani, hidrogeológiai szempontból nincs elválasztó országhatár.*

A mélyebb rétegek vízutánpótlási, hidrodinamikai viszonyairól csak a határon túli területek földtani kutatásainak eredménye birtokában lehet kölcsönösen véleményt alkotni. Van olyan termálkút Ukrajnában a magyar határtól néhány száz méterre, amelynek vize évtizedek óta a közeli patakba folyik.

A romániai kutatások

A területünkhöz legközelebb eső Nagyvárad és Szatmárnémeti térségben végzett romániai geotermikus kutatásokat az utóbbi évtizedben felújították. Ez elsősorban nem a geotermikus energiafeltárás szempontjából történt, hanem a

szénhidrogén kutatás részeként. Ebben a témában készült összefoglaló jelentésből ismeretes, hogy a Tisza regionális geotermikus anomáliája a keleti oldalon egymásra tevődik. Két szubregionális anomália van. Az egyik délen Arad és Temesvár között, a másik északon Szatmárnémeti és Nagyvárad között. Ez utóbbi fedi a mi kutatási területünket is.

A román oldalon a fordulat évéig 43 fúrást mélyítettek el és a termikus mérések adatainak feldolgozása alapján Nagyvárad környékén 2000 méterrel a tengerszint alatt 8 helyen geotermikus anomáliát „azonosítottak". A felső izotermák 120 ºC-tól egészen 140 ºC-ig mérhetők. A szerzők által számított hőfluxus középértéke 2,29 minical/cm^2. A lemélyített fúrások hőmérsékleti adatai alapján sikerült egy izoterma térképet is rajzolni. A Madarasnál pl. 80 ºC, továbbhaladva 82-85 ºC-os izotermát tüntettek fel. Ugyanilyen elrendezésűek a geotrmikus gradiens értékek is, amelyek a felsorolt anomáliák értelmében 6 ºC/100 méter fölötti értékeket mutatnak, sőt a Madaras és Piszkolti szerkezetekben 6,5 ºC/100 méter felettiek. Megállapították azt is, hogy a Kraszna folyó és a Someni Ciocia helységek közti geológiai rétegeknek sajátos jelentőségük van, úgy a hőmérsékleti viszonyokat illetően, mint a vízkészleteket tekintve. Ezek az eredmények jól korrelálnak a mi legújabb geofizikai mérési adatainkkal. Jelenleg német cégek dolgoznak a terület geotermikus projektjén, erről a román kutatók a 2002.-évi kölni világkonferencián számoltak be.

A kárpátaljai termálvízkutatások eredményei

Itt is intenzív olaj- és földgázkutatások melléktermékeként a geotermiára vonatkozóan is bővültek ismereteink: a határos területünkön az ún. „melegmező" gradiensei arról tanúskodnak, hogy az 50 ºC-os izotermák 520-600 m mélységben találhatók. A beregszászi, Kaszonyi hévizek alacsony ásványanyag tartalommal nagy vízhozamúak, míg a szolotvinói mélyedés peremein már 300 m mélységből kiváló gyógyhatású, erősen sós vizek a jellemzők.

Az utóbbi időben fellendültek azok a kutatások, amelyek a haránttörésekkel tagolt (pl. munkácsi) vagy a zártszerkezetű beregszászi rögvidék termálvizeire irányultak. A vulkanikus területeken (Beregszász, Jánosi-Ivanovka) a felszínhez közel 500-800 m között a magyar határ mentén 50-60 ºC-os vizeket tártak fel, helyenként igen magas hozammal, pl. Beregszásztól Északnyugatra mint említettük közvetlenül a határon pl. 1300 m^3/nap teljesítménnyel.

A kutak hasznosítása legtöbb helyen megoldatlan, a magyar szakemberek pénzügyi és szakmai segítségére számítanának, akár közös vállalkozások formájában is. A balneológiai hasznosítás mellett (gyógyszanatóriumok stb.) kertészetek, melegházak, üvegházak fűtésére, hűtőházak klímaberendezéseinek üzemeltetésére, állattenyésztő telepek, gombatermeléshez, szárításhoz szükséges berendezések ellátására lehet gondolni. *Nagy jövője és gazdasági haszna lenne – néhány kút ásványos összetevői alapján – a lepárlásnak.* (A sárvári fürdősót pl. „termálkristály" néven Japánba is exportálják.)

Termálvízkutató fúrások Kárpátalján (1998. január 1-i adatok alapján)

Sor-szám	***A kút jele***	***A kút helye***	***A kút hozama m3/nap***	***A kifolyó víz hőmér-séklete ºC***	***Ásványi anyagtar-talom g/l***
1.	2.	3.	4.	5.	6.
1.	1-T	Rozivka ungvári járás	200-500*	58	48,3
2.	5-T	Ungvár (központban)	164	28,5	44,3
3.	32-T	N. Szolitvino ungvári járás	717	41-42	12,1
4.	11-T	Erdőpatak (Liszárnya) munkácsi járás	78	35	0,8
5.	1-M	Munkács (turista telep)	389	34	20,4
6.	6-T	Beregvár Kárpáti szan. munkácsi járás	173	42	110
7.	113	N. osztoka ilosvai járás	380	37,5	11,5
8.	2-	Greblja ilosvai járás	44	39,5	19,4
9.	8-	J.V. Rosztoka ilosvai járás	1434	39	12
10.	1164	N. Bégány bergszászi járás	135	36,6	7,5
11.	2-T	Beregszász szabadidő központ	345	58-60	23-25
12.	8-T	Beregszász	185	54-56	25
13.	12-T	Beregszász Geológiai Expedíció	259	48,2	8,5-10
14.	16-T	Kaszonyi szanatórium beregszászi járás	363	51	9,5-10
15.	16-P	Mezőkaszony beregsászi járás	1063	50-51	9,5-10
16.	27-T	Mezőkaszony beregszászi járás	864	50	9,1
17.	3-T	Makkosjánosi beregszászi járás	2021	27,5	6,6
18.	50-C	Gút beregszászi járás	125	45,7	7,5
19.	21-T	Bakta, Kísérleti Állomás	250	58-60	19,1
20.	22-T	Bakta beregszászi járás	749	35-36	10,9-11
21.	4-T	Borzsova beregszászi járás	345	38	1,8
22.	23-T	N. Palád szőlősi járás	432	52	9,5
23.	18-T	Teplica (Fekete hegyen) szőlősi járás	374	40	46
24.	9-T	Saján szanatórium huszti járás	90	31	11,2
25.	10-T	Saján huszti járás	86	40	125
26.	14-T	Nárcisz (Veljatino) huszti járás	1088	56	88
27.	6-Tp.	Talaborfalu (Tereblja) técsői járás	500	80-89	142

Mint már említettük a geotermális energia különböző hasznosítási módok kombinációját jelenti, mert ekkor a leggazdaságosabb a felhasználás, vagyis ezt úgy szokás nevezni, hogy a többlépcsős hasznosítás. Csak ebben a rendszerben szabad és célszerű vizsgálni a lehetőségeket. Mint ismeretes – és már a bevezetőben említettük – Magyarországon a mezőgazdasági jellegű hasznosítás dominál. Említettük azt is, hogy a világon első Magyarország a kertészeti termálvizek hasznosításában, megelőzve Izlandot és Új-Zélandot is. A hasznosítás tehát annak ellenére, hogy hazánkban a termálvíz balneológiai hasznosítása a legközismertebb, energetikai szempontból nem mindig ez dominál.

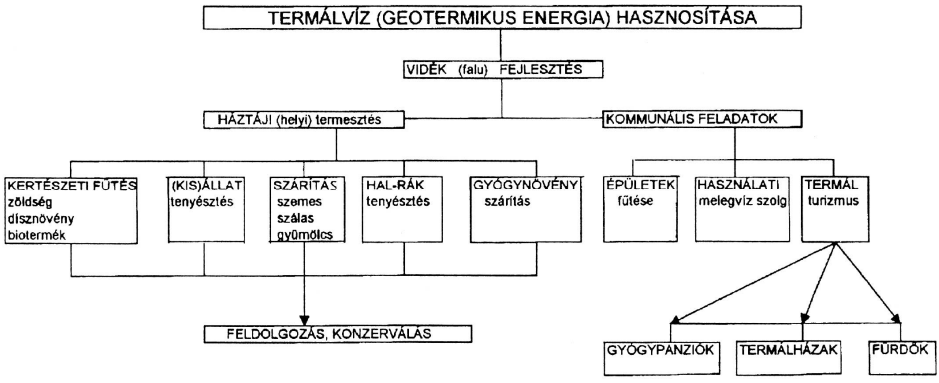

Termálvíz hasznosítása

Néhány hónapja adták át Európában az izraeli és amerikai ORMAT cég kezelésében *az első olyan erőművet, amely a termálvízből, illetve vízzel villamos áramot termel*. Évtizedes tapasztalataik vannak ezen a téren, elsősorban Amerikában valamint Új-Zélandon, Fülöp-szigeteken, ahol magas hőértékű vizekből most már több mint húsz éve termelnek villamos áramot. Jelenleg a villamos áram termelésnek termálvízzel való előállítása olyan gazdaságosnak tűnik, hogy a 70 ºC -os víz már számításba vehető. Ez magyarázza azt is, hogy a cég az elmúlt évben Magyarországon ezeknek a vizeknek valamint a volt meddő kőolaj-fúrásoknak az adatait igyekszik begyűjteni, hogy villamos áram termelésre is hasznosítsa. A számítások szerint az energia költségek folyamatos növekedésével lehet számolni, és ebben nem csak a szénhidrogének hanem a villamos áram előállítási költsége is folyamatosan növekednek – ezért a cég keresi a lehetőségeket hazánkban is, a gazdaságos áramtermelésre ilyen kogenerációs megoldással.

Graz mellett van a már említett első európai üzem, amely 70 ºC -os vízzel dolgozva állít elő elektromos áramot, de ugyanakkor egy új zöldmezős beruházásban létesült Hundertwasser híres osztrák építész által kiépített fürdő, welness-központ termálvíz ellátását is biztosítja, miután a villamos áramhoz szükséges hőmennyiséget ők már felhasználták, ezt követően egy csővezetéken átvezetik a 3 km-re lévő fürdőközpontba a még megfelelő hőmérsékletű vizet. Az elgondolás jelenleg azért tűnik gazdaságosnak, mert nem sok hőfokot kell valamilyen úton (földgáz, biomassza stb.) hozzáadni a víz természetes és a mélyfúrások révén feltárt, adott hőmérséklet értékéhez, ha ez nem éri el a kívánt 70 ºC-ot.

Mint látjuk tehát, a mezőgazdasági hasznosítás mellett igen reális megközelítése van – gazdaságossági sőt környezetvédelmi szempontok fenntartásával is – hogy egy ilyen vertikum költségét, annak költségvonzatairól egy valós képet alakítsunk ki, más felhasználási területen is.

Ha komplex hasznosítást tervezünk, akkor új, minőségi, gyakorlati gondolkodásmódra van szükség. A termálvíz energia-tartalmát ebben a folyamatban az éves középhőmérsékletnek megfelelő mértékig hűtik le, és az ily módon kinyert energiával az évszakonként is váltakozó energiaigények minél szélesebb követelményét tudjuk ésszerűen kielégíteni.

A dunántúli Lébény-i termelőszövetkezetben érdekes kísérletet végeztek a termálvíz tárolásával kapcsolatban. Földbesüllyesztett egyszerű ásott, majd alul és oldalt fóliával szigetelt hatalmas „víztartályba" a nyáron feleslegessé vált melegvizet tárolják a téli időszakra a kertészet fűtésére. A vízfelületre kb. 4 cm vastagon műanyag szigetelőhab törmeléket szórtak, majd e fölött 20-30 cm-re takarófóliát helyeztek el. A felületi szigetelés olyan tökéletesnek bizonyult, hogy a felső fólián a hó is megmaradt. A nagytömegű melegvíz biztosítja a – a már osztrák tulajdonban lévő – gazdaság kertészetének téli hőigényét.

Ugyanezt a technológiát lehetne alkalmazni a termálvízen kívül a nyári időszakról tárolt napenergiára is ilyen módon, hiszen a napkollektorokkal 80-90 ºC-os vizet könnyen elő tudnak állítani. A Philips cég kísérleti zéró-energia háza is ilyen elven működik.

Az eddigi technológiai tapasztalatok alapján úgy kell terveznünk a geotermikus kutakat, hogy a kihasználtság lehetőleg egész évben biztosítva legyen. A komplex hasznosításra vonatkozóan ilyen megközelítések még a felmerülő költségek csökkentésére (kúttelepítés, vízkezelés megosztás) is nagyobb lehetőséget adnak. A legcélravezetőbb útnak az látszik, ha a területünkön prognosztizálható társadalmi, gazdasági célokat, mint perem feltételeket kezeljük, s azt vizsgáljuk, hogy miként lehet a leggazdaságosabb módon ezt termál energiával megoldani, és amikor a döntési lehetőségek már megvannak, akkor a szükségletek jellemzése alapján a megoldást a gazdasági optimum függvényében kell kialakítani.

Országosan az eddigi termálenergia-hasznosításban a lakások, középületek fűtésére mintegy 4% jutott és a használati melegvíz-ellátással együtt még plusz 1,88%.

A lakótelepek, középületek fűtésére leginkább alkalmas 70 °C-nál melegebb hévíz nyerésére az ország nagy területein van lehetőség, de sajnos területünkön a geológiai adottságok e tekintetben nem túl kedvezőek. Egyedül az észak-keleti területen és Tiszavasvári környékén, s néhány mély medencében van lehetőség arra, hogy nagyobb hőfokú vizet (megközelítően ilyen hőmérséklettel) tárjunk fel.

Mint már említettük, a legújabb geofizikai kutatások alapján a terület délkeleti, a román határmenti területeken jóval 100 °C (150-180 °C) feletti réteg hőmérsékletek tételezhetők fel 3000-3500 m mélységben. Jelenleg a MOL Rt. geológusai és geofizikusai kutatásokat folytatnak Nagyszénás, Fábiánsebestyén körzetében egy 170°C-os víz-gőz keverékre alapozott 64 MW-os erőmű létesítésének megvalósítására.

Nem térnénk ki a mezőgazdasági igények fűtés, használati melegvíz, szárítás stb. hasznosítási lehetőségeire, inkább megemlítenénk azt, hogy nagyon elhanyagolt területe a hasznosításnak pl. a mezőgazdaságban a hűtés és a szárítás. *A mezőgazdasági energiafelhasználásból általában a legjelentősebb tétel még ma is a szárítás, mintegy 26 %-kal*, és csak második helyen szerepel a traktorok üzemanyag-hasznosítása 24 %-kal, majd az állattenyésztés 14 %-kal. Ez világosan igazolja, hogy erre a kérdésre jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetni, és különösen ezen a területen, ahol a folyamatos hűtés lehetősége is adott a termálvíz révén ill. felhasználásával.

Eddig mindig a növénytermesztő épületek, üvegházak hőellátása került előtérbe a mezőgazdasági felhasználásban. Ez meg is felel a valóságnak, mivel a termesztő épületek mintegy 60-65 %-át fűtik hazánkban geotermikus energiával. Ez általában közvetlen termálvíz-hasznosítást jelent, és ezeknek a termesztő berendezéseknek, üvegházaknak a fűtésénél igen hosszú tapasztalatok alapján alakították ki a fűtéssel kapcsolatos technológiákat. Ebbe természetesen az éjszakai napsugármentes időszakot is figyelembe véve a távozó hőáramot fűtéssel pótolják, és itt a hőátbocsátási tényezők mértéke különböző fokozatokban változik és függ nagymértékben a szélsebességtől is. A kettős fóliaborítású megoldások mellett a stabil, modern üvegházak kialakítása szerepel, amit üvegházrendszereknél már számítógépes irányítással, a levegő áramlási sebességét figyelembe véve folyamatosan ellenőrizve tudják a hőellátást biztosítani.

Mivel ezek a technológiák hazánkban évtizedes tapasztalatok alapján jól kidolgozottak, így ezzel külön nem foglalkoznánk, a következőkben egy elég szűkített területet vizsgáljunk meg példaképpen, az intenzív haltenyésztés termálvízzel való megoldását.

A termálvizes intenzív halfarmokról

Sajátos és világszerte jól bevált technológiákat dolgoztak ki a haltenyésztés, a termelési folyamatainak legolcsóbb és leggyorsabb útjának megtalálásában.

Ezek *a takarmányozási, élettani, genetikai, biotechnológiai kutatások tulajdonképpen 1906-ban kezdődtek Magyarországon*. Ez a munka nemzetközi elismerést is kiváltott.

Külön kategóriát képeznek az intenzív tenyésztésben résztvevő fajok (Afrikai harcsa, törpe harcsa, szivárványos pisztráng stb.).

Az intenzív haltenyésztő farmok a mérsékelt övben fekvő országokban szorosan kapcsolódnak a termálvizek hasznosításához.

Hazánkban is több évtizede folynak ilyen jellegű kutatások, és ezek gyakorlatban is alkalmazott, sikeres vállalkozásokat eredményeztek (innoflex vállalat, Aqua-park stb.).

Jelenleg a gyakorlat az, hogy az elhasznált hévizet közvetlenül vagy tárolás után csatornákba vagy folyókba vezetik be. Ez megoldható úgy is, hogy károsí-

tó tényezők hatását kiküszöbölhetjük. Erre a legjobb példát a geotermikával összefüggő de még nem intenzív haltenyésztés egyik megoldását, útkeresését Szentes térségében valósították meg, ahol a hasznosított hévizet tárolótavas hígításos elhelyezésű móddal halas hasznosítással kötötték össze. Így elérték azt, hogy a hévíz káros anyagait semlegesítették és értékes módon a tájképbe is jól beilleszthető módon kezelik az elhasznált vizet. A haltenyésztés arculata mostanában kezd megváltozni, ami a következő tényezőknek köszönhető.

Az egyik, hogy korszerű anyagok, berendezések terjedtek el a mezőgazdaságban, második a fő haszonhalak mesterséges szaporításának technológiáját kidolgozták, is mesterséges nagy tápértékű haltakarmányokat tudnak ma már gyártani, készíteni. Így kialakulhatott egy iparszerű haltenyésztési metódus Írországtól Japánig, Kínáig mindenütt alkalmazzák ezeket, amelyben a legfontosabb és legalapvetőbb a megfelelő tiszta víz és a vízhőmérséklet szabályozása, ami független az évszaktól, éghajlati viszonyoktól. Bizonyos halfajták nem tenyészthetők természetes körülmények között az éghajlati adottságok miatt. Ezen kívül a halnövekedési ütemének gyorsulása, az ikrák érettsége, fejlődése mesterségesen a megfelelő vízhőmérséklettel szabályozható.

Magyarországon is megszületett tehát az intenzív haltenyésztésre alkalmas halfajták nagyüzemi tenyésztése. Ezek a halfajták az afrikai harcsa és a tilápia tenyésztése, amit átfolyó vizes rendszerű telepen tenyésztenek. Az afrikai törpeharcsa azért érdekes, mert egy kettős légzésű hal, így oxigénszegény vízben is könnyen tenyészik, emellett növekedése rendkívül gyors, hihetetlen érték: 1,2 kg vitamindús-fehérjedús takarmánynál 1 kg halhúst lehet termelni ennél a fajtánál.

Mint említettük, a használt hévíz környezetkímélő tárolótavas higításos elhelyezési módja az egyik legcélszerűbb megoldás, mivel higító víz bejuttatásával, valamint a fitoplanktonok és egyéb hatások belépésével a víz anyag és energia forgalma rendkívül kedvezően változik meg. Ez azt jelenti, hogy ezekben a tározókban további haltenyésztés is célszerű, sőt, egyszerűen megoldható. Ugyanakkor a vízminőségjavulás is elérhető. A tárolórendszer egységeiben működő algaés baktérium tápláléklánc a tározó tóban kiegészül a betelepített hallal. A tározó tóba befolyó víz tápanyag- és táplálékbázisán kiépül a fitoplanktont, zooplanktont evő ragadozó halak vízi táplálkozási lánca és ezen az úton az elhasznált hévíz káros anyagai is tulajdonképpen értékes halhússá alakulhatnak. A megoldásokra sokféle mód van. Például Szentesen egynyaras halból hektáronként 300 ponty, 400 fehér busa, 200 amúr és 50 harcsa helyezhető ki. Északkelet-Magyarországon is a hévíz elhelyezésének ez a modellje lenne a leggazdaságosabb. Ezek azonban csak a másodlagos halas hasznosítások, nem jelentik a termálvizek teljes komplex hasznosítását. Területünkön nagyon kedvező adottságok vannak olyan vonatkozásban is, hogy a felhasználható hévíz minősége kitűnő – mondhatnánk azt, hogy ivóvíz minőségű, baktériummentes, tehát a víz kémiai paraméterei a haltenyésztés kritériumainak is tökéletesen megfelelnek és közvetlenül felhasználhatók megfelelő keverő víz alkalmazásával. Levegőztetés és oxigén bevitelen túlmenően is

ilyen formában csökkenthető az oldott gázok mennyisége. Ezek után a tisztító biológiai folyamatok, ammóniafelvétel és egyéb kezelési idő kontroll elemzése, ami már a részletes technológiai kérdések sorába tartozik, s mindezt mellőzve a területünkön az igen intenzív haltenyésztésre vonatkozóan kedvező feltételeket tudunk biztosítani, illetve megoldásokat lehet tervezni. A konkrét javaslatok vonatkozásában felmerül az, hogy milyen tőkével és milyen helykiválasztással dolgozzunk, pontosabban, hogy a területen hova volna célszerű telepíteni ilyen intenzív halgazdaságokat. Ezt megszabja természetesen a termál vízkészlet, a feltárt termálkutak, valamint a megfelelő keverő víz feltárásának lehetősége és adottsága. Ennek alapján ha a térképet megvizsgáljuk, akkor *mint telepítőhely felmerül pl. Kisvárda többlépcsős hasznosításban*. Az a tény, hogy a terület hévíz kútjainak legnagyobb része, pontosabban 68 %-ban balneológiai célokat szolgál, ez azt is jelenti gyakorlatilag, hogy az év meghatározott időszakában (mindössze 6-8 hét) vannak csak igénybe véve. Minimális a kihasználás, ennek következtében a kutak hasznosítása is szakaszos, ami a kút állapotát nagy mértékben, negatívan befolyásolja. A hasznosítás lehetősége majdnem minden termálkút esetében egyéb célokra is adott így pl. Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Nagyecsed, Nyírbátor, Ibrány, Tiszavasvári, Sárospatak. Tekintettel arra, hogy a területen számos helyen közvetlen szabadvíz folyás közelében is található hévízkút – itt gondolunk a legnagyobb hőértékű kútra, pl. a Keleti-főcsatorna közelében elhelyezkedő Tiszavasvári kútra, aminek a kútban mért hőmérséklete, mint ismeretes, meghaladta a 88 ºC-os hőmérsékletet (ennyi volt a talphőmérséklet), a Keleti-főcsatorna megfelelő tisztaságú vizet tudna biztosítani folyamatosan egy ilyen jellegű gazdasági hasznosításnak. *Felmerült még tovább Gergelyugornyának kedvező helyzetéből adódóan egy ott létesítendő halfarmnak a lehetősége is*. De ugyanakkor még számos, kútnál meg lehetne ezt az elgondolást valósítani, tekintettel arra, hogy majdnem minden részén a területnek közel a felszínhez mindössze 50-60 m mélységben megfelelő felszínközeli réteg vízzel lehetne (mint keverővízzel) számolni. Ezek között rendkívül nagy hozamú kutak is vannak, amelyek a 2-3000 l/perc teljesítményre is képesek, és sekély mélységben találhatók. A létesítésre vonatkozóan a beruházások költségeit nagymértékben csökkenti a kutak megléte a területen található hévíz kutak értéke (tekintettel arra, hogy kb. 50 millió Ft-ba kerül egy megfelelő hévíz kút kialakítása, 8-900 m mélységgel számolva). Kb. 1 millió dollár beruházási igénye van egy gazdaságosan működő 6-800 tonna/év teljesítményű intenzív halfarm létesítésének, ebből az összegből kb. 50 millió Ft-ot le kell vonni, ez a kiindulási alap, ami mint említettük jelentős, ez tulajdonképpen így már rendelkezésre áll, vagyis a megfelelő hőmérsékletű és tisztaságú hévíz.

Még egy nagy előnnyel rendelkezik Északkelet-Magyarország – mint már említettük -, az ország más területein meglévő hévízkutakkal összevetve, ez pedig a víz minősége. Tekintettel arra, hogy a mi területünkön a hévíz vegyi paraméterei a halas hasznosítás kritériumainak tökéletesen megfelelnek, így közvetlenül felhasználhatók, nem szükséges olyan eljárásokat alkalmazni, mint

a levegőztetés, az oxigén bevitel, az egyéb oldott gázokkal kapcsolatos tevékenység, vízkezelés, víztisztítási műveletek és egyéb ammónia levegőztetéssel való csökkentés stb., stb. Tekintettel arra, hogy a nátriumkloridos alkáli hidrogénkarbonátos vizeink összetétele alapján tulajdonképpen a legtöbb kút ivóvíz tisztaságú, sőt fogyasztásra is alkalmas, így a keverővízzel higítva még azokat a koncentrációkat sem kell figyelembe venni, amelyek esetleg a közvetlen kitermelés során jelentkeznek, pl. a NaCl.

Ez a tényező ugyanakkor, mint már említettük, a felhasznált víznek környezetkímélő elhelyezésére is megoldást jelentenek ezeknek az ún. hűtőtavaknak, tároló tavaknak további funkciót adva egy biztonságos, szabályozott körülmények között az élővizekbe való áteresztését, átmeneti tárolását is lehetővé teszi. A tisztító biológiai folyamatokról már szóltunk, így ennek részletes elemzése nem szükséges, hiszen minden területen a helyi adottságok figyelembe vételével kell részletesen a hasznosítást megtervezni és kidolgozni.

Összefoglalva Északkelet-Magyarország geotermikus energiáinak vizsgálatát, a kutak jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy – tekintettel arra -, hogy nem karbonátos kőzetekből nyerjük a vizet, ezért ezek mind – szinte kivétel nélkül – lágy vizek. Annyira jól hasznosíthatók több célra is, – mivel nem okoznak koróziót – általában nincsen kőkiválás, hogy majdhogynem közvetlen, direkt felhasználással lehet helyenként a különböző fogyasztóknál felhasználni úgy is mint meleg vizet. Ennek az az oka, hogy homokkő-rétegekből, a már említett Alsó-Pannon és Felső-pannóniai rétegekből nyerjük a vizet. A vízösszetétel természetesen a felhalmozott, évmilliók alatt kialakult kőzetrétegek kémiai sajátosságainak megfelelően helyenként változik, de ez sok helyen inkább pozitív jelenséget okoz, különleges kémiai elemek gyógyászatban is felhasználható hasznosítását.

Végül zárógondolatként meg kell említetnünk azt, hogy a jelenlegi megújuló energiahasznosítás aránya – mint ismeretes – rendkívül alacsony az Európai Unióhoz képest. Ez azt jelenti gyakorlatban, hogy az Európai Unióban a megújuló energiaforrások aránya jelenleg 5,7 %-ot képvisel a teljes energetikai mérlegben. Ugyanakkor – mint ismeretes – Magyarországon csak 3,6 %-ot. Ebből a 3,6 %-ból is hihetetlenül alacsony a villamos-energia termelés aránya megújuló forrásokból, még az 1 %-ot sem éri el, csak 0,87 %.

Tehát amennyiben az előírásokat be kell tartanunk - amelyeket az Európai Unió a csatlakozó országok részére előír -, akkor igen jelentős fejlesztéseket kell végezni. Ennek értéke 2010-re legalább 11,4 PJ kellene hogy legyen. Magyarországon 2005-re 6 PJ-t tervezünk. Tehát rövid időn belül a jelenlegi 3,6 PJ-t alapul véve majdnem meg kellene duplázni ezeknek az energiának a termelési értékét.

A jelenlegi törvények rendkívül szigorú előírásokat tartalmaznak, és ugyanakkor nem logikusak a geotermikát illetően. Visszasajtolást írnak elő, amikor csak energetikai célra használják fel a termálvizet. A Környezetvédelmi

és a Gazdasági Minisztérium illogikusan határozta meg ennek az energiának a hasznosítási koncepcióját. Először is *visszasajtolás sehol a világon nem folyik. A kísérletek mind fiaskót szenvedtek*, finoman fogalmazva félrevezették a hatóságokat, hogy így mentesítést kapjanak a környezetbírságokat illetően.

Például már Szegednél is olyan nagymértékű terhet rótt a MOL-ra – a nagy haszonkulcs ellenére -, hogy ezeket a visszasajtolási kísérleteket a legtöbb helyen fel kellett adni.

A homokkő rétegek elnyelő képessége valamint ugyan annak a rétegnek a fajlagos vízadó képessége egyáltalán nem egyenlő, tehát nem egyforma. Ezen kívül számos előírt technológiát kell alkalmazni, pl. 2 mikrométer szemcseméretnél nem szabad nagyobb mérettel dolgozni a visszasajtolás során. A visszasajtoló kutaknak a nyelőképessége kezdetben lehet hogy magasabb, de elég rövid időn belül a visszasajtolási energiának többszörösét igényli a termelt termálvízből kimutatott haszonnak.

A másik fontos tapasztalat, hogy van olyan kútcsoport – Szentesnél például – amely 14 kút esetében búvárszivattyúval termelve ragyogóan tudják szabályozni a szükségesen kitermelt hő mennyiségét, és csak annyit használnak fel (számítógépes rendszer irányítja az egész folyamatot) amennyi éppen szükséges a palántaneveléshez, a növényházak fűtéséhez. Ebben az esetben, mikor folyik a termelés csökken a vízszint, fellép bizonyos mértékű depresszió, de akkor, amikor ezek az igények már nem merülnek fel (csökken vagy leáll a termelés), rendkívül gyorsan visszaáll az eredeti vízszint.

A másik, érdekes jelensége az elmúlt éveknek – egyelőre a szakemberek, hidrogeológusok nem tudnak rá magyarázatot adni – az egész Alföldön a termálvíz szint nem csökkent, hanem növekszik. (Mint már említettük, a Jósa-2 kút ugyan abból a rétegből termel 25 éve).

Tehát ha nem tudjuk visszasajtolni a kitermelt és felhasznált vizet, abban az esetben mit tehetünk? A mi területünkön, Északkelet-Magyarországon annyira semlegesek ezek a vizek, hogy még a legszigorúbb előírásokat is figyelembe véve nyugodtan lehet ezeket a vizeket a tárolókba vagy élő vízfolyásokba is beengedni. A hőfok-előírás a legújabb szabvány szerint 30 ºC, ilyen hőfokú vizet senki sem szokta az élővíz folyásba, az árokba engedni. (Bár volt olyan eset – főleg a Dél-Alföldön –, hogy éveken át 50 ºC feletti hőmérsékletű vizeket folyattak el.)

Többlépcsős hasznosításban a hévíz a végső állomáson már energetikai szempontból elveszítette jelentőségét.

Ugyanakkor kiegészítésül meg kell említetnünk, hogy még a 20 ºC-os vízből – de pláne 30 ºC-os vízből – hőszivattyúval igen gazdaságosan lehet hőt kivonni, hőt termelni. Ismeretes, hogy 30 ºC-os víz esetében 1 kW árammal kb. 4 kW áram hőteljesítményének megfelelő hőt tudunk kivonni és termelni. Sajnos a hőszivattyú sem kap Magyarországon elegendő támogatást. Igen magas hőértékű csatornavizeket, technológiai vizeket engedünk ki. Ausztriában és

szerte a világon (ahol százezer szám működnek hőszivattyús rendszerek) az elfolyó, csatornába engedett meleg vizek és szennyvizek hőjét is leveszik igen gazdaságosan. Már a szomszédos Burgenlandban is több házat, villaépületet fűtenek így, valamint látnak el melegvízzel, még uszodákat is. Svájcban 1 km^2-re 2,5 hőszivattyú jut, ott a talajvíz, felszínközeli rétegvíz, sőt a levegő hőjét is felhasználják.

A területünkön egy átlagos Északkelet-magyarországi kutat alapul véve – amelyiknél nem kell 1 km-nél távolabb a felhasználóhoz vezetni a vizet, és legalább 80 m^3/óra a teljesítménye – energetikai hasznosítás esetén a földgáz áránál lényegesen alacsonyabb J/Ft megtakarítást érhetünk el. Amennyiben az állam ezt támogatná, egy 40 %-os állami támogatás mellett a megtérülés 4,5 év lenne, de ha a teljes beruházást kell vállalni az esetben 9,5 év. A kutak jellemző élettartamáról már szóltunk.

IRODALOM

Balogh J.: A geotermikus energia hasznosítása a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Minisztérium kiadása. Budapest, 1981.

Bánya, I. Eng.MSc.: Summary of the Requiremetnts, Connditions and status of the Applicated of Renewable Energy resources from Hungarian, CORE-Business D2, Hungarian Societyc of energy economics, Budapest, 2003.

Bora Gy. – Korompai A. (szerk.): A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. Aula Kiadó, Budapest, 2001.

Boros L.-Frisnyák S.: A megye földrajza. Nyíregyháza, 1999.

Frisnyák S. (szerk.): Budapest és a megyék földrajza. Tankönyvkiadó Budapest, 1984.

Göőz L.: Geothermal research in the Subcarpathia region (European Geothermal Conference 2003. Szeged)

Göőz L.: Development Possibilites of the Renewalbe Energy Resources in hungary Considering the Country's Physical Characteristi and Its Coming EU Accesion. World Renewable Energy Congress VII. 2002. Cologne. Edited by A. A. M. Saying Pergamon. pp. 938-

Göőz L.: A természeti erőforrásokról. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természeti erőforrásai. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó 318 p.

Liebe P.: A hévízhasznosítás helyzete Magyarországon. Vízügyi közlemények 1998. 2. füzet

Szita G.: Geotermikus hő- és villamosenergiatermelés. Nemzetközi Energetikai Konferencia Debrecen, 2003.

DR. KORMÁNY GYULA

A HAZA FÖLDRAJZÁNAK TARTALMA A XX. SZÁZAD ÉS NAPJAINK TANTERVÉBEN

A haza földrajzának jelentősége a földrajzoktatásban

A haza földrajzának tanítása rendkívül fontos, mert; egyrészt a szülőföld, a hazai tájak megismerése során elsajátított ismeretek olyan alapot jelentenek, amelyek sok esetben nélkülözhetetlenek más tájak, országok, folyamatok stb. elsajátításánál. Másrészt: alapvető erkölcsi, intellektuális érzelmek fejlesztésének forrása.

A szülőföld és a haza földrajzának ismerete a földrajztanítás alappillére, amely nélkül oktatói-nevelői funkcióinak nem tudna eleget tenni.

A tanterv a földrajzi anyagát általában úgy rendezi, hogy az első téma a haza ismertetése legyen, így az ismeretszerzés a közelitől halad a távoli felé. Az alsóbb osztályokban az első földrajzi témakör a szülőföld földrajza és a hazai nagytájak vázlatos anyaga. Ezekben az osztályokban (III., IV.) a lakóhely, egy-egy nagytáj jellemzőinek feltárása során földrajzi alapfogalmakat (domborzat, éghajlat, vízrajz, gazdaság, ipar, mezőgazdaság, kereskedelem stb.) egyszerűbb folyamatokat, összefüggéseket sajátítanak el a tanulók. A felsőbb évfolyamokon (V., VI., VIII. osztály) a Kárpát-medence, Magyarország feldolgozására kerül sor az életkori adottságoknak megfelelő szinten.

Társadalmi igény volt és napjainkban is az, hogy a földrajzoktatás folyamatában a tanulók a legalaposabban a haza földjét, a haza természeti adottságait és társadalmi, gazdasági életét ismerjék meg. Olyan szilárd, alkalmazóképes ismeretek birtokába jussanak a tanulók a hazai tájak adottságairól, hasznosítási lehetőségeiről, amelyek sokoldalú összehasonlításokra, tényekre alapozott értékelésre nyújt alapot. Továbbá, hogy lássák lakóhelyüknek, tágabb környezetüknek értékeit a hazában, Európában, s a nagyvilágban. Igazi értékeink, eredményeink feltárásával alakíthatjuk ki tanítványaink nemzeti öntudatát, jogos büszkeségét. Eredményeink megbecsülése és mértéktartó büszke tudata az igaz hazafiságnak elválaszthatatlan szerves része.

A haza földrajza a tantervekben

Földrajzoktatásunkban a haza természeti-, társadalmi-, gazdaságföldrajzi adottságainak megismertetése mindig kiemelt jelentőségű feladat volt. Ezt bizonyítják a XX. század földrajz tantárgy cél-, feladat- és követelményrendszerei. Például az 1905. évi elemi iskolák számára kiadott „Tanterv és utasítás” a föld-

rajztanítás célját a következőkben határozta meg: „A földrajztanításnak gyakorlati célja, hogy a tanuló főleg a haza földjén biztosan tájékozódhassék; hogy megértse azokat a földrajzi jelenségeket, amelyek a föld felületén szeme elé tárulnak és ezeknek egymásra és az emberre való hatásáról a természetben uralkodó rendről fogalmat szerezzen.

Van azonban a földrajztanításnak e gyakorlati célja mellett eszményi feladata is. A lakóhelynek, a hazai földnek – melyből tanításunk kiindul, s hová mindig vissza-visszatér – alapos ismerete a hazaszeretet érzelmét ápolja és erősíti.” (Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára 1909).

Az 1905-ös tantervben, a 6. osztályos elemi népiskolában önálló tantárgyként IV., V. és VI. osztályban tanultak földrajzot heti 2-2-2 órában. IV. osztályban Magyarország tájaival (vármegyéből kiindulva) ismerkednek meg. *(1. sz. táblázat)*. V. osztályban Magyarország politikai földrajza a téma. Elsősorban a közigazgatási beosztást vizsgálják, majd az ország népességét, foglalkozási szerkezetét, vallási megoszlását elemzik. VI. osztályban Magyarország gazdasági földrajza a tanítás anyaga – földművelés, ipar és kereskedelem, illetve közlekedési eszköz.

A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt a régi iskolarendszer helyébe újat szerveztek, elkészítették a nyolcosztályos népiskola és az ötévfolyamú középiskola tantervi tervezetét.

1. táblázat. Heti óraszám, illetve a haza földrajzának tanítására fordítható órák száma

Iskolatípus, tanterv bevezetésének éve	***Heti óraszám osztályonként***												***Összesen***	***Ebből Magyarország földrajza***
	I.	*II.*	*III.*	*IV.*	*V.*	*VI.*	*VII.*	*VIII.*	*IX.*	*X.*	*XI.*	*XII.*		
Népiskola														
1905.				2 º	2	2 º							6	4
1925.				2 º	2 º	2 º							6	6
Általános iskola														
1946.					3 º	3	2	2 º					10	5
1950.				3 º	4 º	4	3						14	7
1956.				2 º	2 º	3	2	2 º					11	6
1962.					2 º	2	2	2 º					8	4
1978.						2	2	2 º					6	2
1998. NAT *							1-2		1-2 º				2-4	1-2
2001. Kerettanterv					1-2 º	1-2	1-2	1-2 º					2-4	1-2
2004. NAT **													4-8	2-4
Polgári iskolák	3 º	2	3	2 º		2 º							14	7
1907. fiúiskola	2 º	2	2 º		2								6	4
1908. leányiskola	3 º	2	3	2 º		2 º							14	7
1918. fiúiskola	2 º	2	2		2								6	2
1914. leányiskola	3 º	2	3	2 º									10	5
1927. fiúiskola leányiskola	2 º	2	2										6	2

*Jelmagyarázat: º = Magyarország földrajza; * = Földünk és környezetünk műveltségi terület (7-8., 9-10. évfolyam); ** = Földünk-környezetünk műveltségi terület (5-8. évfolyam)*

Az 1919-es nyolcosztályos népiskola tantervi tervezetében III. osztálytól VIII. osztályig tanítják a földrajzot. Magyarország földrajzának tanítását a IV. és a VII. osztályban tervezték. A IV. osztályban a szülőföldből kiindulva a térképolvasáson alapuló topográfiai megismerésre, és az alapfogalmak bővítésére fordít gondot a tanterv, addig a VII. osztályban az ország egyes tájairól, lakóiról tanulnak, és az ember és környezete között sokféle kapcsolat bemutatására törekszik.

Az 1907. évi hatosztályos polgári fiúiskolák tantervében mind a hat osztályban tanulnak földrajzot, heti 3-2-3-2-2-2 órában. Magyarország földrajzával a I., IV. és a VI. osztályban foglalkoznak. I. osztályban Magyarország természeti adottságait, IV. osztályban Magyarország gazdasági életét, VI. osztályban ismét Magyarország gazdasági és politikai földrajzát tanulják.

A hatosztályos polgári leányiskoláknál az 1914. évi tantervben az első három osztály számára írják elő a földrajz tanítását. Magyarország anyagát I. és II. osztályban dolgozzák fel. Elsőben Magyarország természeti adottságaival, harmadik osztályban Magyarország közigazgatási, közgazdasági és műveltségi viszonyaival ismerkednek meg a tanulók. *(Udvarhelyi K.-Göcsei I. 1973.)*

A gimnáziumokban a századfordulón az 1898. évi tanterv alapján az első három osztályban heti 3-3-3 órában tanítják a földrajzot. Az I. osztályban térképismeret és földrajzi alapismeretek után Magyarország részletes leírásával foglalkoznak. II. osztályban Európa, Ázsia, Afrika országai, illetve Magyarország gazdasági élete volt a tanítási anyag. IV. osztályban a magyar történelemhez kapcsolva tanítják Magyarország politikai földrajzát. *(2. sz. táblázat)*

2. táblázat. Heti órák száma, illetve a haza földrajzának óraszáma a gimnáziumi tantervekben

Középiskolák, tantervek bevezetésének éve	***Heti óraszám osztályonként***												***Összesen***	***Ebből Magyarország földrajza***
	I.	*II.*	*III.*	*IV.*	*V.*	*VI.*	*VII.*	*VIII.*	*IX.*	*X.*	*XI.*	*XII.*		
Gimnázium														
1898.	3 º	3	2										8	3
1924.	3 º	3	2				2 º						10	5
1938.	3 º	4	2				2 º						11	5
1950.	3	3	3 º										9	3
1956.	2	3	2 º										7	2
1962.	2	2	2 º										6	2
1978.	3	2 º											5	2
1998. NAT *									1-2 º				1-2	1
2001. Kerettanterv						1-2		1-2 º					2-4	1-2
2004. NAT **					1-2 º		1-2						3-6	2-4
Szakközépiskolák														
1962.									1-2 º				2	

*Jelmagyarázat: º = Magyarország földrajza; * = Földünk és környezetünk műveltségi terület; ** = Földünk-környezetünk műveltségi terület*

Az 1919-es ötévfolyamú középiskolai tantervi tervezet szerint a négy osztályban tanulnak földrajzot. Magyarország földrajzának feldolgozásával a III. osztályban foglalkoznak. Míg a népiskola földrajzi anyaga a környezetből indul ki Magyarországon, Európán és a kontinenseken keresztül jut el az általános földrajzhoz, addig a középiskolai földrajz a legtávolabbi világrésszel, Ausztráliával kezdődik és a világrészeken, Magyarország földrajzán keresztül jut el egy magasabb szintű általános földrajzhoz.

Az 1925. évi elemi népiskolai tanterv a földrajz tantárgy célját az alábbiakban jelölte meg: „A szülőföld és a haza részletesebb, s ezzel kapcsolatban más országoknak, földrészeknek s a Földnek, mint égitestünknek általánosabb megismerése, a szülőföld- és hazaszeretet, továbbá a nemzeti önérzet felébresztése és ápolása." (Elemi népiskolai tanterv 1925.)

Hasonlóan az 1905-ös tantervhez, a földrajzot IV., V. és VI. osztályban heti 2-2-2 órában tanítják. A földrajzi anyag koncentrikusan bővült. *Minden osztályban szerepelt Magyarország földrajza.* S ennek következménye, hogy sem az európai országok, sem a kontinensek földrajzának megismerésére nem jutott elegendő idő. Magyarországon kívüli tájakról, országokról igen szerény ismeretekkel rendelkeztek a tanulók.

A négyosztályos polgári fiúiskolák számára 1927-ben kiadott tanterv szerint mind a négy osztályban tanulják a földrajzot heti 3-2-3-2 órában. Az első osztályban a szülőföld földrajzából indulnak ki, majd Magyarország földrajzát tájanként dolgozzák fel. Ebben az iskolatípusban még a IV. osztályban foglalkoznak a haza földrajzával. A téma: Magyarország politikai és gazdasági földrajza.

A négyosztályos polgári leányiskolák tanterve (1927) csak az I-III. osztályban írja elő a földrajz tanítását. Magyarország földrajzát – Magyarország természeti viszonyai – az első és a harmadik osztályban tanítják. A harmadik osztály anyaga: Magyarország közigazgatási, közgazdasági és műveltségi viszonyai.

Az 1924. évi nyolcosztályos középiskolai tanterv a következő célt tűzte a földrajztanítás elé: „A Földnek, különösen a Föld felszínének ismerete a rajta folyó élettel együtt, főképpen hazánk földrajzi, történelmi és gazdasági helyzetének megértése." (Tanterv a középiskolák… számára 1924). A tanterv földrajzi anyagát I., II., III. és VII. osztályban heti 3-3-2-2 órában oktatják. Magyarország földrajzát I. osztályban: - Lakóhely, Kárpát-medence földrajza, és VII. osztályban: - modern földrajzi világkép, különös tekintettel Magyarországra – tették. A VII. osztályban tanított földrajzi anyagot inkább történeti földrajznak lehet nevezni. Első osztályban Magyarország tárgyalását tájak alapján végzik. Először a Kárpát-medencét tanítják, utána a „megcsonkított országot". *(Udvarhelyi K.-Göcsei I. 1973.)*

A II. világháború utáni évtizedekben megjelent földrajzi tantervek célkitűzéseiben is a haza földrajzának a részletesebb megismertetése kiemelt feladat. *Az általános iskolák számára 1946-ban kiadott tantervben* Föld és néprajz c. tárgy oktatásának célja a következő: „A földnek és a rajta folyó életnek, különö-

sen a Kárpát-medencének és benne hazánk földrajzának, néprajzi viszonyainak megismertetése. A szülőföld a haza megszerettetése. Más népek megbecsülésére való nevelés." (Tanterv az általános iskolák számára. 1946.)

A föld- és néprajz c. tárgyat, négy osztályban (V-VIII.) tanították heti 3-3-2-2 órában. A lakóhely-, Kárpát-medence- és Magyarország földrajzával V. és VIII. osztályban találkozunk.

A tanítási anyag V. osztályban: „A lakóhely földrajzának tapasztalat alapján való részletesebb megismerése és a megszerzett ismeretek rendszerezése. A földrajzi jelensége ábrázolása. A gyakoribb térképjelek. Tájékozódás a szabadban és a térképen.

A Kárpáti medencerendszer leíró földrajza természetes tájegységenként (hegyrajz, vízrajz, néprajz, gazdasági viszonyok). A nagyobb tájegységeken belül jól megkülönböztethető kisebb tájak életének megismerése, azután nagyobb tájanként való összefoglalása, a tájak jellemző vonásainak kiemelése. Hazánk közigazgatása.

A Kárpáti medencerendszer természetének, néprajzának, gazdasági életének földrajzi összefoglalása, politikai és közigazgatási felosztása. *VIII. osztály anyaga:* „Fizikai és emberföldrajz elemei. Magyarország földrajzának és a világgazdasági kapcsolatainak összefoglalása a fizikai és emberföldrajz szempontjai szerint. A tájak, országok és világrészek egymásrautaltsága." (Tanterv az általános iskolák számára. 1946.)

Az 1950. évi tantervben a földrajztanítás célját a következőképpen határozták meg: „a Föld, a világrészek és országok – elsősorban hazánk és a Szovjetunió, a népi demokráciák – megismerése. Biztos tájékozódás a Földön és a térképen." (Módszertani útmutatás az általános iskola tantervéhez: Földrajz 1950). A földrajz tárgyat IV-VII. osztályban tanították, heti 3-4-4-3 órában. Magyarország földrajzát IV., V. és 1956-tól a VIII. osztályban tanulják.

A földrajztanítás már a IV. osztályban elkezdődött a tanév első részében, tanítási anyaga a lakóhely és környékének megismerése volt, ezt követte hazánk nagytájainak a feldolgozása. A következőkben bemutatjuk a IV. osztály éves tananyagbeosztását:

„I. Lakóhelyismeret: 16 óra

1. Az ember lakása és települése 2. Milyen volt a régi magyarok élete c. olvasmány megbeszélése. 3. Lakóhelyünk és környékünk megismerése. 4. Hol fekszik Budapest? 5. Hogyan tájékozódtunk a kiránduláson? 6. Buda és Pest kialakulása. 7. A budapesti Lánchíd története c. olvasmány megbeszélése. 8. Az épülő Pest. 9. A vízvezeték c. olvasmány megbeszélése. 10. Pesten nagy gyárat építenek. 11. A három város egyesülése. Nagybudapesti kialakulása. 12. Budapest belső közlekedése. 13. Budapest népének élelmezése. 14. Látogatás a kenyérgyárban c. olvasmány megbeszélése. 15. A vasút dolgozói c. olvasmány megbeszélése. 16. Összefoglalás. Budapestről tanult ismeretek összefoglalása.

II. Az Alföld: 23 óra

1. Kiskunság régen. 2. Petőfi: Az Alföld című költeményének megbeszélése. 3. Kiskunság népe továbbfejleszti a termelést. 4. Kiskunság népe az egész országnak termel. A szövetkezetek jelentősége. 5. Miért kell fásítani a legelőket? c. olvasmány megbeszélése 6. Jászság. 7. A Jászság népének harca a természet erőivel. 8. Nagykunság. 9. A tervgazdálkodás Nagykunság népének életét is megváltoztatja. 10. Az ember küzdelme a természettel c. olvasmány megbeszélése. 11. Hajdúság. 12. és 13. A dolgozó nép küzdelme a Hortobágyon. 14. Nyírség. 15. Körösök vidéke. 16. A kiáradt Tisza pusztításai. 17. Vízierőmű a Dnyeperen c. olvasmány tárgyalása. 18. Ahol a legjobb magyar búza terem. 19. Gépesített művelés. 20. Mezőgazdasági gépállomások c. olvasmány megbeszélése. 21. Az Alföld összefoglalása. 22. A földosztás c. olvasmány. 23. Petőfi: A Tisza c. költeményének tárgyalása.

III. Az Északi hegyvidék: 9 óra

1. Az Északi hegyvidék lakóinak élete. Börzsöny és Cserhát. 2. Magyarország legmagasabb hegyvidéke. 3. Az aggteleki cseppkőbarlang. 4. Mátraalja, Bükkalja. 5. Hegyalja és Bodrogköz. 6. A tárnák népe c. olvasmány megbeszélése. 7. Hogyan él a hegyvidék lakossága. 8. Az Északi hegyvidék összefoglalása. 9. A kőszén története c. olvasmány tárgyalása.

IV. A Dunántúl: 19 óra

1. és 2. A dunántúli középhegység vidéke. 3. A munka varázsa c. olvasmány. 4. A Kisalföld. 5. A Kisalföld népének gazdálkodása. 6. A Magyar Alpok vidéke. 7. Fanuta gépész története c. olvasmány megbeszélése. 8. A zalai halomvidék. 9. A Magyar tenger. 10. A Balaton c. olvasmány tárgyalása. 11. Balatoni felvidék. 12. Kirándulás a kőfejtőbe c. olvasmány megbeszélése. 13. Somogyi halomvidék. 14. A Mecsek. 15. A Mecsek környéke. 16. Mit csinálnak az agyagból? c. olvasmány megbeszélése. 17. Mezőföld és Sárköz. 18. Az átalakított Mezőföld. 19. Összefoglalás. Dunántúl régen és ma." (Módszertani útmutató az általános iskola tantervéhez. Földrajz, 1950.)

Az V. osztályban az első témakör; A földgömb és a térkép. Ezt követi Magyarország természeti képe, gazdasági élete, művelődési viszonyai és közigazgatási beosztása. Az évi tananyagbeosztás a következőképpen alakult:

I. A földgömb és a térkép: 7 óra

Lakóhelyünk a Föld. A földgömb, térkép fokhálózat. Helymeghatározás. Tájékozódás a szabadban. A térkép. Tájékozódás a térképen, a térkép használata. Összefoglalás.

II. Magyarország (természeti viszonyok): 46 óra

Magyarország helyzete a földgömbön és a térképen. Magyarország a haladó népek táborában. A felszín. Az Alföld -: 7 óra (1 óra összefoglalás). A Dunántúl: 8 óra (1 összefoglalással). Az Északi hegyvidék: 4 óra. Az időjárás és éghajlat: 7 óra (1 összefoglalás). Magyarország vízrajza: 9 óra (1 összefoglalás). Talaj, növényzet, bányakincs, ember: 8 óra (1 összefoglalás).

III. Magyarország gazdasági élete: 55 óra.

Magyarország lakossága (1 óra). Bányászatunk, széniparunk: 8 óra. Mezőgazdálkodás és mezőgazdasági ipar: 22 óra. Állattenyésztés: 5 óra. Az ipar áttekintése, az 5 éves terv: 6 óra. Lakosság, település, közlekedés, kereskedelem, művelődés, közigazgatás: 13 óra. Összefoglalások: 4 óra." (Módszertani útmutatás az általános iskola tantervéhez. Földrajz. 1946.)

A VII. osztályba nem tér vissza Magyarország földrajzának magasabb szintű tárgyalása. Ezt a hiányt pótolta az 1956-os tanterv, mely szerint VIII. osztály tantárgyai között most már szerepel a földrajz. S ebben az osztályban általános természeti földrajzot és Magyarország természeti és ágazati gazdasági földrajzát tanulták.

A gimnáziumok II. világháború utáni első tanterve 1950-ben jelent meg. A földrajz az I., II. és a III. osztályban kapott helyet. Magyarország földrajzát a III. osztályban tanították. Első alkalom, amikor a gimnáziumi tantervben nem Kárpát-medence, hanem Magyarország természeti és gazdasági földrajza szerepel. Az 1950-es években rendkívül gyorsan váltották egymást az óratervek. Ennek következtében 1954/55. tanévben a földrajz óraszáma elérte a maximumot, mert I. osztályban 3, II. osztályban 3, és III. osztályban is 3-ra emelkedett. A haza földrajzát a III. osztályban tanítják.

A szakközépiskolák általánosan heti 2-2 órában általános és ágazati gazdasági földrajzot tanítanak. Magyarország földrajza csak a közgazdasági szakközépiskola tantervében szerepel.

Az 1962-ben kiadott általános iskolai reform-tanterv a földrajztanítás feladatait részletesen ismerteti, melyből a témákkal kapcsolatban emelünk ki néhány részletet: „Ismertesse meg a kontinensek és a főbb országok – közöttük részletesebben hazánkat… Ismertesse meg a szocialista építés és a természetátalakító munka hazai eredményeit, hazai tájak szépségeit, s mindezzel neveljen szocialista hazaszeretetre." (Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Földrajz. 1962.)

Az 1962. évi tantervben az általános iskolai földrajz az V., VI., VII. és a VIII. osztályban heti 2-2-2-2 órában kapott helyet. *A szülőföld és a hazai tájak megismertetésére az V. és VII. osztályban került sor. V. osztályban* az új anyag feldolgozására fordítható óraszámok 50 %-ban (22 óra) foglalkoztak Magyarország természeti földrajzi viszonyaival és gazdasági életének legfontosabb jellemzőivel. *VIII. osztályban* Magyarország földrajzát kb. 37 órában – az újanyagra fordítható órák 80-82 %-ban – dolgozzák fel. Foglalkoznak hazánk természeti viszonyaival, gazdasági-társadalmi életének főbb vonásaival. A tanterv utasítása alapján Magyarország földrajzának feldolgozása folyamán „olyan összefüggő és rendszeres ismereteket adunk az általános iskolát elvégző tanulóknak, amelyek biztosítják, hogy a tudatunkban hazánknak mind természeti képéről, mind pedig gazdasági életéről jellemző és tartós ismereteik alakuljanak ki." (Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Földrajz. 1962.)

Az 1962. évi gimnáziumi tantervben a földrajzot az I., II. és a III. osztályban tanítják heti 2-2-2 órában. A tananyag a következőképpen oszlott meg: *I. osztály;* Általános természeti földrajz; *II. osztály;* A tőkés világ gazdasági földrajza; *III. osztály;* Magyarország gazdasági földrajza (kb. 20 óra). A tantervi követelményben a haza földrajzának tanításával kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Ismerjék hazánk gazdasági életének természeti- és társadalmi adottságait, népgazdaságunk érdekeit, helyét és szerepét a világon, további fejlesztésének feladatait. Ismerjék saját megyéjük gazdaságföldrajzi képét." (Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Földrajz. 1965.)

Az 1978. évi általános iskolai tantervben a haza földrajzát környezetismeret c. tantárgyban (IV. és V. osztályban), valamint VIII. osztályban tanítják heti 2-2-2 órában. A környezetismeret órákon IV. osztályban foglakoznak hazánk nagytájaival, V. osztályban pedig Magyarország domborzati, éghajlati, vízrajzi, talajtani adottságaival, összehasonlítva Európa legfontosabb természeti földrajzi viszonyaival.

„Az általános iskolai földrajztanítás feladata, hogy a környezetismeret tantárgyban tanultakat továbbfejlesztve: ismertesse meg a tanulókkal hazánkat a kontinensek, a szocialista országok és a legjelentősebb tőkés országok természeti adottságait, valamint társadalmi, gazdasági életünk jellemző vonásait, a természeti és társadalmi tényezők kölcsönös összefüggéseit…"

A VIII. osztályban az évi új anyag feldolgozására fordítható órák 65 %-ban (27 óra) foglalkoztak hazánk természeti viszonyaival, társadalmi-gazdasági rendszerünk fejlődésével. Hazánk nagytájainak komplex természeti és gazdaságföldrajzi jellemzésével, valamint a megye természeti és gazdaságföldrajzi adottságaival.

Az 1978-as tanterv alapján a gimnáziumokban földrajzot I-II. osztályban tanultak heti 3-2 órában. *Magyarország földrajzát mindössze 15 órában dolgozták fel.*

A politikai, gazdasági rendszerváltást követően *1995. évben jelent meg a Nemzeti Alaptanterv (NAT),* amely szakít a központi tantervi szabályozás korábbi gyakorlatával. Ehelyett alapvető direktívák a tantervek (NAT és a helyi tanterv), a

tantárgyi programok, tankönyvek, alapműveltségi vizsgakövetelmények. A NAT valamennyi iskolatípusra érvényes minimális közös tartalmi követelményeket tíz műveltségi területre és kétéves periódusokra tagolva határozza meg. A földrajz ismeretanyagát a „Földünk és környezetünk" elnevezésű műveltségi blokk tartalmazza. A 9-10. évfolyam anyagában szerepel Magyarország földrajza. Minimális órakeretben (heti 1-1,5 óra) tárgyalják Magyarország természeti földrajzi adottságait, társadalmi-gazdasági fejlődés társadalmi alapjait, a hazai tájak komplex jellemzőit. Az 1998/99-es tanévtől kezdve megteremtődött a lehetősége annak, hogy elkezdődjön a NAT szellemében az oktatás 1. és 7. évfolyamokon. A NAT bevezetésével az iskolai gyakorlatban a gondok, problémák sokasodtak. Ez a NAT felülvizsgálatához vezetett, melynek eredményeképpen kezdődött meg 1999 nyarán a *Kerettanterv kidolgozása.*

A Kerettanterv bevezetésére 2001. szeptemberében került sor az 1. és az 5. osztályban. A haza földrajzával 6. és 8. osztályban foglalkoznak a tanulók 35-40 órában.

Az általános iskola 6. évfolyamán heti két órában Természetismeret c. integrált tárgy keretében tárgyalják a Kárpát-medence, Magyarország nagytájainak jellegzetességeit (a táj arculata, éghajlati sajátosságai, természetes vizei, környezeti értékei, települési jellemzői, társadalmi életképe). *8. osztályban* Magyarország részletes földrajzával - a korábbi tantervekhez viszonyítva lényegesen nagyobb időkeretben – foglalkoznak (35-40 órában, 63,6-72,2 % arányban).

2004. szeptember 1-én életbe lépő, átdolgozott, megújult – NAT-ban a földrajz tanítási anyagát, „Földünk-környezetünk" műveltségi terület tartalmazza. E dokumentum, célok és alapelvek fejezetből néhány mozzanatot emelünk ki; amelyek érzékeltetik a haza földrajzának fontosságát, megtanulásának jelentőségét a tanítási-tanulási folyamatban „A Földünk-környezetünk műveltségi terület megismerteti a tanulókat a szűkebb és tágabb környezet természeti és társadalmi-gazdasági jellemzőivel, folyamataival. Elősegíti, hogy reális kép alakuljon ki bennünk nemzeti értékeinkről, a magyarság világban elfoglalt helyéről, hazánk kedvező, és kedvezőtlen természeti, társadalmi-gazdasági adottságáról, jellemző társadalmi-gazdasági folyamatairól, valamint európai integrációjáról. A Földünk-környezetünk műveltségi területben megfogalmazott fejlesztési feladatoknak megfelelő – tartalmak és képességek elsajátítása – a többi műveltségi területtől eltérően – nem az 1., hanem az 5. évfolyamon kezdődik." (Földünk-környezetünk; Célok, alapelvek, 2004.)

A NAT fejlesztési feladatai – „1. Általános fejlesztési feladatok.. 2. Ismeretszerzés, tanulás. 3. Tájékozottság a földrajzi térben. 4. Tájékozottság az időben. 5. Tájékozottság a környezet anyagaiban. 6. Tájékozottság a környezet kölcsönhatásaiban. 7. Tájékozottság a hazai földrajzi-környezeti kérdésekben. 8. Tájékozottság regionális és globális földrajzi-környezeti kérdésekben." (NAT A fejlesztési feladatok szerkezete. 2004.) – szinte mindegyike tartalmaz a szülőföld, a hazai tájak megismerésére vonatkozó feladatokat. Kiemelten az 5., 6. és

a 7. fejlesztési fejezet körvonalazza a feladatokat, az elérendő tanítási célokat. Például az 5-6. évfolyam tanulói részére a fejlesztési feladatokat a következőkben fogalmazták meg: „Tágabb lakókörzet, hazai tájak természeti- és társadalmi-gazdasági értékeinek megismerése a hazához való kötődés kialakítása érdekében. Magyarország nemzetközi hírének megismerése és tudatosulása." NAT, *Földünk-környezetünk (2004.) A 7-8. évfolyam illetve a 9-12. évfolyamok tananyagában a haza földrajza bővül, gazdagodik. (2. sz. táblázat)* Különösen feltűnő a középiskolai anyagban a hazai tájak természeti és társadalmi-gazdasági értékeinek a sokoldalú megismertetésére való törekvés.

A földrajzi tantervek célkitűzéseinek, óraterveinek, tartalmi struktúrájának a vázlatos bemutatása arra enged következtetni, hogy a *földrajztanítás alapvető feladata,* segítenünk kell a tanulókat a szülőföld és a tágabb környezet, a haza földrajzának elsajátításában, hogy a megszerzett természeti-, társadalmi- gazdaságföldrajzi ismereteket, jártasságokat, készségeket a kontinensek, más országok, tájak tanulmányozása, feldolgozása során fel tudják használni, alkalmazóképes tudás birtokába jussanak.

A haza földrajzának tanítása-tanulása folyamán nem csak a földrajzi ismereteik gyarapodnak, hanem ezáltal az erkölcsi, érzelmi, a hazaszeretet érzése gazdagodik. *A hazaszeretet egyik tartalmi vonása* a haza *földjének, népének,* alkotó munkájának megismerése, szeretete. *A haza földje jelenti a tájat a maga természeti gazdaságával:* hegyeivel, dombjaival, síkságaival, éghajlati viszonyaival, folyóival, erdőivel, ásványi kincseivel stb.

A haza földje az a földrajzi környezet, amely már a múlt században is a természet meghódításáért és megváltoztatásáért folyó küzdelem, az építő munka színtere volt. Megismertetjük a tanulókat azokkal a természetátalakító munkákkal, amelyeket az itt élő nép végzett a folyóvizek kártételének megszüntetésekor, (árvízvédelem, folyószabályozás, belvízrendezés), a vizek hasznosítása során (öntözőrendszerek, elektromos áram termelése, folyami hajózás, halastavak, víztározók, víztisztító berendezések stb.), a talajjavítás, a bányavidékek rekultivációja, az erdősítés terén elért nagyszerű eredményekkel.

Hazánk társadalmi-gazdasági földrajzának tanítása közben hozzájárulnak az ország gazdasági szerkezetének, a termelés eredményeinek, színvonalának a megismertetéséhez. Rámutatunk azokra a politikai, gazdasági folyamatokra, hatásokra, amelyek a gazdaságban, társadalomban végbemenő változásokat előidézték.

A hazánk társadalmi-gazdasági földrajzi ismeretek feldolgozása során fejlesztjük a tanulók közgazdasági szemléletét. Tudatosítja az aktív természet- és környezetvédelem fontosságát. Konkrét hazai példákon ismerhetik meg a társadalmi-gazdasági modernizáció pozitív és negatív környezeti következményeit. Bemutatja azokat a tevékenységi formákat, eljárásokat, amelyek elősegítik, fejlesztik a tanulók tudatos környezetkímélő magatartását.

Hazánk gazdaságföldrajzának tanítása igen sok lehetőséget kínál az időszerű hazai- és világgazdasági, gazdaságpolitikai események ismertetésére, a felmerülő problémák megvitatására és általában a tananyag ilyen vonatkozású aktualizálására.

De más fontos szerepet is vállal a haza gazdasági földrajzának feldolgozása. Például a hazai- és a nemzetközi munkamegosztás szükségességének tudatosítása, a működő kapcsolatok társadalmi-gazdasági hatásainak a feltárása, a belső fogyasztás és a külkereskedelmünk egymásra utaltsága tekintetében. Tekintettel a 2004. május 1-vel kezdődő EU tagságunkra, fontos feladat, hogy tanulóinkban reális kép alakuljon ki az európai integrációról. Ezért vizsgálnunk kell, hogy az EU tagságnak milyen hatása van, illetve lesz a magyar gazdaság alakulására, mit jelent a gazdasági életünkben az EU országokkal való együttműködés, a nemzetközi munkamegosztás, a szakosítás, a termelés gazdaságossága és hatékonysága, az ipar korszerűségének összefüggései exportlehetőségeinkkel. Továbbá: mezőgazdaságunk kapcsolata a természeti adottságokkal, a termelési típusokkal, az értékesítési lehetőségekkel. Következetesen értékelnünk kell általában a társadalom hatását a földrajzi környezetünkre; a tervszerű védelem a talajerózió ellen, a vízgazdálkodás a mind nagyobb gondot igénylő környezetvédelem kérdései.

Értékes ismereteket, nevelési lehetőséget szolgáltat a gazdasági földrajz a különböző gazdasági ágazatok belső kapcsolatainak kifejtésével. Feltár hazai és nemzetközi kapcsolatokat, szól a közös üzemek létesítéséről, jelentőségéről, gyártási szerkezetekről, technológiákról. Mind olyan társadalmi-gazdasági kérdések, társadalmi törvényszerűségek és nemzeti, valamint nemzetközi oksági gazdasági viszonylatok, amelyek a hazafias nevelés terén a pozitív és hatékony tényekre építést biztosítják.

Méltán követelheti a társadalom, hogy világunk mai képéről olyan tükröt tartsunk az ifjúság elé, amelyben a jövő feladatait is megsejtik, azok végrehajtásához ismeretet, képességet és indítékot szerezhet. Ez a feladat pedig a *haza földrajzának a magyar nép társadalmi-gazdasági tevékenységének megismertetése.* E társadalmi igényt a „Kerettanterv” és a „Nemzeti Alaptanterv” elfogadható módon tükrözik.

IRODALOM

A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Földrajz I-II. osztályban. Oktatási Minisztérium, 1978. Budapest, pp. 465-477.

Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. Földrajz 6-8. osztály. Oktatási Minisztérium, 1978. Budapest, pp. 3-26.

Kerettanterv. Földünk és környezetünk 7-8. osztály Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium, 2001. Budapest, pp. 296-304.

Módszertani útmutató az általános iskola tantervéhez. Földrajz IV-VII. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter rendelete 1950. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 4., 22-29.

Nemzeti Alaptanterv (NAT) Földünk és környezetünk műveltségi terület. Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1995. Budapest, pp. 152-164.

Tanterv az általános iskola számára. Kiadta a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946. Országos Köznevelési tanács, Budapest, 1946. pp. 26-27.

Tanterv az elemi népiskola számára. Kiadta a m. hiv. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1925. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest, pp. 75-76.

Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Földrajz. Művelődésügyi Minisztérium, 1962. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 3-18.

Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Földrajz 5-8. osztály. Művelődésügyi Minisztérium, 1962. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 3-31.

Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára. Vallás- és közoktatásügyi m. hiv. miniszter 1905. Budapest, 1909. pp. 32-35., 178-191.

Tanterv és utasítások a népiskola számára. Kiaadta a m. hiv. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1932. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest, pp. 27-29., 324-348.

Udvarhelyi K.-Göcsei I. 1973: Földrajztanításunk története. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 77-156.

GÁL ANDRÁS

A SZŐLŐMŰVELÉS ESZKÖZEI ÉS MÓDSZEREI

Mielőtt a mai modern szőlőművelési eszközök és módszerek elterjedését bemutathatnánk érdemes egy kis visszapillantást tenni az elmúlt évszázadok gazdálkodására. A szőlő sok élőmunkát igénylő növény még ma is, pláne az volt régen. A munkák kora tavasztól késő őszig tartottak.

Az első tavaszi munka a nyitás volt. A hagyományos művelésű tőkés szőlőket a téli fagyok beállta előtt fedték, azaz a szőlőtőkéket földdel betakarták a kifagyás ellen. Ezt a földet távolították el az első tavaszi munka során, ahogy a fagy engedett. Ez rendszerint március közepére bekövetkezett, de előfordult, hogy korábban vagy később tavaszodott és ehhez alkalmazkodtak. A nyitásra nagyon oda kellett figyelni, mert rengeteg kárt lehetett okozni a lelketlen, gondatlan munkával. Elvagdalhatták a gyökereket, kivághatták a tőkéket. Ezt a munkát laposkapával végezték.

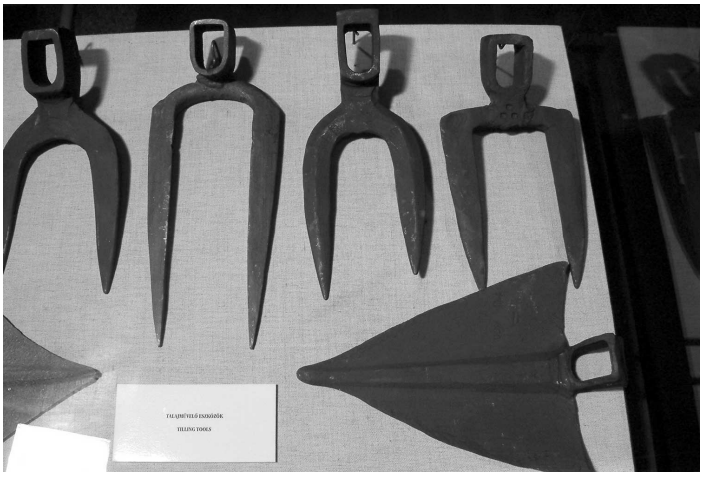

Lapos és kétágú kapák

A nyitást a metszés követte. „Metszéskor szüretelsz” tartotta a mondás. Ez a művelet igényelte a szőlőmunkák közül a legnagyobb szakértelmet, tapasztalatot, mely apáról-fiúra szállt. Metszéssel alakították ki a tőke formáját, szabályozták a termés mennyiségét, már amennyire lehetett. A szőlő „jobban tudta” azt szabályozni. Kedvező feltételek esetén nagyobb termést, ellentétes helyzetben kisebb hozamot adott, azaz önszabályozó volt. A hagyományos hegyaljai

metszőkés hármas funkciót töltött be. Hegyével a vékonyabb vesszőket vágták le, sarkával a vastagabbakat, míg baltájával megtisztították a tőkét a nyitás után rajtamaradt földtől. A mai metszőollók elődei a 19.század közepén jelentek meg a Hegyalján. Míg a metszőkésekkel kopaszfejre metszettek, addig a metszőollók elterjedésével elkezdődhetett a csapra metszés. A kopaszfejre metszéskor az alvó szemekből fejlődött ki a hajtás. A csapra metszéskor 3-5 szemet hagytak és ebből volt a hajtás.

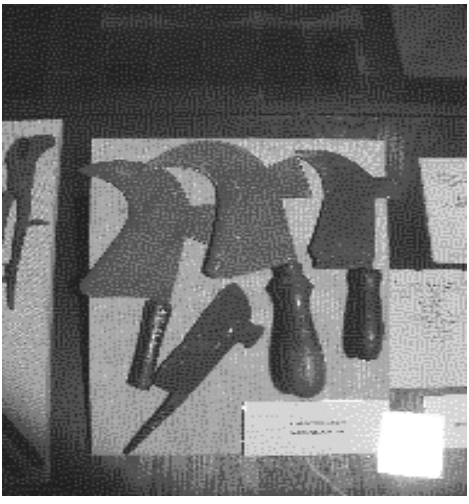

Metszőkések- és ollók

Még ma is előfordul, hogy kopaszfejre metszenek, mivel így érvényesül legjobban a szőlő „önmetsző” képessége. Sokan állítják, hogy a minőségi termelésnek ez évszázadok óta jól bevált módszere volt. Az alacsonyan tartott tőkékhez karót nem kellett ütni. Az Alföldön sok helyen ma is így vannak az un. gyalog szőlők. A metszőollóval kopaszfejre nem lehetett tökéletesen metszeni, mert nem lehetett úgy hozzáférni a tőkefejhez. A metszőollóval a vesszőket harántirányba vágták le, míg a metszőkéssel a vesszőkre merőlegesen. Az ollók elterjedését az is segítette, hogy fele annyi idő alatt metszették meg vele ugyanazt a szőlőterületet, mint késsel.

A kopaszfejre metszés másik oka az volt, hogy így a tőkéket a talajfelszínhez közel lehetett tartani, aminek a kontinentális klímán nagy jelentősége van. Különben a szőlőérés fenológiai fázisában a talajfelszínről a közelebbi fürtök hőtöbbletben részesültek, azaz jobban értek. A lejtős térszíneken a talaj lepusztításának megakadályozása érdekében, valamint a hajtatás, homlítás miatt a szőlőt nem sorba ültették. A sorba ültetés csak a filoxéra vész után terjedt el, majd a kordonos művelésre történő áttérés után vált általánossá. Ezzel nagy mennyiséget lehetett termelni, viszont a minőség rovására. A kordonos művelés a mediterrán térségben alkalmazott lugasos művelés hazai klímájához igazított modern változata. A metszés során a szétdobált venyigét össze kellett szedni és a szőlőből ki kellett hordani. Ez semmilyen szakmai ismeretet nem igényelt, ezért kevésbé fizették, mint a többi szőlőmunkát. Gyakran gyerekek és nők végezték. A kihordott venyigét általában kévébe kötötték és hazavitték tüzelni, vagy kenyérsütéshez a kemence fűtésére használták. Felhasználták esetenként arra is, hogy megakadályozzák a termőföld lehordását, földutak kátyúinak eltüntetésére is. Hagytak belőle a szőlő aljában is, hogy a szőlőmunkások hideg időben melegedhessenek, illetve szalonnát süthessenek rajta. Ma a sok növényvédő szer felhasználás miatt elégetik a venyigét. Összedarálva szerves trágya állítható elő belőle.

A venyige kihordása után következett az első kapálás. Ezt a műveletet kétágú kapával végezték. A felszín 20-30 cm mélységű átforgatását tette lehetővé, a laposkapánál drágább és jóval nehezebb volt. Szinte csak férfiak használták, bár a lazább talajok esetén nők is dolgoztak vele. Ezeket a kétágú kapákat részben helyi kovácsmesterek készítették, illetve mecenzéfiek és erdélyi mesterek gyártották. A kétágú kapák gyakran eltörtek, ezeket cigánykovácsok javították meg. A nyeleket többnyire házilag készítették, hosszuk kb.egy méter volt. Hosszabb kapanyélre nem volt szükség, mivel a meredek hegyoldalakon szinte állva lehetett dolgozni. A munka nehéz volt, a szőlőmunkák legnehezebbike, amelyre nagyon kellett figyelni, hogy a szőlőtőkéket ki ne vágják, a tőkék alól mégis kivágják a gyomot. A lelkiismeretlen kapások sok kárt tudtak okozni. Az első kapálás nagyon fontos volt, a gyomtalanítás, a talajlazítás és forgatás szempontjából. A nagyméretű kiforgatott rögöket a tavaszi esőzések elegyengették, a második kapálásra lazává tették a talajt.

A második kapálást általában laposkapával végezték. Alakra, hegyes, háromszögletű, mérete 40 cm-t is elérte. Kis eltérés van a miskolci, tállyai, tokaji és ungvári kapa között. A tállyai hegyes, háromszögletű, köpüje befelé hajlik és a nyelet téglalap alakú fejbe lehet illeszteni.

A tokaji kapa szintén háromszögletű, hegyes, de a válla felfelé hajlik és szögletesre vágott. Az ungvári kapa az előző kettőnél testesebb, de ugyancsak háromszögletű, a fej alul kerekített. Bordája erős, így a legjobban elterjedt kapatípus máig. Élesítését kalapálással végezték, mint a kaszát. Manapság inkább reszelik. A laposkapák előállítását is elsősorban mecenzéfiek végezték, javítását, élesítését pedig cigánykovácsok.

Kereskedelmét, szállítását tót atyafiak végezték elsősorban, akik vásárokon, piacokon árulták vasportékáikat. A második kapálásra igény szerint júniusban vagy júliusban került sor. Ennek elsődleges feladata a gyomtalanítás, valamint a megmaradt nagyobb rögök elegyengetése volt. A másodoláskor a tőkék alól kihúzták a földet, bakhátakat alakítottak ki. Ezzel a vizet a szőlőtőkére irányították.

Bakhátas művelés

A harmadik kapálás elterjedése, a főbor, az aszú megjelenésével tehető egy időre. A harmadolásnál a korai fajták már értek, ezért őrizték a kapásokat, hogy túl sokat ne szedjenek le belőle. Sokáig a harmadik kapálás helyett kézzel húzgálták ki a gyomot, vagy sarlózták. Az aszúsodás miatt terjedt el a harmadolás, melyre augusztus végén, szeptember elején került sor. A bakhátakat magasabbra húzták, a tőkéket kitányérozták. A gyomtalan felszínről jobban visszaverődött a napfény, jobban érett a szőlő. A szőlősorok végét meggereblyézték, hogy a zsiványok lábnyomát nyomon lehessen követni.

Fontos munka a támrendszer megerősítése is. A hegyaljai szőlők mellé karókat ütöttek. A karókat tölgyfából hasították, vagy fiatal tölgyfákat használtak fel. Le-

kérgezték, majd felhasogatták, kiszárították és kihegyezték, majd a hegyes végét megégették, hogy később korhadjon el. Egy-egy karó a hosszától függően 15-20 évig is használatban volt. Az eltört vagy elkorhadt karókat újra kihegyezték, a földbe lyukat fúrtak és fabunkóval beverték a tőkék mellé. A karózást az első kapálás után végezték, legtöbbször úgy, hogy a szőlő aljából hordták fel a tőkékhez. A rövidebbeket fiatal ültetvényekhez, a hosszabbakat az erősebb, fejlettebb tőkékhez ütik, mindig a hegyfelőli oldalra. A csőszök minden igyekezete ellenére lopták a karókat. A gazdák tulajdonjegyeket alkalmaztak az eltulajdonítás megakadályozására. A kétágúzáshoz hasonlóan a karózás is férfimunka.

A kötözést és igazítást ezzel szemben a nők végezték. A hajtásnövekedés fenológiai fázisában kötőfűvel a venyigét hozzákötik a karóhoz közvetlenül a másodolás előtt. A kötözőfű anyaga a sás volt, melyet elsősorban a bodrogközi mocsarakból gyűjtöttek. Az összegyűjtött sást kévékbe kötötték és szekerekkel szállították a Hegyaljára. A sás árát a szállítás távolsága határozta meg alapvetően. A kiszárított kötözőfüvet felhasználás előtt vízbe áztatták. A 19. század második felében a kötözőfű helyett általánosan elterjedt a rafia, melyet a rafiapálma háncsából készítettek. A kötözés nemcsak a szőlővesszők karóhoz való rögzítését jelentette, hanem a fürtöket takaró levelek eltávolítását, a felesleges kacsok levágását, tetejelést is. A jó kötözés fontos szerepet játszott a minőség fokozásában. A gondatlan munkával sok kárt okozhattak a szőlőben. Ilyen kártétel volt, ha a homlításra alkalmas vesszőket levágták. A szőlő növekedésével szükség volt az igazításra, illetve az elszakadt kötőfű pótlására, a karón túlnőtt vesszők levágására, a tetejelésre, majd később a hónaljhajtások leszedésére is sor került. Éréskor már nem bolygatták a szőlőt.

A szüret munkája igazi vigasság volt a Hegyalján. Szüretelő lányok és asszonyok szedték ki szemenként az aszúszemeket a fürtökből. Férfiak hordták ki puttonyban a terhesekbe, amelyet szekérrel a feldolgozó helyre szállítottak. A szőlőt taposózsákokba rakták és taposókádakban mezítláb vagy később gumicsizmában kitaposták. A visszamaradt, még lédús, de összetört szemeket csutkával együtt présbe rakták és kipréselték. A mustot hordókba szűrték és lepincézték. A préseléskor visszamaradt törkölyt kádakba taposták és földdel befedték, majd 5-6 hónap érés után pálinkát főztek belőle. A szőlőben sem fejeződött be a munka, mivel még hátra volt a karóhúzás és a fedés.

A tőkék mellől kihúzták a karókat, kötegelték és a szőlő aljában bálázták, és szalmával befedték. Ha az idő engedte befedték a tőkéket a fagykár elkerülése érdekében. Előfordult, hogy a korai tél beállta miatt ez egyszer-egyszer elmaradt. Ennek nagy volt a kockázata, mert hosszantartó hideg esetén a tőke kifagyhatott. Téli időszakban került sor a kiforrott bor fejtésére, de ez már a pincemunkák kategóriájába tartozik. Az állandó, évről-évre sorra kerülő munkák mellett voltak alkalmankénti munkák. Ilyenek voltak az ültetés, oltványnevelés, homlítás, fiatalítás, oltás, szemzés, trágyázás, kőgátrakás, vízelvezetés.

A mai modern szőlőművelés már kevesebb élőmunkát igényel, mára sokféle munkafolyamatot gépesítettek. A nyitást, fedést traktorral vontatott ekével végzik. Gépeket alkalmaznak az ültetéshez, kordonművelésű támrendszer kiépítéséhez. A

metszést is gépesíteni tudták, de e az eszköz csak egy bizonyos magasságban vágja el a vesszőket és aprítja össze, utána kézi metszőollóval igazítani szükséges.

Az összevagdalt venyige a talajba kerül és ott elrothadva tápanyagul szolgálva ismét a szőlőnek. Az ültetvényeket védeni kell a gombáktól és állati kártevőktől. Ezt növényvédelmi gépekkel végzik. A nagynyomású permetezőgépek a szőlőlevelek háti oldalára is eljuttatják a permetszert. A nagyüzemi gazdaságokban alkalmaznak helikoptekereket is, amelyek hasonlóan a földi gépekhez, nagyon hatékonyak, rövid idő alatt nagy területeket tudnak megvédeni a kártevőktől. A vegyszeres gyomirtásban is alkalmazhatók, de korlátozottan. A talajlazítást, gyomtalanítást végzik tárcsázással is. Gépekkel lehet tetejelni is, azaz a támrendszer fölé nyílt vesszőket levágni.

A szőlőművelés modern gépei közül a betakarító kombájn (a szüretelő gép) a legérdekesebb. Ez a gép viszont még nem tudja külön szedni az aszú szemeket, ezért ez még mindig kézi munkával történik. A szőlő feldolgozása minden részfolyamatában gépesített művelet, hasonlóan a palackozáshoz.

A sokféle eszköz felhasználása mellett is a szorgalmas, hozzáértő ember élő munkáját nem lehet nélkülözni.

Tartalomjegyzék

Dr. Marosi Sándor
Szubjektív köszöntés Dr. Frisnyák Sándor Professzor 70. születésnapján 5

Dr. Kókai Sándor
Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája 11

Enyedi György
Az Urbanizáció Új Térszerkezeti Formái..... 27

Mészáros Rezső
Városok A Kibertérben 35

Dr. Tóth József
A tehetségföldrajz körvonalai..... 43

Schweitzer Ferenc
A paksi löszfeltárás a negyedkor éghajlatváltozásainak képeskönyve..... 51

Beluszky Pál
Belső vándorlások a dualizmus korában Magyarországon..... 55

Prof. Dr. Süli-Zakar István
Közép-Európa: történeti-földrajzi, vagy politikai-földrajzi kategória? 79

Becsei József
A Tanyarendszer Életének Új Szakasza..... 107

Dr. habil DSc Papp-Váry Árpád
Környezetérzékenyebb Földrajz 125

Dr. Abonyiné Dr. Palotás Jolán
Gondolatok Szeged kialakulásáról és fejlődéséről a nagy árvízig és a város újjászületésétől napjainkig..... 131

Ekéné Dr. Zamárdi Ilona
Centrum-periféria-viszonyok a munkaerőpiacon az Észak-Alföldön 145

Aubert Antal
Az Egészségturizmus Regionális Szintű Fejlesztése Magyarországon 155

Dr. Hanusz Árpád
Az európai unió turizmus politikája (kapcsolódási pontok a falusi és ökoturizmus területén az európai csatlakozás után)..... 163

Pristyák Erika
Ártéri erdők és ártéri gyümölcsösök a Szatmár-Beregi síkságon és adalékok az idegenforgalmi hasznosíthatóságához..... 175

Dr. Kókai Sándor
A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870-1910 között..... 192

Dr. Dobány Zoltán
Társadalmi-gazdasági viszonyok a Sajó-Bódva közén a 18. század végétől a 20. század közepéig..... 225

Dr. Göőz Lajos
Megvalósíthatósági vizsgálatok, javaslatok az Északkelet-Magyarországi geotermális energiahasznosítására – figyelembe véve a szomszédos Romániai és Kárpátaljai adottságokat is – az együttműködés szándékával..... 245

Dr. Kormány Gyula
A haza földrajzának tartalma a xx. Század és napjaink tantervében 269

Gál András
A szőlőművelés eszközei és módszerei..... 281